

**«ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР –
2023»**

халықаралық ғылыми конференцияның
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

1-том
11-12 мамыр 2023

PROCEEDINGS
of the international scientific conference
**«ACTUAL PROBLEMS OF MODERN SCIENCE –
2023»**

1-volume
11-12 May 2023

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
международной научной конференции
**«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ
НАУКИ – 2023»**

1-том
11-12 май 2023

Түркістан, 2023

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Қ 22

Редакция алқасы:

А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Редакционная коллегия:

А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Editorial team:

A.A. Amangeldiyev, N.B. Seisenbek, N.A. Yelamanov

Қ 22 Қазіргі ғылымдағы өзекті мәселелер – 2023: халықаралық ғылыми конф. мат. = Актуальные проблемы современной науки – 2023: анализ и управление: Сб. материалов межд. науч. конф. = Proceedings international scientific conference: Actual problems of modern science – 2023. 1-том. – Түркістан: «Bilim Innovations Group» ғылыми-зерттеу орталығы, 2023. – 463 б. – қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-09-1987-7

Жинаққа білім алушылардың, ғалымдардың, зерттеушілердің және мектеп мұғалімдерінің қазіргі ғылым мен білім саласындағы өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген. Мақаланың мазмұны мен жіберілген қателерге автор жауап береді.

В сборник включены доклады обучающихся, ученых, исследователей и учителей школ по актуальным проблемам современной науки и образования. Ответственность за содержание статьи и допущенные ошибки несет автор.

The proceedings includes reports of students, scientists, researchers and school teachers on topical issues of modern science and education. The author is responsible for the content of the article and mistakes.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-09-1987-7

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
HUMANITIES

SRSTI 16.41.99

ERMENİ HARFLİ TÜRKÇE FİLOLOJİK KİTAPLAR TURKISH PHILOLOGICAL BOOKS WITH ARMENIAN LETTERS

N. Jamalova

Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan

Türklerin tarih boyunca farklı coğrafyalarda birçok milletle yolları kesişmiştir. Ermenilerle Türklerin teması da çok eski tarihlere dayanmaktadır. 4-5 yüzyıllarda Hunların Kafkasya'ya yerleşmesiyle bu iki millet arasındaki temas daha da güçlenmiştir. 7. ve 8. yüzyıllardan itibaren Ermeni kaynaklarında Türkçe isimler, kelimeler tespit edilebilmektedir. Ermenilerin dini olan Gregoryanlığı benimsemiş bazı Kıpçak toplulukları Ermeni alfabesini kullanarak 16-17 yüzyıllarda Türkçe eserler meydana getirmişlerdir. Bu eserler arasında vakayinameler, hak kanunları ve tutanaklar, borç anlaşması ve evlilik öncesi anlaşma belgeleri, gramer ve sözlük mahiyetinde filolojik çalışmalar, edebi ve dini içerikli eserler yer almaktadır.

Türk dili tarihinde Türklerin kullandığı alfabelerden birisi olan Ermeni alfabesi, 16-17. yüzyıllarda Kıpçakçanın yazımında kullanılmakla birlikte Osmanlı sahasında da 18-20. yüzyıllar arasında Türkçenin yazımında kullanılmıştır. Osmanlı sahasında da Ermeni harfleriyle pek çok eser ortaya çıkarılmıştır. Türkoloji çalışmalarında bu saha ve eserler üzerinde durulmamaktadır.

Çalışmamızda Hasmik A. Stepanyan'ın *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası 1727-1968* adlı eserinden hareketle bu sahada meydana getirilen filolojik kitaplar tespit edilecektir. Tespit edilen filolojik kitaplar, türlerine göre sınıflandırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Harfli Türkçe, Filolojik Kitaplar, Tasnif.

Türk dili tarih boyunca 10'dan fazla alfabeyle yazılmış ender dillerden biridir. Sözelimi Araplar, Çinliler, Hintliler, Gürcüler, Yunanlılar, Ermeniler vb. pek çok millet alfabelerinde birtakım düzenlemeler yapmakla birlikte alfabe değişikliğine gitmemiş, aynı alfabeyi kullanmışlardır. Ancak Türkçe için bu durum çok daha farklıdır. Çünkü 8. yüzyıldan günümüze değin farklı farklı alfabelerle yazılmış pek çok Türkçe metinlere rastlanabilmektedir (Yıldız ve Öztürk, 2016: 740).

Tarihten günümüze kadar Türkçenin yazımında Göktürk, Uygur, Arap, Latin ve Kiril başta olmak üzere 13 farklı alfabe kullanılmıştır. Bu alfabelerin kullanım tercihi din, ticaret, siyaset, kültür vb. gibi pek çok nedenle açıklanabilir.

Tarih sahnesine çıktıkları ilk dönemlerden itibaren yeni coğrafyalar arayışı içinde olan Türkler zamanla çok geniş bir coğrafyaya dağılmışlardır. Her yeni coğrafya aynı zamanda farklı topluluk ve milletlerle sosyo-kültürel etkileşimlere de olanak vermiştir. Ermenilerle Türklerin teması da çok eski tarihlere dayanmaktadır. 7 ve 8 yüzyıllardan itibaren Ermeni kaynaklarında Türkçe isimler ve kelimeler görülmeye başlanmıştır. Kafkaslarda ve Karadeniz çevresinde başlayan Türk-Ermeni ilişkileri Doğu Avrupa ve Anadolu sahasında daha yakın etkileşimleri beraberinde getirmiştir. Bu etkileşim dil bağlamında da kendini göstermiştir. 4 yüzyılın sonlarına doğru, Papaz Mesrop tarafından icat edilen 36 harfli Ermeni alfabesine daha sonra 2 harfin de eklenmesiyle son şeklini almıştır. Bu alfabe *Danyel Alfabeti* de denilmektedir (Öztürk, 2011: 327). Türk-Ermeni ilişkileri neticesinde Türk dilinin yazımında kullanılan alfabeler arasında Ermeni alfabesi de yerini almıştır. Bu alfabe, öyle ki 16-17 yüzyıllarda Kıpçakça eserleri meydana getirmiş, 18-20 yüzyıllar arasında ise Anadolu sahasında Ermeni harfli Türkçe bir edebiyat oluşmuştur (Öztürk 2021: 1106). Bunun yanı sıra Anadolu’da Ermeniler Türkçeyi gündelik hayatlarında da kullanmaya devam etmişlerdir.

Literatürde; *Ermeni Kıpçakçası*, *Gregoryan Kıpçak Türkçesi* ya da *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi* gibi tanımlarla anılan bu yazı dili sahası, tarihî Türk yazı dilleri arasında yerini almaktadır. Aynı zamanda bu saha, tarihî Kıpçak Türkçesinin de bir dönemi olarak değerlendirilmektedir. Ancak Anadolu sahasında yazılan Ermeni harfli Türkçe eserler için *Ermeni Harfli Türkçe* olarak ifade etmekteyiz (Kasapoğlu 2012: 24).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, etnik ayrımları tam olarak yapılmasa da özellikle 11-15 yüzyıllar arasında yoğun bir etkileşimle Kıpçak Türkçesini öğrenen ve uzun yıllar eserlerini bu dille meydana getiren Ermenilerin dilidir (Argunşah, 2016: 277). Omeljan Pritsak ise bu alanın temeli sayılması gerekeni, Ermeni ve Kıpçakların ticari ilişkilere bağlı oluşan bir yakınlaşmaya dayandırmaktadır (Arıkan, 2006: 131).

Türkiye Patrikhanesinin yaygın gücü ve Ermeni vatandaşlarının Müslüman vatandaşlarla tesis ettiği ortak kültürden kaynaklanan yaşam pratiği geleneği bir noktada Müslüman-Ermeni ayrımını bile ortadan kaldırmış (Bayındır, 2021: 23) ve bu sayede Türkçe kullanım alanı Ermeni harfli Türkçe bir külliyyatı da meydana getirmiştir.

Ermeni harfli Türkçe basma eserler 1727 yılından itibaren görülmekle birlikte özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında hikâye, roman, tiyatro gibi edebiyat türlerinde bu telif ve çeviri kitaplarının basımının arttığı görülmektedir (Öztürk 2021: 1107).

18. yüzyıl Ermeni harfli Türkçe edebiyatı meydana getirilirken; Türkçenin ve Ermenicenin öğrenimine yönelik dilbilim alanına ait eserlerini de oluşturmuştur. Bu eserler, sadece Türkçe ve Ermenice ile sınırlı kalmamış; Fransızca, İngilizce, İtalyanca gibi diğer dillerle de ilgili mukayeseli veya müstakil kitaplar da ortaya konmuştur. Sözlükler, dilbilgisi kitapları, konuşma kılavuzları ve ders kitapları gibi eserler de kaleme alınmıştır. Özellikle bu alanda sözlükler dikkat çekmektedir.

Ermeni Harfli Türkçe’ye ait sözlükler 18-20. yüzyıllar arasında kaleme alınmıştır. 18. yüzyıla ait Gengeli Grigoros’un *Badmutyun Hayotz* adlı eserinde yer

alan Türkçe ve Moğolca 60 kelimenin Ermenice karşılıkları verilmiştir. Esasında ilkel bir fihrist olan bu çalışma, bu alanda ilk örnek sayılmakla birlikte, Polonya ve Macaristan'da 16. yüzyılda kaleme alınan Türkçe-Kumanca (Kıpçakça) sözlük önemini korumaktadır. 16-20. yüzyıllar arasında hazırlanan sözlükleri Türkçe-Ermenice, Ermenice-Türkçe ve bu iki dille birlikte başka dillerde olmak üzere onlarca sözlük bulunmaktadır (9).

Bu döneme ait dilbilim eserleri arasında sözlükler yoğunlukta olup, azımsanamayacak ölçüde dilbilgisi kitapları da hazırlanarak dönemin Türkçe dilbilgisine katkıda bulunulduğunu söylemek mümkündür. Yine konuşma kılavuzları, ders kitapları, Türkçe yazmayı öğreten kitaplar, alfabe ve çeviri kitapları gibi başlıklar altında değerlendirilebilecek Ermeni harfli Türkçe dilbilim eserleri meydana getirilmiştir.

Çalışmamızda Hasmik A. Stepanyan'ın (2005) *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası 1727-1968* adlı eserinden hareketle dilbilim kitapları taranarak alt başlıklarda ve kronolojik bir sınıflandırma yapılmıştır. Bu çalışmayla, 18-20. yüzyıllar arası hazırlanan Ermeni Harfli Türkçe dilbilim eserlerini tespit ve sınıflandırma yöntemiyle Türkolojiye katkıda bulunmak amaçlanmaktadır.

Eserler.

Sözlükler.

- (1727) Mikhitar Sepasdatsi. *Yeni Ermenice Dilbilgisi*. Venedik: Mat. A.Bortoli, 149s. /s. 91-149 arası «Sözlük».
- (1775) Avedikyan Kapriel. *İtalyanca, Ermenice, Türkçe Toskança Sözlük*. Venedik.
- (1794) Boğostorosyandivriktsi Tıbir. *Türkçe-Ermenice Manzum Sözlük*. Nor Nahcevan: Mat. Norin Barzr Sırbaznutyan, 96 s.
- (1804) Çakçakyan Manuel. *İtalyanca-Ermenice-Türkçe Sözlük*. Venedik, 896 s.
- (1811) Avkeryan Harutyun. *Fransızca-Ermenice-Türkçe Mufassal Sözlük*. Viyana: Mat. Mikhitarian, C. 1, 739 s.
- (1826) Kevork Tıbir Der Hovannesyanyan Baladtsy. *Farsça-Ermenice-Türkçe-Arapça Lügat*. İstanbul: Mat. B.Arabyan, 715 s.
- (1829) Çakçakyan Manuel. *İtalyanca-Ermenice-Türkçe Muhtasar Sözlük*. Venedik, 982 s.
- (1838) Bozacıyan Hagopos. *Ermenice-Türkçe Muhtasar Sözlük*. Viyana: Mat. Mikhitarian, C. 1., 181 s. /2. bs. 1858/.
- (1840) Bozacıyan Hagopos. *Ermenice-Türkçe Muhtasar*. Viyana: Mat. Mikhitarian. C. 2., 1023 s.
- (1843) Somalyan Sukyas. *İngilizce-Ermenice-Türkçe Muhtasar Sözlük*. Venedik, C. 1., 444 s.
- (1843) Somalyan Sukyas. *Ermenice-İngilizce-Türkçe Muhtasar Sözlük*. Venedik, C. 2., 237 s.
- (1843) Somalyan Sukyas. *İngilizce-Türkçe-Ermenice Muhtasar Sözlük*. Venedik, C. 3., 237 s.
- (1844) Bundan Akdem. *1838 Senesinde İstampa Olan Beş Dehr Fark-i Nam Kitapta Bulunan Arabi ve Farsi Luğatların Maşhumunu Baziler Anlamağa Kadir*

Olmadıklarından O Misillü Luğatların Türkçesi Yazılsa Gayet Hoş Olurdu Deyi Matlubediklerin İçin İşbu Pararan [sözlük] İnşa Olundu. Kudüs, 41 s.

(1846) Avkeryan Mgrdiç. *Ermenice-Türkçe Muhtasar Sözlük.* Venedik.

(1846) Camcıyan Pilibos. *İtalyanca-Fransızca-Ermenice-Türkçe Sözlük.* Viyana: Mat. Mikhitaryan, 1120 s.

(1848) Azaryants Arısdages, Azaryan İstepannos. *Rumca-İtalyanca-Ermenice-Türkçe Yeni Sözlük.* Viyana: Mat. Mikhitaryan, C. 1., 914 s.

(1850) Çakıcıyan Yeprem. *Yeni Ermenice Türkçe Muhtasar Sözlük.* Viyana: Mat. Mikhitaryan, 465 s.

(1853) Eminyan Srapion. *Fransızca-Ermenice-Türkçe Sözlük.* Viyana: Mat. Mikhitaryan, 1359 s.

(1853) Eminyan Srapion. *Fransızca-Ermenice-Türkçe Sözlük.* (2. bs.), Viyana: Mat. Mikhitaryan, 1222 s.

(1858) Bozacıyan Hagopos. *Ermenice-Türkçe Muhtasar Sözlük.* Viyana: Mat. Mikhitaryan, 896 s.

(1859) *Fransızca-Türkçe Sözlük.* Haz. Khoren Kalfayan, C. 2.

(1859) *Ermenice-Türkçe Muhtasar Sözlük.* Venedik, 167 s.

(1860) Aramyanyan Canik. *Yeni Türkçe-Fransızca-Ermenice Sözlük.* Paris: Mat. C. Aramyanyan.

(1860) Aramyanyan Canik. *Yeni Fransızca-Ermenice-Türkçe Sözlük.* Paris: Mat. C. Aramyanyan.

(1860) Aramyanyan Canik. *Yeni Ermenice-Türkçe-Fransızca Sözlük.* Paris: Mat. C. Aramyanyan.

(1860) Aramyanyan Canik. *Ermenice-Türkçe-Fransızca Muhtasar Sözlük.* Paris: Mat. C. Aramyanyan.

(1860) Aramyanyan Canik. *Türkçe-Fransızca-Ermenice Muhtasar Sözlük.* Paris: Mat. C. Aramyanyan.

(1860) Aramyanyan Canik. *Yeni Ermenice-Türkçe-Fransızca Muhtasar Sözlük.* Paris: Mat. C. Aramyanyan, 390 s. /2. bs. 1862/.

(1860) Aramyanyan Canik. *Ermenice-Türkçe-Fransızca Muhtasar Sözlük.* Paris: Mat. C. Aramyanyan, 178 s.

(1862) Aramyanyan Canik. *Yeni Ermenice-Türkçe-Fransızca Muhtasar Sözlük; Fransızca-Ermenice-Türkçe Muhtasar Sözlük; Türkçe-Fransızca-Ermenice-Muhtasar Sözlük.* Paris: Mat. C. Aramyanyan, 390 s.

(1863) Kalfayan Ambrosyos. *Türkçeden-Ermeniceye Küçük Sözlük.* Teodosya: Mat. Khalibyan, 245 s.

(1864) Kabam Acıyan Dikran. *Türkçe Ermenice Muhtasar Sözlük.* İstanbul, 112 s.

(1864) Vasalyan Pilippos. *Konstantinopolisen [İstanbuldan] Avrupaya Danub ile Seyahat Rehberi ve Dört Dil ile Sözlük.* Viyana: Mat. Mikhitaryan, 142 s.

(1865) Kalfayan Khoren. *Ermenice, Fransızca, Türkçe Muhtasar Sözlük.* Paris.

(1865) Kocayan S. *Rumca-Fransızca-Ermenice-Türkçe Muhtasar Sözlük.* İstanbul: Mat. R. Kürkciyan, 56 s.

- (1870) Krikoryan Dikran. *Türkçe Ermenice Rumca Rusça Fransızca İtalyanca Almanca ve İngilizce Sözlük*. İstanbul: Defter, 47 s.
- (1875) Kocayan S. *Rumca-Fransızca-Ermenice-Türkçe-İngilizce Muhtasar Sözlük*. (2. bs.), İstanbul: Mat. R. Kürkcüyan.
- (1876) Mikaelov V. *Türkçe, Ermenice, Rumca, Rusça, Fransızca, İtalyanca, Almanca ve İngilizce Sözlük*. İstanbul: Mat. K. Zardaryan, 23 s.
- (1876) *Küçük Lüget Kitabı*. (2. bs.), İstanbul: Mat. A. Boyacıyan.
- (1879) Aramyan Canik. *Ermenice-Türkçe-Fransızca Sözlük*. Paris, 309 s.
- (1880) Tirakyan Kalusd (1880). *Arı (temiz) Ermenice Konuşmak İçin 6000 Kelime*. İstanbul: Mat. H. Markatyan, 218 s.
- (1881) Bundan Akdem. *1838 Senesinde Sdampa Olan «BEŞ DEHR FARKI» Nam Kitapta Bulunan Arabi ve Farsi Lügatların Mefhumunu Bazıları Anlamağa Kadir Olmadıklarından O Misillü Lügetlerin Türkçesi Yazılsa Gayet Hoş Olur İdi Deyu Matlub Etdiklerin İçtün İşbu Pararan (sözlük) İnşa Olundu*. (2. bs.), Kudüs. 35 s.
- (1883) Kupelyan Ambrosios. *Türkçe-Ermenice-Fransızca Sözlük*. Viyana, 956 s.
- (1886) Gantaryan Samuel. *Fransızca-Ermenice-Türkçe Sözlük*. Venedik, 1572 s.
- (1886) Terzyan Thomas. *Lisan-ı Ermeni Tirki*. İstanbul.
- (1887) Avkeryan Harutyun. *Fransızca-Ermenice-Türkçe Sözlük*. Venedik.
- (1887) Markaryan V. *Rumca-Türkçe Muhtasar Sözlük*. İstanbul: Mat. Markaryan, 56 s.
- (1888) Avkeryan Harutyun. *Fransızca-Ermenice-Türkçe Sözlük*. (2. bs.), Viyana.
- (1888) Abigyan M. *Türkçe-Ermenice-Fransızca Sözlük*. İstanbul: Mat. N. Berberyan.
- (1888) *İngilizce-Ermenice-Türkçe Muhtasar Sözlük*. Venedik.
- (1889) Kayseryan Harutyun. *Türkçe ve Ermenice Muhtasar Mükealeme*. İstanbul: Mat. K. Kayseryan, 67 s.
- (1889) Kayseryan Harutyun. *Türkçe Ermenice Muhtasar Müâlîme*. İstanbul: Mat. K. Kayseryan, 78 s.
- (1889) Kasabyan S. *Türkçe-Ermenice Muhtasar Sözlük*. İstanbul: Mat. B. Hagopyan, 176 s.
- (1890) Feracecyan İstepan. *Yedi Dilde Pratik Kelimeler*. İstanbul: Mat. H. Markaryan, 31 s.
- (1890) Kalıbcıyan B.B. *Mufassal Türkçe-Ermenice Pratik Sözlük 20000 kelime*. İstanbul: Mat. Asaduryan, 383 s.
- (1890) Kalıbcıyan B.B. *İngilizce-Ermenice-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Mat. Aramyan.
- (1890) Kalıbcıyan B.B. *Türkçe-Ermenice Sözlük*.
- (1891) Abigyan Mihran. *Ermenice-Türkçe Büyük Sözlük*. İstanbul: Mat. Berberyan, 278 s.

- (1892) Abigyan Mihran. *Ermenice-Türkçe Büyük Sözlük*. İstanbul: Mat. Serviçen, 671 s.
- (1891) Abigyan Mihran. *Ermenice-Türkçe Muhtasar Sözlük*. İstanbul: Mat. Berberyan, 160 s.
- (1892) Nar Bey Khoren. *Türkçe Ermenice Büyük Sözlük*. İstanbul.
- (1893) Abigyan Mihran. *Türkçe-Ermenice Pratik Sözlük*. İstanbul: Mat. Serviçen, 352 s.
- (1893) Abigyan Mihran. *Türkçe-Ermenice Pratik Sözlük ve Türkçe-Ermenice Büyük Sözlük*. İstanbul: Mat. Serviçen, 676 s.
- (1893) Minassyan Minas. *İngilizce-Ermenice-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Mat. Aramyan, 1062 s.
- (1895) Abigyan Mihran. *Ermenice, Türkçe, Fransızca, Almanca İlmî Sözlük*. İstanbul: Mat. N. Berberyan, 84 s.
- (1899) Agenda. *Ermenice-Fransızca-Türkçe-Rumca Tüccarlar için*. İstanbul: Mat. H. Madteosyan.
- (1899) Diroyan Atansa. *Fransızca Öğrenmek için ve Fransızca Ermenice Türkçe Sözlük*. Venedik, 148 s.
- (1899) *Muhatere Defteri. Ermenice-Fransızca-Türkçe-Rumca Tüccarlar için*. İstanbul: Mat. H. Madteosyan.
- (1900) *Muhatere Defteri. Ermenice-Fransızca-Türkçe-Rumca Tüccarlar için*. İstanbul: Mat. H. Madteosyan.
- (1901) *Muhatere Defteri Ermenice-Fransızca-Türkçe-Rumca Tüccarlar için*. İstanbul: Mat. H. Madteosyan.
- (1902) *Muhatere Defteri. Ermenice-Fransızca-Türkçe-Rumca Tüccarlar için*. İstanbul: Mat. H. Madteosyan.
- (1903) *Muhatere Defteri. Ermenice-Fransızca-Türkçe-Rumca Tüccarlar için*. İstanbul: Mat. H. Madteosyan.
- (1904) *Muhatere Defteri. Ermenice-Fransızca-Türkçe-Rumca Tüccarlar için*. İstanbul: Mat. H. Madteosyan.
- (1905) *Muhatere Defteri. Ermenice-Fransızca-Türkçe-Rumca Tüccarlar için*. İstanbul: Mat. H. Madteosyan.
- (1900) Muradyan D. *Lüget Kitabı*. İstanbul: Mat. A. Boyacıyan.
- (1902) Papazyan Zareh. *Ermenice-Almanca-İtalyanca-Rumca-Fransızca-Türkçe Sözlük*. İstanbul.
- (1904) Mıgırđıçyan Asadur. *Bulgarca-Ermenice-Türkçe Sözlük*. Sofya: K. Çingof, 543 s.
- (1904) *Muhatere Cep Defteri. Ermenice-Fransızca-Türkçe-Rumca Tüccarlar için*. İstanbul: Mat. H. Madteosyan.
- (1906) Artinyan N. H. *Fransızca-Ermenice-Türkçe Ağaçlar için Sözlük*.

Dilbilgisi Kitapları.

Grammerler.

- (1727) Mikhitar Sepasdatsi. *Yeni Ermenice Dilbilgisi*. Venedik: Mat. A. Bortoli, 149s. /s. 91-149 arası «Sözlük»/.
- (1774) Merasyan Atanas. *Ermenice-İtalyanca-Türkçe Muhtasar Dilbilgisi*. Venedik: Mat. D. Teodosyants, 303 s.
- (1792) Avedikyan Kapriel. *Toskana Dilinin Dilbilgisi*. Venedik: Mat. A. Bortoli, 488 s.
- (1816) *Fransızca-Ermenice-Türkçe Grameri ve Metodlar*. Venedik.
- (1829) *Ermenice-Türkçe Grameri*. İstanbul: Mat. Arabyan.
- (1863) Paşayan Hagop. *Müftah-ül İlim yani Kitabet-i Osmaniyeyi Az Vakitde Öğrenmek İçin Pek Kolay Bir Usul Kavaid-i Türkiye*. İstanbul: Mat. Aramyan, 184 s.
- (1879) Paşayan Hagop. *Müntehabat-ül-Ülüm yani Kitabet-i Osmaniyeyi Az Vakitde Öğrenmek İçin Pek Kolay Bir Usul Kavaid-i Türkiye der Aliye'de*. İstanbul: Mat. Aramyan, 180 s.
- (1870) Kalıpcıyan Boğos. *Talim-i Lisan-ı Osmaniye*. İstanbul: Mat. H. Mühendisyan, 62 s.
- (1870) Somalyan Sukyas. *Kraatı Osmaniye*. İstanbul: Mat. C. Aramyan, 204 s.
- (1873) Tirakyan Kalust. *Teysir-i İmla ve Tahsil-i Dikte*. İstanbul: Mat. H. Tozlyants, 91 s.
- (1877) Zeki (Bedros Garabedian). *Nevdeste Muhtasar Osmanlı Sarfi*. İstanbul: Mat. A. Garoyan, 164 s.
- (1879) Apigyan Mihran. *Osmanlıca, Farsça ve Arapça Dillerinden Seçmeler*. İstanbul: Mat. Aşçıyan, 36 s.
- (1883) Matteosyan Abraham Nikomidatsi. *Müares-i İmla*. İstanbul, 64 s.
- (1884) Apigyan Mihran. *Miftah-ı Lisan-i Osmani*. İstanbul: Mat. Osmani, 180 s.
- (1884) Kalıbcıyan, B. B. *Osmanlı Dilinin Anahtarı, Arap ve Farsı Dillerinin Mufassal Pratik Grameri*. İstanbul: Mat. H. Kafafyan.
- (1884) Madteosyan Abraham. *Talimname-i Lisan-ı Osmani*. İstanbul: Mat. Mihran Nakkaşçıyan, 40 s.
- (1886) Kalıpcıyan Boğos. *Usul-i Hecca ve Kıraat. Ayine-i Münşaat Usul-i Muhatabata ve Nizamata En Uygun Suretde Tanzim Olunmuş*. İstanbul: Mat. Kraşarats, 186 s.
- (1890) Zeki (Bedros Garabedian). *Üsi İmla, Yahod Doğru Yazma Usülü*. İstanbul.
- (1894) Avedikyan Kapriel. *İtalyanca-Ermenice-Türkçe Dilbilgisi*. Venedik.
- (1897) Muhtar Ahmed. *Usul-ı Tedris-i Lisan-ı*. İstanbul: Mat. D. Civelegyan, 128 s.
- (1903) Muhtar Ahmed. *Usul-ı Tedris-i Lisan-ı Ermen-i. Kısım-ı Evvel. Elifba ve Kıraat*. İstanbul: Mat. Sarıyan, 80 s.

Konuşma Kitapları.

(1848) Çamçıyan Pilibos. *Fransızca-İngilizce-Ermenice-Türkçe-Almanca-İtalyanca Konuşma Kitabı*. Viyana: Mat. Mikhitaryan, 749 s.

(1864) Camcıyan Pilibos. *Fransızca-İngilizce-Ermenice-Türkçe-Almanca İtalyanca Konuşma Kitabı*. (2. bs.), Viyana: Mat. Mikhitaryan, 749 s.

(1863) Der Krikor. *Ermenice Türkçe Konuşma Kitabı*. İzmir: Mat. Dedeyan, 93s.

(1873) Der Krikor. *Ermenice Türkçe Konuşma Kitabı*. (2. bs.), Kudüs. 93 s.

(1882) Der Krikor. *Ermenice Türkçe Konuşma Kitabı*. (3. bs.), Kudüs. 80 s.

(1864) Çamçıyan Pilibos. *Fransızca-Almanca-Ermenice-Türkçe Konuşma Kitabı*. Viyana: Mat. Mikhitaryan, 141 s.

(1882) Terzyan Thomas. *Fransızca-Türkçe-Rumca-Ermenice Konuşma Kitabı*. İstanbul: Mat. Macmaa-i Havadis, 80 s.

(1889) *Fransızca-Ermenice-Türkçe Konuşma Kitabı*. İstanbul: Mat. D. Civelegyan, 48 s.

(1893) Çamcıyan Pilibos. *Fransızca-İngilizce-Ermenice-Türkçe-Almanca-İtalyanca Konuşma Kitabı*. (3. bs.), Viyana.

(1893) Çolagyan Dimitry (Çolakidis). *Rumca-Ermenice-Türkçe Konuşma Kitabı*.

Türkçe Yazma Öğretici Kitaplar.

(1742) Bağdasar Tıbir. *Bu Kirk [kitap] Oldur ki Krisdoneagan Havatkımıza [din] Gerek Olan Bir Kaç Öğrenilecekler Hayca Bilmeyen Krisdonya Eğbayrlanımız [kardeşler] İçin Türkçe Şaradrel [yazmak] ve Adın-ı Grtutyun Krisdoneagan Dedik*. İstanbul: Mat. Bağdasar Tıbir, 192 s.

(1777) Bağdasar Tıbir. *Bu Kirg/kitap/ Oldur ki Krisdoniagan Havatkımıza Gerek Olan Bir Kaç Öğrenilecekler Hayca Bilmeyen Krisdonya Eğbayrlarımız İçin Türkçe Şaradrel ve Adın-ı Grtutyun Krisdoneagan Dedik*. (2. bs.), İstanbul: Mat. Bağdasar Tıbir, 192 s.

(1843) Bağdasar Tıbir, *Bu Kirg Oldur ki Krisdoniagan Havatkımıza Gerek Olan Bir Kaç Öğrenilecekler Hayca Bilmeyen Krisdonya Eğbayrlarımız İçin Türkçe Şaradrel [yazmak] ve Adm-ı Grtutyun Krisdoneagan Dedik*. (5. bs.), İstanbul: Mat. B. Arabyan, 160 s.

Alfabe.

(1781) Deveci Oğlu Mahdesi Simonun Evladı Baron Garabed Gağadatsî. *Yeni Alfabe Türkçe Kelimelerin Yeni Ermenice Karşılıklariyle*. Trieste: Mat. Mikhitaryan.

(1786) *Yeni Alfabe. Türkçe Kelimelerin Yeni Ermenice Karşılıklariyle*. (2. bs.), Trieste: Mat. Mikhitaryan, 71 s.

(1797) Deveci Oğlu Mahdesi Simonun Evladı Baron Garabed Kağadatsi. *Yeni Alfabe Türkçe Kelimelerin Yeni Ermenice Karşılıklariyle*. (3. bs.), Trieste: Mat. Mikhitaryan, 104 s.

(1871) *Nev Usul. Ermeni Elifbesi*. İstanbul: Mat. B. Gezveciyan.

(1885) *Nev Usul. Ermeni Elifbesi*. İstanbul: Mat. V. Markaryan.

(1901) Markaryan V. *Nev Usul Ermeni Elifbası*. İstanbul: Mat. Sarıyan, 32 s.

Okul Kitapları.

- (1851) *İlk Mektep Kitabı*. İzmir: Mat. Guliemos Griffit.
- (1865). *İlk Mekteb Kitabı*. (5. bs.), İstanbul: Mat. H. Minasyan, 61 s.
- (1876) *Küçük Çocukların İlk Kitabı*. İstanbul, 42 s.
- (1892) *Küçük Çocukların İlk Kitabı*. İstanbul, 74 s.
- (1877) Dökmecyan Kalust. *Muhtasar Coğrafya. Süal ve Cevab Yolunda Tertib Olunmuş Ders Kitabı*. İstanbul: Mat. A. Boyacıyan, 152 s.
- (1877) Paşayan Hagop. *Müntehabat-ül-Münşeat İlaveli Mektebler İçin*. İstanbul: Mat. H. Kafafyan, 2. bs., 182 s.
- (1877) *Pazar Günü Mektebi Dersleri 1878 Senesi için*. İstanbul: Mat. A. Boyacıyan, 120 s.
- (1878) *Giragi (Pazar) Günü Mektebi Dersleri 1879 Senesi için*. İstanbul: Mat. Aramyan, 152 s.
- (1878) *Giragi (Pazar) Günü Mektebi Dersleri 1880 Senesi için*. İstanbul: Mat. Aramyan, 152 s.
- (1878) Apigyan Mihran. *Talim-i Kıraat-ı Osmaniye. Mekteplerde İstimal için*. İstanbul: Mat. Y. Dndesyan, 151 s
- (1880) *Giragi (Pazar) Günü Mektebi Dersleri 1881 Senesi için*. İstanbul: Mat. Aramyan, 194 s.
- (1881) *Küçük Çocukların İlk Kitabı yani Okumak Öyrenmek için Eğlenceli Bir Yol*. İstanbul: Mat. A. Boyacıyan,
- (1881) *Giragi (Pazar) Günü Mektebi Dersleri 1882 Senesi için*. İstanbul: Mat. Aramyan, 210 s.
- (1882) *Giragi (Pazar) Günü Mektebi Dersleri 1883 Senesi için*. İstanbul: Mat. Aramyan, 184 s.
- (1883) *Giragi (Pazar) Günü Mektebi Dersleri 1884 Senesi için*. İstanbul: Mat. Aramyan, 184 s.
- (1884) *Giragi (Pazar) Günü Mektebi Dersleri 1885 Senesi için*. İstanbul: Mat. Bağdadlıyan, 182 s.
- (1885) *Giragi (Pazar) Günü Mektebi Dersleri 1886 Senesi için*. İstanbul: Mat. Bağdadlıyan, 234 s.
- (1886) *Giragi (Pazar) Günü Mektebi Dersleri 1887 Senesi için*. İstanbul: Mat. Bağdadlıyan.
- (1887) *Giragi (Pazar) Günü Mektebi Dersleri 1888 Senesi için*. İstanbul: Mat. Bağdadlıyan, 224 s.
- (1888) *Giragi (Pazar) Günü Mektebi Dersleri 1889 Senesi için*. İstanbul: Mat. Boyacıyan, 237 s.
- (1889) *Giragi (Pazar) Günü Mektebi Dersleri 1890 Senesi için*. İstanbul: Mat. Boyacıyan, 200 s.
- (1890) *Giragi (Pazar) Günü Mektebi Dersleri 1891 Senesi için*. İstanbul: Mat. Boyacıyan.
- (1891) *Giragi (Pazar) Günü Mektebi Dersleri 1892 Senesi için*. İstanbul: Mat. Boyacıyan.

(1892) *Giragi (Pazar) Günü Mektebi Dersleri 1893 Senesi için*. İstanbul: Mat. Boyacıyan, 202 s.

(1896) *Giragi (Pazar) Günü Mektebi Dersleri 1897 Senesi için*. İstanbul: Mat. Boyacıyan, 148 s.

(1897) *Giragi (Pazar) Günü Mektebi Dersleri 1898 Senesi için*. İstanbul: Mat. Boyacıyan, 230 s.

(1898) Davityan Sımbat. *Çocuklar için Ders Kitabı*. İstanbul: Mat. N. Berberyan, 111 s.

Sonuç.

Çalışmamızda, Stepanyan'ın (2005) eserinden hareketle filolojik muhteviyatlı eserler taranmıştır. Tarama sonucu tespit edilen bu kitaplar, ilgili başlıklar altında sınıflandırılmış ve kitapların künyeleri kronolojik sıralamayla verilmiştir. Bu sınıflandırmada da görüleceği üzere 18-20 yüzyıllar arası *Ermeni Harfli Türkçe* yazı alanında çok sayıda iki ve çok dilli sözlükler ortaya konulmuştur. Bu sözlüklerin bazılarının birden çok baskısının yapıldığı da anlaşılmaktadır. Ermeni harfli Türkçeyle meydana getirilen bu sözlüklerin daha çok çeviri amaçlı yazıldığı görülmektedir. Türkçe ve Ermenice temelinde hazırlanan bu sözlüklerin bazılarının Fransızca, İtalyanca, Rumca, İngilizce, Almanca, Arapça ve Farsça gibi dillerle karşılaştırmalı olarak çok dilli bir yapıya da kavuştuğunu söylemek mümkündür.

Türkçenin yabancı dil olarak öğretimine yönelik *Divânu Lügati't-Türk*'ten başlamak suretiyle tarihi dönemde Memlûk ve Çağatay sahaları başta olmak üzere pek çok sözlük hazırlanmıştır. Kıpçakların ve Osmanlıların Ermenilerle kurduğu ilişkiler neticesinde Ermeni alfabesi de Türkçenin yazımında 16-17 yüzyıllarda Doğu Avrupa'da; 18-20 yüzyıllarda ise Anadolu'da kullanılmıştır. Bu alfabeyle pek çok Türkçe eserler meydana getirilmiştir. Bu dil etkileşimi Türkçenin Ermeniler arasında öğrenimi imkânı vermekle Türklerin de Ermeni alfabesini kullanmaya yönelik eğilimlerini ortaya çıkardığını söyleyebiliriz.

Bu döneme ait sözlüklerin yanı sıra dilbilgisi, alfabe, konuşma kılavuzları, Türkçe yazma öğretimi, ders kitapları gibi dilbilim alanına giren yine pek çok eserler hazırlanarak matbaalarda basılmıştır. Dönemin dil kullanımı ve özellikleri başta olmak üzere eğitim-öğretim alanında ele alınabilecek nitelikte eserler olması da dil uzmanlarının dikkatine çekmelidir.

Türkoloji'de, *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi* sahasında çalışmaların yoğunlaştığını gerek Türkiye dışındaki gerekse de Türkiye'de hazırlanan çalışmalardan hareketle söylemek mümkündür. Ancak Anadolu sahasında meydana getirilen *Ermeni Harfli Türkçe* sahası için çalışmaların oldukça yetersiz kaldığı bilinmektedir. Öyle ki bu çalışma sınırlılığında; sınıflandırmamıza tâbi tutulan bu filolojik kitaplar üzerine Türkoloji'de müstakil inceleme çalışmalarının yapıldığını söyleyememekteyiz.

Çalışmamızda yer verdiğimiz, tasnif ettiğimiz eserlerin arşiv ve kütüphanelerden temin edilmesiyle bu alandaki çalışmaların artacağı kanaatindeyiz. Bu sayede bu eserler, lisansüstü tezler başta olmak üzere pek çok akademik çalışmaya konu olup kaynaklık ederek, bu alandaki boşluğun dolmasına olanak sağlayacaktır.

Кайнақча

- 1 Argunşah, Mustafa ve Sağol Yüksekaya, Gülden (2016). Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri, İstanbul: Kesit Yayınları.
- 2 Arıkan, İbrahim (2006). Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, Modern Türklük Araştırmalar Dergisi, 3/4.
- 3 Bayındır, Tolga (2021). Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Hz. İsa, Çanakkale: Paradigma Akadmi Yayınları.
- 4 Kasapoğlu Çengel, Hülya (2012). Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi. Dil Araştırmaları.
- 5 Öztürk, Abdulkadir (2011). Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin Yayılma Alanları, Gazi Türkiyat.
- 6 Öztürk, Abdulkadir (2021). 19. Yüzyıl Türk Edebiyatında Ermeni Harfli Türkçenin Yeri, IX. Uluslararası Türkoloji Kongresi. Türk Kültür ve Medeniyetinin Sürekliliği Bildiri Kitabı. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
- 7 Öztürk, Abdulkadir (2021). 19. Yüzyıl Türk Edebiyatında Ermeni Harfli Türkçenin Yeri, IX. Uluslararası Türkoloji Kongresi. Türk Kültür ve Medeniyetinin Sürekliliği Bildiri Kitabı. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
- 8 Stepanyan, Hasmik (2005) Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası 1727-1968, İstanbul: Turkuaz Yayınları.
- 9 Tekin Talat (1997). Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı, Ankara: Simurg Yayınları.
- 10 Yıldız, Hüseyin ve Öztürk, Abdulkadir (2016). 19. Yüzyıla ait Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri Üzerine, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi.
- 11 <https://hyetert.org/2001/04/30/ermeni-harfli-turkce-yazma-sozlukler/> (16.01.2022).

SRSTI 16.01.45

WAYS OF LEARNING ENGLISH USING THE INTERNET

G.K. Yeshmurat

Master teacher, International University of Tourism and Hospitality, Turkistan

The topic of our article is due to the need to use new information technologies for self-study of the English language. Nowadays, many tend to study English on their own. We assume that the Internet can help a person to increase his level of knowledge of a foreign language with ease and interest. The purpose of our study is to analyze the ways of learning English using the Internet.

It is known that young people are most actively engaged in the study of English, knowledge of which provides many opportunities. But not everyone can afford to study with tutors, fortunately we live in the age of technology, it is enough to have any gadget on which you can use the Internet, which gives a huge number of options for remote learning of a foreign language.

In our work, we will present ways of learning English using the Internet and make recommendations for their use.

Key words: internet, English, learning, sources, video, self-study, studying.

Today the Internet gives a large number of chances related with various parts of instruction. Right now, the worldwide organization permits us to get advanced education, to concentrate on an unknown dialect at choice, to invigorate the gained some time in the past information. In terms of learning a foreign language, you can learn it practically from scratch or significantly improve your language skills by using the Internet. Through specialized services that make it possible to not only learn a language online but also to communicate with native speakers, it is possible to watch videos in a foreign language with the necessary comments on the video's lexical structure. All of the Internet's opportunities for learning a foreign language can be broken down into the following categories:

- 1) Language lessons and lectures that include new vocabulary, explanations of any grammatical structures, and exercises for fixing material that has been studied;
- 2) Using the online language tests that are available, determining the level of proficiency in a foreign language and controlling the acquisition of new information;
- 3) Watching video and paying attention to sound in an unknown dialect with the further examination of the language highlights in it like the linguistic designs, phraseological units, complex expressions and shoptalk highlights;

4) Studying a foreign language and engaging in direct communication with native speakers or other Internet users enables mastery of informal speech and improved auditory perception of the language.

Development of the unknown dialect open capability is characterized today as the fundamental goal of showing an unknown dialect in the advanced education establishment what expects arrangement of the unknown dialect discourse in the open movement. As of late an issue of utilization of new data advancements in concentrating on the unknown dialects is becoming dire. In the given context, it is related not only to new technical means but also to new ways to teach, new approaches to the educational process, and new forms and methods of teaching. Today, there are a plethora of computer programs for studying English. Some of these programs are quite successful, but the majority are pointless and do not provide any benefits from using information technology.

One drawback is shared by all English language learning programs: despite the fact that the course of studying English can be considered complete and the program itself is very successful and effective, the amount of educational material in the program does not provide opportunities for achieving English fluency [1]. In this regard, the Internet provides an infinite number of opportunities for studying English due to the enormous sizes of its resources. The worldwide organization gives the limitless measure of showing materials, including any huge data, materials on territorial topography, paper and diary articles, instructive writing, etc [2]. In recent years, researchers have paid close attention to the following aspects of the Internet's influence on English language learning: motivation [3], [4] innovative [5], [6] and peculiarities in the classroom [7], [8]. A number of educational tasks are accomplished when studying the English language using online resources: development of listening, reading, and writing skills; expansion of vocabulary; and formation of students' ongoing motivation for language learning. The formation of communicative competence, which entails the development of cross-cultural communication skills and abilities that serve as the foundation for the Internet, is the primary goal of studying English using a competence-based approach. As behind correspondence the worldwide organization loses the most piece of its importance as, as a matter of fact, the Web is a global, global, diverse local area what working depends on the open cooperation through electronic correspondence of millions of individuals all over the planet utilizing the proper Web assets (informal communities, email, television and video gatherings, and so on.). Correspondence in the regular language climate, which gives the Web, permits to show up, in actuality, circumstances. Participation in a variety of international communication leads to the spontaneous mastery of a foreign language, to the stimulation of the formation of original formulations and statements, rather than to the sample manipulation of language formulas. That a student's primary efforts are directed toward comprehending, replicating the contents, and expressing their senses strengthens motivation for studying the English language's structure and dictionary. Because of this, students' focus shifts away from abstract learning grammatical rules and instead shifts toward the use of linguistic forms.

Learning and memorizing grammar happens indirectly, in direct communication. Because direct communication does not allow for mastery of the communicative and cross-cultural competences, the use of Internet resources is essential for studying English in this aspect because it provides users with opportunities for genuine communication with real interlocutors on topics that both parties are interested in. In addition, communication with native speakers in the form of a language tandem or independent study of each other's languages by two multilingual partners in a situation of real or virtual communication has become of great importance in the field of direct communication with native speakers or other language learners over the course of the past few years. Therefore, the goal of the language tandem is for each partner to become familiar with the other person's personality, culture, and traditions, as well as communicate with the native speaker on a variety of topics. The specialized websites, such as SharedTalk (<http://www.sharedtalk.com/>) and the International linguistic community (<http://lingcom.ru/index.php?l=ru>), have been made for the language pair. At that point, auditory perception of a foreign language becomes one of the obstacles. Previously, this was caused by a lack of high-quality English listening materials, which were extremely difficult to obtain during the Soviet era. Today, English audio is available because the Internet has eliminated informational borders between the states. Now, it's easy to get the materials you need to listen to English online, and it's possible to listen to English online. However, despite using the Internet, the issue has not completely vanished, and it can be concluded that studying with materials designed for English listening is not always simple. As a result, English audio recordings frequently lack a transcript, and it is difficult to listen to English audio without a transcript for someone who has never heard English before but has, in the best case scenario, learned English words from English transcriptions [8].

Even though it is now simple to locate and listen to English audio with a transcript, there are still issues due to the fact that these English audio with a transcript are typically created by English-speaking individuals and rarely include translations. Assuming there is a lot of new jargon and there are phrases in an English text seeing such English audio is difficult. It is necessary to look for the word's translation, but understanding the meaning of idioms does not always help. Additionally, the vast majority of English audio recordings available on the Internet do not, regrettably, include printouts. To put it another way, a learner of English does not have the opportunity to verify speech with an English text during such listening, and if he does not catch something while doing so, this portion of an English audio recording may remain a mystery for him for the rest of his life, leading to feelings of dissatisfaction and diminishing his belief in his own language skills [9]. The difficulties do not end when one locates English audio recordings that include printouts of the text for listening. A language learner now has to use the English dictionary to decipher the meanings of some set or slang expressions, and he or she is dissatisfied because he or she can no longer hear some English phrases that are difficult for him or her. This means that some people have to listen to the same English audio recording over and over again, which is not a good way to get out of

the current situation because most of the time, only a few sentences and phrases pique their interest. As a result, a language learner finds that his or her English listening classes become less intense because he or she must spend a lot of time repeating parts of the text that he or she does not need. However, long-awaited advancements in English listening were brought about by contemporary computer technologies. Sentence-by-sentence synchronization of a text and audio with the option to play any portion of a text is now available in many Internet-based programs.

Finally, English listening became more natural. However, the majority of programs that work with synchronized texts, according to the researchers, have some drawbacks. In this way, some of them can light up a played section however offer a chance to duplicate an English text just all along. It is not possible to interrupt the playing of English sentences with other programs. What's more, such a need emerges frequently. A lot of the time, the process of starting a game is set up in a way that makes it uncomfortable because you have to choose a necessary English sentence first and then press a button to start it. At that to pick a vital sentence one has at times to press the button «forward/back» over and over to pass to the fundamental piece of the message, however it would be more regular and agreeable to sort out a decision and beginning of playing of the important section of the English message via a straightforward snap of a mouse in the essential piece of the message [10]. Therefore, it would be ideal for the English audio to include both a Russian translation and a transcript so that you can listen to it online in the most efficient manner and with the least amount of time wasted. According to us, providing the following opportunities for listening leads to a more efficient use of English study. Right off the bat, synchronization of sound with text and interpretation is important for more open to tuning in of the English sound. Specifically, one should highlight a currently playing English text and display a translation while listening to the English audio. Because of it, while paying attention to the English sound, there is compelling reason need to care for an English text all-time. A student can move his or her eyes freely to a position that is conducive to focused auditory perception of the English language. If necessary, when something is unclear, he or she can return his or her eyes to an English text and effortlessly locate a crucial role that is currently being played. Second, it is necessary to sound out each individual word in the English text in addition to the English text itself. It makes it possible to listen to English online in a more qualitative and comfortable manner. Words are frequently combined and sometimes even swallowed during live speech.

As a result, it is necessary to provide the user with the opportunity to listen to a portion of the words that does not sound distinct to them, and then to try to hear everything again. Thirdly, it is preferable to translate each word in the text in addition to the text itself. Much of the time to make an interpretation of an English sentence into Russian in a real sense, not losing its significance is unimaginable. In this instance, the translation of words aids in comprehending the significance of each sentence word. With the recorded open doors paying attention to the English sound turns out to be truly lovely and agreeable. Not less impact in concentrating on English the Web has on development of students' consistent inspiration for concentrating on

language. The issue of motivation to study a foreign language becomes extremely pressing in the modern era, which is marked by globalization in all aspects of society's life. Globalization prompts increasingly expanding job of relational contacts and, therefore, verbal correspondence is happening to unique significance, including worldwide one requiring dominating an unknown dialect. Dominating the unknown dialects is becoming one of the main variables of social-monetary and normal social improvement of society. Learning a new language paves the way for direct communication with representatives of other people and direct access to the spiritual wealth of other nations, both of which are realized through the process of personality formation and education. As a result, it shouldn't come as a surprise that people are becoming more interested in learning foreign languages, particularly English, which is now considered a sign of a modern, highly educated personality. Being able to get a high-profile job and advance in one's career is almost impossible without knowing a foreign language. The state's commitment to productive and active cooperation with other nations has significantly increased the importance of the subject «foreign language» and prompted a reexamination of the objectives, responsibilities, and content of language study. The aforementioned factors significantly elevate the subject of «foreign language» as an educational field in higher education institutions. As a result, motivation to learn a foreign language rises to the top.

Its a well known fact that the Web has solidly entered the regular routine of a cutting edge individual. You can always use it to communicate, pay for services, and find the information you need. Because of the Web, there are practically boundless open doors in all everyday issues.

Information can be found in great quantity on the Internet. Each person has access to his or her own resources. Reference books and reference books have electronic renditions on the Web [11].

A teen's use of the Internet has grown to be his primary means of sharing his inner world with others. You can impart in informal communities, moment couriers, track down companions with similar interests. Online, you can talk with a subject matter expert, offer your viewpoint, appreciate paying attention to music, seeing pictures, and messing around. The Web is an extraordinary spot where money managers advance their items and track down new clients.

As a result, you can grow and learn thanks to the network. Find a new hobby, learn a new language, or learn a new craft. Numerous books and electronic encyclopedias, as well as simulators for preparing for the final state certification, are available on the websites.

The Internet is widely regarded as having impressive services and excellent information capabilities. The Internet provides students of foreign languages with a one-of-a-kind opportunity to read, listen, and communicate with native speakers. With the improvement of the Web, the valuable open doors for learning English have expanded essentially.

The Internet is one of our study's key concepts. We share the assessment of Dzhumaylov L.S. that the Web is a space loaded up with data in English, which likewise plays an educating job. The Internet, which is regarded as the most

significant technological development of recent decades, had a significant impact on the creation of educational technologies. The technical capabilities of the World Wide Web provide the opportunity to conduct educational classes directly on the network, in addition to the fact that numerous recommendations and educational materials are posted on the Internet [12].

It is believed that almost all instructional, online test, and animated materials for learning English can be found online. All of this can be used to learn English on your own. In addition, it should be emphasized that individuals can communicate with residents of various nations and representatives of various ethnic and cultural communities through the Internet, enhancing not only their language proficiency but also their English listening skills. As indicated by Vladimirova L.P. With the assistance of online correspondence, an individual doesn't have to reproduce what is going on or a pretending game, since he is as of now in live correspondence [13].

To learn English, we thought, why not use blogs, video and audio recordings, Skype chats, online games, and email?

Having concentrated on the sources on our subject, we reached the resolution that the potential outcomes of the Web for learning English can be gathered into the accompanying places:

1. lessons and lectures on the language, with new vocabulary and explanations of grammatical structure and consolidation exercises to go along with them;
2. interacting with a language instructor online. Deciding your level and checking new information with the assistance of different language tests;
3. analyzing all grammatical structures, phraseological units, complex phrases, and slang features after watching English-language videos. These might be videos about breaking news. Group discussion of a particular topic and thematic communication in the target language, as well as a preliminary study of all necessary vocabulary;
4. locales that advance learning sentence structure rules and understanding standards.

Summing up the abovementioned, it tends to be contended that in the present progressively creating world it has previously turned into a typical truth that it is difficult to turn into a fruitful individual without knowing an unknown dialect, particularly English, which is the most well known on the planet.

What benefits does using the Internet to learn English provide?

First, every class can be taken at any time of day or location.

Second, you can make your own schedule for training. It is feasible to choose for yourself how frequently to exercise, day to day or one time per week.

Thirdly, depending on your requirements, you can select a course to learn business or conversational English, download English lessons for children, or prepare for a state or international language proficiency exam.

In this way, the Web has many devices for learning an unknown dialect. One of the most widely used forms of media in recent times is social media. In the second chapter, we will discuss learning English through social networks in greater depth.

It is notable that informal organizations set out a special freedom for unknown dialect students to utilize texts, tune in and speak with local speakers. We can easily locate all of the necessary data here: books, magazines, reference books, most loved Television programs, news from around the world, and so forth. We are able to communicate with friends who live in other countries, take part in various forums, conferences, language competitions, and olympics. From the approach it is known that this adds to the extension of the scope of genuine open circumstances, builds the inspiration for learning English and permits you to apply the information acquired to take care of correspondence issues, giving «live» correspondence with unfamiliar companions. Language and cultural barriers go away at the same time, a person feels more confident, and his self-esteem goes up [14].

By looking at interpersonal organizations that advance English language learning, we had the option to distinguish the bearings and anticipated aftereffects of utilizing them. Therefore, the student can, through independent study:

- a) acquire reading and pronunciation skills;
- b) enhance grammatical proficiency;
- c) grow your jargon;

d) get to know social real factors, including discourse manners, elements of the discourse conduct of different people groups as far as correspondence, social highlights, customs of the nation of the language being considered.

We decided to investigate three kinds of social networks, VKontakte, Instagram, and YouTube, which assist in learning and improving the English language, in order to create a list of self-learning English programs and websites. In the paragraphs that come after this one, let's take a closer look at each of them.

It is realized that Vkontakte was established in 2006 by the St. Petersburg developer Pavel Durov. Users of VKontakte are able to play browser games, send messages to one another, establish groups, share images, audio, video, and tags, and create public pages and events [16].

Teenagers spend a lot of their free time there, which is no secret. We believe that the official publics of world-renowned educational platforms like the BBC, English-language films, and other authentic materials are the best groups on VKontakte for learning English.

In addition, teachers consider watching English-language films to be one of the most effective ways to learn a foreign language. You can learn many new words and learn to hear speech by watching your favorite characters on screen [15].

Publics with visual images, on the other hand, are designed to speed up the process of learning new words. Additionally, the group menu contains numerous useful options, such as popular grammar books, dictionaries, humorous English articles, and tests for exams. Pictures of inspirational phrases for any occasion will make them simple to remember and will help you expand your vocabulary.

Hosting videos «YouTube» You Tube is a video hosting service that gives users services for video storage, delivery, and display. Videos can be added, watched, commented on, and shared with friends. YouTube has become the world's most

popular video hosting site and the third most visited website due to its simplicity and ease of use.

Importantly, this service includes video lessons on grammar, reading, and speaking various languages. If you find quality video channels, you can learn foreign languages on your own with their assistance. The upside of YouTube is that when we study, we tune in, most frequently, to the right articulation and foster a comprehension of the language by ear.

The majority of the videos are focused on a single topic and are no longer than one minute long. Visual cards are used to explain difficult grammatical points and show how to use various words and expressions in the learning process. These channels are valuable for the two understudies and English instructors.

Famous today, Instagram is a free application for sharing photographs and recordings with components of an informal community that permits you to take photographs and recordings, apply channels to them, and convey them through your administration and various other interpersonal organizations [16].

We accept that a bright application with strong representation can likewise be helpful.

Among the notable pages for learning English, we can single out bunches for working with jargon, sentence structure, phonetics, understanding principles, bunches for talking with local speakers.

One of the most widely used services for learning new languages is Duolingo. Google Capital, Ashton Kutcher, and a number of other reputable investors provide financial support for the project. The program is implicit the type of a «tree of accomplishments»: to move to another level, you should initially score a specific number of focuses that are offered for right responses. There are Android and iOS apps. Sites will be broken up into groups:

1. Sites where textbooks and manuals can be downloaded in their electronic form. Individuals who practice independently benefit especially from this and save money.

2. Sites with ongoing chats where you can meet Russians and foreigners with similar goals, such as finding a pen pal and increasing your language proficiency.

3. Sites with useful phrases, idioms, and expressions that make it easier to learn more about linguistic phenomena.

4. Destinations with the benefit of sound materials: sound, radio and video accounts.

5. Sites that provide English language learners with a variety of useful tables, links to interesting websites, celebrity interviews and speeches, and helpful advice for effectively learning English.

Conclusion.

English is the language of computer technology and is spoken by millions of people. As a result, it comes as no surprise that more and more people are interested in studying it. They now have the option of teaching it in the traditional manner, with the assistance of a global network, or combining these two learning strategies.

Today, many people learn English independently.

In our work, we suggested that you can learn and improve your English on your own by using the Internet.

We discovered, after reviewing the relevant literature and sources, that each individual can begin learning English on their own through the Internet; For this purpose, special social networks and resources in multiple languages have been created. We demonstrated experimentally that learning is now simpler and more rapid as a result of them.

Subsequently, we can presume that learning English through the Web has an incredible future. Any individual can independently begin learning English or improve their language skills at any time and location.

References

- 1 Clarke A. (2004). *E-learning skills*. Palgrave Macmillan.
- 2 Peachey N. (2012). *Web 2.0 tools for teachers*.
- 3 Petrovskaya T., Rymanova I. (2014). Motivation for studying the English language by students of Technical Higher Education Establishment by blended learning. *Philological sciences. Theory and practice questions*. Gramota: in 2 parts, Part I, 7(37), 152-154.
- 4 Fufurina T. (2014). Ways of increase of motivation for studying the English language by students of MSTU named after N. Bauman. *Humanitarian messenger*, 1. Retrieved August 28, 2014, from <http://hmbul.bmstu.ru/catalog/pedagog/engped/156.html>
- 5 Romanov A., Toroptsov V., Grigorovich D. (2000). *Technology of distance learning in correspondence economic education system*. – M.: YUNITI-DANA.
- 6 Malinina I. (2014). Monitoring and feedback implementing in web-related resources 2.0. *Modern scientific researches and innovations*, 1. Retrieved August 28, 2014. <http://web.snauka.ru/issues/2014/01/30565>.
- 7 Kostina E. (2010). Model of blended learning and its use in teaching foreign languages. *News of higher educational institutions. Series: Humanities*, 2(1), 141-144.
- 8 Azevich A. (2012). Role of teacher's personal site in forming information learning environment. *Modern scientific researches and innovations*, 11. Retrieved August 28, 2014. <http://web.snauka.ru/issues/2012/11/18586>.
- 9 Cohen V. (2005). A reexamination of feedback in computer-based instruction: Implications for instructional design. *Educational Technology*, 1.
- 10 Kulhavy R. (2007). Feedback in written instruction. *Review of Educational Research*, 47.
- 11 Роль Интернета в нашей жизни [Электронный ресурс]. <http://fb.ru/article/372002/rol-interneta-v-nashey-jizni/>.
- 12 Джуманова Л.С. Инновационные технологии в обучение иностранным языкам / Л.С. Джуманова, Б.М. Тоимбаева, М.К. Тулегенова // Молодой ученый. – 2014, №19. – С. 523-525.

13 Владимирова Л.П. Интернет на уроках иностранного языка. ИЯШ, №3, 2002. – С. 33-41.

14 Воронкин А.С. Социальные сети: эволюция, структура, анализ. – Луганск. – 2016.

15 Социальные сети для изучения английского языка и общения с иностранцами. [Электронный ресурс]: <https://ienglish.ru/blog/angliiskiy-rosskuyu/kak-uchit-angliiskiy-online/socialnye-seti-dlia-izuchenia-angliiskogo/>.

16 Социальная сеть Инстаграм [Электронный ресурс] /com/. Загл. с экрана.

ҒТАМР 17.71.91

АҚЫН МҰСА АСАЙЫНОВТЫҢ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

Ж. Абишева

Студент, Ш. Уәлиханов атындағы КМУ, Көкшетау қ.

Г.Т. Тлеубердина

Ф.ғ.к., қауымд. профессор м.а., Ш. Уәлиханов атындағы КМУ, Көкшетау қ.

Келешекті бағамдай алу, тарихты жаңғыртудан бастау алады. Өткенімізді зерттеу, халық даналарының мұраларынан тәлім-тәрбие алу бүгінгі қоғамға қажетті процесстің бірі. Осы мақсаты біріктіре отырып ақын Мұса Асайыновтың шығармашылық туындыларына зерттеу жасау арқылы бүгінгі қоғам азаматтарына қажетті байсалдылықты, тасқын судай ағысынан шыққан әлемнің қозғалысына тыныштықпен кері байланыс құру парасаттылықтың жоғары шыны.

Түйін сөздер: Мұса Асайынов; шығармашылық туынды; мұралық ескерткіш; ұрпақ азығы, өлеңдер жинағы, өмір бейнесі, көп салалы жан, талан иесі, ұлт тағылымы, дарынды елдің түлегі, айтыс.

Көкшетау өңірі жер жәннаты, сал-серілердің тал бесігі, ақындар, жыршылар елі. Тарихта өз ізін қалдырған, Көкшеден шыққан дарабоздардың өнері мен даңқы Аркадан Алатауға, Алтайдан Еділге дейін дастан болып жеткен. Шешендігімен даңқы жер жарған Орынбай, өмірін өлеңмен көмкерген ақын Тезекбай ақын, әйгілі Біржан, Ақан, үкілі Ыбырай, Балуан Шолақ осы өңірдің мақтанышына айналған. Кейінгі буын өкілдері Молдахмет Тырбиев, Шәкен Отызбайұлы, Қалия Жұбандықұлы, Әміре Сұлтанмұратұлы ғұмырын парасаттылыққа бағыттаған Жамбыл дәуірінің халық ақындары [1]. Ұлы Отан соғысы жылдарында, тылдағы ауыр жұмыстан кейін, белдері бүгілген, келер күннен күткен шамдары сөнген жандардың рухтарын қанатты өлеңмен қайрап, жүректі әнмен жылытқан да осы саф өнердің иелері.

Қазақтың ертеден келе жатқан сал-серілер мен халық ақындарының суырып-салма өнерінен кейін Жақан Сыздықұлының, Жұмағали Саиндардың жазбаша поэзиясы халқымызтың өнерінің ренессанс (қайта өрлеу) кезеңі болып жалғасын тапты [2]. Осы жаңа кезең ақындарының бірі Мұса Асайынов.

Асайынов Мұса Мырзағұлұлы 1929 жылы Көкшетау өңірінің Володар (Айыртау) ауданы Өскен ауылында дүниеге келген [3].

Мұса Асайынов Үкілі Ыбырайдың қандас туысы және ақынның өнерін зерттеу арқылы анықталғандай шығармашылығын жалғастырушысы. Ақынның шежіресіне көз жүгіртсек Абылайдың заманында өмір сүрген Сәбден деген батырдың Деріпсал деген ұлынан Әбіле, Маңдай, Сандыбай туған екен. Маңдайынан Асайын, одан Мырзағұл, одан Мұса тарас, Сандыбайдан Үкілі Ыбырай дүниеге келді. Яғни, Мұса Ыбырайдың шөбересі. Жас кезінен бала ақын домбыра ойнап, ән айтуға әуестенді, оның алғашқы ұстазы атақты халық ақыны Молдахмет Тырбиев болды. 16 жасынан бастап ол өзі туған Көкше өлкесінің мәдени мұрасын зерттей бастады [4].

«Жігітке жеті өнер де аз» – деген мақалдың көрінісі Мұса Асайынов. Талантты жанның бойында әншілік, күйшілік, актерлық бейнелер көрініс тапқан. Шоқтығы биік дарыны– айтыс болды. Ақынның досы Кәрім Ілиясов досы Мұса туралы естелікте, бала кезінен аяқ астынан өлең жазуға бейім болған, соғыс жылдарында екеуіміз мінген өгіз жүрмей қалғанда, былай деген:

*Ала өгіз енді қитарланып тұрмайды,
Әкеліңдер, талгажау етсін қурайды.
Жан тапсырса әлдеқалай бұл неме,
Болсаңдаршы, құнын бізден сұрайды! [5].*

Соғыстан кейінгі ең ауыр жылдары М. Асайынов алдымен филармония жанынан алғашқы музыкалық ұжым құра алды, содан кейін қазақ халық аспаптары фольклорлық – этнографиялық ансамблінің толыққанды ұжымын құрып, оған қаламен үндес «Көкшетау» атауын берді [6]. Оның арқасында Ұлы импровизатор ақындар Біржан сал, Ақан Сері, Үкілі Ыбырай және Балуан Шолақтың көптеген әндерін жинақтады, әндерін қайта жасап, мәңгілікке сақтаулы қылды. Болашақта ақын олардың жарқын ізбасарына айналды, ол ел ерлерінің қаһармандық өлеңдерін, мақал-мәтелдерін жинап, сақтап қалды. Оның жанқиярлық қызметінің жемісі Қазақ энциклопедиясында және басқа да ғылыми басылымдарда көрініс тапқан. Оның еңбегі туралы жергілікті және республикалық газеттерде бірнеше рет жазылды, оның жұмысы туралы атақты мәдениет қайраткерлері сұхбат берді [7].

Алғашқы шығармашылығы 1958 жылы ресми айтысқа қатыса бастайды [8]. Осы айтыстардың біріндегі ақынның мына бір өлең жолдары хатқа түскен екен:

*Мен келдім кербез Көкше бауырынан,
Сал-сері, ақындардың ауылынан.
Шабытым найзағайды жұлып алар,
Көктемнің от-жасынды жауынынан.
Әнім бар сілкіндірер Алатауды,
Үнім бар тебірентер Қаратауды.
Балқиды қарт жүректер көне көзді,
Жамбылды көріп қалған шал атаулы [9].*

Мұса Асайынов – қаламы хатқа түссе лирика төгілетін торы биедей ерекше өнердің иесі. Оның қаламынан көптеген лирикалық өлеңдер мен жырлар дүниеге келді. Таланттың туған өлкенің табиғаты жырларының шоқтығы биік болуының себепкері болғандығын ақынның өзі де айтқан болатын, ақынның көңіл-күйдің алуан түрлілігіне, махаббат құпияларына арналған өлеңдері алып ұшпа көңілден емес, суық, таза, пәк тыныштыққа негізделгенін көреміз:

*Ақын болу – көп өлең жолында ма?
Бұрқыраған жылма-жыл томында ма?
Жоқ, батырым, тап-таза өлең керек,
Жеңіл жолға бұрылма, мойындама. [10].*

Ақынның алғашқы кітабын Еркеш Ибрагим, одан кейінгі екі кітапты Кәкімбек Салықов құрастырған [11].

*Аршындасын, жыр сұңқары самғасын,
Асыл арман, ақ қанаты талмасын.
Жалғызтаудың жалғыз өскен ұлы едім,
Жүрегімнің лүпілі үміт жалғасын [12].*

ақынның бұл өлеңінде оның тағдырының шындығы бейнеленген. Мұса Асайынов шығармаларының жинақталуы жөнінде Қазақстанның Халық жазушысы, ақынның туған бөлесі Кәкімбек Салықов былай деп атап көрсетеді: «Бұл ұсынылып отырған жаңа жинаққа үш үйіндегі мұрағаттарынан алып және асыл достардың, бауырларымыздың тапсырған өлеңдерін қостық. Әлі де толық жинағы деп айта алмаймыз, ол болашақтың ісі» [13]. Яғни, Мұса Асайыновтың жарияланбаған әдеби еңбектері Көкшетау өңіріндегі тұрғындардың жеке мұрағатында әлі де көп деген сөз. Бұған зерттеу жүргізу барысында көзжеткіздік, ақын өлеңдерінің түпнұсқа қолжазбаларын сақтап отырған адамдар расында да бар екен.

Әдеби шығармаларды көптеп оқыған Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов пен байланыста болған Мұса ақынның басқа жазушылардың еңбектерімен танысуы ертерек болды. Ақынның көлемді шығармасы – «Аңшының аңызы» лирикалық поэмасы [14]. Қонақбай есімді мерген құсты ату үшін көлдің жағасына келгенде басынан өткерген оқиғаға негізделген поэманың тілі көркем де күрделі. «Атамын, атпаймын» деген оймен тығырыққа тірелген аңшының қолы ақыры кездейсоқ шурппені басып қалды. Осы сәтті ақынның бейнелеуі:

*Сарт етті... от жарқ етті... су дір етті,
Зор дүркін сай-саланы күңірентті.
Болды іс – ойламаған, болжамаған,
Шалқайды, шаңқай түсті іңір етті [15].*

Мұса Асайыновтың өлеңдері-кәсіби ақын жазған, жазу техникасына енген әсерлі өрнектері бар мағыналы шығармалар. Мұса Асайыновтың өлеңдерінде музыка жазуға қойылатын талаптар бар екенін атап өтуіміз қажетті.

Артынан мол мұра қалдырған ақынның портретін туған бөлесі Кәкімбек Салықов былайша сөзбен суреттейді: «Мұса – орта бойлы, қараторы, кең маңдайлы, ақжарқын, қапсағай келген қыр мұрынды, керімсал келбетімен алыстан көз тартатын. Жарасымды киініп, бойын таза ұстап өтті. Жаны елгезек, қолындағысын айналасына таратпай тынбайтын, көпшіл де сепшіл, сенгіш те нанғыш, жаны таза, бауырмал-тын» [16].

Ал өнердегі серігі, сан реткі айтыстағы қарсыласы болған Көкен Шәкеев ақынның бейнесін өлеңмен былай деп береді:

*Қарасұр, мұрындылау, өткір көзді,
Жасынан ұнататын жарқын сөзді...
...Жатпайтын сол жақ шашы – қайырса да,
Қайтпайтын төбесінен жай ұрса да.
Мінезі, кескін-кейпі көз алдымда,
Мезгілсіз бізді тағдыр айырса да.
...Бірдей еді ауылға, қалаға да,
Ән айтты, театрда, далада да.
Ақкөңіл, ақжолтайдың өзі еді зой,
Сенетін «солай» десең, балаға да [17].*

Қорытынды.

– Мұса Асайынов – өткен ғасырлардағы салсерілердің ХХ ғасырдағы заңды жалғасы. Оған өнерпаз тұлғаның сан қырлы таланты мен еңбегі айқын куә болады;

– Мұса Асайынов – тамаша лирик ақын. Шығармалары аз да болса, тақырыбы мәнді, идеясы айқын, көркемдігі биік;

– Мұса Асайынов – Арқадағы ән өнерін ХХ ғасырда лайықты сақтап, келешек ұрпаққа табыстап кеткен өнерпаз тұлға;

– Мұса Асайынов – қазақтың айтыс өнері тоқыраған кезеңде өмір сүріп, оны шынайы түрде таныта білген айтыскер ақын.

Ән айту, айтыс, жазу, поэтика, композиторлық, журналистика, өнертанушы, актерлік шеберлік сияқты жеті өнерді тал бойына дарытқан Мұса Асайынов 1976 жылы 8 қаңтарда небәрі 47 жасында қайтыс болды.

*Елдерін араласаң өскен, өнген,
Суретті көркем түрлі көп ескі өлең.
Кең көкірек, керней дауыс, ақын, әнші -
Келеді жігіттері боп өскелең, [18].*

Сәкен Сейфуллин атап өткендей, Көкшетаудың ең көрнекті азаматтарының бірі, құбырлы дауысты әнші, ақын Мұса Асайыновтың артына

қалдырған мол мұрасы дәуірлер өткен сайын жауһарлана түсетін өнер туындысы.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ысмайылов Е. Ақындар. – Алматы: Қазмемкөрәдебас., 1956. – 340 б.
- 2 Ысмайылов Е. Жамбыл және халық ақындары. – Алматы: «Санат», 1996. – 240 б.
- 3 Туған өлке қаламгері. Асайынов Мұса жайында. Көкшетау, 2009. – 86 б.
- 4 Қадыров Ж. Асайынов Мұсаның ақындығы. Зерттеме мақала // «Сарыарқа», 1999.
- 5 Нұрғалиұлы О. Асқақ әнші, дарынды ақын // «Көкшетау» газеті, 1994 ж. 26 мамыр, 4 б.
- 6 Көкшетау правдасы. 31.05.91.
- 7 Шаймерген Г. Үкілі Ыбырайдың ұрпағы еді // «Алаш үні» газеті, 2006жыл, 24 ақпан, №7.
- 8 Көкшетау газеті. 13.06.1990.
- 9 Қаратаев М. Көркемдік кілті шеберлік. – Алматы, 1985.
- 10 Сармұрзина М. Дауылбаев Ғ. Қазақ совет әдебиеті. – А., 1982.
- 11 Арқа ажары газеті. 12 ақпан, 2002.
- 12 Асайынов М. Жүрегімнің жұлдызы. – Алматы: Жібек жолы, 1999. – 86 б.
- 13 Көкшетау газеті. 13.06.1990.
- 14 Ысмайылов Е. Ақындар. – Алматы, 1978.
- 15 Қабдолов. З. Сөз өнері. – А., 1976.
- 16 Асайынов М. Ынтық жүрек лүпілі. – Астана: Фолиант, 2009. – 136 б.
- 17 Винклер-Асаинова З. Жизнь в ее ипостасях. – Нюрнберг: Books Demand GmbH, 2010. – 136 б.
- 18 Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. – Алматы: Өнер, 1975. – 287 б.

ҒТАМР 16.21.43

ҒАШЫҚТЫҚ ЖЫРЛАРДАҒЫ КОНТАМИНАЦИЯЛАНҒАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ КӨРІНІСІ

Г.А. Абай

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Халық ауыз әдебиеті үлгілерінде тілдік бірліктерді бейнелі де әсерлі жеткізудің бір жолы – тұрақты тіркестер. Егер де жыр құрылымындағы тұрақты тіркестерді қарапайым сөз тіркестерімен алмастырар болсақ, мәтіннің адресатқа әсер ету мүмкіндігі солғын тартуы әбден мүмкін. Сондықтан сөз зергерлері тұрақты тіркестерді ұтымды, қажет болған жағдайда, авторлық өңдеумен қолданып отырған. Ол айтушының шеберлігінен ғана хабар беріп қоймай, халық тілі байлығының арнасының кеңдігін де байқатады.

Мәтінде фразеологизмдерді түрлендірудің бір әдісі – контаминация құбылысы. Мақала осы уақытқа дейін түрлі қырынан қарастырылып келген тұрақты тіркестерді функционалдық бағытпен ұштастыра қарастыруды көздеп отыр. Қазақ фольклорының көлемді де көркем үлгілері «Қозы Көрпеш Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Дандан мен Нәркес», «Ахмет пен Нүрилә» атты ғашықтық жырлардағы фразеологиялық бірліктердің контаминация құбылысына қатысы мен байланысы, жасалу жолдары мен ерекшеліктері талданды.

Түйін сөздер: тіл білімі, контаминация, ықшамдалу, сыйысу, фразеологизм, фразеологиялық контаминация.

Контаминация – қазақ тіл білімінде функционалдық бағытпен байланысты қарастырылып жүрген синтаксистік құбылыс. Бұл мәселе жалпы тіл білімінде кеңінен зерттелгенімен, қазақ тіл білімінде аса көп зерттеу нысанына алынбаған. Сондықтан да аталған нысанға қатысты зерттеулерге назар аударғанда, ең алдымен, қазақ ғалымдарының ой-пікірлерін жүйелеп, тұжырым жасалды.

Ғашықтық жырлардағы контаминацияланған фразеологизмдерді жымдасу, сіңісу ерекшеліктерін айқындау мақсатында тұрақты тіркестерді табу, оларды топтарға бөлу, өзара ұқсас тіркестермен салыстыру және мағыналық, құрылымдық белгілерін түсіндіру міндеттері қойылды.

Тіл білімінде контаминация құбылысы еркін және тұрақты тіркеске қатысты өткен ғасырдың жетпісінші жылдарынан бастап сөз бола бастады. Ал қазақ тіл білімінде бұл мәселе бүгінге дейін әртүрлі түсіндіріліп, түрліше аталып келеді.

Тіліміздегі ықшамдалу заңдылығы туралы алғашқылардың бірі болып сөз қозғаған – тіл реформаторы А. Байтұрсынұлы. Ғалым өзінің «Тіл-құрал» еңбегінің «Сөйлем жүйесі мен түрлері» атты үшінші кітабында сабақтас сөйлемдерді басыңқы және бағыныңқы деп бөліп, бағыныңқы сөйлемдердің айтылуын екі түрде (толық және ықшам) көрсетеді. Бұндай бағыныңқы сөйлемдерді зат есім, сын есім, етістіктің есімше, көсемше түрлері арқылы ықшамдауға болатындығын айтады. Мысалы, етістікті зат есімге айналдыру арқылы бағыныңқы сөйлемді былай ықшамдауға болады: Қалай пішілсе, киім солай тігілмекші (толық бағыныңқы сөйлем); пішілуінше киім тігілмекші (ықшам бағыныңқы сөйлем). Осылайша ғалым «ықшамдау деп толық түрден ықшам түрге айналдыруды» атайды [1, 261 б.].

А.Байтұрсынұлының контаминация құбылысына қатысты ойларын қазақ тіл білімінде Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, Қ.Есенов, С.Исаев, Н.Уәли, Г.Қосымовалар өз зерттеулерінде жалғастырған. Ғалымдардың пікірлерін түйіндесек, контаминация – сыйысу арқылы жаңа бірліктердің пайда болуы. Бұл құбылыс, әсіресе, тұрақты тіркестерді жасауда белсенді қолданылады.

І.Кеңесбаев пен Т.Жанұзақовтың тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігінде контаминацияға мынадай анықтама береді: «Контаминация – екі сөйлемшенің не екі, үш сөздің бөлшектерінің бірігуінен, тоғысудың нәтижесінен жасалған жаңа сөз я сөйлемшелер; мыс: білек жүзіктен – білезік; қара ала құс сөзінен – қарлығаш т.б.» [2, 83 б.].

Аллингвистикалық түсіндірме сөздікте: «Контаминация (лат. Contamination – араласу) семантикалық, қызметтік, құрылымдық жақындық негізінде екі тіл бірлігінің элементтерінің сөйлеу кезіндегі араласуы. Контаминация құбылысы, әдетте, ауызекі сөйлеуде кездесіп, әдеби нормалардан ауытқу деп есептеледі» – дейді [3, 110 б.]. Демек, контаминация – кем дегенде екі тілдік бірліктің бірігуінен, сыйысуынан пайда болатын, әртүрлі тәсілдер арқылы жүзеге асатын ықшамдау құбылысы.

Контаминация құбылысы тіл жүйесінің барлық бірліктеріне тән. Ол сөз тіркесі деңгейінен бастап, күрделі құрылымдар деңгейіне дейінгі барлық аралықты қамтиды. Контаминация құбылысы тілдің ішкі үдерісінде пайда болатын емес, керісінше сыртқы үдерісте, сөйлеу кезінде туындайтын динамикалық құбылыс ретінде жұмсалатын қатысымдық бірлік болып табылады. Осындай үдерісті фразеологизмдер құрамынан да байқауға болады. Соған сай қазіргі тіл білімінде «контаминацияланған фразеологизмдер» термині қалыптасқан.

Мақалада сипаттау, жіктеу және талдау әдістері қолданылды. Қазақ фольклорының көлемді де көркем үлгілерінің бірі – «Қозы Көрпеш Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Дандан мен Нәркес», «Ахмет пен Нүрилә» ғашықтық жырларындағы контаминацияланған тұрақты тіркестер жинақталып, құрамы

мен мағынасына қарай талданды. Мағыналық топтарға жіктелді. Жасалу жолдары түсіндірілді.

Фразеологиялық контаминация – семантикалық жағынан мәндес фразеологизмдердің бірігуі. Контаминация құбылысын жан-жақты қарастырған С.Исаев контаминацияланған фразеологизмдерге де назар аударған. Ғалымның пайымдауынша: «тілдің даму барысында жаңа ұғымды, ойды жеткізу үшін немесе ұғым-түсінікке қосымша экспрессивті-модальды мән үстеу үшін, бір сөз екінші сөзбен тіркесіп, сөз тіркестірудің қалыптасқан ережесі бұзылуы мүмкін. Осылайша жаңа сөз тіркесінің жасалуы контаминация арқылы жасалған тұрақты тіркестер деп аталады» [4, 11 б.].

Н.Уәли «Фразеологизм және тілдік норма» еңбегінде фразеологиялық нормаға қатысты ойларын контаминация құбылысымен байланыстыра сабақтаған. Ғалым фразеологизмдерді ықшамдап қолданудың бір тәсілі ретінде олардың кейбір сыңарларын, не болмаса қайталанып жұмсалғандарын түсіріп қолдану арқылы бір бүтін фразеологизм жасауға болатындығын айтады. Мысалы, «қу жанды шүберекке тую» тұрақты тіркесінің «қу жанын қоярға жер таппау» және «шыбын жанын шүберекке тую» деген екі бөлек тұрақты тіркестің бірігіп, ықшамдалуы арқылы жасалғанын атап көрсетеді [4, 11 б.].

Сонымен фразеологизмдердің контаминациялануы – екі немесе одан да көп фразеологизмдердің ықшамдалып, бір-біріне кірігіп кетуі. Яғни өзара мағына жақындықтары бар фразеологизмдердің біріншісінің бір компоненті мен екіншісінің бір компоненті бірігіп, араларындағы ортақ бірліктер түсіріліп жаңа фразеологиялық тіркес пайда болады.

Ғалым Г.Қосымова контаминациялану тәсілімен жасалған тұрақты тіркестердің қазақтың ауыз әдебиеті үлгілерінде, әсіресе жырларда мол ұшырасатындығын айта келіп, оларды мынадай мағыналық топтарға бөліп көрсетеді:

- 1) Мағыналары жуық және құрылысы бірдей тіркестерден контаминацияланған фразеологизмдер;
- 2) Мағыналары да, құрылымдары да әр басқа тіркестерден контаминацияланған фразеологизмдер;
- 3) Мағыналары жуық, құрылымдары әр басқа тіркестерден контаминацияланған фразеологизмдер;
- 4) Құрылымдары біртектес, мағыналары басқа-басқа тіркестерден контаминацияланған фразеологизмдер [5, 44 б.].

Мақала жазу барысында ғалымның осы жіктелімін басшылыққа ала отырып, ғашықтық жырлардағы контаминацияланған фразеологизмдердің топтары анықталды.

Зерттеу нысанына алынған ғашықтық жырлардағы контаминацияланған фразеологизмдердің құрамы мен мағынасына мән беріп қарар болсақ, бірінші топтағы, яғни мағыналары жуық және құрылысы бірдей тіркестерден ықшамдалып жасалған фразеологизмдердің жиі ұшырасатындығын аңғаруға болады. Мысалы:

*Сөз салды ол, қызың бер деп Сарыбайға,
Ілігі болмаса да тарыдай да [6,14 б.].*

Осы жолдардағы «сөз салды» тұрақты тіркесі әуелде «қолқа салды» және «сөз бастады» фразеологизмдерінің бірігуі арқылы жасалған. Дәлел ретінде аталған фразеологизмдердің сөздіктегі түсіндірмелеріне назар аударып көрейік.

ҚОЛҚА САЛДЫ [ЕТТІ, ҚЫЛДЫ] Қимас, ең қымбатты затын қалады, сұрады [7,345 б.]. Қолқа салып, ат сұрап, Келмегін жеңге қасыма [6, 216 б.].

СӨЗ АЙТТЫ Тұңғыш бірден көңілдегі әңгімесін қозғады [7, 465 б.]. Бұрын Жібек сөз бастап, Аштырмай аузын бөгеді [6, 225 б.].

Енді осы фразеологизмдердің өзара сыйысуынан пайда болған «сөз салды» тұрақты тіркесінің жырдағы мағынасына назар аударсақ, бастапқы мағынаны толықтырып, үстеме мағынаға ие болып тұрғандығын байқаймыз. Бірақ негіз болған фразалық тіркестерден соншалық мағына алшақтығы жоқ, жаңа тіркесте де адамның ниетін, көңілін алғаш болып жеткізуі мағынасын білдіріп тұр. Сонымен бірге контаминацияланған фразеологизмдердің құрылысы да бірдей, екі сөздің бірігуінен жасалған. Демек, «сөз салды» фразеологизмі мағынасы да, құрамы да жуықтас фразеологизмдердің контаминациялануы арқылы пайда болған. Оның қалыптасу жолын мынадай формуламен келтіруге болады: қолқа салды + сөз бастады = сөз салды.

Жырда кездескен осы құрамдас фразеологизмдердің қатарына кеңес құрды, ойға батты, хабар айтты, тілек салды т.б. жатқызуға болады.

Ғашықтық жырларда мағыналары жуық және құрылысы бірдей тіркестерден контаминацияланған фразеологизмдердің жиі кездесуін тілімізде бұрыннан бар, танымымызға әбден сіңіп қалған синонимдес, мағыналас фразеологиялық бірліктердің өзара бірігіп қосылуға бейім болуы – олардың қолданыс аясының кеңдігі және жаңа тілдік бірлік жасауға қабілеттілігіне байланысты түсіндіруге болады.

Жырда кездескен фразеологизмдердің келесі бір тобы – мағыналары да, құрылымдары да әр түрлі тұрақты тіркестерден ықшамдалған жаңа бірліктер. Оларға көңіл басты, сыр біледі, көңілі тынды, сөзі өкпеден өтіп кетті және т.б. фразеологизмдерді жатқызуға болады. Мысалы:

*Кемпірдің сөзі өкпеден кетті өтіп,
Түсі қашып үйіне келді жетіп [6, 16 б.].*

Қазақ тілінде «сөзі сүйектен өтті, сөзі сүйекке таңба болды» және т.б. тұрақты тіркестер қалыптасқан. Бірақ зілді, өтімді айтылған сөзді «өкпе» сөзімен тіркестірген құрылым қолданылмайды. Әйтсе де «Қозы Көрпеш Баян сұлу» жырында өрмекші кемпірдің айтқан сөздерінен Қозының алған әсерін жоғарыдағыдай контаминацияланған фразеологизммен келтіреді. Бұл жерде «сөз етінен өтіп, сүйегіне жетті» немесе «сөзі сүйектен өтті» және «өкпе сызы» деген тұрақты тіркестер «сөзі өкпеден өтіп кету» контаминацияланған тұрақты

тіркесінің қалыптасуына уәж бола алады. Аталған тұрақты тіркестер фразеологиялық сөздікте төмендегідей түсіндіріледі:

СӨЗ ЕТІНЕН ӨТІП, СҮЙЕГІНЕ ЖЕТТІ Сөз арына, ұятына тиді, жанына қатты батты [7, 467 б.].

ӨКПЕ СЫЗЫ Көңілдегі қаяуы, реніші [7, 428 б.].

Кірігіп тұрған тұрақты тіркестердің мағыналары да, құрылымдары да әртүрлі. Ал олардың кірігуінен пайда болған тұрақты тіркестің мәтіндегі мағынасына қарасақ, экспрессивтік сипатының айқындала түскендігін көреміз. «Өкпе» сөзі «реніш», «қайғы», «жара» сөздеріне омоним ретінде қолданылатынын ескерсек, жырда «сүйек» сөзін «өкпе» сөзімен алмастыру арқылы айтушы кейіпкердің қайғылы жеріне дөп тиген сөздің реңкін аша түсуді мақсат еткен тәрізді. Сонда «сөзі өкпеден өтіп кетті» тұрақты тіркесінің даму жолын сөз етінен өтіп, сүйегіне жетті + өкпе сызы = сөзі өкпеден өтіп кетті деп көрсетуге негіз бар.

Фразалық тіркестердің құрамы көбінесе екі сөздің бірігуінен жасалатындықтан, жырда мағыналары жуық, құрылымдары әр басқа тұрақты тіркестер бірен-саран. Солардың бірі – «майдай еру». Мысалы,

*Көрген жанның көңілі майдай еріп,
Айығар ішке қатқан беріш дерті [6, 15 б.].*

Бұл жолдардағы «майдай еру» тұрақты тіркесі іші бауыры елжіреді, уылжыды, еріді + майдай жақты тұрақты тіркестерінің контаминациялануы арқылы жасалған.

ІШІ-БАУЫРЫ ЕЛЖІРЕДІ, УЫЛЖЫДЫ, ІШІ ЕРІДІ Жаны ери жақсы көрді, мейірі түсе жақсы көрді [7, 584 б.].

МАЙДАЙ ЖАҚТЫ Жанына жайлы келді, қатты ұнады, көңіліне қонды [7, 384 б.].

Беретін мағыналары өзара ұқсас болып келетін бұл фразеологизмдердің құрамдары күрделі болғандықтан, сыйыстыру амалы арқылы қысқа жеткізілген. Сонда алғашқы іші-бауыры елжіреді деген қос сөз бен етістіктің тіркесі арқылы жасалған үш құрамды фразеологизм мен теңеу мәнді үстеу мен етістіктен жасалған екі құрамды фразеологизмдердің семантикалық жақындығы оларды бір топқа енгізуге себеп болып тұр.

Құрылымдары біртектес, мағыналары басқа-басқа тіркестерден контаминацияланған фразеологизмдердің де жырда кездесу жиілігі мол емес. Өйткені контаминациялану жолымен қалыптасқан күрделі ұғымды білдіретін жаңа тіркестер, жоғарыда айтқанымыздай, көбінесе әсер етуші фактордан біржола ажырамай мағына жақындығын сақтап қалады. Ал мағыналары басқа-басқа фразеологизмдер негізінен автордың қолданысына қарай туындап отырады. Мысалы,

*Маралды екеуінің көзі көрді,
Бірымдап әрбір түрлі ой жіберді [6, 10 б.]*

– деген жолдардағы «ой жіберді» тұрақты тіркесі тіліміздегі «ойға батты» және «тізгін берді» тұрақты тіркестерінің бір-біріне сыйысуы арқылы сіңісіп кеткен. Сондықтан қазіргі таңда «ой жіберу» фразеологизмі өз алдына жеке қолданылып та жүр. Енді осы тіркеске негіз болған тұрақты тіркестердің түсіндірмесіне мән берсек,

ОЙҒА БАТТЫ Ұзақ ой ойлады, неше түрлі қиял жетегінде болды [7, 411 б.].

ТІЗГІН БЕРДІ [ЖІБЕРДІ] Ерік берді, ырық берді [7, 530 б.].

Екі мағынадағы фразеологизмдердің кейбір сыңарларын түсіру арқылы жаңа мағынадағы (әр жайға ойша барлау, шолу жасау) бір бүтін фразеологизм туындап отыр. Демек, контаминация динамикалық құбылыс болғандықтан, бұл тұста тұрақты тіркестердің сөйленіс аясындағы коммуникативтік сипаты басымдыққа ие болып, мәтіндегі қызметіне байланысты жаңа мән иеленіп тұр.

Қорыта келгенде, контаминациялану құбылысы барысында өзгеріске ұшырап біріккен немесе кірігіп кеткен фразеологизмдер бастапқы мағынасынан толықтай ажырап қалмайды, керісінше бұрынғы дербес күйдегі мағыналарына жаңа мағына үстелу арқылы семантикалық, эмоционалды-экспрессивтік бояулары қаныға түседі.

Сонымен қатар контаминацияланған фразеологизмдер тіліміздің сөздік қорын байытуға да өзіндік үлесін тигізеді. Контаминациялану барысында пайда болған фразеологизмдер тілімізде жаңа тілдік бірлік ретінде жеке дамып қалыптасып, қолданыс аясына еніп отырады.

Әдебиеттер тізімі

1 Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл – құрал. – Алматы, «Ел-шежіре», 2013. Т. III: – 384 б.

2 Кенесбаев С., Жанузаков Т. Русско-казахский словарь лингвистических терминов. – Алма-ата, Наука КазССР, 1966. – 208 с.

3 Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 304 б.

4 Ақылбаева Г. И. Контаминация құбылысының тілдегі көрінісі: филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2008.

5 Қосымова Г. Қазақ эпосындағы фразеологизмдер. – Алматы: Мектеп, 1997. – 80 б.

6 Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2006. Т.26: Ғашықтық дастандар. – 2006. – 376 б.

7 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1977. – 712 б.

ГТАМР 16.01.45

ГЛЮТТОНИКАЛЫҚ ДИСКУРСТАҒЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ТҰРМЫСТЫҚ ЛЕКСИКАСЫ

Б. Оразбекқызы

Магистрант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

А.Қ. Таусоғарова

Ғылыми жетекші, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Дискурс бүгінгі парадигмада жаңа бағытта зерттеліп келе жатқан күрделі ұғым. Дискурсты зерттеу ұлттық мәдениетті зерттеудің, ұлттық құндылықтардың көрінісін танытудың нәтижелі үдерісі. Ал, глютоникалық дискурс – азық-түлік ресурстарының жай-күйіне және оларды өңдеу мен тұтыну процестеріне байланысты коммуникацияның ерекше түрі. Мақалада ағылшын мәдениетіндегі глютоникалық дискурстың мәні қарастырылды. Коммуникациясындағы ас үй тұрмыстық лексикасының ағылшын лингвомәдениетіндегі орны мен ерекшеліктері көрсетілді.

Түйін сөздер: дискурс, когнитивті лингвистика, глютония, коммуникация, тағам атаулары, ас үй жабдықтары, фразеологизм.

Дискурсты коммуникативті іс-әрекет процесі ретінде зерттеу соңғы онжылдықта қарқынды дамып келе жатқан лингвистикалық зерттеулердің маңызды бағыты болып табылады. А.В.Олянич «Дискурстың алғашқы теориясы» монографиясында осы құбылыстың күрделілігі мен жан-жақтылығын зерттей отырып, дискурстың сегіз түрін ажыратады. Олардың бірі – азық-түлік ресурстарының жай-күйіне және оларды өңдеу мен тұтыну процестеріне байланысты коммуникацияның ерекше түрі болып табылатын глютоникалық немесе гастрономиялық дискурс [1].

Тұтас когнитивті жүйе болып табылатын глютоникалық коммуникация процесіне өзара ұйымдастырылған белгілердің едәуір бөлігі, соның ішінде лингвистикалық белгілер қатысады. Олар, өз кезегінде, этникалық мәдениетке тән кең лингвосемиотикалық глютония жүйесін құрайды.

Гастрономиялық дискурстың міндеттеріне тұтынушыға олардың тағамдық артықшылықтарын таңдау мағынасында әсер ету де, тағамды тұтыну арқылы өмірді сақтауға байланысты артықшылықтар мен мәдени доминанттарды қалыптастыру да кіреді. Гастрономиялық дискурстың құндылықтары тұтынушылардың мінез-құлқының этикалық және эстетикалық

нормаларын (үстел этикеті, үстелдегі мінез-құлық ережелері және т.б.) тәрбиелеуде де көрінеді.

Глюттонияның когнитивті жүйесіндегі материалдық жеуге жарамсыз әлем 1) тамақ өндіру құралдарымен; 2) өсіру құралдарымен; 3) толық тұтыну үшін өндірілген немесе өсірілген тамақ өнімдерін өңдеу құралдары мен инструменттерімен; 4) тамақ дайындауға арналған заттармен (пышақтар, тағамдарды кесуге арналған тақталар, өнімнің жеуге жарамды бөліктерін бөлу және өнімді жартылай фабрикатқа айналдыру құралдары, жылытуға, өңдеуге арналған ыдыстар – тостаған, қазандар және т.б.); 5) табиғи (шикі) өнімді тұтынуға дайын өнімге айналдыру құралдарымен; 6) тұтынудың нақты тұтынылуы (ас үй жабдықтары) мен эстетикасын (тағамдарды безендіру, майлықтар, үстелді безендіру, шам) қамтамасыз ететін құралдармен ұсынылған [2].

Күнделікті уақыт әрбір азаматтың хронотопиялық құрылымды өмірінде тамақтану оның ажырамас бөлігі ретінде құрылымдалған. Тағамды тұтынудың заманауи процесі эстетикаланған. Тағамдарды тұтыну реті ғана емес, сонымен қатар тамақ ұсынылатын ыдыс-аяқтар мен тамақтанушылар тамақ ішкен кезде қолданатын заттары да маңызды.

Нақты мысал ретінде ағылшын шайының классикалық рәсімін қарастырайық. Afternoon Tea немесе Five-o'clock Tea деп аталатын түстен кейінгі шай дәстүрі ағылшын тілінен дамыған. Шай дайындауға арналған ыдыстарды дұрыс таңдау өте маңызды. Шайға арналған суды металл және эмальданған шәйнектерде /metal or enamel kettles/ қайнатуға болады. Шайды металл ыдыста емес, тек фарфордан /chinaware/ немесе қыштан / earthenware/ жасалған ыдыста қайнатуға болады. Фарфор қыштан гөрі жақсырақ, өйткені ол тез әрі қатты жылытуға қабілетті, бұл қайнату кезінде өте маңызды. Шәйнектің /teapot/ өлшемдері (көлемі) мен пішіні де маңызды. Ең дұрысы – геометриялық тұрғыдан дұрыс пішін (домалақ, цилиндрлік), бұл қайнату кезінде шәйнектің көлемін дәлірек анықтауға мүмкіндік береді. Шайды фарфордан жасалған ыдыстан ішкен жақсы. Теориялық тұрғыдан шыныдан жасалған ыдыстар да шай ішуге жарамды, бірақ шай ішуге онша ыңғайлы емес, өйткені шыны құрылымы шайдың дәмін фарфордан ішкендегідей бағалауға мүмкіндік бермейді. Фарфордан жасалған шәйнектер /china teapots/ мен шыныаяқтардан /tea-cups/ басқа, шай жиынтығының құрамына /tea service/tea set/ шай қасықтары да (ең жақсысы күміс) /silver tea spoons/ кіреді. Ағылшын шай кешін өткізу үшін қызмет көрсететін шай үстелі қажет. Жаңа қонақтар келген сайын жаңадан шай шығару үшін үй иесінде екі шәйнек болуы керек. Табақшалары бар шыныаяқтар /cups with saucers/ үй иесінің не шай құятын әйелдің алдына науаның /tray/ сол жағына қойылады. Бүгінгі күні шыныаяқ пен табақша екіге бөлуге болмайтын «бірге» қызмет көрсететін ыдыс ретінде әрекет етеді. Классикалық еуропалық шай кеші үшін пиалалар /drinking bowl/ жарамайды. Бір қызығы, шыныаяқтарға тұтқасыны бекіту және сол арқылы оны қазір бөріне таныс шыныаяқ жасау идеясы ағылшындарға тиесілі. XVIII ғасырдың басында қытайлық фарфор өндірушілері ағылшындардың тапсырысы бойынша тұтқасы

бар шыныаяқтар жасай бастады. Біраз уақыттан кейін, ағылшындар ыстық шай тамшылары тізе мен дастарханға тамып кетпес үшін әр шыныаяққа табақша жасауды талап етті. Одан басқа, әр қонаққа тәттілерге арналған жеке тарелка /cake dish/ – диаметрі 17-18 см болатын кішкене тарелка ұсынылады. Ол пирогтарға, печеньелерге, торттарға және т.б. арналған. Классикалық ағылшын шай жиынтығында отыздан астам ыдыстан тұрады. Фарфор жиынтығына табақшалары бар 12 кесе, сүт құмырасы /milk jug/, қант ыдысы /sugar basin/, варенья ыдысы /jam dish/, қасық салатын ыдыс /tray for tea spoons/, шай шығаратын шайнек /teapot/, сақтауға және шай самасына арналған қаңылтыр банкалар /tea caddy/, қайнаған суға арналған құмыра /jar/ немесе шайнек /kettle/, кекс не сэндвичке арналған тарелкалар /sandwich platter/ және лимонға арналған тарелкалар /plate for lemon/ кіреді. Тегістелген шығыс және орыс шайнектерінен айырмашылығы, ағылшын шай ыдыстарында ұзартылған пішіндер басым, ал шыныаяқтар түбінде қысқа сабақта тұрады. Күміс металл шай жинағына шай қайнататын шайнек, қайнаған суға арналған шайнек, сүт құмырасы және олардың барлығына сәйкес келетін науа кіреді. Сондай-ақ гүлдермен кішкене ваза /flower vase/, әр қонаққа арналған пышақ /dessert knife/ пен шанышқы /dessert fork/, сүзгі /tea strainer/ мен сүзгіге арналған стэнд /coaster/, шайнекке арналған жүннен жасалған чехол қажет болады. Торттар мен пирогтарға арналған тарелкалар /cake plates/ үстелге олардың шеті үстелдің шетіне сәйкес келетіндей етіп қойылады. Әр тарелканың үстіне майлықтарды /napkins/ немесе оларды майлық салғышқа /napkin holder/ салып, үстелге қоюды ұмытпаңыз. Шыныаяқтар тарелкалардың оң жағында және сәл қиғаш орналасады. Шай қасықтары /teaspoon/ тарелкаға немесе оның оң жағына қойылады. Десертке арналған қасық /dessert spoon/ немесе шанышқысы /dessert fork/ тортқа арналған тарелканың /cake platter/ оң жағына тарелка /dessert plate/ мен шыныаяқтың /tea sip/ арасына қойылады. Жеміс торттары үшін арнайы шпатель /cake server/, құрғақ торттар үшін қысқыш /cake fongs/ бар. Қантқа арналған қасық /sugar spoon/ немесе шақпақ қантқа арналған қысқыш /sugar tongs/ әдетте қант ыдысында /sugar box/ болады.

Глюттония құбылысы кез-келген қоғамның лингвомәдениетінде тағамның және оны қабылдау рәсімдерінің көп деңгейлі номинациясы ретінде көрінеді, сондықтан әр тілде халықтың дәстүрлі диетасы мен ғасырлар бойы қалыптасқан тамақ дайындау мен тамақтану процесіне деген көзқарасы көрінетін тұрақты тіркестер, идиомалар, мақал-мәтелдер кеңінен ұсынылған. Әр түрлі паремиялар глюттонияның метафоралық арсеналында аксиологиялық құбылыс ретінде маңызды орын алады: әлемде тамақпен байланысты мақал-мәтелдерді бекітпейтін мұндай лингвомәдениет жоқ. Мақал-мәтелдер ұлттық құндылықтарды олардың бастапқы, бекітілген түрінде көрсететін өзіндік презентациялық тромбтардың рөлін атқарады [3].

Глюттоникалық фразеологизмдерде мағынаны қалыптастыру динамикасының этникалық ерекшелігі көрінеді: фразеологиялық бірліктердің құрылымы, оларға лингвистикалық белгілер ретінде бекітілген мағыналар терең ұлттық ерекшелікке ие, олар әрдайым осы тілде сөйлейтін халықтың өмір сүру

жағдайымен анықталады. Ағылшын тіліндегі гастрономиялық дискурстың лингвомәдени кеңістігінде, ыдыс-аяқ заттарының ағылшын атаулары саласында маңызды коммуникативті функцияны орындайтын, тұрақты ауызша кешендер түрінде әрекет ететін, семантикалық бірегейлікке ие және дискурста глутоникалық қайта қарау түрінде мүлдем басқа семантикалық экспликацияны алатын фразеологиялық бірліктердің едәуір саны бар. Бұл ретте ыдыс-аяқ атаулары тікелей номинативті функциядан гөрі коммуникативті маңыздылықты анықтайды. Ыдыс-аяқ заттарының атауларын қайта қарау кезінде олардың мәні бейнелі негізге, жаңа мағынаға айналады. Дискурста ағылшын фразеологизмдері негізделген «ыдыс-аяқ» ЛСТ негізгі лексемалар глутоникалық қайта қарау түрінде мүлдем басқа семантикалық экспликация алады және тіл, сөйлеу және ыдыс-аяқ заттары арасындағы берік байланысты баса көрсетеді, мысалы: a big pot / маңызды зат; to be сир and can / дос болу; a сир of tea / зат, тип, субъект; an old crock / ескі қираған; bottom of the barrel / төменгі сұрыпты зат немесе адам; to cry buckets / жылау; pitcher man / маскүнем және т.б. Тілде айқын көрінетін глутоникалық семиотиканың метафораларды тудыру қабілеті – дискурстың пайда болуының маңызды факторы.

Ыдыс-аяқ туралы айтылған идиомалық өрнектердің қатары үнемі толықтырылып отырады: бұл мәдениеттің құрамдас бөліктерінің бірі, әр адамның өміріндегі күнделікті қайталанатын рәсім туралы айтылып отыр.

Бұқаралық-ақпараттық дискурс аясындағы глутоникалық дискурста талғам мен қалауын қалыптастыру, жаһандық мағынада – әлем бейнесін қалыптастыру бөлігінде қоғамға әсер етудің әдістері, тәсілдері мен құралдарының жиынтығы бар [4].

Тағамды дайындау мен тұтыну сценарийлері эстетикалық тұтырудың жалпы бейнесін қалыптастырады және тұтынушының мәдени және ұлттық сәйкестендіруі мен өзін-өзі сәйкестендіруі туралы ақпарат береді. Аспаздық тақырыптарына арналған ағылшын аспаздық кітаптарын, британдық және американдық интернет-сайттарды талдау олар әлем бейнесінің үзіндісі бола отырып, ағылшын тілді лингвомәдениетті білдіретін халықтардың мәдени және ұлттық сәйкестендіру және өзін-өзі сәйкестендіру туралы ақпаратты көрсету құралы ретінде әрекет ететінін көрсетті.

Әдебиеттер тізімі

1 Олянич А.В. Гастрономический дискурс в системе массовой коммуникации (семантико-семиотические характеристики). Массовая культура на рубеже XX-XI веков: Человек и его дискурс. – М.: Азбуковник, 2003. – С. 167-201.

2 Карасик В.И. Язык социального статуса. – М.: РАН, Волгогр. гос. пед. ин-т, 1992. – 330 с.

3 Маковский М.М. Английская этимология. – М.: Высш. шк., 1986. – 148 с.

4 Земскова А.Ю. Лингвокультурный феномен англоязычного глоттонического дискурса // Вестник Международного института рынка. – 2008. – № 1(4). – С.254-264

ГРНТИ 16.01.33

КОНЦЕПТ «БОГАТСТВО» И «БЕДНОСТЬ» В ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ КАЗАХОВ И АНГЛИЧАН

Т. Темирбулатова

Магистрант, КарУ имени Е.А. Букетова, г. Караганда

Статья посвящена изучению концепта «богатство» и «бедность» в языковом сознании казахов и англичан. Исследование было направлено на изучение основных понятий, такие как концепт и языковое сознание. Также в статье рассматриваются основные примеры метафор и паремий данных концептов на казахском и английском языках. Анализ данных понятий позволяет нам увидеть особенности менталитета и отношения к духовным и материальным ценностям данных представителей этнокультур.

Ключевые слова: концепт, паремии, богатство и бедность, метафора, языковая картина мира, когнитивное сознание, национальное сознание.

Языковая картина мира – это информация, рассеянная по всему концептуальному каркасу и связанная с формированием самих понятий при помощи манипулирования в этом процессе языковыми знаками и их ассоциативными полями, что обогащает языковыми формами и содержанием концептуальную систему, которой пользуются как знанием о мире носители данного языка.

Национальный характер понимается как своеобразный национальный колорит чувств и эмоций, образа мыслей и действий, устойчивые привычки и традиции, формирующиеся под влиянием условий материальной жизни, особенностей исторического развития данной нации и проявляющиеся в специфике ее национальной культуры.

Термины концепт и языковое сознание являюся неким мостом, которые связываются между собой для понимания и осознания этого глобального и многогранного мира. Понятием сознания оперируют в настоящее время практически всеми гуманитарными и значительными частями естественных наук, хотя это понятие относится к наиболее трудно определяемым понятиям современной науки.

В современном мире очень важно иметь баланс между духовными и материальными ценностями. Однако это довольно таки не просто. Из спокон веков идет это вечная борьба между богатством и бедностью. Во многих произведениях, паремиях, фразеологизмах, выражениях и высказываниях идет

это вечное сравнение о том что же лучше – богатство или бедность. Также в современной науке есть колоссальное количество примеров, где можно увидеть все тонкости и насколько язык может быть обширным и неповторимым. Исследуемые концепты в английском языке тому подтверждение.

В паремиологической картине мира английского языка бедность и богатство имеют как позитивные, так и негативные коннотации.

Первое, что ассоциируется со словом «богатство» с негативной коннотацией – жадность. Издавна в литературе и искусстве принято считать богатых людей жадными. Естественно, в современном обществе жадность среди зажиточных является в большей степени стереотипом.

Пословицы *All covet, all lose* и *Between two stools one goes (falls) to the ground* отражают невозможность владеть всем одновременно. Единицы *Too much of a good thing is good for nothing* и *Too much water drowned the miller* отражают необходимость знания меры.

Несколько паремий указывают на то, что богатый человек способен уклоняться от ответственности при несоблюдении или нарушения закона – путем подкупа и т.п.: *To angle with a silver hook; One law for the rich, and another for the poor; Laws catch flies, but let hornets go free; Little thieves are hanged, but great ones escape.*

Пара пословиц и поговорок отражают отсутствие моральных принципов богачей: *To rob one's belly to cover one's back; Honour and profit 36 lie not in one sack, Honours change manners; An ass is but an ass, though laden with gold; Muck and money go together....*

Пословица *Honours change manners* отражает то, как богатство или высокое социальное положение меняет человека. В паремии *To rob one's belly to cover one's back* отражается эгоизм богатых людей. В паремии *Envy shoots at others and wounds herself* отражается такое отрицательное качество, как зависть. *A miserly father makes a prodigal son* отражает такое качество, как мотовство.

Рассматриваемые концепты в казахском языке еще более глубоки и интересны. Так как каждый пример или выражение имеет свою мудрость и колорит казахского народа. Наши аксакалы очень тонко и доходчиво объясняли всю сущность материальных благ. Также в литературе наши великие поэты и писатели ясно разграничивали материальные и духовные ценности.

В языковой картине казахов можно встретить метафору: «Итбас Мақамбеттің немере інісі. Шаруасы дөңгелек адам» (С. Муканов). В когнитивном сознании казахов богатство имеет пышную и круглую форму, а также есть информация, о том, что оно тяжелое и упитанное: «Әкемнің атқа мініп жүрген кезінде дәулетіміз толық екен» (С. Муканов). «Осылардың бәрі сенің қолыңа қарайды, мына ауыр дүниені сені билеп – төстейсің» (С.Муканов). В коннотациях вышеназванных метафор актуализируются такие понятия, как, изобилие, достаток.

В метафорических сочетаниях прилагательные худой, слабый, тихий, кроткий подразумевают бедность. Например: «Тегіс семізбен бітім жасаған; арыққа рақым да бітім де жоқ» (М. Ауезов). «Кедейдің бәрін бірдей

көрмейсіздер ме? Сүрімді ұрлап, қолға түспей қашып кеткен қарақшыға сенеміз бе? Болмаса мына момын кедейлерге сенеміз бе?» (С. Муканов).

А также в когнитивном сознании казахов содержание прилагательного плохой обозначает скрытую символику бедности, низкого уровня жизни: «– Иә, сонымен, – деді Әсия, – әкем шаруа, нашар адам еді. Қазақ кедей кісіні жаман дейді ғой» (С. Муканов). В данном предложении бедный характеризуется как плохой человек. Эти примеры показывают, что люди воспринимают, осознают действительность посредством таких органов чувств, как зрение, обоняние, слух и т.д. и пропускают эти представления через свое сознание.

В национальном сознании казахов бедность, прежде всего ассоциируется с рабством. Например: «Ол бишара байдың шеңгеліндегі бөдене» (Г. Мустафин). В данном контексте прототипом богатства выступает хищная птица, а образ бедного человека ассоциируется с перепелом. Авторская метафора описывает, как перепел достается хищнику на обед.

В коннотации перепела подразумеваются такие семы, как слабый, хрупкий, а коннотация хищника характеризует власть, силу и достаток. Данные метафоры определяют социальный статус человека и описывают его место в обществе.

Метафорические сочетания в казахском языке дырявые легкие (тесік өкпе), осложненная язва (асқынған жара) создают образ болезни, больного человека и этим подразумевают рабство.

Разные культуры и традиции описывают свой опыт и свой мир, но мир вокруг людей не зависит от национальности, он устроен по одним и тем же законам для всех. Именно в содержании мышления, отраженном в языке, фиксируются расхождения в культурном опыте народа. Если мы посмотрим на содержание мышления с когнитивной точки зрения, то совокупность знаний о мире можно рассматривать как концептосферу языка. Его сегменты, концепции, привязаны не только к конкретной этнической общности, но и к конкретным социальным группам.

Литература

1 Likhachev D.S. *Conceptosphere of the Russian language // Russian Literature: Anthology.* – М.: Academia, 1997. – p. 28-37.

2 Popova Z.D., Sternin I.A. «Weaknesses» of publications on cognitive linguistics // *Language, ethnos, picture of the world.* Kemerovo, 2003. – p.16-23.

ҒТАМР 17.71.91

ҚАБАНБАЙ БАТЫРДЫҢ ЕРЛІГІ ТУРАЛЫ ЕСТЕЛІКТЕР МЕН ДАСТАНДАР

Г. Дюсимбаева

Студент, Ш. Уәлиханов атындағы КМУ, Көкшетеу қ.

Г.Т. Тлеубердина

Ф.э.к., қауымд. профессор, Ш. Уәлиханов атындағы КМУ, Көкшетеу қ.

Мақалада Қабанбай батырдың өмірі мен оның өмір жолындағы ерлігі сөз болады. Қабанбай батырдың ерлігі туралы естеліктер мен дастандар қарастырылған. Ер Қабанбай» тарихи эпосы халықтың есінде мәңгі сақталған, Қабанбай батырдың іс-әрекеттері сирек кездесетін қолжазбаларда және ақындардың көптеген өлеңдерінде сипатталған.

Түйін сөздер: Қабанбай батыр, ерлік, дастан, «Ер Қабанбай» тарихи эпосы.

Қабанбай (Ерасыл есімі) – XVIII ғасырдағы Жоңғар жаулап алушыларына қарсы халықтық күрестің талантты әскери ұйымдастырушысы. Оның өмірбаяны – 40 жыл бойы өз елінің бостандығы үшін күрескен қолбасшының жолы.

Найман (Орта жүз) тайпасының Каракерей тұқымынан шыққан.

Оның әкесі батыр Қожағұл – әскери-ақсүйектер ортасына атақты Каракерей Қабанбайдай лайықты мұрагерді дүниеге әкелді.

Болашақ жауынгердің балалық шағы жоңғар шапқыншылығымен күрестің алғашқы кезеңінде өтті. Оның әкесі Қожағұл шайқастардың бірінде жауларының қолынан қаза тапты. Ерасыл 16 жасында ағасы да жауларының қолынан қаза тапты. Осы сәттен бастап ол туыстары үшін кек алуға ант берді, бірақ қанды реніш бүкіл халықтың бостандығы үшін күреске айналды [1].

Жас кезінен Қабанбай ерекше физикалық күшімен ерекшеленді, ал батылдығы үшін оны әр уақытта серіктестері осылай атады: Ізбасар «әкесінің даңқты жолының мұрагері», Карбала – «мықты адам». Соңғы лақап аты кейінірек әйгілі Қабанбайға (Қабанбай) айналды.

Жас жігіт найзамен жабайы қабандардан қорғану үшін керемет физикалық күш қолданды. Кейінірек халық ауыздан шыққан сөз оны иығына ат көтере алатын мықты адам ретінде атап өтті.

Жауынгерлер арасында тәрбиеленген ол шайқас тактикасы туралы білімді сіңірді, қоян-қолтық жекпе-жек техникасын игерді, уақыт өте келе ол шебер

бола бастады. 16 жасында Қабанбай ағасының өліміне кек алу мақсатында, жекпе-жекке шақырып, жоңғар батыры Долан Дашиді жеңді. Бұл жеңіс оның жекпе-жекке қатысушы ретіндегі даңқын бастады: 54 рет ол қоян-қолтық ұрыста жауларын жеңді.

Болашақ қолбасшының әскери өмірбаяны оның милицияда қатардағы жауынгер болуынан басталды. Бірақ жауынгердің ұйымдастырушылық қабілеті мен жеке қасиеттерінің арқасында Қабанбай тез арада отрядтың, содан кейін полктің және ең соңында ірі бөлімшенің командирі болды. Аягөз шайқасынан кейін (1717 жыл) оған Қабанбай батыр есімі берілді, ол оны даңқтап, мәңгілікке тарихқа енді [2].

1723 жылы жаппай жоңғар шапқыншылығы басталған кезде Қабанбайға Түркістанның қазақ астанасын қорғау сеніп тапсырылды. Келесі онжылдықта ол қолбасшы ретінде бірнеше ірі шайқастарда жеңіске жетті: әсіресе Алакөл көлінде, Шұбартеңізде, Балқаштың солтүстігіндегі шайқастарда. Ол ұйымдастырған жаудың артқы жағындағы атты әскерлер рейдтері сәтті болды.

Осы жылдары Қабанбай қазақ әскерінің ірі қолбасшысы, Абылай ханның серігі және басты батырларының бірі болады. Шаған шайқасында (1741) ол жеке мысалмен жауынгерлерді шабуылға шығарады. Осы жекпе – жектен кейін Абылай хан оны Дарабоз деп атады – «бірінші», «үздік» және оны өзінің бас қолбасшысы етіп тағайындайды.

Кейінгі кезеңде Қабанбай батырдың қолбасшылығымен әскер көптеген шайқастарда қазақ жерлерін жоңғарлардан тазартты. Содан кейін шайқастармен олар қырғыздардың жау шапқыншылығы кезінде басып алған аумақтарды қайтарды.

Ержүрек қолбасшының жанында әрқашан оның әйелі мен серіктесі Гаухар болды. Ол да батырлардың асыл тұқымынан шыққан және жауынгерлер арасында өскен болатын.

Қабанбай батырдың әскери беделі саяси мәселелерге салмақ түсірді. Кіші жүздегі дағдарыс кезінде оның шыңы жоңғар билеушілерімен жақындасуына жол бермеді [3].

Қытаймен бейбіт қарым-қатынас орнату кезеңінде Қабанбай батыр сауда қатынастарын дамытуға қатысты, атап айтқанда, жылқылардың үлкен табынын басып озды.

Осылайша, Қабанбай батыр өз еңбегінің арқасында Қазақ хандығының батырлары арасында лайықты орын алды. Осылайша, қазақ халқының тарихында Қабанбай батыр туралы дастандар мен естеліктер ұрпақтан ұрпаққа сақталып келеді.

Жаңа тарихи дәуірде, кеңес дәуірінде, бұрынғы азаттық соғыстары мен батырлардың ерліктерінің маңыздылығы туралы үнсіз қалды. Бірақ тарихтың бұл беттері халықтың жадынан жойылған жоқ.

«Ер Қабанбай» тарихи эпосы халықтың есінде мәңгі сақталған, Қабанбай батырдың іс-әрекеттері сирек кездесетін қолжазбаларда және ақындардың көптеген өлеңдерінде сипатталған. Оған Қабдеш Жұмаділовтың «Дарабоз» романы арналды. Тәуелсіз Қазақстанда Халық қаһарманының 300 жылдық

мерейтойы салтанатты түрде атап өтіліп, жүздеген іс-шаралар өткізілді. Ірі қалалардың көшелері оның есімімен аталды. Ат үстіндегі батыр ескерткіштері Алматы облысында, Семей, Талдықорған, Түркістанда тұрғызылған (қосымшаларда берілген). Олар халықтың қаһармандық өткенін еске түсіреді.

Қазақстанның Халық жазушысы Қабдеш Жұмаділов Қабанбай батырға арнаған «Дарабоз» тарихи романында батырдың тағдыры туралы баяндалады. Айта кету керек, автор Абылай хан ордасының ішкі және сыртқы саясатын суреттеп, сол кездегі басқа да көрнекті батырлар, жыраулар, билер туралы баяндайды [4].

Қалибек Данияров өзінің «Анырақай және Жоңғария: Жоңғарияның өлімі тарихы» атты кітабын анырақай кезіндегі қазақ армиясының жоңғарлармен соңғы шайқасының орны мен уақыты және сол шайқастың Жоңғарияның одан әрі тағдыры үшін салдары туралы негізгі бастапқы дереккөздерді зерттеу материалдары бойынша жазды.

Көптеген қызықты фактілерді «Қазақ батырлары» жинағынан, сондай – ақ Аманжан Жақыповтың «Хан батыр Қабанбай», Төлеубай Байжұмауұлының «Елін қорғаған Ерасыл – Қабанбай», Аслан Ғафуровтың «Еркүрек, батыр бабам-ер Қабанбай» еңбектерінен білуге болады [25].

Қабанбай батырдың 330 жылдығын Қазақстан жұртшылығының отаны – Үржар ауданында өтті. Мұнда Тәуелсіздік күні қарсаңында Қажығалым Мұқановтың пьесасы бойынша «Қарақерей Қабанбай» спектаклінің премьералық көрсетілімі өтті. Үржар аудандық мәдениет үйінде жазушы Қажығалым Мұқановтың Тәуелсіздік күніне және Қабанбай батырдың 330 жылдығына арналған пьесасы бойынша көптен күткен «Қарақерей Қабанбай» спектаклінің тұсаукесері өтті.

Үржар ауданының мәдениет және тілдерді дамыту бөлімінің басшысы Жанат Андасова түсіндіргендей, Қабанбай батырдың 330 жылдығы аясында оның жерлестері осы мерейтойлық жылы Халық қаһарманы үшін бірқатар іс-шаралар өткізді.

Кітапханаларда «Қабанбай батыр ұрпағымыз» танымдық сағаттары, «Дарабоз батыр – Қабанбай» кітап көрмелері мен семинары өтті.

Аудан жастары арасында «Жігітұлты» өнер және спорт байқауы ұйымдастырылды, онда жастар бір-бірімен өнер, шығармашылық және спортта жарысты. Байқау шарттары бойынша ауданның үздік жігіті атағына үміткерлер ауыр атлетикадан жарысып, тарих, халық дәстүрлері, қазақ мақал-мәтелдері туралы білімдерін тексерді, сондай-ақ өздерінің шығармашылық нөмірлерін ұсынды. Үржар ауданының 19 ауылдық Мәдениет үйі мен клубтары арасында «Асыл мұра» көркемөнерпаздар байқауы ұйымдастырылды. Іріктеу турларынан кейін Қабанбай ауылында өткен Гала-концертте Үржар ауданының үздік халық ансамбльдері мен көркемөнерпаздар ұжымдары өнер көрсетті. Ауыл әртістері отбасылық ансамбль, қазақ халқының дәстүрлері, ардагерлер ансамблі және жеке би номинациялары бойынша бақ сынасты [5].

Ең үлкен іс-шаралардың бірі Қабанбай батырдың 330 жылдығына және ҚР Мемлекеттік рәміздерінің 30 жылдығына арналған бүркіттер мен аңшылар

арасындағы І-ші әлем чемпионаты болды. Чемпионат қазақстандық ғана емес, халықаралық қатысушылардың да назарын аударды. Үржар жерінде Ресей, Моңғолия, Қазақстан, Түркия, Украина және әлемнің басқа елдерінен бүркіттер жиналды.

«Қарақерей Қабанбай» спектаклінің тұсаукесері атақты батырды құрметтеуге арналған мерекелер мен конкурстар сериясындағы қорытынды іс-шара болды. Спектакльдің режиссері Мерғалым Тұрсынбеков болды, ал қазір оның жерлестері жас режиссердің алғашқы қойылымы нағыз шедевр болды деп санайды. Айтпақшы, ол спектакльде Қабанбай батырдың басты рөлін сомдады. Мерғалым Тұрсынбековтың жетекшілігімен «Керуен» халық театрының әртістері бұл міндетке үлкен жауапкершілікпен қарады, туған жерін жоңғар басқыншыларынан қорғап, бостандық пен тәуелсіздік үшін өз өмірін аямаған XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы батырлардың бейнелерін аша алды.

Ол бүкіл өмірін Қазақстанның тәуелсіздігін қорғауға арнады деп айтуға болады, замандастары оны хан-батыр деп атағаны бекер емес, олар өз қолбасшысына осындай құрмет көрсетті.

Алайда, халық қаһарманының мерейтойына арналған мәдени шаралар ғана емес. Оның 330 жылдығы қазіргі тарихшылар мен қазақ халқының мұрасын зерттеушілер үшін батырдың Қазақстан тарихындағы рөлін жаңа түсінуге себеп болды.

XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы жоңғар шапқыншылығынан азаттық соғысының батыры Қабанбай батырдың халық поэмаларында, аңыздар мен эпостарда жырланған бейнесін бүгінде кәсіби тарихшылар әлі де аз зерттеген. Қазақстан тәуелсіздігінің үш онжылдығында Республика ғалымдары Қабанбай батырдың өмірі мен қызметі туралы баяндайтын шашыраңқы жазбаша және ауызша дереккөздерді біріктіре алмады. Ол туралы біртұтас іргелі еңбек құру – қазіргі тарихшылар үшін міндет.

Сонымен қатар, Шәкәрім университетінің алаңында Қарақерей Қабанбайдың 330 жылдығына арналған ғылыми-практикалық конференция өтті. Қазақ халқының жадында бұл қаһарман түрлі атаулармен бейнеленген. Оның есімі Қабанбай Қожақұлұлы, Қарақерей Қабанбай, тіпті Дарабоз болған, алайда оның шын аты Ерасыл. Ол Найман руының қарақерей тайпасының Байжігіт тармағынан шыққан. Жоңғарлармен ұзаққа созылған соғыс дәуірінде дүниеге келген бала жеті жасында басқыншылардың қолынан қаза тапқан әкесінен айырылды. Ал 16 жасында – үлкен ағасы. Жас Ерасыл ағасының өлімі үшін кек алып, жау еліне кіріп, өлтірушіні жойып жіберді.

Жас батыр туған жерлерін басқыншылардан қорғап, азаттық соғысына қосылды. 1717 жылы ол Аягөз маңындағы шайқаста ерекшеленді, одан кейін Қабанбай батыр есімін алып, онымен бірге Қазақстан тарихына енді.

Ол жекпе-жекте жеке батылдығымен және қорықпауымен ерекшеленетін көрнекті қолбасшы болды. Ол Отанды қорғады, туған көшпенділерді басқыншылардан босатты. Оның ерлігі ғасырлар бойы халықтың жадында қалды.

XX ғасырдың басында қазақ халқының ауызша тарихын сақтайтын ақсақалдар көп болды. Көшпенділер мен ауылдарды аралап, олардың естеліктерін, аңыздары мен фактілерін жазып, қарттармен сөйлесуден жалықпайтын энтузиастар болды.

Осындай энтузиастардың қатарында қазақтың ежелгі білгірі, қазақ халқының ауызша халық шығармашылығын жинаушы, шығыстанушы Мәшһүр Жүсіп Көпеев те болды. Ол тоғыз жылын қазақ эпосын жинауға және ауызша тарихқа арнады. Ол қай жерде болса да, Қазақстанның қай бұрышында болмасын, Қабанбай батыр туралы жылы сөздерді ғана естіді.

Қазақстан тарихында халық жадында тек бір ғана адам қалды, дәл сол адамдар, өз беделімен, жеке любовыгімен халықтың сүйіспеншілігін жаулап алған тарихи тұлғалар. Олардың арасында Қабанбай батыр да болды. Олар адамдарды жеңіске, жек көретін жоңғарлардан бостандыққа алып келді. Қабанбай өз есімін қайтыс болғанға дейін қазақ милициясының әскерлерін басқарумен мәңгілікке қалдырғанын атап өтті Шәкәрім университетінің профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты Амантай Исин.

Алайда, қазіргі Қазақстанның кәсіби тарихшылары халық аңыздары мен эпостарынан ғана емес, халық қаһарманы туралы ақпарат алады. Амантай Исиннің айтуынша, бүгінде қазақ батыры туралы жиі айтылатын Ресей және Цинь империяларының қайнар көздері белгілі. Олар Қытай мен Ресейдің мұрағаттарында сақталған. Осы тарихи құжаттардан үзінділерді әр түрлі елдердің қазіргі тарихшылары әр уақытта жариялаған және бүгінде олар «Ақтабан шұбырынды» дәуіріне, ұлы апат жылдарына және жоңғарлардың қазақ даласына басып кіруіне қызығушылық танытқан кең ауқымды зерттеушілерге қолжетімді.

2019 жылы Қанат Еркенов ШҚО-да болып, Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағатында және ШҚМУ сирек кітаптар қорының оқу залында жұмыс істеді. С. Аманжолова. Мұнда 13 мыңнан астам сирек басылым сақтаулы. Бұл кітаптар, брошюралар, білімнің барлық салалары бойынша журналдар, атластар және бейнелеу материалдары орыс және еуропалық тілдерде – неміс, француз, ағылшын және т.б. Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің Ғылыми кітапханасының сирек кітаптар қоры. С. Аманжолова бірегей, оның ең құнды даналары ЮНЕСКО-ның «Әлем жады» тізіліміне енгізілген.

Мұнда ғалым «Сібір хабаршысы» (1818 – 1824) сияқты сирек кездесетін кітаптарға, 1825 жылдан бастап «Сібір Хабаршысының» жалғасы ретінде шығарыла бастаған «Азия Хабаршысының» көшірмелеріне, «Императорлық Орыс Географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің жазбаларына», «ежелгі тарих Хабаршысы» және басқалары.

Бір қызығы, Қабанбай мұрасын зерттеумен тарихшылар ғана емес, филологтар да айналысады. Олардың ішінде филология ғылымдарының докторы, Шәкәрім университетінің профессоры Арап Еспенбетов бар.

Алайда ғалымдардың күш-жігері әлі сәтті болған жоқ. Шашыраңқы және жиі қарама-қайшы ақпарат пен фактілерді біріктіру үшін көп уақыт қажет.

Әр уақытта жазылған көптеген басылымдар бар. Бірақ оның тарихқа қосқан үлесі, қолбасшының өмірі мен ерліктері туралы әлі күнге дейін консенсус жоқ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Каракерей кабанбай батыр. https://vk.com/wall-6051001_563997.
- 2 Кабанбай батыр. <https://obrazovaka.ru/kabanbay-batyr.html>.
- 3 Кабанбай (Ерасыл) Қожағулулы // <https://imena.pushkinlibrary.kz/ru/zashchitniki-otechestva/batyr/993-.html>.
- 4 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2012. Т.86: Тарихи аңыздар. – Б. 260-283.
- 5 Есім Ғ. Қабанбай батыр (1692-1770) / қазақ дүниетанымындағы батырлық философиясы // Сана болмысы. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – Б. 242.
- 6 Жумадилов К. Кабанбай батыр: исторический роман-диалогия. – Астана: Аударма, 2006.
- 7 Игибаев С.К. Шығармашылық беттері – Усть-Каменогорск, 2011. – 420 с.
- 8 Қазақтың ханы – Абылай: дәуірі, өмірі мен қызметі: ғылыми басылым / «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының кітап сериялары. – Алматы: «Ел шежіре», 2011. –Т.1. – Б. 414.
- 9 Ұлы даланың қорғаушылары [Мәтін]. – Алматы: Тау Қайнар, 2016. – 312 б.

ҒТАМР 16.01.45

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА АЙТЫЛЫМ ДАҒДЫЛАРЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ЖАҒДАЯТТЫҚ ТАПСЫРМАЛАР

Г.К. Батешова

Магистрант, Сулейман Демирел Университеті, Қаскелең қ.

Ш.Л. Ерғожина

*Ғылыми жетекшісі, қауымд. профессор, п.ғ.к., Сулейман Демирел Университеті,
Қаскелең қ.*

Мақалада айтылым дағдысына негізделген көптеген анықтамалар мен тапсырмалар беріледі. Айтылымың кімге арналғанына, мақсаты мен мәнмәтінге тығыз байланысты: бір мезгілде көптеген адам ауызша қарым-қатынасқа түсе алады немесе оның барысына ықпал ете алады. Жазылым тіліне қарағанда, айтылым тілінде грамматика толық сақталмайды, шаблонды фразалар мен қайталамалар жиі қолданылады. Соның нәтижесінде тыңдаушылар нашар жазылған мәтінге қарағанда, мардымсыз, сапасы нашар сөзге анағұрлым төзімді қарайды. Ғалым Принг мұғалімдер оқыту мен оқытудың барлық аспектілері бойынша оқушының сөйлегенінің маңызын мойындағанын қалайды, өйткені танымдық тұрғыдан қалыптасу барысындағы оқушылар үшін оның қалай жүретінін білген пайдалы. Мақалада осы мақсаттар көзделіп, осы негізде көптеген әдебиеттер пайдаланылды.

Айтылым дағдысын қалыптастыру дегеніміз – оқушылардың сөз мәдениетін, сөйлеу әдебін қалыптастыру, өз ойын дұрыс, нақты және толық жеткізе білуге машықтандыру болып табылады. Тілді жетік меңгерген және оны орынды қолданатын оқушы кез келген ортада коммуникативтік қатынасқа түсе алады [1]. Сонымен қатар, сабақта алған білімі мен білігін, дағдысын адамзат қызметінің әртүрлі саласында қолдана алуы тиіс.

Кесте – 1. Айтылым дағдысына қатысты әдіс-тәсілдер жиынтығы.

Әдіс-тәсілдердің қолдану аясы	Түрлері
Жағымды ахуал орнатуға және топқа бөлуге арналған ойындар	Айдаһар Айна Атмосфера орнату Бұл кім? Есімдер арқылы топқа бөлу Бір қадам алға... Туған ай немесе күндерімен шағын топқа

	бөлу
Сабақты бастауға арналған идеялар	Айқын мақсат қоя отырып Артығын алып таста Сөзді тап Суреттер: Не болды? Ми шабуылы, ми штурмы («Дельфи» әдісі) Қазына іздеу жолында Бұл жауабы болса, онда сұрақ қандай болады?
Талқылауға арналған оқытудың белсенді әдіс-тәсілдері	Аквариум Алфавит Ашық және Жабық сұрақтар Блиц-кездесу Блум түймедағы Бірге ойлаймыз Былғары қолғап Гауһарлар иерархиясы Ғажайып көрме Дауыстап айтылатын ой ДЖИГСО Дизайн Дұрыс емес пікір Егер..., онда не болар еді? Елестету көрінісі Еркін пікір Жаңалық ашамыз Шеринг
Қалыптастырушы бағалау әдістері мен тәсілдері	Бағдаршам Бас бармақ Допты лақтыру Егер 5 минутыңыз болса... Екі жұлдыз, бір ұсыныс Stop-кадр
Сабақты бекітуге (қорытындылауға) және кері байланысқа арналған идеялар мен әдістер	Айтарым бар Аяқталмаған сөйлем БББ Бес саусақ Бес жол өлең (Синквейн) Бір сөйлеммен түйіндеу Жетістік баспалдағы Желпуіш Медаль және миссия ПТМС-формула Ойлау пирамидасы Өрмекші Сұрақ-жауап Сұрақ ілмегі Төрт сөйлем Шабадан, етгартқыш, қоқыс жәшігі

Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің кәсіптік, адамгершілік, рухани азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді. Өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

А. Байтұрсынұлы: «Әдіс – келешектен шығатын нәрсе. Әдістің жақсы-жаман болмағы жұмсалатын орнының керек қылуына қарай [2, 8]» – дейді. Жаңа технологияны пайдалану, оларды жинау, зерттеу соның нәтижесінде өз тәжірибесін дамыту – жаңашыл мұғалімнің ісі.

Жаңартылған оқу бағдарламасы бойынша оқылым, жазылым, айтылым, тыңдалым дағдыларын дамыту оқушылардың алған білімдері мен үйренген дағдыларын кез келген орта жағдайында қарым-қатынас үдерісінде тиімді қолдануға мүмкіндік береді.

Қазіргі заман талабы – жан-жақты дамыған, функционалды сауатты тұлға тәрбиелеу. Ол үшін оқыту әдістеріне өзгерістер енгізіліп жатыр. Алдымен, тілді үйреніп, сол тілде ойлап, сол тілде сөйлейтін азамат даярлау – басты мақсат. Тілді оқыту оңай іс емес екені айқын.

Оқушы сүйсіне отырып, құлшыныспен оқуы үшін тиімді, жаңашыл әдіс-тәсілдерді қолдану қажет:

– мұғалімдер оқушыларға қалай оқу керектігіне бағыт-бағдар беріп, өздігінен білім алудың жолын көрсетеді;

– оқушының өзінің біліміне өзі жауапты екенін көрсетіп, өзін-өзі бағалай алуға, сыни тұрғыдан ойланатын әлеуметтенген жеке тұлға болып қалыптасуына жетелейді;

– оқушылар мұғалімнің қолдауымен емін-еркін қарым-қатынасқа түсіп, алған білімдерін өмірде қолдануға бейімделеді;

– оқушының өзіне деген сенімділігі оянып, өзіндік көзқарасын білдіре алатын дамыған тұлға қалыптасады.

Айтылым дағдысын дамытуда қолданылған әдіс-тәсілдер – оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, терең ойлай білуін, теориялық негіздерін, эстетикалық көзқарастарын пайымдауын, баға беруін, танымдық белсенділігін дамытуға бағытталған [3, 44 б.].

Мұнда жағдаяттық тапсырмалар берілген. Біреуін тандап алып, сұхбат құрастырыңыз.

а) Досыңыз Қазақстандағы автомобиль өнеркәсібінің дамуын білгісі келеді. Сіз не деп жауап берер едіңіз.

ә) Әкеңіз жеңіл автокөлік сатып алғысы келеді. Сіз сол мамандықта оқып жатқандықтан әкеңіз сізбен ақылдаспақ ойда. Өз пікіріңізді білдіріңіз.

б) Көршіңіздің көлігі от алмай тұр. Сіз қандай ақыл-кеңес берер едіңіз.

в) Құрбыңыз көлік жүргізуді үйренгісі келетінін айтты. Сіздің пікіріңіз, құрбыңызбен сұхбаттасыңыз.

г) Сіз көлік шығаратын зауытқа келдіңіз. Мекеме басшысымен зауыттың жай-күйі туралы сұхбаттасыңыз [3, 40].

Тапсырманың мақсаты: Жағдаяттық тапсырмалар студенттің тілге деген құлшынысын оятуға жағдай жасайды, сөздік қоры молаяды.

Жағдаят бойынша айтыңыз (айтылым тапсырмасы).

Жағдаяттық сұрақнама.

Сіз жұмысқа келгенде басшыңыздың көңіл күйі жоқ екендігін байқадыңыз. Сондағы сіздің іс-әрекетіңіз?

Кәсіби салаға байланысты жағдаяттық тапсырмалар екеуара, бір тыңдаушы мен оқытушы, үшеуара, үш тыңдаушы немесе екі тыңдаушы мен оқытушы арасында жүргізіле отырып, өздерінің жұмысына байланысты сөздік қорды байытады.

Жағдаят бойынша айтыңыз (айтылым тапсырмасы).

Сіз – басшысыз. Қарамағыңыздағы қызметкерлеріңізбен таныстырыңыз. Ойды толықтырыңыз.

Бұл – Асан. Асан – заңгер. Ол қаржы полициясы департаментінде жұмыс істейді.	Ол – Арай. Арай – аудармашы. Ол Қарағанды облыстық әкімшілігінде жұмыс істейді...
---	---

Жағдаят бойынша айтыңыз (айтылым тапсырмасы).

1. Сіз аудандағы бас прокурорсыз. Ұжымдағы адамдар тапсырылған істі дер кезінде орындамады. Сіздің әрекетіңіз....

2. Сіз – өз ісіңізді жақсы білетін тәжірибелі заңгерсіз. Сіздің ұжымға жоғары оқу орнын енді ғана бітірген, жұмыс тәжірибесі жоқ маман келді. Жұмыс барысында ол сізден көмек сұрады. Сіздің жауабыңыз қандай болмақ?

Жағдаят бойынша айтыңыз (айтылым тапсырмасы).

Мәтін:

Әріптесіңіз сізге сақтай тұруға құнды затын берді. Өзі оны ұмытып кетті. Сіздің әрекетіңіз.

Жағдаяттық тапсырмаларды орындаудағы негізгі мақсат тыңдаушылардың өз ойын өздерінше жай сөйлемдермен жеткізуге, ойын бөлісуге үйрету. Арнайы тақырыптарға арналған жағдаяттық немесе проблемалы жағдаяттар беріп, тыңдаушыларды сұхбатқа шақыру қажет.

Жағдаят:

Сіздің үйіңізге шақырусыз қонақ келді, үйде ешкім жоқ, келген адамды танымайсыз. Осы жағдаятта не істер едіңіз? Ойыңызбен бөлісіңіз?

Қажетті сөздер: отыру, тұру, өтіп кету, алғыс айту, көмектесу, т.б.

Демек, қазақ тілін оқыту барысында жалғастырушы деңгей тыңдаушыларымен әртүрлі проблемалы ситуациялық тапсырмаларды жиі өткізген өте тиімді. Оқушыларға күрделі сөйлемдерден тұратын мәтіндерді жаттаудан гөрі, белгілі бір тақырыпқа байланысты жағдаяттық тапсырманы орындату үрдісі олардың өз ойын, пікірін қысқа, түсінікті айтуға үйретеді.

Тәжірибеде дәлелденгендей, мұндай тапсырмаларды мамандыққа бағыттап күнделікті сабақта қолдану – өз нәтижесін берері сөзсіз.

Осыдан келіп, жағдаяттық міндеттерді жобалаудың мынадай аспектілері қарастырылды:

– *Бүгінгі күннің өзектілігі.* Жағдаяттық тапсырманың құрылымы адамды қазіргі қоғамдағы табысты өмірге дайындау үшін маңызды ақпаратты қамтуы керек.

– *Контекст.* Ситуациялық тапсырма берілген мәселені шешу кезінде игерілуі керек белгілі бір білім жиынтығын белсендіру үшін сабақ тақырыбына қисынды түрде байланысты болуы керек.

– *Тапсырманың практикалық жарамдылығы.* Ситуациялық тапсырма кәсіби қызмет барысында маманға тап болатын жағдайларды көрсетуі керек.

– *Типтік.* Жағдайларда типтік жағдайды көрсету керек, ол кейіннен аналогияны қолдану арқылы жағдайларды талдау қабілетін анықтайды.

– *Нақтылық.* Нақты қойылған танымдық тапсырманың болуы, оны студент жасаған жұмысының нәтижесінде одан не күтілетінін анық көрсететін етіп тұжырымдау.

– *Атаулылық.* Ситуациялық міндеттер білім алушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып таңдалуы, дербес шешу мүмкіндігіне ие болуы тиіс. Сонымен қатар, оларда тапсырманы шешуді қиындататын кәсіби тақыраптарға қатысты материал болмауы керек.

– Оқушыларға аналитикалық ойлауды дамыту үшін әлеуеттің болуы.

Жағдаяттық тапсырманың мазмұны жағдайды талдауды, логикалық қорытындылар құруды, өз пікірін білдіруді, белгіленген мәселеге қатысты жеке ұстанымды құруды және негіздеуді талап ететін мәселелерді қамтуы керек.

– Көптеген шешімдердің болуы. Ситуациялық тапсырманың мазмұнына енгізілген әрекеттердің өзгергіштігі студенттерге берілген бағытта емес, оны шешудің оңтайлы жолдарын іздеуге мүмкіндік береді, олардың ойлау икемділігін дамытады.

– Жағдайға жеке көзқарастың көрінісін, әр түрлі эмоциялардың көрінісін (эмпатия, тандану, қуаныш, ашу және т.б.) ынталандыратын нақты жағдайды сипаттау, бұл тәуелсіз шешімдер қабылдауға және жағдайда ұсынылған проблема бойынша өз ойларын тұжырымдауға ықпал етеді [31, 47].

Жағдаяттық тапсырмалар әртүрлі пәндерді оқу барысында алынған білімді біріктіруге мүмкіндік береді. Бұл ретте олар баланың білім беру кеңістігін кеңейтуді (күшейтуді) көздеуі мүмкін. Оқушыларды нақты/өмірлік мәселелермен бірдей оқу мәселелерін белсенді шешуге тартуға негізделген ситуациялық есептерді шешу оқушыларға әртүрлі ақпараттарды жылдам шарлау, мәселені шешу үшін қажетті ақпаратты табу және, сайып келгенде, өз білімдерін белсенді, шығармашылықпен пайдалануды үйрену дағдыларын игеруге мүмкіндік береді.

Оқу материалының кәсіби және қолданбалы бағытын жүзеге асыру, демек, оқушылардың кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруға жанама әсер ету, яғни кәсіби тәжірибе алу мақсатында біз оқу материалын игеру тәсілі ретінде ситуациялық тапсырмаларды қолдануды ұсындық.

Қорыта айтқанда, жағдаяттық тапсырмаларды оқыту барысында мынадай критерийлерді ұсынуға болады:

- танымдық мәселені анықтау және тұжырымдау;
 - белгіленген және тұжырымдалған танымдық мәселені шешуге бағытталған мақсаттарды тұжырымдау;
 - танымдық проблеманы шешу бойынша белгіленген мақсаттарды орындау үшін қажетті және жеткілікті ресурстарды анықтау;
 - танымдық проблеманы шешу бойынша белгіленген мақсаттарды орындау үшін қажетті және жеткілікті ақпарат көздерін анықтау;
 - танымдық проблеманы шешу бойынша белгіленген мақсаттарды орындау үшін қажетті және жеткілікті ақпаратты іздеуді жүзеге асыру;
 - танымдық мәселенің шешімін тұжырымдау;
 - танымдық мәселені шешудің барысы мен нәтижесін бағалау;
- Ұсынылған критерийлер мен балл шкаласына сүйене отырып, тапсырмалардың тиімділігіне баға беріледі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Садуова Ж.Н. Жаңа педагогикалық технологиялар – болашақ мұғалімдердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру құралы. Ізденіс.т– Алматы, 2007.
- 2 Құрманғалиева С. Қазақ тілін тереңдетіп оқыту. – Алматы: «Рауан», 2005. – 105 б.
- 3 Сыздық Р. Тіл мәдениеті және оның проблемалары // Тілдік норма және оның қалыптасуы. – Астана: «Елорда», 2001. – 230 б.
- 4 Қосымова Г., Дәулетбекова Ж. Қазақ тілі: оқыту әдістемесі. Жалпы білім беретін мектептің 5-сынып мұғалімдеріне арналған. – Алматы, 2001. – 112 б.
- 5 Дәуітбекова Ж., Арын Е., Махамбетова Г. Қазақ тілін тереңдетіп оқыту бағдарламасы. – Алматы: Жеті жарғы, 2003. – 72 б.

ҒТАМР 16.21.47

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТҰРМЫСТЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

М. Кенжеғалиева

Студент, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Л.А. Чалтикенова

*Ғылыми жетекші, ф.ғ.к., І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ.*

Мақалада лексиканың бір түрі – тұрмыстық лексика және оның түрлері қарастырылған. Мақаланың өзегі күнделікті қолданылатын тұрмыстық атауларын А.Төлегеновтың «Түркістан уалаяты» және Ә.Хасеновтың еңбегіне сүйене отырып, заттарды атауларына байланысты топтастырып, олардың қолданылу аясы жағынан өзгешеліктері баяндалды. Сонымен бірге тұрмыстық заттар мен атаулар туралы қызықты ақпараттарды, мысалдарды жинақтай отырып, қазақ тіліндегі орнын айқын көрсетіп, зерттеудің негізділігі көрсетіледі.

Түйін сөздер: *тұрмыстық лексика, тіл, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ұлт.*

Бүгінгі таңда кең ауқымда зерттеліп жүрген, лексиканың бір түрі – тұрмыстық лексика деп аталады. Тұрмыстық лексика ұғымына кеңінен тоқталып өтетін болсақ, көбіне бұл ұғымды ғалымдар тұрмыстық заттармен, әшекей бұйымдар, ыдыс-аяқ, адамдардың күнделікті қолданатын тағы да басқа заттарды жатқызады. Сол себептен көптеген зерттеу еңбектерінде бұл ұғымға қатысты терминдер кездесіп жатады: кәсіби лексика, этномәдени лексика, тұрмыстық лексика және тағы басқалары.»Тұрмыс» деген сөздің өзін жеке алып қарайтын болсақ, күнделікті өмір мағынасын береді. Осы ұғымды ала отырып, оның белгілі бір заттарды емес, қарапайым адамдар арасындағы күнделікті өмірді көрсетеді екен. Тұрмыстық лексика туралы Ғабдолла Қалиев және Әсет Болғанбаев өздерінің «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» атты еңбегінде оған күнделікті өмірде, тұрмыстық қарым-қатынаста қолданылатын жалпы халыққа белгілі, сөйлеу тілінің аясындағы сөздерді жатқызады. Мәселен: оған кемсіту сөздері, дөрекі, мысқыл-мазақ мәніндегі сөздер және тұрақты сөз тіркестерін келтіреді [1, 163-164 б.]. Осы жазылған мысалдар көркем әдебиетінде де, ауызекі сөйлеуде де кең таралған. Тұрмыстық лексика турасында деректі А.Төлегеновтың «Түркістан уалаяты» газетінің лексикасы атты мақаласынан көруге болады. Осы аталған мақалада

зерттеуші тұрмыстық лексика тобына жататын сөздерді шығу тегі мен тұрмыста атқаратын қызметтеріне қарай былайша бөліп топтастырған:

1) киім, мата және матадан жасалған материалдар: ішік, тон, етік, шапан, бөрік, жібек, шыт, жейде, шұға, кебін, арқан т.б.;

2) үй жиһаздары, тағам атаулары, ыдыс-аяқ, киіз үй, ағаш үй, шатыр, қазан, мыс қазан, темір қазан, сандық, ошақ, құман, қонақ асы, ет, сорпа, көже, тоқаш;

3) мал атаулары: бура, нар, түйе, жылқы, інген, бие, құлын, айғыр, сиыр, бұзау, тоқты, қозы т.б [2, 4-8 б.].

«Тұрмыстық лексика – күнделікті жиі қолданылатын аса қажетті, сондай-ақ халықтың тұрмыс жайы, салт-сана, әдет-ғұрпына, өмір тіршілігіне қатысты сөздер. Бұлар, негізінен, күнделікті ауызекі сөйлеу тіліне тән жалпылама лексикамен астасып жатады» [3, 52-53 б.] – деп Әбікен Хасенов анықтама бере келіп, оларды мынандай топтарға бөледі: құрал-сайман атаулары, киім-кешек атаулары, ыдыс-аяқ аттары, баспанаға қатысты сөздер деп көрсетеді. Көріп тұрғанымыздай зерттеушілердің тұрмыстық лексиканы зерттеуі мен оны бөліп қарастыруы ұқсас келеді. Тұрмыстық лексиканы дәл осылай топтастыра отырып, біз олардың мағынасын, ауызекі сөйлеу кезіндегі орнын мағынасын дәл көрсете аламыз. Мысалы: «Сендерден қалмайыншы деп бір-екі рет мойныма «қарғыбау» тағып шығып едім, байлау көрмеген иттей әлгі пәле кеңірдегімді қылғындырып мазамды алды» [4, 35 б.]. Осы сөйлемде қарғыбау деген сөз Ә.Хасенов бөліп көрсеткендей тұрмыстық лексиканың ішінде киім-кешек атауына жатады. Орысша галстук деп аударылады. Жоғарыда атап өткендей дәрегі түрде қолданылған сөзді де көреміз: байлау көрмеген иттей әлгі пәле – деп қарғыбауды меңзеп тұр. «Киіз үйде ер адам жоғын жүрегім сезіп тұрса да, үлкендердің үлгісімен Ассалаумағалейкум! – деп табалдырықты аттап, алды-артыма қарайлайтындай өзімнен басқа қонақ жоқ болған соң іркілместен төрге шығып тізе бүктім де, оң қапталда қабағы солғындау қалыпта отырдым»– сөйлемде үй – баспанаға жататын тұрмыстық сөз – киіз үй деп аталады. Киіз үйдің өзіндік бірнеше атаулары бар және сәлемдесу ретінде «Ассалаумағалейкум!» сөзі беріліп тұр. Сонымен қатар қазіргі кезде қазақ тілде атауы бар бола тұра орыс тілін қосып, сол тілде атап жатады. Мысалы: телефон, сотка, зажигалка, машина тәрізді. Заттардың бәрі де темірден жасалған, түркілердің темірдің сырын білуімен қатар от күдіретін түсіну дәрежесін пайымдатады. Сапсалғы – ұсталардың темір қысатын аспабы. Сапсалғымен темір қысады (Сем. Абай). Екі түбірден (сап+сал) және сөзжасам қосымшадан (-ғы) тұратын күрделі атау [148 б.].

Қазіргі таңда тұрмыстық лексиканың қолдану өрісі өзгеше болып келеді. Мысалы, шапан сөзін алып қарайық. Қазақтың тұрмыста қолданатын киім кешек түрі. Қазақ халқы шапанды қастерлеп, ең сыйлы адамдарға кигізетін болған. Сонымен бірге шапан дін адамдарының да күнделікті киіміне айналған деседі. Ең қызығы әртүрлі жағдай туындаған кезде төлем түрін анықтайтын әлеуметтік қызмет те атқарған. «Ат – шапан айып тарту» – демекші, мысалы,

«Жеті жарғы» заңында салт-дәстүрді бұзған адамдарға шапан немесе ат айып тарттырған екен.

Той иесін жүздеген адам көбірек тілекпен көміп салады, отыз-қырық шапан жамылады. Кейінгі кездері кімнен қашан енгені белгісіз, жаназа үстінде ата жолы деп үш жүздің өкілдеріне шапан тарату рәсімі пайда болды. Әр рудың өкілдеріне жақынынан айырылып отырған үй шапан береді [5, 52 б.]. Міне, шапан қоғамның дамуына байланысты қолданыс аясы да ерекшеленетінін білдік. Бір жағынан киелілік жағынан айтылса, екінші жағынан орынсыз қолдану, дәстүрдің бұзылғандығы айтылады.

«Кешқұрым қызды бөлмесіне шақырып ап ақыл айтатын. – Бұл еркектердің көркіне қызықпай, бөркіне қызық. Көрік әйелдерге керек, ал бөрік, еркектердің абыройы мен дәулетін көрсетеді» [5, 53 б.].

Бұл жерде бөрік лексемасы туралы айтылған. Осы мысал арқылы қазақтардың дүниетанымы берілген. Қаншалықты адамзат үшін, ер адамдар үшін бөріктің маңызды екендігі сөз болады. Сонымен қатар бөрікке қатысты көптеген мақал-мәтелдер де кездеседі: «Заманың қалай болса, бөркің солай», «бөркің тар болса, басыңды қысар, мінезің тар болса, басыңдағы бағың ұшар», «Бөрік – басқа көрік», «Осы киізден бізге де бөрік шығар», «Ақымаққа бөркін ал десең, басын алады». Жазылған мақал-мәтелден байқайтынымыз, заманға байланысты және тәрбиелік туралы жазылған. Стильдік тұрғыдан келгенде, таза публицистикалық жанрдан гөрі біршама көркем әдебиетке жақын келетін келесі алқасөздің бірі – әлеуметтік-тұрмыстық салаға жататын мадақ сөздер мен өмірден озғандарды еске алу, қабір басында қоштасу сөздері (Мәртебе.кз. Мадақ сөздер туралы түсінік). Бұл сөздер қазақ тілінде ертеректен айтылып келе жатқан халыққа таныс сөздер. Мысалы бір кісіні істеген ерлігі үшін мадақтау, елге еңбегі сіңген тұлғаларды жоқтау сөздері тойларда және топырақты өлімдерде айтылатын болған.

Қазақ тұрмысында мал шаруашылығы кең тараған (қой, жылқы, түйе, сиыр). Ата-бабамыз осы төрт түлік малдың арқасында күн көрді. Терісінен жылы киім тігіп, мінсе көлік еткен. Жылқы – ең киелі жануардың бірі. Жоғарыда аталғандай, Жеті жарғы заңы бойынша, салтты бұзғандарға айып ретінде ат салынған. Тіпті, бұрынғы заманда батырларымыз жорыққа осы жылқымен шыққан. Қой – қазақ тұрмысында негізгі төрт түліктің бірі. Себебі, адамның кедей немесе бай екендігі осы қойдың санына байланысты болған. Мысалы, тоқсан қойдан аз болса, кедей, ал көп болса байға теңелген екен. Қойдың жүнінен қазақтар жылы кішігірім киімдер тоқып киген. Түйе де қазақтар үшін ең маңызды жануар саналды. Түйені көлік ретінде пайдаланып қана қоймай, шұбатын ішіп, ауыр жүктерді осы түйе арқылы тасыған.

Зерттеушілердің пікірлеріне қарағанда тұрмыстық лексика болып табылатын және негізгі ұғым – тағам атаулары деп аталады. Ас, тамақ ұғымын сөйленістерде ауқат, құрсақ, қару – лексемалары білдіреді, есім сөздерден қимыл ұғымы: ауқаттану, құрсақтану, ауқат алу, ауқат ету жасалады [151 б.]. Жалпы қазақ халқы тағамға қатты мән берген. Сол тағам арқылы біз халықтың мал шаруашылығына, егін шаруашылығына жақын болғанын білеміз. Қазіргі

заманда көптеген ұлттық тағам атауларын біле бермейміз. Ал кеңінен зерттеп, оқып қарайтын болсақ тағам түрлері өте көп болған. Мысалы: сорпа тағамдары: кеспе, тұздық, жас сорпа. Жеті түрлі қоспа арқылы наурыз мерекесінде дайындалатын «Наурыз көже». Ұн тағамдары: бауырсақ, бөкпен, атала т.б. Халықтың дәстүрлі тамақтану жүйесі, тағам түрлері халықтар арасындағы әр түрлі қарым-қатынас пен үстемдік етуші шаруашылық-мәдени факторлардың тікелей әсеріне ұшырамай қоймайды. Әр сөйленістік аймақта халықтың ұлттық дәстүрлі тағам түрлерімен қатар сол аймаққа тән ерешелік орын алып отырады.

Қорытындылай келгенде, тұрмыстық лексика бұл – күнделікті өмірде біз қолданылатын заттарды атайды.. Ғалымдардың зерттеулеріне көңіл бөле отырып, тұрмыстық сөздер жай ғана беріліп қана қоймай атауларына сәйкес топтастырылады. Мәселен: самаурын – үй жиһаздары ішінде ыдыс-аяққа жатады. Қазақ тұрмысында ежелден пайдаланылады екен. Ұлтымыздың табиғатымен біте қайнасып кеткен тұрмыстық бұйымдардың бірі. Сонымен, тұрмыстық лексика ұғымын ала отырып, қазақ тілінде ауқымы кең және өткен заман мен қазіргі заманда тұрмыстық лексиканың пайдалануында ерекшеліктер көп кездесетінін білдік. Киім кешек атаулары, тағам атаулары, жалпы алғандағы тұрмыстық атаулары қазақ халқы үшін өте маңызды болған. Тұрмыстық лексиканың зерттелуі, топтастырылуы бойынша да бірегей көзқарастарды байқаймыз. Осы зерттеулерді, көзқарастарды қарастыра отырып, ары қарай дамыта түсу қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 2006. – 264 б.
- 2 Хасенов Ә. Тіл білімі. – Астана: Ер-Дәулет, 2007. – 125 б.
- 3 Жұмабай Қ. Біз студент едік. – Алматы: Атамұра, 2013.
- 4 Бейсенбаева М.К. Этномәдени лексиканың танымдық-қатысымдық қызметі. – Алматы, 2019. – 151 б.
- 5 Жас ғалымдар, Хабаршы. – Алматы, 2013.
- 6 Ескілік пен естелік. Egemen Qazaqstan, 2022.
- 7 Айдархан С. Мадақ сөздер туралы түсінік. Martebe.kz. 2020.

ГРНТИ 16.01

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭТИЧЕСКОГО ЯЗЫКА

А.О. Оралбекова

*Ст. преподаватель, Казахский Национальный Аграрный Исследовательский
Университет, г. Алматы*

Стиль в литературе отражает личность автора и его манеру изложения материала. Каждый стиль имеет свои характерные черты, которые выражаются в языке, изображении персонажей, взаимодействии автора и читателя, тематике и многом другом. Например, эпистолярный стиль характеризуется через диалоги, письма, создавая иллюзию переписки между героями, а романтический стиль – через возвышенную тематику, метафоры и сильные эмоции.

Кроме того, стиль может зависеть от эпохи, в которую писатель жил и творил, среды, в которой он вырос и обучался, а также от общественных и культурных условий того времени. Например, стиль Возрождения характеризуется через реализм, позитивное отношение к миру и интерес к человеку, а стиль реализма – через описание жизни идеологии, социальных условий и жизни обычных людей.

Наиболее яркие и запоминающиеся литературные произведения часто отличаются своим оригинальным стилем, который оставляет незабываемые впечатления у читателя. Таким образом, стиль является одним из главных компонентов литературного произведения, который позволяет читателю погрузиться в мир автора и ощутить его настроения и эмоции.

Ключевые слова: стиль, литературное выражение, манера, образы, характеры, персонажи, речь, речевая структура, греки, палочка, почерк, художественная выразительность, идеи, темы, сюжеты, язык, направления, течения, национальные стили, художники.

Стиль понимается весьма широко. При характеристике манеры литературного выражения и изображения пишут о стиле эпистолярном, повествовательном, романтическом, лирическом, басенном, эпическом и других; в каждом из них находит свое выражение та или иная сторона литературно-художественного творчества, формирующая образы и характеры персонажей, устанавливающая различные отношения между речью автора и речью действующих лиц и находящая свое воплощение в речевой структуре

художественного текста. Обратимся сначала к уже вошедшим в обиход литературоведения характеристикам стиля. У древних греков стилем называли заостренную с одного конца палочку, которой писали на доске, покрытой воском. Затем стилем стали называть почерк, затем – особенности манеры письма и, наконец, средства художественной выразительности, характеризующие своеобразие творчества писателя. В основе понятия «стиль» лежит сходство, однородность, единство творческих особенностей, присущих данному писателю: идей, тем, характеров, сюжетов, языка. Писатели, близкие по стилю, часто объединяются. Различают кроме того «большие стили»: стили эпохи (Возрождение), стили различных направлений и течений (романтизм), национальные стили и стили отдельных художников (Фесенко, 2008: 745).

Связь стиля с употреблением языка рассматривалась В.В.Виноградовым в книге «О языке художественной литературы»:

В развитом литературном языке выделяются разнообразные стили, то есть более или менее устойчивые, целесообразно организованные системы словесного выражения. Их состав и соотношение исторически меняются. Понятие стиля языка основано не столько на совокупности установившихся «внешних» лексико-фразеологических и грамматических примет, сколько на своеобразных внутренних экспрессивно-смысловых принципах отбора, объединения, сочетания и мотивированного применения выражений и конструкций. Кроме того, стили языка соотносительны, и эти соотношения подчинены определенным правилам, ограничивающим и упорядочивающим формы разностильных смещений (Виноградов, 1959: 411).

В середине 50-х годов XX столетия на смену так называемой традиционной стилистике, развивавшейся в двух направлениях: нормативном (практическая стилистика, культура речи) и литературном (изучение языка художественной литературы), приходит функциональная, основу которой составляют стилистические исследования А.М. Пешковского, Л.В. Щербы, Г.О.Винокура, В.В. Виноградова.

Стили русского и казахского литературного языков вырабатывались в течение длительного времени. Стилистическая дифференциация языковых средств и развитие различных функциональных стилей послужили толчком для образования новых слов, новых оборотов речи, они все больше расширяют функции грамматических форм, синтаксических конструкций и способствуют нормализации всей сложной системы функционирования языка.

Следует отметить, что в процессе формирования стилей казахского литературного языка огромную роль сыграло влияние русского языка, который явился не только источником обогащения, но и источником заимствования многочисленных терминов и стилистических приемов, что особенно заметно отразилось в стилях современной публицистики и научной литературы.

В казахском языкознании существует немалое количество работ, научных статей и монографий, учебных пособий, посвященных исследованию данной проблемы. Однако, само определение понятия «стиля» в этих работах, в первую очередь, основывается на научных изысканиях русских ученых. В самом первом

учебном пособии для студентов по стилистике на казахском языке исследователи отмечают:

Стиль – это целесообразно организованная система средств выражения, обусловленная общественными функциями, является исторически развивающейся категорией (Балакаев, Томанов, Жанпеисов, Манасбаев, 1974: 15).

Следовательно, и проблема дифференциации стилей в казахском языке опирается на исследования русских ученых: основным источником рассмотрения закономерностей развития и формирования функциональных стилей являются речевые контакты, которые свойственны определенному жанру (Балакаев, Томанов, Жанпеисов, Манасбаев, 1974: 4), либо «стили, различающи-еся по жанровой принадлежности распознаются более отчетливо» (Гвоздев, 1955: 33). Таким образом, функциональные стили казахского языка разграничивались с учетом жанровой разновидности: «публицистический литературный жанр определяет публицистический стиль, образцы художественной литературы определяют стиль художественной литературы и т.д.» (Балакаев, 1987: 33).

В целом, в русском языкознании проблемы стилистики всесторонне стали изучаться начиная с 20-х годов XX столетия, а в 50-е годы на страницах журнала «Вопросы языкознания» велись дискуссии, посвященные вопросам стиля и стилистики. Различные точки зрения, касающиеся проблем стилистики были проанализированы выдающимся языковедом В. В. Виноградовым. Основные положения Виноградова прочно вошли в научный обиход и сводятся к следующему: социальная функция языка подразделяется на общение, сообщение и воздействие. Указанным видам, по мнению В. В. Виноградова, соответствуют: первому, обиходно-бытовой стиль, второму, научный стиль и стиль официально-деловых бумаг, третьему, публицистический стиль и стиль художественной литературы (Виноградов, 1963: 6).

Надо оговорить, что термин «стиль» сам не определен с должной четкостью. Предпринятые в лингвистике попытки определить понятие стиля дали весьма несовпадающие результаты. Например, в «Словаре лингвистических терминов» О.С. Ахманова отмечает, что термином «стиль» определяются 45 понятий (Ахманова, 1966). Действительно, данный термин в семантическом плане выявляет значительные расхождения, особенно в сферах языкознания и литературы и искусства.

Литература

- 1 Фесенко З.Я. Теория литературы. – М.: 2008.
- 2 Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – М.: Худож. лит., 1959.
- 3 Балакаев, Томанов, Жанпеисов, Манасбаев, Стилистика казахского языка. – А.: 1974.
- 4 Гвоздев А.Н. Очерки по статистике русского языка. – К.: 1955.
- 5 Балакаев М.Б. Казахский литературный язык. – А.: 1987.

6 Виноградов В.В. (1963), *Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика.* – М.: 1963.

7 Ахманова О.С. *Словарь лингвистических терминов.* – М.: 1966.

8 Винокур Г.О. *Культуры языка.* – М., 2018.

ҒТАМР 16.01.07

ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ОРТА СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУГЕ ДЕГЕН ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ПАЙДАЛАНУ

Р.Б. Кангилова

*Магистр-оқытушы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ.*

А.Қ. Шарахымбай

*Магистр-оқытушы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ.*

Бұл мақалада ағылшын тілі сабақтарында орта мектеп оқушыларының танымдық белсенділігін арттыру құралы ретінде ойын әдістерін қолдану мүмкіндігі қарастырылады. Оқушылардың ағылшын тілі сабақтарына деген қызығушылығын арттыру қазіргі заманғы Әдістеменің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл тақырыпты игерудің өзіндік ерекшеліктері бар. Тілді студенттер әрқашан қолданады, өйткені біз тілді үнемі қолданамыз. Біздің пәннің негізгі қасиеті-теория мен практиканың тікелей байланысы. Тіл үйренуші ең алдымен оқушылардың назарын күнделікті қолданатын сөздер әлеміне аударуы керек. Мақалада ағылшын тілі сабақтарында оқушылардың танымдық белсенділігін ынталандыру құралы ретінде ойын әдістерін қолдану әдістемесі зерттелген.

Түйін сөздер: ағылшын тілі, ойын, танымдық қызығушылық, сабақ, балалар психологиясы.

Ойынды мектеп оқушылары қоршаған өмірді бейнелейтін әрекет ретінде түсіну ойынды оқу құралына айналдырады. Оның барысында мұғалім оқушылардың назарын танымдық тұрғыдан құнды құбылыстарға бағыттай алады.

Л.С. Выготскийдің айтуынша, балалардың дамуы мен ойын әрекеттері арасында тығыз байланыс бар. Ғалым «баланың дамуының барлық кезеңдерінде оның ойын тәжірибесі жеке тұлғаның проблемаларымен де байланысты болады – оның көрінісі мен даму сәттерімен; ойын «жақын даму аймағын» жасайды және онда бала өз-өзінен мықтырақ болады» – деп атап өтті [1, 45 б.]. Яғни бала ойын процесінде қиындықтарды шешуге деген ынтасы мен

қызығушылықтарынң арқасында өз көшінен жоғары санаған дүниелерді жасауға қабілетті.

Ойын балалардың іс-әрекетін көрсетуінің ең еркін түрі, өсіп келе жатқан баланың психикасы, ақыл-ойы, физиологиялық қажеттілігі деп те айтуға болады. Ол ерік-жігерді, тәуелсіздікті қалыптастырады, жасөспірімнің энергиясын құруға бағыттайды, яғни бұл қазіргі қоғамдағы тұлғаның қалыпты дамуы үшін өте маңызды.

Ағылшын тілі сабақтарында әртүрлі комбинациялардағы ойындардың әртүрлі түрлерін қолдану мұғалімге жұмыстағы шаблонмен күресуге, сабақты әртараптандыруға көмектеседі. «Ойындардың педагогикалық фокусы оқу процесінде ойынның рөлі мен орнына сәйкес құрастырылған олардың жүйесі арқылы жүзеге асырылады» [3, 189 б.].

Педагогикалық процестің сипатына байланысты ойындардың келесі топтарын ажыратуға болады:

- 1) репродуктивті, өнімді, шығармашылық;
- 2) тәрбиелік, танымдық, дамытушылық;
- 3) оқыту, жаттықтыру, бақылау және жалпылау;
- 4) диагностикалық, коммуникативтік, кәсіптік бағдарлау, психотехникалық және т.б.

Сондай-ақ, ойын әдістемесінің табиғаты бойынша ойын топтарын келесідей бөлуге болады:

- пәндік;
- іскерлік;
- имитациялық;
- сюжеттер;
- рөлдік;
- драматизация ойындары.

Ойын технологиясының мазмұны көбінесе ойын ортасымен анықталатынын ескеріңіз. Ойын ортасының ерекшеліктеріне сүйене отырып, заттармен және заттарсыз, үстел, бөлме, көше, жергілікті жерде, компьютерде және жаңа технологиялармен, сондай-ақ әртүрлі көлік құралдарымен ойындарды бөлуге болады.

«Ойындарды орта мектепте ағылшын тілін оқыту үдерісіндегі рөліне сәйкес жіктеу әр ойынның негізгі мақсаты бөлінген жағдайда ғана мүмкін болады» [2, 71 б.]. Негізгі мақсат оқу процесінің қажеттіліктеріне байланысты өзгеретіндіктен, ойын жүйесінің өзі қозғалмалы, динамикалық болуы керек. Осындай тұжырымдама бізді сол ойын түрін тілдік білімнің әртүрлі аспектілерін оқытуда және әр түрлі дағдыларды дамыту және қалыптастыруда қолдануға болатындығы әкеледі.

Ағылшын тілі сабақтарында ойындарды қолдануды сөйлеу әрекетін белсендіру және оқушылардың ағылшын тілін үйренуге деген қызығушылығын сақтау үшін жұмыстың жаңа түрлерін енгізу қажет болған кезде бастаған жөн. Осыған байланысты ағылшын тілі сабақтарындағы оқыту ойындарының ерекшелігі мынада: олар кезең-кезеңімен тыңдау, оқу, сөйлеу және жазбаша

тілде үйлесімді сөйлеу дағдыларын қалыптастырады және дамытады. «Сонымен қатар, ойын әрекеттерінің негізінде тілдік құралдарды таңдау, сондай-ақ сөйлеу ғана емес, сонымен қатар мінез-құлық сипатындағы шешімдер қабылдау бойынша ішкі операциялар кешені жатыр, бұл оқушыларға қоршаған әлемді талдаудың күрделі процесін жеңілдетеді және осы әлемнің жекелеген құбылыстарын сөйлеуде бекітеді» [4, 28 б.].

Ағылшын тілін оқытуда қолданылатын ойындарды жіктеу тілді жүйелі ұйымдастыруға негізделген.

Тілдік оқыту барысында ойындардың келесі түрлері бар:

- 1) фонетикалық ойындар;
- 2) сөзжасамдық ойындар;
- 3) лексикалық-фразеологиялық ойындар;
- 4) грамматикалық ойындар;
- 5) орфографиялық ойындар.

Біз қолданатын ойындар мен ойын тапсырмалары осы классификация негізінде орта мектепте ағылшын тілін оқыту жағдайларына бейімделді. Әдетте, біз ағылшын тілінің мектеп курсының негізгі бөлімдерін: орфография, фонетика, сөзжасам, лексикология, морфология, синтаксисті зерттеуде ойындарды қолданамыз.

Осы ойындарды сабақта қолдану барысында, әдетте, белгілі бір нәтиже байқалады: оқушылар білімді игеріп қана қоймай, түсінеді, оларды қолдануға, талдауға, синтездеуге, бағалауға үйренеді. Осылайша, мұндай жұмыс оқушылардың белсенділігінің жоғары деңгейін қамтамасыз етеді, бұл оқуды ынталандырудың негізгі көзі оқушылардың қызығушылығына айналады.

Тағы бір айта кететін жайт, ағылшын тілі сабақтарында ойын технологиясын қолданған кезде мұғалім келесі бір қиындықтарға тап болуы мүмкін:

- өзара оқыту процесін бақылаудың мүмкін қиындығы;
- сәтсіз өзара оқу кезінде оқушыларды қайта даярлау ықтималдығы;
- оқушылардың жұмыс нәтижелерін болжау мүмкінсіздігі;
- оқушылардың сабақтың мақсаты жай ойын ойнау ғана емес, сондай-ақ дидактикалық ойын екенін түсіну қиындығы;
- белгілі бір технология немесе ойын талап ететін ережелерді түсініп, сақталуы керек. Барлық оқушылардың іс-әрекетін ұйымдастыру қажеттілігі;
- оқушылардың басқа біреудің пікірін тыңдау қабілетін дамыту, сондай-ақ қандай да бір даулы мәселе бойынша өз пікірлерін дәлелдеу.

«Ойын тапсырмаларын, интерактивті жаттығуларды орындау кезінде өздерінің танымдық іс-әрекеттерін ұйымдастыруды оқушыларға біртіндеп үйрету керек, сондықтан 5-6 сыныптан бастап аталған технологиялар мен жұмыс түрлерін қолдана отырып, оларды жоғары сыныптарда қиындатуды жоспарлау керек» [4, 12 б.].

Сонымен, өзінің практикалық тәжірибесінің нәтижелеріне сүйене отырып, ағылшын тілі сабақтарында әртүрлі ойын технологияларын қолдану оқушылардың танымдық белсенділігі мен мотивациясының деңгейін

жоғарылатады, ойлау, қиял, шығармашылық қабілеттерін дамытады, оқушылардың өзін-өзі бағалау, оқу іс-әрекетін өзін-өзі бақылау дағдыларын қалыптастырады, қарым-қатынас мәдениетін дамытуға ықпал етеді, белсенді тұлғаны тәрбиелейді стандартты емес мәселелерді көре, қоя және шеше алады.

Әдебиеттер тізімі

1 Выготский Л.С. Баланың психикалық дамуындағы ойын және оның рөлі // Психология мәселелері. – 2006. – № 6. – 62-76 б.

2 Даулетова С.С. Педагогикалық технологияларды қолдану жағдайында оқушылардың оқуын дамытудың дидактикалық негіздері // Білім беру. – 2010. – № 2. – Б. 71-73.

3 Литневская Е.И. Орта мектепте ағылшын тілін оқыту әдістемесі. – М.: АсТ, 2006. – 590 б.

4 Тестов В.А. Қазіргі жағдайдағы оқыту стратегиясы // Педагогика. – 2010. – № 7. – 14-16 б.

ГРНТИ 16.01.11

РОЛЬ РОДНОГО ЯЗЫКА ПРИ ОВЛАДЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ

Э.А. Буланов, Д.С. Надиров

*Студенты, Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова,
г. Уральск*

Актуальность данной темы проявляется в том, что изучая влияние родного языка при овладении иностранным, можно проследить схожие и различные черты между двумя языками. Это, в свою очередь, позволяет опираться на уже имеющиеся знания, что помогает в дальнейшем развитии усвоения нового языка. В данной статье определяется связь между родным и иностранным языком, особенности изучения иностранного языка.

Ключевые слова: интерференция, фонетика, грамматика, лексика, билингвизм.

Важность знаний родного и иностранного языка.

«Кто не знает иностранных языков, – как утверждал И.В. Гете, тот не имеет понятия о своём собственном». Подобную же мысль выражал президент Казахской Академии А. Кусаинов, когда говорил, что гражданин Казахстана, который после двенадцати лет обучения не владеет казахским языком как «общей» национальной ценностью, русским – «особенной», иностранным языком «единичной» национальной ценностью, тот безграмотен в рамках казахского общества.

Очевидно, что нельзя пренебрегать филологическим образованием, ведь вместе с развитием наук всех отраслей развивается и наука о языке. Темп развития диктуют новые условия и в языковой среде. В качестве примера можно привести переход казахского языка на латинский алфавит. Условия нынешних реалий требует знаний иностранных языков, а смена алфавита казахского языка – это большой шаг к приобщению к мировой культуре.

Также, многоязычие даёт возможность занять места на высоких должностях.

Одним из главных преимуществ знаний нескольких языков является духовное развитие человека. Человек воспитывает в себе терпимость и уважение к культурам других народов в результате понимания характера изученного языка.

Язык и культура его народа связана друг с другом напрямую, поэтому нельзя не согласиться с высказыванием великого Абая о том, что язык – это ключ к мировым ценностям и тому, кто владеет этим ключом все остальное достанется без труда. Язык – это самый краткий путь к познанию мира.

Языковая система состоит из отношений между различными языковыми единицами. Выражение мыслей с помощью этой системы называется речью. А чтобы её развить и достичь правильности и грамотности требуется изучать систему языка и речи. Но следует отметить, что речь в тексте является частью процесса не языковой системы, а коммуникативной. И в этой системе уже действуют свои закономерности строения, несмотря на то, что коммуникативная система состоит из языковых единиц.

Это означает, что и речь, и язык имеют свою систему, но речь ориентирована на коммуникативную ситуацию, а язык – на познавательную функцию. В то время как текст имеет особенность демонстрировать культурную принадлежность говорящего как представителя определенного народа. Такая закономерность интерпретируется следующим образом: «точность восприятия окружающей реальности зависит от богатства и насыщенности языка какой-либо нации. Чем богаче язык, тем больше возможностей осознать всю её суть»

Языковая личность обычно может владеть несколькими языками и её особенность проявляется в чувстве характера языка. При наличии у человека, изучающего новый язык развитого чувства языка, он способен реализовать себя как через призму родного, так и иностранного языка.

Исходя из этого, способность языковой личности производить грамотную речь в ходе разговора является показателем высокого уровня овладения языком. В последствии для языковой личности становятся доступными литература, философия, характер как родного, так и иностранного языка. Помимо этого, он может постичь историю, культуру, мировоззрение народа.

Мультикультурное образование даёт возможность быть частью культуры, к которой ты не принадлежишь изначально и способствует становлению социализированным человеком, с широким кругозором. Ежегодно в Казахстане проводятся чтения, на которых на казахском языке читают стихи великих поэтов ученики русских школ. Подобные мероприятия способствуют развитию мультикультурности среди молодёжи.

Двуязычие (билингвизм).

Одной из тем пользующейся популярностью среди научных деятелей филологии является билингвизм, то есть двуязычие. В результате среди людей. Говорящих на двух языках наблюдается смешение акцентов, что является согласующимся с динамикой общенаучных подходов к описанию работы речевого механизма людей. Таким образом, большинство из устоявшихся определений двуязычия с точки зрения когнитивной теории интерпретируются по-новому. Популярностью у исследователей пользуются способы овладения вторым языком и такое понятие как промежуточный язык.

При вопросе о продуцировании речи при билингвизме в научных статьях зарубежных стран принято опираться на работы В. Левелта. Трактовка, которой пользуется Левелт не редко встречается в статьях о теории двуязычия. Так, К.Майерс-Скоттон объясняет билингва леммы обоих изученных человеком языков. В ходе объяснения устройства речевых ошибок так же допускается использование примеров распространяющейся активации, примеров хода речемыслительного процесса, фреймового подхода анализа текста и т.п. При реализации способов овладения вторым языком необходимо использовать современные представления о ходе задействованных при этом процессе. Отвечая на вопрос о самом эффективном методе изучения иностранного языка, нельзя дать однозначный ответ, так как не существует какого-либо универсального метода овладения вторым языком. Причиной этому является индивидуальность каждого человека. Каждый индивид подходит к изучению по-своему, и то, что легко даётся одному, может создать проблем для другого в силу различий имеющейся базы знаний и опыта.

Также исследователи на данный момент питают интерес больше не к грамматическим основам, а к вопросу знаний и использований слов. Много внимания уделяется на особенности личного лексикона индивида при билингвизме, характерность использования иностранных слов. Слово интерпретируется как ключ к культуре народа, если рассматривать язык с точки зрения согласованной культуры в качестве приоритета направлений исследований. При изучении вопроса методологии изучения, использования иностранного языка изучающему, так или иначе, придётся столкнуться со статьями, гипотезами, понятиями, научными исследованиями, которые на момент изучения пользуются спросом среди изучающих иностранный язык.

Важно отметить, что исследования вопроса билингвизма чаще всего опираются на общетеоретические концепции, разрабатывающихся направлении когнитивного и деятельностного подхода. По этой причине к общетеоретическим концепциям можно отнести всё, что касается особенности функционирования языка, активного и пристрастного субъекта, который включен в социальные взаимодействия. В дополнении так же важно подчеркнуть, что изменения традиционных определений теорий двуязычия происходят из-за пересмотра многих концепций в непосредственно связанных друг с другом областей науки, в которые входят обзоры статей по существующим проблемам билингвизма.

Для начала, нужно выяснить как взаимодействуют между собой такие определения как «первый язык» и «второй язык», «родной» и «иностраный». Может показаться, что состав соотносящихся определений противоположен друг другу из-за очередности изучения языков или определения к какому-либо из социумов («родной», «иностраный»). Как бы то ни было, между этими определениями нет чёткого соотношения, которое могло бы создать эквивалент «первый язык – родной язык», «второй язык – иностранный язык». Родными языками могут являться и первый, и второй язык. Как, например, в случае естественного билингвизма, когда индивид приобретает знания двух языков в

среде носителей разных языков. В последствии второй язык может взять верх над первым по времени усвоения и стать родным. Это говорит о том, что один из двух языков является доминирующим, говоря иначе, основным. В дополнении к этому, второй язык не может являться иностранным, изучаясь при этом в условиях учёбы. Подобное может наблюдаться в странах, в которых существует язык межнационального общения в сочетании с родным языком. Таким образом, иностранный язык может являться и третьим языком. Это демонстрирует всю сложность взаимосвязи данных понятий.

Основываясь на научных исследованиях, допустимо сказать, что овладение вторым языком обычно происходит в бытовых условиях, когда на этом языке говорят сами носители, и индивид, не прилагая усилий и энтузиазма овладевает им, потому что он ненамеренно адаптируется под свою среду. Но нельзя исключать и случаи, когда второй язык изучается в искусственных учебных условиях. То есть, индивид уделяет изучению своё время, обращается к помощи людей, кто уже этим языком владеет и т.п. Таким образом, мы приходим к выводу, что билингвизм делится на естественный (бытовой) и искусственный (учебный). Как итог, вторым языком можно овладеть, находясь в языковой среде благодаря постоянной речевой практике, не обращаясь к каким-либо дополнительным средствам изучения. А иностранный язык учится с помощью собственного желания, применения дополнительных методов и усилий.

В ходе развития методов обучения иностранным языкам научные деятели на протяжении всего времени придерживались разных мнений по поводу овладении родного и иностранного языка. Одни уделяли всё свое внимания только на различия между ними, а другие искали сходства, чтобы признать их идентичность. Но на данный момент более распространённым мнением является то, что процессы изучения родного и иностранного языка скорее схожи друг с другом, чем различны. Принципы речи и на иностранном, и на родном языке проходят через одинаковые стадии развития способности правильно говорить, индивид может допускать похожие ошибки и т.д. Изучающий может наблюдать изменения в представлении о влиянии родного языка на изучение иностранного языка, акцентируя внимание на положительный перенос с родного в иностранный, включая стратегии овладения и использования языком.

Если речь идет о сопоставлении иностранного и второго языка, то в этом случае среди многих авторов принято придерживаться мнения, что второй и иностранный язык можно использовать как синонимы. Но есть исключения, как при естественном билингвизме, когда второй язык некорректно считать иностранным.

Таким образом, на сегодняшний день научные публикации, сделанные в ходе исследований, позволяют изучающим иностранный язык более грамотно подходить к выбору методики изучения.

Теория интерференции.

Понятие интерференции означает использование норм одного языка в другом, перенимание некоторых особенностей из одного языка в другой. То есть последствие влияния одного языка на другой в устной или письменной речи. Интерференция может выражаться при отклонениях от систем иностранного языка под влиянием родного.

Интерференция проявляет себя как характерность речевой деятельности двуязычного человека, иными словами – акцент. Этот акцент классифицируется на следующие типы: стабильный, преходящий. Стабильный акцент – специфика речи определенного коллектива, народа. К примеру, когда мы слышим казахскую речь от человека, который вырос в русскоязычной среде, у него может проследиваться русский акцент. Преходящий акцент – проявление чьего-либо идиолекта. Идиолект – это вариация языка, характерная только для одного человека. Интерференция способна проявляться во всех аспектах языка, но наиболее ярко выражается в фонетике. Одна из основных причин присутствия интерференции – различия норм сопоставляющихся языков. У двух языков могут быть разные составы фонем, грамматики, порядок синтаксических единиц в предложениях, интонации и, в целом, характеры языков. Принцип интерференции можно назвать схожим с основными диахроническими изменениями в фонологии. Взаимосвязь между звуками, которые подверглись смешиванию называется диафонической. Соответственно звуки родного языка, встающие на место звуки второго – это диафоны. Как упоминалось ранее, интерференция – это явление, распространяющееся на все уровни языка, в том числе и на грамматику, и на лексику, поэтому можно говорить и о взаимосвязи диаморфии и диасемии. Также, существует такое понятие как остаточная интерференция. Ею называют интерференция, которая происходила в прошлом, но всё ещё воздействует на систему языка в качестве субстрата и суперстрата.

У интерференции есть классификация, которую представил В.В. Алимов. Он выявил 7 основных уровней: звуковая интерференция, орфографическая, грамматическая, лексическая, семантическая, стилистическая, внутриязыковая.

Звуковая интерференция – Звуковой интерференцией называют ошибки в области фонетики. Такие ошибки искажают звуковой состав слов. К ряду таких ошибок можно отнести и неправильные ударения.

Графическая и орфографическая интерференция – это перенос в изучаемый язык орфографию слов другого языка. К примеру слово «gallery» может быть написано, как «galery» из-за правил написания этого слова в русском языке («галерея»)

Грамматическая интерференция возникает в переводе ряда грамматических форм и конструкций.

Семантическая интерференция – влияние одной языковой системы на другую с точки зрения семантики. К ряду ошибок семантической интерференции можно отнести многозначность, омонимию и синонимию.

Синтаксическая интерференция – это случай интерференции, когда на неродном языке используется модель речи родного языка.

Стилистическую интерференцию можно наблюдать при замене привычного слова его менее известным синонимом. (притащить – принести)

Внутриязыковая интерференция заключается во взаимодействии форм и моделей внутри одного языка, являющемся причиной отклонений от нормы в речи его носителей. **Внутриязыковая интерференция** носит системный характер и проявляется на всех языковых уровнях.

Случаи контактов языков сопровождается интерференцией. Этот термин берёт свое начало в технических науках, а именно в физике, но ученые языковой науки адаптировали термин «интерференция» под методику обучения иностранного языка. Как бы то ни было, конкретно в рамках лингвистических наук термин не совсем верно представляет суть интерференции. В плане методологии интерференция – это объективный и обязательный процесс в изучении иностранного языка, который имеет негативное влияние в активных контактах разноязычных групп.

Интерференция наблюдается наиболее отчетливо, когда родной язык оказывает влияние на иностранный в виде заметных речевых ошибок, которые трактуются носителями в качестве нарушения их языковой системы. Так же, последствия интерференции могут быть менее очевидными в сравнении с речевой ошибкой. Они способны иметь и положительное влияние на оценивание контактов двух взаимодействующих языков.

Это точно так же может иметь отношение и к контактам двух или более родственных языков, языков, находящихся в одной языковой семье и диалектов друг с другом. Множество исследований в этом русле демонстрируют, что интерференция проявляется в любом известном уровне языка. (лексический, семантический, фонологический, грамматический, словообразовательный, формальный, графический). Поэтому ответ на вопрос «что такое интерференция?» зависит от языкового уровня, о котором идёт речь, но все эти уровни трактуются в одном определении: интерференция – это влияние одного языка на другой, возникающее при столкновении.

Лингвисты считают, что истоки интерференции в самой конструкции языка. Интерференция с точки зрения лингвистики – это контакты строений и строений элементов двух языковых систем в речевой деятельности двуязычного населения. Подобным образом можно интерпретировать интерференцию на уровне языка и речи. Некоторые источники сообщают, что интерференция и заимствование – это, по их сути, одно и то же, но на самом деле эти явления можно назвать даже противоположными.

Одни исследователи лингводидактики рассматривая этот вопрос относительно к задачам обучению русского как второго языка, не видят в ней языковой аспект за границами методики. Если рассматривать интерференцию как применение правил и систему родного языка обучающимися к иностранному языку, то они утверждают, что в рамках изучения межъязыковая интерференция, будучи принадлежностью речевой деятельности, играет роль

отрицательного переноса. Это проблема, к которой в обязательном порядке нужно искать решение, предпринимать действия в её устранении, потому что это замедляет процесс обучения. В случае рассмотрения интерференции с точки зрения методики, ученые видят в ней уподобление явлений из области родного языка в область изучаемого языка или перенос взаимодействий элементов двух языковых систем через третью систему (промежуточную), которая отличается и от родного, и от изучаемого языка. Подобный результат взаимодействий называют как взаимодействие оппозиций.

Ученые из области психолингвистики исходят из основных посылок теории изучения языка, речевого общения, в том числе, порождение речевого высказывания. Они воспринимают интерференцию в качестве процесса, сопровождающее взаимодействие двух языков в сознании двуязычного индивида, как нарушение правил сопоставления взаимодействующих языков, которые проявляются в его речи в виде отклонений от норм. Хотя возможны и обратные промежуточные понимания этого процесса. Одни в качестве интерферентного материала изучают лексику, заимствованную из одного языка другим в последствии межнациональных контактов народов и столкновений их языков, затем лексику, которая была адаптирована в заимствующем языке. Итак, интерференция точно трактуется языковедами и психологами, которые обозначают с помощью него последствие взаимодействия языков.

Несмотря на то, с какой точки зрения рассматривается интерференция, всегда прослеживается одинаковый принцип: наибольшей популярностью среди исследователей пользуется один и тот же – «контактный» – языковой материал, на который они ссылаются при объяснении их выводов. В подобных материалах прослеживаются всяческие изменения, искажения правил.

Охранительная функция языка.

Частью языковой нормы является охранительная функция. «Вне общепринятости в определенном языковом коллективе немислимо существование самого языка... Чего нет в самом языке, его системе или структуре, является нарушением нормы, затрудняет общение или вовсе делает его невозможным. Сам язык есть норма...». В основе охранительной функции языка лежат правила, нормы, семантические, стилистические правила, которые прямым или опосредованным образом выражаются в языковой норме, отвечая за устойчивость, целостность, но не замкнутость.

Охранительную функцию нельзя рассматривать как некое свойство языка в отрыве от его носителей, общества, которое он обслуживает. Носители родного языка создают его всякий раз, когда начинают общаться. Всякий раз человек (осознавая или не осознавая, в зависимости от ситуации общения), реализуя возможности языковой структуры, думает, как правильнее выразить свою мысль, т.е. обнаруживает стремление к языковому идеалу. Охранительная функция родного языка как относительно самостоятельного механизма и охранительная языковая функция общества составляют диалектическое единство. Давно замечено, что «нормы языка не вырабатываются наукой; они существуют объективно и возникают задолго до появления словарей,

грамматик, самой науки о языке, что «нормативность литературного общения по самой своей природе явление внутриязыковое...». Исходя из этого, норма рассматривается как одно из важнейших условий стабильности, единства и самобытности национального языка, его жизнеспособности.

В ходе взаимодействия двух или более языков их охранительные функции сталкиваются и вступают в противостояние друг другу. Проявляется интерференция уподобления в виде подчинения нормы одного языка другому. Последствия подобных «противостояний» не всегда одинаковые, на них также влияют различные факторы, такие как уровни языка и речи, лингвистические и экстралингвистические факторы. Подобное противоборство в речевой деятельности обучающегося играет роль противоборства «неравных сил», т.к. в знании о языке и языковом опыте вступают некоторые элементы чужой языковой системы, необдуманной им. В сознании одноязычного индивида охранительная функция проявляется в виде уподоблении норм изучаемого языка родному. Так, например, уподобляя русский язык казахскому представитель казахской национальности говорит «дни быстро идёт», неосознанно меняя синтаксический порядок слов. Но с точки зрения его родного языка правила не нарушены и синтаксический порядок соответствует нормам казахского языка. (күндер тез өтіп жатыр). Предложение на русском языке построено по модели казахского языка, где сказуемое находится в конце предложения. Так же, в данном предложении сказуемое стоит в единственном числе, перенимая форму глаголов из казахского языка, например: человек идёт – адам келе жатыр, люди идут – адамдар келе жатыр.

Сравнительный анализ родного (казахского) и иностранного (английского) языка.

В ходе изучения роли родного языка при изучении иностранного был выполнен сравнительный анализ казахского и английского языка, их фонетики, грамматики и лексики.

Фонетика.

В ходе работы были обнаружены сходства в произношении согласных звуков. И в казахском, и в английском языке перед воздухом встают препятствия в виде активных органов речи: языка, губ, зубов и альвеолами.

Согласные звуки.

Смычные согласные произносятся при полном преграждении воздуха. По причине того, что во время размыкания органов речи создаётся небольшой взрыв такие согласные также называются взрывными. К подобным звукам в казахском языке относятся те же звуки, что и в английском: п – p, т – t, д – d, к – k, г – g.

Примеры:

Казахский язык	Английский язык
Пысық	Power
Байлық	Bread
Тау	Table
Дауыс	Door

Көз	King
Көгершін	Great

Если воздух проходит через нос, то такие звуки следует называть **носовыми**. К носовым смычным можно отнести звуки казахского языка [н, ң, м] и английского [n, m, ŋ].

Нан	Nose
Таң	Swimming
Махаббат	Meat

Когда речевые органы оставляют узкий проход, не смыкаясь полностью, чтобы оставить щель для воздуха, создаётся **щелевой** согласный. В казахском языке к ним относятся [с, з, ф, в, ш, ж, л], а в английском [θ, ð, ʃ, s, z, h, f, v, w, r, j, l]

Например:

Сәт	Sun
Заман	Zebra
Футболшы	Fault
Шайқалу	Trash
Жиырма	Conclujn
Лайықты	Lemonade

Также, существуют **смычно-щелевые** звуки. Как говорит само название, размыкание преграды у этих звуков медленнее, в сравнении с другими, и полная преграда переходит в щель. Смычно-щелевые звуки из казахского языка – это [ц, ч] (цирк), а из английского – [tʃ, dʒ] (bridge)

Препятствия перед воздухом во время произнесения звуков образуются от различных органов речи. При сближении верхней и нижней губ образуются **губные** звуки. В казахском языке к губным звукам относятся [п, м], например: пәтер, мысық. А в английском языке – это [p, m, w]. Например: pen, mom, window. Похожие звуки, когда соприкасается губа и верхние зубы называются **губно-зубными**. В казахском языке это звуки [ф, в], в английском – [f, v].

Если кончик языка находится между нижними и верхними передними зубами, то произносится **межзубный** согласный: [θ, ð].

Разница казахских звуков [т, д, н, л, с, з] и английских звуков [t, d, l, s, z] заключается в способе их произношений. В казахском языке эти звуки зубные, так как при произнесении кончик языка прикасается к внутренней стороне верхних зубов, в английском языке эти звуки принято считать **альвеолярными**, потому что при произнесении кончик языка прикасается или поднимается к альвеолам.

По работе голосовых связок согласные звуки делятся на **звонкие** и **глухие**. Когда мы произносим глухие звуки выдыхаемый воздух проходит

через гортань беззвучно. При произнесении звонких звуков принцип обратный. Голосовые связки сближены и находятся в напряжении. Выдыхаемый воздух подвергает их колебаниям, и в последствии создаётся звонкий звук. В казахском языке звуки: [б, в, г, ғ, д, ж, з, л, м, н, ң, р, ц] – звонкие согласные, например: **бай, велосипед, гүл, ғалым, дарын, жаман, зерек, алка, мектеп, негіз, заң, ер, цирк**, а звуки: [к, қ, п, с, т, ф, х, һ, ш, щ] – глухие согласные звуки, например: **көмек, қант, пайда, сабақ, темір, фольклор, хан, гауһар, шаң**. А в английском языке к звонким звукам относятся: [b, v, g, d, z, l, m, n, r], например: **blood, vet, guard, door, zero, lake, mark, nut, roll**, а к глухим – [k, p, s, t, f, tʃ, ʃ, θ, h], например: **kind, power, support, ten, five, catch [tʃ], cash [ʃ], thing [θ], hot**.

Гласные.

Классификация гласных рассматривает положения языка твёрдого нёба, часть языка, участвующая в артикуляции, высоту спинки языка, когда он поднимается к твёрдому нёбу.

Когда кончик языка упирается в нижние зубы, а спинка приближена к твёрдому нёбу, образуются **гласные переднего ряда**. к ним относится английский гласный звук [i] (**pink**), казахский гласный звук [и] (**иіс**).

Если язык оттянут назад и кончик языка опущен, а спинка языка приподнята к мягкому нёбу, мы произносим **гласные заднего ряда**: английский звук [a:] (**graft [gra:ft]**), и казахские звуки [о] и [у] (**ол, алу**)

По положению губ гласные звуки делятся на **огубленные** и **неогубленные**. Когда мы произносим казахский звук [у], губы округляются и вытягиваются вперёд, соответственно этот звук является огубленным. А при произнесении звука [и] губы немного растянуты, но не вытягиваются вперёд, поэтому подобный звук мы называем неогублённым.

Также, нашлись схожести звуков не только в произнесении, но и в написании: **Ө – [Ө]**, например: каз. **Өнер** и англ [Өi:f], **Ә – [Ә]**, например: каз. **Әдемі** и англ [Ә'beit].

Грамматика.

Схожесть между английским и казахским языком есть не только в фонетике. В ходе работы были выявлены сходства некоторых частей речи.

Существительное.

И в английском, и в казахском языке есть два числа существительных. Множественное число существительных обоих языков образуется с помощью добавления окончаний. В казахском языке это окончания –дар/дер, -тар/тер, -лар/лер, а в английском –s, -es.

Различия заключаются в том, что существительные склоняются при помощи падежей и послелогов или добавления окончаний.

Падеж	Характеризующие вопросы	Окончания
Именительный падеж (Атау септік)	кто? (кім?) что? (не?)	–
Родительный падеж (Ілік септік)	кого? (кімнің?) чего? (ненің?)	-ның, -нің, -дың, -дің, -тың, -тің

Дательный падеж (Барыс септік)	кому? (кімге?) чему? (неге?) куда? (қайда?)	-ға, -ге, -қа, -ке
Винительный падеж (Табыс септік)	кого? (кімді?) что? (нені?)	-ны, -ні, -ды, -ді, -ты, -ті
Местный падеж (Жатыс септік)	у кого? (кімде?) у чего? (неде?) где? (қайда?)	-да, -де, -та, -те, -а, -е
Исходный падеж (Шығыс септік)	от кого? (кімнен?) от чего? (неден?)	-дан, -ден, -тан, -тен, -нан, -нен
Творительный падеж (Көмектес септік)	с кем? (кіммен?) с чем? (немен?)	-мен, -бен, -пен,

В то время как, в английском склонения с помощью добавления окончаний отсутствуют.

Именительный падеж		Объектный падеж	
Who	Whom	Кого	Кому
I	Me	Меня	Мне
You	You	Вас	Вам
He	Him	Его	Ему
She	Her	Ее	Ей
It	It	Его (ее)	Ему (ей)
We	Us	Нас	Нам
They	Them	Их	Им

Прилагательное.

Схожесть прилагательных казахского и английского языка заключается в том, что они состоят из корня или корня в связке с образующим суффиксом. Согласования с существительным в падеже и числе нет.

Прилагательные в казахском языке	Прилагательные в английском языке
Жасыл, жақсы, бай	Nice, brave, high
Ақша + лы = ақшалы	Peace + ful = peaceful

Местоимение.

Сходство местоимений в казахском и английском языке в их количестве. Их шесть (с формальной формой – восемь)

Личные местоимения			
Ед. число		Мн. число	
По-казахски	По-английски	По-казахски	По-английски
Мен	I	Біз	We
Сен	You(неформальное числа)	Сендер	You(неформальное мн. числа)
Сіз	You(формальное ед. числа)	Сіздер	You(формальное мн. числа)
Ол	He/She/It	Олар	They

Лексика.

У казахского языка и английского языка нет связи структурно-генетической, ареальной нет культурно-исторических взаимодействий между собой. Но несмотря на это существуют много устойчивых выражений, которые очень схожи по лексическим составам, фразеологической идеей. Например, ит пен мысықтай, cat-and-dog existence; аюдай ашуланды, cross as a bear; итт үреді, керуен жүреді, the dog barks, but the caravan goes on; өлі арыстаннан тірі тышқан артық, aliving dog is better than dead lion. Причина тому, что в разноструктурных языках имеются подобные очень похожие фразеологизмы, составы которых могут быть переведены дословно – многовековой опыт человека в освоении чужих земель.

Как бы то ни было, абсолютное сходство фразеологизмов наблюдается довольно редко, поскольку эти фразеологизмы реализуются посредством специфики каждого из языков.

Устойчивые выражения, в состав которых входят зоонимы, чаще всего ориентированные на человека.

Выделяются следующие фразеологические поля:

1. Характер человека.

Қойдай, жуас, қоянжүрек, ит жанды, аш қасқырдай, ұялы бөрідей, сиыр мінез, түлкідей епті, сөзі түйден түскендей; yellow dog, sad dog, sly dog, willing horse, Balaam's ass, act the ass, cold fish.

2. Действие человека.

Ат жалын тартып міну, өзімдікі дегенде өгіз қара күшім бар, ат арылту; ерінбеген арыстанның аузындағысын алады; changing horses in the midstream; put up one's horses together; help a lame dog over a stile, beat a dead horse.

3. Внешность человека.

Теке сақал, қой көзді, бұқа мойың, тана көз, бес биенің сабасындай, ат жақты, аппақ сазандай, қаз мойын; ugly duckling, look like smth. the cat has brought in; a dolly bird.

4. Время и мера.

Ат құрғатпай қатысты, ат басындай алтын, ақсақ қой түстен кейін маңырайды; till the cows come home, every dog has his day, when pigs fly.

5. Расстояние.

Қозы көшіндей жер, ат шаптырым жер, түйенің туяғы түсетін жер. Англ.: no room to swing a cat, horse and horse.

Поскольку многообразие типов наиболее ясно предоставлены в существительных, материалы анализа – имена существительные.

Благодаря анализу лексической части казахской и английской фразеологии определены некоторые тождественные и различающиеся признаки сравниваемых факторов языка. Сравнение устойчивых выражений даёт больше возможностей вникнуть в закономерности и специфики исследуемых языков, определить одинаковые и характерные черты основных путей фразеологического образования языков, а также понять отражение национальной культуры в языке.

Проделав сравнительный анализ казахского и английского языков, было выявлено много сходств, отталкиваясь от которых, обучающимся будет легче овладеть английским языком.

Заключение.

Процесс работы над сравнительным анализом родного (казахского) и иностранного (английского) языков привел к выводу, что родной язык определено играет важную роль в овладении иностранным. По причине того, что двуязычный индивид в речевой деятельности на иностранном языке всегда отталкивается от родного языка он ищет между ними сходства, сопоставляет и сравнивает их. С помощью таких действий индивид облегчает себе процесс изучения языка, так как знания о родном языке у него уже имеются.

Опора на родной язык при изучении иностранного языка сближает два разных языка, поэтому чем ближе два языка, тем больше индивид использует родной язык как ориентир.

Изучение иностранного языка не создаёт риск вытеснения родного языка, так как индивид учил иностранный язык, опираясь на свой родной. Он всегда будет помнить родной язык и будет его использовать, ведь самое сокровенное, имеющее ценность у индивида он выражает преимущественно на родном языке.

Основное заключение, которое можно сделать исходя из проделанной работы – по причине того, что индивид освоил неродной для него язык, опираясь на родной, он создал свою собственную языковую систему, которая в одинаковой мере содержит особенности и родного, и иностранного языка. Также, на эту языковую систему оказывает влияние личный опыт и знания индивида.

Литература

- 1 Кунин А.В. Пути образования фразеологических единиц // Иностранные языки в школе, №1. 1971.
- 2 Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – Москва, 1984.
- 3 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологикалық сөздігі. – Алма-Ата, 1977.
- 4 Англо-русский и русско-английский словарь «Ложные друзья переводчика» под общим руководством В.В. Акуленко. – Москва, 1969.

ҒТАМР 16.21.21

САЛТ ЖӘНЕ САБАҚТЫ ЕТІСТІКТЕР МЕН ЕТІС КАТЕГОРИЯСЫ

С.А. Сальмагамбетова

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Қазақ тіл біліміндегі етіс категориясы етістіктің ең ауқымды және күрделі категорияларының бірі. Қазақ тілін зерттеген қазақ ғалымдарының қатарында қазақ тіл білімі саласына алғаш «етіс» ұғымын А.Байтұрсынұлы енгізген. Қазіргі уақытта етіс категориясына байланысты біршама қарама-қайшы пікірлер бар.

Түйін сөздер: қазақ тілі, қазақ тіл білімі, етіс, салт және сабақты етістіктер.

Қ.Жұбанов: «Етіс дегеніміз мағына жағынан істеуші мен істелушінің арасында қандай қатынас барын көрсететін категория» – деген анықтама береді [1, 382 б.].

Қазақ тіл білімінде етіс категориясына арнайы тоқталып, осы тақырыпта еңбек жазған ғалым Аққал Қалыбаева етіс категориясын жан жақты қарастып, оның зерттелу тарихы, ерекшеліктері, түрлері мен синтаксистік қызметіне өзінің «Қазақ тіліндегі етіс категориясы» атты еңбегінде тоқталады. Етіс субъекті мен объектінің өзара әртүрлі қатынаста болуымен байланысты туындаған категория ретінде қарастырып, ол белгілі аффикстердің түбіріне қосылуы арқылы жасалатынын айтады [2, 21 б.]. Н.Оралбаева өз еңбегінде: «Етіс – қимыл-әрекеттің субъектіге, қимылдың нысанына қатысын білдіріп, салт, сабақты етістік жасайтын етістіктің түрі. Басқаша айтқанда, етіс салт, сабақты етістікке қызмет етеді», – дей келе, тілдегі салт, сабақты болып бөлінетін етістіктердің мағынасын өзгертіп, етіс категориясының негізі қызметі ретінде салт етістіктерді сабақты етістіктерге айналдыру, сабақты етістіктерді салт етістіктерге айналдыруын көрсетеді [3, 206 б.]. Яғни, қазақ тіл біліміндегі етіс категориясы объекті мен субъектінің іс-әрекетке қатысын білдіретін категория.

Етіс категориясының өзіне тән жұрнақтары және олардың мағыналары бар. Қазіргі қазақ тіл білімінде етіс категориясын төрт түрге бөліп қарастыру орын алған. Мысалы, «Қазақ грамматикасында» етістің төрт түрін көрсетеді: өздік етіс, өзгелік етіс, ортақ етіс, ырықсыз етіс [4].

Ал қазақ тіл білімінің негізін салушы А.Байтұрсынұлы өз еңбегінде етістің 10 түрін көрсетеді: 1) сабақты етіс, 2) салт етіс, 3) ортақ етіс, 4) өздік етіс, 5) өзгелік етіс, 6) беделді етіс, 7) ырықсыз етіс, 8) шығыс етіс, 9) дүркінді етіс, 10) өсіңкі етіс [5, 231]. Одан кейінгі зерттеулерде де қазақ тіліндегі етіс категориясының түрлері өзгеріп отырады. Мысалы, Қ.Жұбанов етіс категориясының жеті түрін көрсетеді: өздік етіс, ортақ етіс, өзгелік етіс, ырықсыз етіс, салт етіс, сабақты етіс, өсіңкі етіс (-ыңқырыа, -іңкіре) [1, 382 б.].

А.Ысқақов алғаш рет арнайы көрсеткіші жоқ етіс түрі ретінде *негізгі етіс* түрін енгізеді [6, 283 б.]. Бұл пікірді қолдаған А.Қалыбаева өз еңбегінде бұл түрді қосуына негіз ретінде келесі жағдайларды атап өтеді. Сабақты етістіктер етістің барлық түрінен жасалады, салт етістіктерге өзгелік етіс пен ортақ етістердің ғана аффикстерін тікелей қоса аламыз. Осының өзі етіс категориясының пайда болуы мен қалыптасуында сабақты етістіктердің негіз болғанының дәлелі ретінде қарастырады. Өзгелік етіс аффиктсі қосылу арқылы сабақты етістікке айналған түбірлердің де барлық етістің мағыналарында қолданыла алуы бұл пікірді дәлелдейтінін айта келе, сабақты етістіктерді етістердің негізі ретінде *негізгі етіс* деп атауға болатынын атап өтеді [2, 57 б.]. Осылайша бір топ ғалым етіс категориясының бес түрін атайды. Алайда бұл пікірге қарсы шығатын ғалымдар бар, Ы.Маманов пен С.Исаевтың пікірі өзара үндес, олардың пікірі бойынша, негізгі етіс деп аталатын етіс түрінің етістік түбірі деген ұғымнан, мейлі негізгі түбір, мейлі туынды түбір, мейлі күрделі түбір болсын не семантикалық жағынан, не формалық жағынан, не синтаксистік қызметі, басқа сөздермен қарым-қатынасы жағынан ешбір айырмашылығы жоқ. Етістік түбірі деген тұлға ол категорияның бір түрі бола алмайды, сол категория түрлеріне негіз ғана болады. Сондықтан *негізгі етіс* деген етіс категориясының түрі жоқ деген тұжырымға тоқталады.

Бұл пікірлерден өзгеше топтастырулар да орын алады. Мысалы, С.Аманжолов етіс категориясының үш түрін көрсетеді: өзгелік, ырықсыз және ортақ деп үш түрге бөледі де, етіс категориясына енетін өздік етіс пен етістіктің өсіңкі, дүркінді сияқты «вид» мағынасы бар түрлерін рай категориясына жатқызады [7, 128 б.].

Қ.Кемеңгерұлы өздік, ырықсыз, ортақ, сабақты, салт және беделді етіс түрлерін көрсетеді [8, 93 б.]. Бұл жіктеу қазақ тіл білімінің негізін салушы А.Байтұрсынұлының пікірімен ұштасатынын байқауымызға болады. А.Байтұрсынұлы етіс категориясын тану барысында етіс түрлерін мағыналық тұрғыдан ашып, әр мағынасын жеке тануға ұмтылса, Қ.Кемеңгерұлының оларды жинақтауға ұмытылғанын көреміз.

Қ. Кемеңгерұлы сабақты етіс пен салт етістің мәнін терең ұғып, етіс категориясын танудағы орнын анықтап берген. Қазіргі қазақ тіл білімінде сабақты етістік пен салт етістік аталып жүрген ұғымдардың етіс категориясымен тығыз байланысын ғалымдар атап өтеді. Бұл тақырыпқа байланысты Н. Оралбаева өз еңбегінде келесідей тұжырымды ұсынады: «Етіс салт, сабақты етістіктер құрамын кеңейтуге қызмет ететіне тістіктің түріне айналған. Сондықтан салт, сабақты негізгі, туынды етістіктер сөйлемде

етістіктің қай грамматикалық категориясымен қолданылса да, өзінің салт, сабақтылық қасиетін өзгертпейді. Өйткені салт, сабақтылық – лексикалық мағыналы етістіктің қасиеті. Ал лексикалық мағына сөйлемде өзгермейтіні белгілі» [2, 207 б.]. Яғни, кейбір жұрнақтар етіс категориясының басқа түрінің жұрнақтарымен ұқсас болғанымен, атқаратын функциясы тұрғысынан ерекше, олар салт етістіктерден сабақты етістіктер жасау қызметін атқаратынын көреміз.

Қ.Кемеңгерұлы беделді (өзгелік) етістің өзіндік ерекшелігін анықтап, оны қазақ тіл біліміне енгізген алғашқы ғалымдардың бірі. Ғалым -ыт/-іт, -қыз, -тыр, -ыр/-ір жұрнақтары салт етіске жалғанса, беделді етіс емес, сабақты етіс жасалатынын, ал беделді етіс болуы үшін аталған қосымшалар сабақты етістіктерге жалғануы керек екенін айтады. Қ.Кемеңгерұлының тұжырымы бойынша беделді етіс болу үшін тура толықтауыш және жанама болықтауыш болу керек [8, 93 б.].

Қазақ тіл білімінде етіс категориясы мен салт және сабақты етістіктер категориясының арасындағы тікелей байланыс жайлы сөз еткен ғалымдардың бірі Ы.Маманов: «Салт және сабақты етістіктердің арнайы морфема арқылы жасалған тұлғасы олардың ауыспалы түрі болып табылады. Себебі арнайы морфемалар арқылы салт етістік сабақтыға, сабақты етістік салтқа ауысып отырады. Салт және сабақты етістіктердің бір-біріне ауысуы етіс формаларымен ұштасып жатады. Яғни өздік және ырықсыз етіс жұрнақтары сабақты етістікті салт етістікке айналдыратын морфема қызметін атқарса, өзгелік етіс жұрнағы салт етістікті сабақты етістікке айналдыратын морфема болып табылады,» – деген пікірді келтіреді. Ы.Маманов қазақ тіліндегі салт, сабақты етістіктер мен етіс категориясын бір-бірімен тығыз байланыста қарастырады. Өздік, өзгелік, ырықсыз етіс мағыналары салт, сабақты етістіктердің грамматикалық формаларынан туатын семантикалық ұғым деп түсіндіреді [72, 36 б.].

Ы.Маманов өздік және ырықсыз етіс формаларын салт етістіктің құрамында, соның грамматикалық формалары есебінде қарайды. Ал өзгелік етіс формасын – салт етістіктен сабақты етістікке айналған грамматикалық форма деп баяндайды. Өйткені, автордың айтуынша, өздік, ырықсыз етіс жұрнақтары – сабақты етістікті салт етістікке айналдыратын морфемалар. Ал өзгелік етіс жұрнақтары – салт етістікті сабақты етістікке айналдыратын морфемалар. Ал олардың өздік, ырықсыздық және өзгелік мағыналары сол формалардан туады. Сонымен қатар, өздік, ырықсыз, өзгелік етіс жұрнақтарын сабақты, салт етістіктерден айырып қарауға болмайтындығына мынадай уәж айтады: «Өздік, ырықсыз және өзгелік етіс жұрнақтары сабақты және салт етістіктердің сыртқы категориялық формасын білдірсе, олардың мағыналары (өздік, ырықсыз, өзгелік) сол формалардың ішкі мазмұны болып табылады. Яғни сыртқы формасы мен ішкі мағынасы бір тұлғаның екі белгісі болып саналады [72, 6 б.].

Қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген етістіктердің көбі түбір күйінде салт та, сабақты да етістік ретінде қолданыла беретінін ұмытпау керек. Олардың салт не сабақтылығы контекст арқылы анықталады. Ал түбір күйінде

қолданылатын салт етістіктердің етіс жұрнақтары арқылы етіс мағынасын бермей, сабақты етістікке айналып отырады деген тұжырымға келе аламыз. Яғни мағыналық тұрғыдан қарастырсақ, өзгелік етіс жұрнақтары салт етістіктерге жалғанғанда, өзгелік етіс мағынасын бермей, салт етістікті сабақты етістікке айналдыру қызметін атқарады. *Шамды сөндірді де: – Ана, мен тоңып қалдым, – деді* (Ғ.М.). Берілген мысалдың бірінші сөйлемінде «сөндірді» етістігі берілген. Бұл етістік «сөн» салт етістігіне өзгелік етіс жұрнағы танылып жүрген *-дір* жұрнағының жалғануы арқылы жасалған. Өзгелік етісте екі субъектінің де іс-әрекетке қатысы болғанымен, тек біреуі ғана (барыс септіктегі жанама толықтауыш) іс-әрекетті тікелей жүзеге асырып, орындайды. Ал екіншісі болса (бастауыш) сол іс-әрекеттің асу-аспауының себепшісі болады. Алайда бұл сөйлемде, осы етістікке жалғану нәтижесінде *-дір* жұрнағының мұндай қызмет атқармайтынын көреміз. Бұл сөйлемде субъект біреу ғана, ол субъект ешкімге әсер етпейді, орындаушы өзі. Яғни, өзгелік етістің жұрнағы жалғанғанымен, мағыналық тұрғыдан өзгелік етістің қызметін атқарып тұрған жоқ. Бұл жағдайда, «сөн» салт етістігіне *-дір* жұрнағының жалғануы оны сабақты етіске айналдырғанын көреміз. Сонымен қатар, бұл сөйлемде етіс категориясының басты сипаты, субъекті мен объектінің іс-әрекетке қатыстылығы сақталған.

Қаланың қақ жартысын мыналарың өртеп келді, сөндірт! (Б.М.). Берілген мысалда «сөн» салт етістігіне өзгелік етіс жұрнағы танылып жүрген *-дір* жұрнағының жалғанып, одан кейін өзгелік етістің *-т* жұрнағы жалғануы арқылы жасалған. Алғашқы жұрнақ жоғарыдағы мысалдағыдай салт етістікті сабақты етістікке айналдырып тұрса, сабақты етістікке жалғанған *-т* жұрнағы бұл етістіктен өзгелік етіс формасын жасап тұр. Мысалға назар аударайық, *сөндірт* бұйрық рай етістігінде екі субъект бар екенін көреміз. Бұл жағдайда бір субъект екінші субъектінің іс-әрекетті орындауына себепші болады, яғни қимылға итермелейді. Бірақ іс-әрекетті орындауға қатыспайтынын көріп отырмыз, тек екінші субъектіні итермелеу қызметін атқарады. Бұл сөйлемде өзгелік етістің қызметі толық атқарылғанын көре аламыз. Алғашқы жұрнақ салт етістікті сабақты етістікке айналдырып тұрса, екінші жұрнақ сол сабақты етістіктен өзгелік етіс жасап тұр. Сонымен қатар, Қ.Кемеңгерұлы анықтағандай, бірінші сөйлемде жанама толықтауыш жоқ болса, екінші сөйлемде барыс септікте тұрған жасырын оған жанама толықтауышы бар.

Ұмсынай бұға қойғанда, аяқ терезеге тиіп, шынысын сындырып далаға шығып кетеді (С.М.). Еменалы отты алақанында бір емес, әлденеше рет жандырды (С.М.). Апрель орталана, «жақсылық» аталатын бір жылы жел кенеттен есе жөнеледі. Осы жел қалыңдығына адамның сирағы бойламайтын қардың ілезде бұрқанталқанын шығарып, екі-үш күннің ішінде жердің бетін қарайтып ашады да тастайды (С.М.) бұл сөйлемдерді *сындырып, жандырды, қарайтып* етістіктерінен *-дыр, -т* жұрнақтарының жалғанғанын көреміз, алайда бұл сөйлемдердегі етістіктер өзгелік етіс категориясының мағынасын сақтайды.

Қазақ тіліндегі етіс категориясы – күрделі мәселе. Етіс категориясы мен салт және сабақты етістіктердің байланысы айқын және қазақ тіл біліміндегі біраз зерттеулерде көрініс тапқан. Етіс категориясы – іс-әрекетке объекті мен субъектінің қатысын білдіретін грамматикалық категория. Салт және сабақты етістіктер – тура толықтауышты талап ететін не етпейтін етістіктің түрі, мағынасына көз жіберсек, тура толықтауыш деген әрекеттің нысаны, яғни объектісі. Қазақ тіліндегі салт және сабақты етістіктер мен етіс категориясының байланысы зерттелген. Өзгелік және ырықсыз етіс формалары салт етістіктерді сабақты етістіктерге айналдыру қызметін атқарады. Етіс категориясы мен сабақты және салт етістіктердің жалпы лексикалық және грамматикалық мағыналарының жуықтығы мен ортақ грамматикалық формалардың болуының нәтижесінде біз оларды бірге қарастыру керек деп есептейміз. Яғни, қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А.Байтұрсынұлы мен Қ.Кемеңгерұлы негізін салып кеткен теорияны негізге ала отырып, оларды етіс категориясының түрлері ретінде қарастыру керек деген тұжырымға келеміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. – 362 б.
- 2 Қалыбаева А. Қазақ тіліндегі етіс категориясы. – Алматы, 1951. – 178 б.
- 3 Оралбай, Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: «Инжу-Маржан» полиграфия фирмасы, 2007. – 388 б.
- 4 Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы, 2002.
- 5 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- 6 Ысқақов А.Ы. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1974. – 408 б.
- 7 Аманжолов С. Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: Қазмембас, 1938.
- 8 Кемеңгерұлы Қ. Үштомдық шығармалар жинағы. Оқу құралы, мұрағат материалдары / Құрастырған Д. Қамзабекұлы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 284 б.

ГРНТИ 16.01.45

СЛОЖНОСОЧИНЕННЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ: КОМПОНЕНТНО- СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Г.А. Темирбекова

К.п.н, старший преподаватель, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, г. Шымкент

В данной статье синтаксические особенности сложных предложений в русском и казахском языках рассматриваются посредством компонентно-сопоставительного анализа. Изучение особенностей различия в двух языках в сопоставительном плане представляют большой интерес, так как они являются очень важными элементами грамматического строя языка и в них особенно ярко проявляются основные внутренние закономерности развития каждого конкретного языка.

Ключевые слова: сложносочиненные предложения, компонентно-сравнительный анализ, предложение, союз.

Сложное предложение как в русском так и в казахском языках состоят из двух или более взаимосвязанных друг с другом или более взаимосвязанных друг с другом предложений, представляющий смысловое и интонационное единство. Если для простого предложения строительным материалом являются слова, то для сложного предложения – простое предложения.

Если простые предложения в своём составе имеют только одну предикативную единицу, то сложное состоит из двух и более предикативных единиц.

Например: Солнце закрылось чёрными тучами, поднялся ураган.

Күннің бетін қара бұлт жапты, дауыл көтерілді.

В русском и казахском языках простые предложения при объединении их в сложные видоизменяются и теряют свою самостоятельность. Они в составе сложного предложения воспринимаются как взаимосвязанные друг с другом части одного целого.

По словам академика В.В. Виноградова, хотя составные части сложного предложения по внешнему строению однородны. С простыми предложениями, но в составе целого они не имеют смысловой и интонационной законченности,

т.е. не обладают признаками отдельных предложений» [1]. Например: Когда студенты приехали на сельсовета работу, рабочие загрузил зерно.

Студенттер ауылшаруашылық жұмыстарына келгенде, жұмысшылар астық артып жатты.

Сложные предложения в обоих языках делятся на две большие группы – сложносочиненные предложения (салалас құрмалас сөйлем) и сложноподчиненные предложения (сабақтас құрмалас сөйлем).

Сложносочиненные предложения в двух языках состоят из двух или нескольких простых предложений, независимых друг от друга и соединены между собой сочинительными союзами. В обоих языках содержание каждого простого предложения находится в неразрывной связи с содержанием другого предложения, с которым составляет единое целое.

Как сказано профессором Н.А. Баскаковым, «сложносочиненные предложения представляют собой структурное и смысловое единство двух или нескольких простых предложений, выражающих самостоятельные суждения. Эти сложные предложения содержат новые смысловые оттенки, отличные от значений каждого из простых предложений, входящих в эти сложные предложения. Содержание одного компонента сложного предложения всегда целиком относится ко всему содержанию другого компонента» [2, 174].

Сложносочиненным предложениям, как в русском, так и в казахском языках, свойственны следующие значения:

1. Простые предложения, входящие в состав сложносочиненных связываются при помощи соединительных союзов *и, ни-ни, да, также, тоже, и-и* в русском языке, *-да/-де, -та/-те, және* в казахском языке и выражают одновременность и последовательность или последовательность действий.

Например: Дождь перестал, и все выбежали от радости во двор.

Жауын тоқтады да, барлығы қуанғаннан аулаға жүгіріп шықты.

Союз *И* в русском *-да/-дк, -та/-те* в казахском языках могут повторяться в каждом простом предложении.

Например: И вещи собраны, и билет в кармане, и поезд вот-вот подъедет, только нет дорогого человека.

Зат та жиналды, билет те қалтада, пойыз да келіп қалды, тек қымбатты адам жоқ.

2. В двух языках сложносочиненные предложения могут выражать противопоставления. Обычно такие предложения состоят из двух простых предложений, из которых второе по своему содержанию противостоит первому. Они соединяются при помощи противительных союзов *а, да, зато, же, но, но, зато, однако* – в русском языке, *алайда, ал, бірақ, деген мен әйтсе де, сонда да* – в казахском языке [3, 76].

Например: Много труда он вложил в учёбу, но зато хорошо сдаст предстоящие экзамены.

Оқуда ол көп еңбек етті, алайда келе жатқан емтихандарды жақсы тапсырады.

Сложносочиненные предложения в двух языках могут выражать противопоставление с оттенком условности. В русском языке такие предложения образуются при помощи союзов *а то, а не то*, в казахском языке – при помощи союзного слова *әйтпесе*.

Например: Разбуди меня рано утром, а не то я могу проспать.

Мені азанда ерте орта, әйтпесе ұйықтап қалармын.

3. Сложносочиненные предложения в двух языках могут выражать разделительные значения. Такие предложения образуются с помощью разделительных союзов *то-то, или (иль), либо-либо, не то-не то, то ли-то ли* – в русском языке, *алде, біресе, не, не болмаса, немесе я-я, кейде, я болмаса* – в казахском языке, при этом выражают попеременно чередующиеся и одновременно несовместимые явления [3, 88].

Например: То льет дождь, то идёт снег

Біресе жауын құяды, біресе қар жатады.

Ты меня не понимаешь или не хочешь со мной ругаться.

Сен мені не түсінбейсің, не сенімен ұрысқың келмейді.

Эти особенности характерны и для русского и для казахского языка.

4. В русском языке в сложносочиненных предложениях одно из простых предложений может быть полнозначным, самостоятельным и употреблять отдельно, а второе уточняет и дополняет первое, присоединяюсь при помощи союзов *да, и*. Также предложения иногда имеют слова, подчеркивающие присоединительный характер. Это: *при том, при чем, кроме того*. В казахском языке особо не выделяются предложения с присоединительными значениями. Также предложения с русского языка переводятся с помощью соединительных союзов *да/де, та/те, және де, оның үстіне* [6].

Например: Он не хотел там оставаться, да еще вдобавок боялся за союзом жизнь.

Оның ол жерде қалғысы келмеді, оның үстіне өз өмірі үшін қорықты.

5. В казахском языке сложносочиненные предложения могут выражать также причинно-следственные значения. Такие предложения связываются между собой союзами *себебі, сондықтан, сол себепті, үйткені* и указывают причину того, о чем говорится в первом предложении.

Например: До сессии осталось мало времени, поэтому студенты учат день и ночь.

Сессияға аз уақыт қалды, сондықтан студенттер күні-түні оқуда.

Эти предложения по своему значению сходны с сложноподчиненными предложениями с придаточными причины. Однако их нельзя отнести к сложноподчиненным предложениями, введу того, что в казахском языке в сложноподчиненных предложениях сказуемые всегда имеют несамостоятельную форму [4, 58].

Например: Он был сильно расстроен и ничего не сказав ушёл из дома.

Ол қатты ренжігендіктен еш нәрсе айтпастан үйден шығып кетті.

В казахском языке имеются ещё сложноподчиненные предложения, где первая часть выражает обобщающее значение, а вторая раскрывает значение первой

Например: Адамның бәрі бірдей емес: біреу лері жаны таза, кішіпейіл болса, енді біреуі қатал, қатыгез болады.

Все люди не бывают одинаковыми: одни бывают с чистой душой, милосердное, другие строгие и жестокие.

В русском языке таким сложносочиненным предложениям соответствуют сложносочиненные предложения с разделительными оттенками.

Как видно из сопоставляемых примеров, в синтаксисе русского и казахского языках имеются как общие для обоих языков признаки, так и отличительные особенности. Хотя основные признаки сходны основные признаки в двух языках, но при их переводе наблюдаются определенные различия.

Изучение особенностей различия в двух языках в сопоставительном плане представляют большой интерес, так как они являются очень важными элементами грамматического строя языка и в них особенно ярко проявляются основные внутренние закономерности развития каждого конкретного языка.

Полученные результаты работы могут быть успешно использованы на уроках русского языка в школах с нерусским языком обучения при изучении синтаксиса, а также могут быть использованы на заседаниях методических семинаров по вопросам обучения синтаксису с учетом особенностей родного языка.

Литература

1 Виноградов В. Основные принципы русского синтаксиса в грамматике русского языка // Известия АН СССР. – М., 1984.

2 Баскаков Н.А. Типы бессоюзных сложносочиненных предложений в турецком языке // Вопросы языкознания, 1994, №1.

3 Бекмухамедова Х.А. Развитие русской речи учащихся-казахов в связи с изучением сложносочиненных предложения. – Алматы, 2001.

4 Хасанов Б. Казахско-русское двуязычие. – Алматы, 1997.

ҒТАМР 03.20

ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ ОРАЛ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ДАМУЫ (СТАТИСТИКАЛЫҚ ДЕРЕКТЕР БОЙЫНША)

Б.С. Боранбаева

Қауымд. профессор, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

Ә.М. Сағынова

Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

Шежіресі тереңнен бастау алатын Орал өлкесі ертеден ғалымдар назарын табиғи, географиялық, топографиялық, әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерімен өзіне аудартқан тарихи аймақ болды. 1897 жылы Ресей империясында Императорлық Орыс География қоғамының вице-төрағасы Петр Семенович-Тянь-Шанский басшылығымен жүргізілген халық санағынан соң, Орал өлкесі бойынша санақ қорытындылары жарық көреді. Мақалада ХІХ ғасырдағы Орал өлкесінің әлеуметтік, саяси, мәдени өмірінен статистикалық деректер көрсетіледі.

Түйін сөздер: Орал облысы, Орал қаласы, халық санағы, аймақ шаруашылығы, оқу орындары.

Орынбор мен Оралдың бай таулы табиғаты ертеден ғылым назарын өзіне аудартып келеді. Бұл өлкенің табиғи байлығынан бөлек, Азия мен Еуропаның шектескен жері географиялық, топографиялық және метеорологиялық ерекшеліктерімен Ресейдің еуропалық бөлігінде теңдессіз бағаға ие болған.

1897 жылы 9 ақпанда Ресей империясының алғашқы халық санағы өтті. Оның бастамасында Императорлық Орыс География қоғамының вице-төрағасы Петр Семенович-Тянь-Шанский тұрды. Санақ жүргізудегі бірден-бір себеп империяның жалпы халық санын, оның құрамы мен жергілікті таралуын хабарлауға бағытталды. Губерниялар мен облыстарда жүргізілген санақ нәтижесі 1899-1905 жылдары 89 томнан тұратын 119 кітапта жарық көрді.

Орал облысының санақ қорытындылар 1904 жылы 88 томда жарияланған. Әкімшілік бөлініс бойынша Орал қаласы қала төңірегіндегі 6 верст аумақты алып жатқан әскери жердің меншігіне кірген. Санақ бойынша Орал қаласы тұрғындарының саны 1897 жылы 36.466 адамды құраған, оның ішінде – 19.024 ер, 17.442 әйел [1, 2 б.].

1897 жылы Орал облысы Әскери Губернаторының есебінде келесі статистика беріледі: Орал қаласы бойынша барлық қала халқының үлесінде қазақ ұлтының саны – 491 адам (1,4 %), орыс казактары – 10617 адам (29%),

басқа жақтан келгендер (иностранцы) – 25489 адамды (69,6%) құраған. Яғни, қаладағы халықтың басым бөлігін басқа аймақтардан келгендердің (иностранцы) құрауынан қалада сауда-саттықтың дамып, жәрмеңкенің негізгі рөлді алғандығын байқауға болады. Ал қазақтар мен орыс казактары қалаға жақын ауыл-аймақтарда қоныстанған [2, 2 б.].

Санақ бойынша аталған жылы Орал қаласында 347 заңды неке есепке алынған, 1348 адам өмірге келіп, 992 адам қайтыс болған, қала халқының өсімі 356 адамды құраған [2, 32 б.].

Орал қаласының XIX ғасырда дамыған әкімшілік орталығына айналуының бір себебі – қолайлы байланыс жолдарының болуында еді. Жалпы облыс территориясы арқылы 3 байланыс жолы өткен. Олар почта, сауда және ауыл-аймақты байланыстыратын ішкі жолдар. Оралдан солтүстік бағыт жолдары тар, оралмалы, терең жолдар мен батпақты жолдар болса, оңтүстік бағыт ашық далалы, сазды топырақты жолдар. Оралдан Орынборға, Илецкге қатынайтын жолдар жолаушыларға барынша ыңғайлы болған. Ал Орал қаласында кең және мығым көпірлер бой көтере бастаған [3, 149 б.].

Жайық өзенімен өтетін су жолы арқылы Астраханмен, Орынбормен, ал Александров форты арқылы Маңғыстау түбегімен параходпен сауда-саттық жүргізілген [3, 153 б.].

Аймақтың шаруашылығына орналасқан жердің физикалық ерекшеліктері мен климаты айқын әсер етті. Халықтың басым бөлігі, негізінен мал шаруашылығымен, егіншілікпен және балық шаруашылығымен айналысқан.

1897 жылы Орал қаласында мал шаруашылығымен айналысатын 2972 шаруашылық болған. Мал санының жалпы шаруашылық санына қатысы келесідей көрсеткіштерді береді: жылқы – 1,86; түйе – 0,2; ірі қара мал – 3,47; ұсақ – 2,82.

Аймақ тұрғындары жылқы шаруашылығына аса мән берген. Оны жылқы тұқымын асылдандыру мақсатында құрылған «Общество Уральских частных коневодов» және «Уралское скаковое общество» бірлестіктерінен көре аламыз. Аталған бірлестік мүшелеріне 1897 жылы 3618 рубль көлемінде 16 сыйақы берілген [2, 9 б.].

Өлкенің су жүйелеріне бай болуы, балық шаруашылығының өрістеуіне септігін тигізді. 1897 жылы Орал облысынан 3.200 000 рубль мөлшерінде балық шикізаты сыртқа шығарылған. Балық шаруашылығымен айналысатын 28925 шаруашылық, 7462 жұмысшы, 193 кеме және 6170 қайық болған. 1897 жылы Орал қаласында шетелдік стандарттарға сай келетін 2 балық қақтайтын зауыт ашылған [2, 12 б.].

1897 жылы Орал қаласы бойынша 12 кірпіш зауыты, 1 сыра қайнататын зауыт, 5 сабын шайқайтын зауыт, 1 желім шығаратын зауыт, 7 қолөнер зауыты, 2 шарап шығаратын зауыт, 1 мия зауыты жұмыс жасаған. Сонымен қатар, 36 жел диірмені, 8 бу диірмені және 7 жылқы диірмені (конная мельница) болған [2, 38 б.].

Орал облысында сауданың 2 түрі айқын байқалады. Олар өлкенің өзге аймақтармен жүргізетін ақша және айырбас саудасы. Мұнда Ресейдің өзге

губернияларынан шәй, қант, темірден, ағаштан дайындалған бұйымдар, жібек, жүн, қағаз, шыныдан және саздан жасалған ыдыстар мен азық-түлік өнімдері әкелінген. Ал қала саудагерлері мал, балық өнімдерін, балық уылдырығы, жүннен, теріден дайындалған бұйымдарды, дәнді дақылдар мен мия тамырын саудаға шығарған.

Айырбас саудасы жергілікті қазақтармен саудагерлер арасында жүрген. Қазақтар төрт түлік мал мен мал өнімдерін нан, дәнді дақылдар, киім-кешек пен күнделікті тұрмыс бұйымдарына айырбастаған [3, 270 б.].

1834 жылдан бастап Оралда жылына 2 мезгіл жәрменкелер жұмыс жасаған. 10 маусымнан 10 шілдеге дейін және 1-30 қыркүйек аралықтарында сауда жүргізілген. 1832 жылы 26 мамырда әскери кеңсе мен прокурордың Орынбор губернаторына жолдаған өтінішінен кейін, 2 жәрменке ұйымдастыру жөнінде шешім қабылданды. Нәтижесінде «Петровский» және «Воздвиженский» жәрменкелері ашылды. Ең маңыздысы «Петровский» жәрменкесі болған, тауар айналымы 400-450 мың рубльды құраған. Сонымен қатар жергілікті сауда жақсы дамып, 1897 жылы Орал облысында тастан салынған – 277, әскери – 33, жеке адамдардың – 260 сауда дүңгіршектері болған.

1897 жылы Орал қаласында ұйымдастырылған «Петровский» жәрменкесінде барлығы 57380 рубль тауар әкелініп, жәрменкеде құны 15600 рубльды құрайтын тауар сатылған [3, 271-273 б.].

1897 жылы Орал қаласында 7 дәрігер тұрақты қызмет атқарған. Қалада Азаматтық бағытта: Орал түрмесінің жанынан 10 төсекті аурухана, әйелдер гимназиясы жанынан 2 қабылдау бөлмесі бар 6 төсекті аурухана, Орал-Рязань теміржолында 2 төсекті аурухана; Әскери басқармадан: Орал әскери ауруханасында 100 төсек; Қайырымдылық қордан: емхана және 6 төсекті перзентхана жұмыс жасаған [2, 23 б.].

1897 жылы Орал қаласында уездік аурухана жанынан дәрігер А.П.Петровский басшылық жасаған орталық бактериологиялық зертхана ашылады. Зертхананың жанынан жануарлар үшін емхана ашылған [2, 24 б.].

Өлкеде білім беру үрдісі қарқынды даму үстінде болған. Қала түрлі бағыттағы оқу орындары мен мектептер, кітапхана, музей және қоғамдық орындар жұмыс жасаған. Мәселен, Орал әскери көпшілік кітапханасы тұрғындарға тегін қызмет көрсеткен. 1881 жылы кітапхананың әдебиет қоры 6200 ден астам кітапты құраған [4, 24 б.].

1859 жылы Орал қаласында православ және бір діндес өкілдердің балаларына арналған рухани училище ашылады. Генерал-губернатордың бұйрығы бойынша, оқу орнына жылына 500 рубль қаражат бөлініп тұрған. Мұсылман дінінің өкілдері өз балаларын Уфа қаласына коллегияға білім алуға берген. Ол жерден араб тілінде жазу мен оқуды үйренген.

1897 жылы Орал қаласы бойынша жұмыс жасаған оқу орындары мен білім алушылардың саны келесідей көрсеткіштерді көрсетеді:

- Әскери реалды училище – 258 ер бала;
- Әйелдер гимназиясы – 250 қыз бала;

- Қолөнер мектебі – 59 ер бала;
- Қолөнер мектебі жанындағы бастауыш училище – 139 ер бала;
- Медресе жанындағы орыс сыныбы – 37 ер бала;
- III разрядтағы жеке училище – 14 ер бала, 9 қыз бала;
- Ерлердің халық училищесі – 241 ер бала;
- Екі Әйелдердің халық училищесі – 225 қыз бала;
- Музыка мектебі – 20 ер бала;
- Рухани училище – 158 ер бала;
- Бес шіркеу-приход мектебі – 268 ер бала, 119 қыз бала;
- Бес сауат ашу мектебі – 115 ер бала, 15 қыз бала;
- Жиырма бес жеке қолөнер мектебі – 147 ер бала, 101 қыз бала;
- Екі медресе және мешіт жанындағы жеке мектепте – 132 ер бала білім алған. Қала бойынша жалпы саны 49 оқу орны қызмет етіп, онда 1588 ер бала және 719 қыз бала оқыған.

Сонымен қатар, білім алушылар Ресейдің түкпір-түкпірінде білім алу мүмкіндігіне ие болған. Оларға облыс тарапынан арнайы стипендиялар бөлінген. 1897 жылы Орал облысынан 70 шәкірт әскери басқарманың шәкіртақысына ие болса, 4 шәкірт арнайы жеке шәкіртақымен білім алған. 13 қазақ баласы арнайы Зем қаржысы есебінен шәкіртақыға ие болған [2, 30 б.].

Әдебиеттер тізімі

1 Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Под редакцией Н.А.Тройницкого. – Санкт-Петербург: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899-1905. – 125 с.

2 Обзор Уральской области за 1897 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету Военного Губернатора. – Уральск: Типо-литография газеты «Уралец», 1898. – 50 с.

3 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т.1.: / Сост. А.Рябинин – Санкт-Петербург: Типография Э.Веймара, 1866. – 419 с.

4 Обзор Уральской области за 1881 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету Военного Губернатора.

GTAMP 17.71.91

Ш. АЙТМАТОВ «БОРАНДЫ БЕКЕТ» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ТҮЙІНІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАН ТРАГЕДИЯСЫ

Ш.Ә. Ситжанова

Магистрант, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Мақалада әлемге танымал классик жазушы Ш.Айтматовтың шығармашылығы туралы сөз болып, автор тарапынан жоғары баға беріледі. Қазіргі күнге дейін танымалдығын жоғалтпаған «Боранды бекет» шығармасы мен басты кейіпкер Едіге образына қатысты тың идеялар айтылған. Заңғар жазушы Ә. Кекілбаевтың шығармашылығындағы «мәңгүрттік» идеясын Ш.Айтматовтың «мәңгүрт» концепциясымен қатар саралап, сыншы-ғалымдардың пікірлерін ескере отырып, салыстырмалы талдау жасаған.

Түйін сөздер: Ш. Айтматов, «Боранды бекет», мәңгүрттік, мәңгүрт, ұлттық трагедия.

Ш. Айтматов – әлемге танымал дарынды жазушы ғана емес, ол қоғам және мемлекет қайраткері, Қырғызстанның халық жазушысы, Қырғызстан Ғылым Академиясының, Еуропа Ғылым Академиясының академигі. «Аспалы көпір», «Жәмила», «Найман ана» «Алғашқы ұстаз», «Қош бол, Гүлсары», «Ертегіден соң», «Ерте қайтқан тырналар» тағы басқа әңгіме, повесттері, «Жанпида», «Боранды бекет», «Кассандра таңбасы» романдары оқырман қауымының жүрегіне жол тауып, өзінің жоғары бағасын алған туындылар екені сөзсіз [1].

Жазушы шығармаларының тақырыптары – оның өмірлік ұстанымдарының айнасы іспетті. Адамдық қасиетті, адамдар арасындағы шынайы қарым – қатынасты, туған тілге, туған халқының тарихына, салт–дәстүріне деген құрметті жас ұрпақтың санасына күй, дәріптеу қаламгердің басты мақсаты болды [2]. Ш.Айтматовтың мәдениетаралық диалогты қалыптастырудағы ерен еңбегі де, оның дарынды дипломат екенінің дәлелі.

Шығармаларының өн бойында адам мен табиғаттың байланысы, адам өмірінің құндылықтары, өмір мен өлім, ұлылық пен кішілік, жауыздық пен кісілік сияқты философиялық ой – тұжырымдарды әсерлі бейнелеуі жазушы шеберлігінің көрінісі. Адамның қоғамдағы орны, оның өзі үшін, қоршаған ортасы мен айналасы үшін жауапты екенін қаламгердің барлық

шығармаларынан кездестіруге болады. Ол жауапкершіліксіз адамдарға бар жан дүниесімен қарсы тұрады. Қоғамдағы, әсіресе жастар арасындағы келеңсіздіктер жазушының «Боранды бекет» романында шебер суреттелген [3].

«Ш.Айтматовтың «Боранды бекет» романында қоғамдағы аса қауіпті құбылыстың бірі мәңгүрттік мәселесін, яғни адамзат баласы сана-сезімінің құлдырап, рухани катаклизмге ұшырай бастағандығын көтерді. Жазушы жарық дүниеге алып келген өз анасын атып өлтірген қазақ аңызындағы мәңгүрттік көрінісін суреттей отырып, осы бір жеке адамның басындағы трагедияның жана дәуірде бүтіндей бір ұлттың өзінің тілін, тегін, дінін ұмыта бастаған жалпы қоғамдық, ұлттық трагедияға айналып бара жатқанына жұртшылық назарын аударды» – деп жазды филология ғылымдарының докторы, профессор Д.Ысқақұлы [4].

Шын мәнінде, жазушының басты тақырыптарының бірі – ес. Адамның есі, зейіні, жады. Бұл мәселе осы «Боранды бекет» романының басты кейіпкері Едігенің досының өмірден өтуінен басталады. Бар өмірін балаларының жарқын болашағы үшін сарп еткен азаматтың өлімді жалғыз қарыс алуы. Қайырсыз ұл мен қыз, қайырымсыз ұрпақ. Бұл көзін ашқалы өмірі бейнетпен өткен Қазанғаптың кінәсі ме, әлде қоғамның ба?

Мейірімсіз Сәбитжан – Қазанғаптың жалғыз ұлы. Әкесінің өліміне сопа басы состиып бір өзінің келуі, келе сала кетуге асығып, жанталасуы Едігенің ашуына тиді.

Романда Сәбитжан сияқты тағы да бірнеше «мәңгүрттер» кездеседі. Қазанғаптың қазасын естіген диспетчер Шәймерден көңіл айтудың ырымын жасайды. Бұның көңіл айтқан түрін көріп, Едіге қатты налиды: «Әй, мисыз хайуан-ай, – деді ішінен – қаза жөнінде дұрыс айта да алмайды» [3, 18].

Шәймерден – өлікті сыйлаудың не екенін білмейтін мәңгүрт. Жұмысын ауыстыруды сұраған Едігеге «Оу, айналайын, Едеке, сен әлгі нетіп, менің басымды қатырма нетіп. Өлсе – өлді, нетіп. Менің сені алмастыра қоятын адамдарым жоқ. Өліктің жанында нетіп отырамын дегенің не, Едеке? Сен жанында отырғаннан өлген адам тірілмейді ғой, деп ойлаймын, нетіп...» [3, 18].

Диспетчер Шәймерден, Ұзынтұра Еділбай, Таңсықбаев секілді безбүйректерге Едіге сынды ер былайша үн қатады: «Бұл жұрт не болып барады. Бұлар үшін өлімнен басқаның бәрі қадірлі. Бұлар өлімді сыйламаса, тіршіліктің қадірін қайдан білсін. Бұлар қалай, не үшін өмір сүріп жүр өзі? Өмірдің мәні не сонда бұлар үшін?» [3, 19].

Романды оқып отырып, ел тарихына, тіліне, діліне, дініне деген құрмет ата-ананы сыйлаудан басталмайтын ба еді? Бұл неткен сорақылық? Ел болашағын бұл «мәңгүрттердің» қолына қалай тапсырамыз? деген сұрақ әрбір оқырманның көкейін тесетіні рас. Автор Едігенің бейнесін шебер сомдаған. Нағыз қарапайым еңбек адамының тағдыры арқылы сол заманның шынайы көрінісін, өткенді, бүгінді, болашақты біртұтас күйінде бере алған.

«Ұлттық сана-сезімі жоғары бас кейіпкер нағыз гуманист, адамгершілігі биік азамат бейнесінде көрінеді. Жазушының ойынша, адамзат қоғамын адам ретінде сақтап тұрған – Едігелер» – дейді Д.Ысқақ [5]. Едіге сынды

азаматтардың арқасында өмір өз құндылығын жоғалтпай келеді. Халқының тарихын, мәдениетін, салт – дәстүрін құрметтеп, оны жас ұрпаққа дәріптеуші де Едіге сияқты жандар. Ол – халқының алдында адал, достың қадірін білетін, қате басқанды түзетіп, тентекті тезге салатын талапшыл адам.

Қаламгер Едігенің бейнесін сомдай отырып, өз бейнесін ашқан. Жастардың немқұрайлығына жаны күйіп, жүрегі жылайды. Бұл заманның мәңгүрттері өзгеше. Олар өте сауатты, бірнеше тілде сөйлейді, техниканың барлық түрін меңгерген, бірақ олар өз түп - тамырына, халқының тарихына, ана тіліне немқұрайлы қарайтын безбүйректер. Олар туған жерге, кіндік қаны тамған жерге деген сүйіспеншіліктен жүрдай, өз ана тілінде мүлдем сөйлемейтін, рухани азған жандарды Ә.Кекілбаев шығармаларындағы мәңгүрттермен тіпті де салыстыруға келмейді.

Бұл туралы Д.Ысқақ былай деді: «Ш.Айтматов «мәңгүрт» ұғымына мүлдем жаңаша қырынан келген. Шыңғыстың – мәңгүрттері Әбіштің мәңгүрттері сияқты мәң, есуас, ақылы кем емес, керісінше, бұл өмірде білмейтін бәлесі, оқымаған нәрсесі жоқ, бірақ дүниетанымы басқа, өзін өзгелерден, өз ұлтынан жоғары қойып, артық санайтындар, өз ұлтынан жерінгендер. Оған қауіпті қоғамдық құбылыс ретінде ерекше мән беріп, күллі адамзат баласын шошындыратын, рухани дамуына тосқауыл болатын алапат күш ретінде танытты. Әбіштің есі дұрыс емес тұтқын мәңгүрті ата-бабасын біле тұра білгісі келмейтін, кешегісі мен бүгінгісі, болашағы туралы ойланбайтын, ойланса да білгісі келмейтін, менсінбейтін рухани мәңгүрттік жанында – айналайын» [6].

Ә. Кекілбаевтың «мәңгүрттері» – қилы заманда еріксіз қиыншылыққа тап болғандар, ал Ш.Айтматовтың «мәңгүрттері» – сыншының айтып отырғанындай рухани азғындыққа ұшырағандар. Бұл мәселе бүгінгі күні жаһандану заманында бел алып, өрши түсті. Жастарымыздың бойына ұлттық құндылықтарымызды сіңіре алмай, тарихымызға деген қызығушылықтарын оята алмай, ана тілімізде сөйлете алмай, салт-дәстүрімізді, мәдениетімізді дәріптете алмай жүргенімізге кімді кінәлаймыз? Заманды ма? Адамды ма?

Осыдан 50 жыл бұрын жазылған шығарманың көтерген мәселесі бүгінгі таңда тіпті өзекті болып отыр. Ел болашағының ертеңін ойлаған ғұлама шығармасының негізгі түйіні қазіргі заманның трагедиясына айналып отырғаны сөзсіз. Ұлт болып қалу үшін ұлттық құндылықтарымызды әрбір жастың бойына сіңіріп, ұлттық тәрбиені бесігінде жатқан сәбидің санасына құйып, болашағымыздың «мәңгүрттенуінен» сақтауға бар күш-жігерімізді жұмсайық!

Әдебиеттер тізімі

1 Айтматов Ш. «Жер мен су ынтымақтаса...» очерктер, мақалалар, әңгімелер, сұхбаттар // Фрунзе. Қырғызстан, 1978.

2 Айтматов Ш. Ғасырдан да ұзақ күн...: роман, повесть. – М.: Известия, 1986.

- 3 Айтматов Ш. Шығармалар жинағы: 3 Т. – М.: Молодая гвардия, 1984.
- 4 Ақматалиев А. «Шыңғыс Айтматов және әдебиеттердің өзара байланысы». – Бішкек: Әдебиет, 1991.
- 5 Ақматалиев А. Шыңғыс Айтматов «Адам және ғалам» монография // ҰҒА Қырғыз Республикасы. – Бішкек: Илим. 2013.
- 6 Ысқақ Д. «Адам қайткенде адам болып қалады» // Егемен Қазақстан. 2018.

ҒТАМР 16.01.45

ШЕТ ТІЛІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТӘСІЛДЕРГЕ ШОЛУ ЖАСАУ

А.М. Ұзақбай

Магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

А. Алдабердіқызы

PhD-докторы, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

Бұл мақалада әртүрлі аспектілерде шет тілінде оқуды оқытудың отандық және шетелдік тәсілдеріне шолу жасау және жалпы білім беретін мектептерде шет тілінде оқуды оңтайландырудың мүмкін бағыттары туралы баяндалады. Оқу кезінде мәтінді түсіну проблемалары қарастырылады, оқу түрлерін жіктеуге, шет тілін оқуға үйретуге және оқуды үйренуде туындайтын қиындықтарға бар көзқарастарға шолу жасалады, оқуды үйренудегі бақылау мәселесіне назар аударылады. Оқу процесін оңтайландырудың мүмкін жолдары көрсетілген.

Түйін сөздер: шет тілі, оқу дағдылары, стратегия, технология.

Академиялық сауатты болу дегеніміз-халықаралық академиялық ортада тиімді жұмыс істей білу. Оқу-жазбаша сөйлеумен қатар академиялық сауаттылықтың негізгі компоненттерінің бірі. Ағылшын тілінде оқуды оқытудың теориясы мен практикасында ана тілінде оқудың рөлі мен әсері ескеріледі. Алайда, шетелде студенттер әртүрлі елдерден келгендіктен және әртүрлі ана тілдерін меңгергендіктен, белгілі бір тілдің ерекшелігі жиі ескерілмейді. Белгіленген айырмашылықтар Қазақстанда және шетелде шет тілін оқуды оқыту тәсілдері әр түрлі болады деп сенуге негіз береді. Бұл мақаланың мақсаты-әртүрлі аспектілерде шет тілінде оқуды оқытудың отандық және шетелдік тәсілдеріне шолу жасау және жалпы білім беретін мектептерде шет тілінде оқуды оңтайландырудың мүмкін бағыттарын белгілеу.

Оқу барысында оқушы ақпаратты қабылдап қана қоймай, оны семантикалық өңдеуді де жүзеге асырады. Бұл әрекеттің нәтижесі, С.К.Фоломкиняның пікірінше, «толықтығымен, дәлдігімен және тереңдігімен сипатталатын мәтінді түсіну белгілі бір деңгей» [1]. Осылайша оқу сөйлеу әрекетінің күрделі түрі болып табылады. Оқушы жасаған мағына кездейсоқ емес, ол тілде қабылданған нормаларға байланысты. Бұл нормаларды білу шет тілінде оқуға келгенде ерекше маңызға ие болады, өйткені оқырманның

жазбаша мәтіндегі мағынаны қаншалықты сәтті меңгере алатындығы көптеген факторларға тікелей байланысты: шет тілін білу деңгейі, берілген шет тіліндегі мәтіндердің құрылу ерекшеліктерін білу, белгілі бір мәтіндердің жанрлық ерекшеліктерін тану мүмкіндігі. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, шет тілінде оқу [2, 3, 4, 5] ана тілінде оқудан гөрі күрделі процесс болып саналады, өйткені бұл жағдайда екі тілдің тұрақты өзара әрекеттесуі орын алады. К. Кодтың пікірінше, шет тілінде оқуды үйрену кезінде үш негізгі факторды ескеру қажет:

1) оқу – бұл көптеген дағдыларды қамтитын күрделі және көп қырлы процесс;

2) осы дағдылардың әрқайсысының қалыптасуы белгілі бір лингвистикалық білімнің болуын білдіреді;

3) шет тілінде оқу кезінде оқу дағдыларының дамуы екі тілдің – ана және шет тілдерінің өзара әрекеттесуі кезінде жүреді [6].

Әрине, шет тілінде оқуды үйрену барысында ең алдымен лингвистикалық құзыреттілікті, атап айтқанда орфография, фонология, лексика, морфология және синтаксис туралы білімді дамыту үшін жұмыс істеу керек, бұл мәтіндік ақпаратты сөйлем деңгейінде тиімді алуға мүмкіндік береді. Алайда, мәтінді оқу үшін белгілі бір тілдің нормаларын білу әрдайым жеткіліксіз. Оқушы мәтін деңгейінде ақпаратты түсіну қабілетіне ие болуы керек. Мұнда, мысалы, дискурсивті маркерлерді, мәтін құрылымын тану мүмкіндігі туралы айтуға болады. Сонымен қатар, ақпаратты барабар қабылдау үшін белгілі бір мәтіннің жанрлық ерекшеліктерін білу қажет. Егер шет тілін оқытудың бастапқы кезеңінде оқу көбінесе оқытудың мақсаты ретінде әрекет етсе – оқушыны тілдік нормаларға сүйене отырып, мәтіндегі ақпаратты тануға үйрету керек болса, онда оқытудың кейінгі кезеңдерінде оқу тек мақсат қана емес, ең алдымен сөйлеу әрекетінің басқа түрін (жазу) оқыту құралы ретінде әрекет етеді [7].

Тиісінше, оқытудың әртүрлі кезеңдерінде белгілі бір, әрдайым сәйкес келмейтін дағдыларды дамыту қажет, ал шет тілінде оқуды оқыту әдістемесі оқытудың нақты мақсаттары мен міндеттеріне байланысты айтарлықтай өзгереді. Дәстүр бойынша отандық лингводидактикада оқуға көп көңіл бөлінді. Алайда, 1990 жылдары тақырыпқа деген қызығушылықтың төмендеуі байқалды және оқуды оқытудағы іргелі және эмпирикалық зерттеулердің саны күрт төмендеді. Бүгінгі таңда шетелдік зерттеулерге қатысты әлі де белгілі бір қашықтықты сақтайтын отандық ғылымда оқуды оқытудың ғылыми негіздеріне арналған теориялық жұмыстардың да, білім беру ортасының өзгеретін жағдайларын ескеретін оқуды оқытудың белгілі бір аспектілеріне әсер ететін эмпирикалық зерттеулердің де жетіспеушілігі бұрынғыдан да айқын сезіледі. Бүгінгі таңда мектептегі оқу кезеңінде, әсіресе жоғары мектепте шет тіліндегі мәтіндерді оқу, жазбаша немесе ауызша мәтіндерді құру мақсатында болашақта сыни тұрғыдан қайта өңделетін ақпарат алу құралы болып табылатындығына ешкім қарсы емес.

Тілді үйрету үдерісінде оқылымның бірнеше түрі анықталған. Отандық ғалым Ф. Оразбаева еңбектерінде оқылымның танымдық, зерделік, ізденімдік,

көрсетімдік оқылым сияқты түрлерін жіктеп көрсетеді. Мақсатына қарай оқылым көз жүгіртіп қарап шығу, танысып оқу деген экстенсивті түрлерімен қатар, интенсивті зерттей оқу, ізденіп оқу деген түрлері бар [7].

Сонымен қатар, қазіргі заманғы оқушылар мен студенттер өмірдің едәуір бөлігін виртуалды кеңістікте өткізеді, бұл арнайы дағдылар мен қабылдау дағдыларын қалыптастыруды және электрондық форматтағы мәтіндерді құруды, мультимедиялық сауаттылықты дамытуды талап етеді. Күн сайын өзгеріп отыратын ақпараттық контекст біздің өмірімізге де, оқу процесіне де жаңа мультимодальды формалар әкеледі, әрине, өмірде болып жатқан оқиғаларды бейнелейді. Тек қана, мазмұнды беру формалары ғана өзгермейді, Ақпараттық қол жетімділік білім алушылар контингентінің мәдени әртүрлілігінің дәрежесін түзетеді, осылайша жаңа дидактикалық көкжиектерді – үнемі өзгеріп отыратын ақпараттық өрістегі жаңа мағыналарды түсінуге үйретеді.

Қорытындылай келе, жоғарыда аталған барлық шарттар шет тілінде оқуды оқытудың жақсы дамыған әдістері мен технологияларын жаңа оқудың қажеттілігін және тек рецептивті оқу дағдыларын ғана емес, сонымен қатар оқырманға қағаздан да, мультимедиялық көздерден алынған ақпаратты оқшаулауға, талдауға және сыни тұрғыдан қайта қарауға мүмкіндік беретін жаңа тиімді әдістерді құруды талап етеді. Сонымен қатар, шет тілдерін оқыту мәселелеріне арналған жетекші халықаралық журналдарда оқуды оқыту тақырыбы әлі де басты тақырыптардың бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Фоломкина С.К. Обучение чтению на иностранном языке в неязыковом вузе: учеб.-метод. пособие для вузов. – М.: Высшая школа, 1987. – 207 с.
- 2 Grabe W. Reading in a second language: Moving from theory to practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 467 p.
- 3 Sarig G. High level reading in the first and in the foreign language: some comparative process data // Research in Reading in English as a Second Language. – Washington, D. C.: TESOL, 1987. – P. 105-123.
- 4 Salataci R. Possible effects of strategy instruction on L1 and L2 reading / R. Salataci, A. Akyel // Reading in a Foreign Language. – The University of Hawaii, 2002. – Vol. 14. – № 1. – P. 1-17.
- 5 Xi Chen B., Dronjik V. & Helms-Park R. Reading in a Second Language: Cognitive and Psycho linguistic Issues. – NY: Routledge, 2015. – 340 p.
- 6 Koda K. Reading and Language Learning: Crosslinguistic Constraints on Second Language Reading Development // Language Learning. – 2007. – Vol. 57. – № 1. – P. 1-44.
- 7 <https://bilimainasy.kz/21-06-03-004/>.

ҒТАМР 17.71.91

Ә.ӘЛІМЖАНОВТЫҢ «МАХАМБЕТТИҢ ЖЕБЕСІ» РОМАНЫНДАҒЫ МАХАМБЕТ БЕЙНЕСІ

Г. Нурмуханова

Магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Әнуар Әлімжанов – әдебиеттегі тарихи тақырып саласында белсене еңбек еткен қаламгер. Тарихи дәуір оқиғаларының динамизмі мен трагизмін шебер жеткізетін «Махамбеттің жебесі» романы – жазушы үшін бір саты сәтті ізденіс жемісі.

«Махамбеттің жебесі» – көтеріліс жайлы, халық батырлары Исатай мен Махамбет жайлы роман. Елін зұлымдық пен зорлыққа қарсы бітіспес белдесуге бастай білген де солар. Бұқара қозғалысы сәтті аяқталмағанмен, қалың жұртты қасірет бұлты торлағанмен, бұл сияқты әрбір қимыл – азат өмірге қарай жасаған батыл қадам есебінде әрқашан қымбат.

«Махамбеттің жебесі» романында Әнуар Әлімжанов қазақ халқының тарихындағы айрықша әлеуметтік мәні бар оқиғаларды бейнелеген: сол себепті де өміріндегі осынау ірі құбылыс жер шалғайлығына қарамастан басқа ұлт өкілдерінің тағдырына да ықпал етеді (Хиуа, Петербург, Орынбор, Нарынқұм). Көтеріліс әдепкіде шағын сипатта еді. Қазақ кедейлерінің Бөкей ордасындағы қанқұйлы езгімен бетпе-бет тартысты. Бірақ жазушы бұл тартыстың тамыры терең, әрі зор көлемге ұлғайып кеткенін сенімді көрсетеді. Жергілікті қақтығыс сахарандағы антагонистік таптар арасындағы қоғамдық мәні зор тартыс дәрежесіне дейін өседі. Роман – бас кейіпкерлердің қайғылы өлімін суреттеумен аяқталады. Бірақ, жазушы үшін қаһарманның өмірі асқақ мұраттары маңызды. Өйткені сол бір ермінез азаматтарды басын оққа байлап, қатерлі күрес жолына түсуге шақырған өміршең өршіл мұраттардың алау жалыны текке кеткен жоқ. Гуманизм, патриотизм, интернационализм – адамына етене тән қасиеттер. Бұл қасиеттер қазіргі жағдайда өзгеше жаңа сипат алғандықтан да Ә.Әлімжанов өткен дәуір туралы сөз ете отырып, ол қасиеттердің, ең алдымен, өміршендік күшін көрсетуге тырысады. Әлеуметтік тұрғыдан теңсіз қоғамдағы өз орны туралы тұңғыш рет ой толғаған жас ақын жанындағы телегей толқыныс сәттерін Ә. Әлімжанов нанымды көрсете білген. Халқының қасіретін сергек жүрегімен егіле сезінетін ақынның ояну, түлеу шақтары нағыз өмір шындығымен бетпе-бет келіп көз жеткізгенде басталды. Автор осы бір психологиялық нюансқа ерекше көңіл бөледі.

Құпия сырларға бай халықтардың тарихи тәжірибесі болашақ ұрпақтар үшін үлкен ғибрат. Сондықтан да тарихты күнгейі мен көлеңкесін қоса алып,

шын болмысты шынайы танытуға ұмтылу шарт. Қазақ жазушыларының жеткілікті дәрежеде көркемдік шежіресі жасалмаған қайсыбір тарихи дәуірлерге жіті үңілуінде терең заңдылық жатыр. Әнуар Әлімжанов «Махамбеттің жебесі» романында ақын мен қара халықтың қайғылы тағдырына жайдан-жай тоқталмайды. Ақынның сол бір күреске құлшынып шығуына не түрткі болды? Бұдан бір жарым ғасырға жуық уақыт бұрын өмір сүрген ақын мен халық ерлігінің ақиқат мәні неде? Қаламгерді толғандырған негізгі жәйттер осы екі мәселенің төңірегінен табылуға тиіс.

Біздің міндетіміз осынау қоғамдық-саяси маңызы зор проблеманың идеялық-эстетикалық шешімін табу жолында жазушы пайдаланған көркемдік құрал мен тәсілдердің дәуір тынысын толымды суреттеуге жұмсалған күш-қуатын, қыры-сырын ашу болмақшы.

Сонымен романды оқып отырғанда біздің көз алдымызға ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы Бөкей ордасының әлеуметтік шындығы келеді. Сол кезеңдегі қазақ даласы үшін феодализм деген не еді? Ол, біріншіден, патшалық Ресей тарапынан отаршылдық саясаттың күшеюі, екіншіден, жергілікті феодалдардың еңбекші бұқараны аяусыз қанау нәтижесінде баю үстіне байи түсуі еді. Романда осы мезгілге тән тенденциялық сипаттарды жақсы аңғартатын сәтті эпизодтар мен детальдар баршылық. Он тоғыз жасар Махамбеттің «Әскери азулы атамандар біздің жерімізді бейне қансоқталы қой өлімтігіне айналдырған: генералдар, офицерлер, хан мен қожаға сол жемтіктің майлы сүбесі мен кемік басты жілігі тиеді де; қара халыққа мүжілген қу сүйек қана қалған. Егіндік жер мен жайылым жұлмаланған терідей. Жәңгір хан қазақты ақсүйек пен қара деп екі жік, екі тапқа бөліп бітті» [1, 25], – деп ашына айтқан ащы сөздерді біз Исатай батырдың аузынан естиміз. Жәбір көріп, жапа шеккен жарлылардың қайғысына күйінген Исатай хан сарайын тастап шығарда Бекмұхамет сұлтанмен егес сала сөйлейді. «Қан майданда бетпе-бет кездесетін, белдесетін күн бар алда!» [1, 25] – деп ашық ызасын білдіреді.

Әлеуметтік тұрғыдан теңсіз қоғамдағы өз орны туралы тұңғыш рет ой толғаған жас ақын жанындағы телегей тоқыныс сәттерін Ә.Әлімжанов нанымды көрсете білген. Халқының қасіретін сергек жүрегімен егіле сезінетін ақынның ояну, түлеу шақтары нағыз өмір шындығымен бетпе-бет келіп көз жеткізгенде басталды. Автор осы бір психологиялық нюансқа ерекше көңіл бөледі.

Исатай сөздерінің туралығын Махамбет өз көзімен көреді. Шекті ауылымен кездесу эпизодында кейіпкер тізе батып, қорланған жандардың адам аярлық аш өзек жүдеу жоқшылығын байқайды. «Көрініс сұмдық еді... Қалтыраумен күн кешкен жылаулар өңшең. Аттылы көрсе қаза шығарғаннан бетер шошынатын. Ешкіммен ұшыраспас үшін табан асты жолдан шыға босатын».

Қай жерде болмасын, ақынның көретіні – еңіреу мен езілу, жылау мен жұтаң тіршілік.

Жәңгір мен оның одақтастарының қуғынан жасырынып, Махамбет досы Жантаспен бірге Кіші жүзді екіге бөлген шекарадан асып шықса да жанға сая тыныш өмірге жете алмайды.

«Ақын дәуір сырын жүрек түбіне тұндырып барып саф маржан сөзге айналдырады» [1, 18] – дейді автор. Әлімжанов шығармасында тарих толқынындағы творчество адамының айтылмыш табиғатын түсіну нышандары жарқын елес тастайды. Романда суреттелетін бар оқиға, құбылыс ақын қабылдауы арқылы немесе Махамбет өмірімен тығыз байланыста көрініс береді. Айналасындағы өзгерістер үшін өзін жауапты сезінетін қаһарман характеріне олар әрқашан тиімді әсер етіп отырады. Сондықтан да жазушы трактовкасы бойынша Махамбет мінезі күшті де шыңдалған боп, әрі ойлы-қырлы боп шығады. Қысқа өмірінде Махамбет көпті басынан кешірген: кезінде Бөкей Ордасының күміс көмей, жез таңдай ақыны атанды, хан жақын тартып, бауырына басты, бірақ, кейіннен «қарадан» туған өнерпаз өз орны мұны бір, күйі бір, ұрандап соғар жалынды жырларын жүректерімен ұғатын қандас бауырлары – жұпыны, жүдеу еңбекші халық ортасында екенін білді. Махамбет поэзиясы хан, сұлтан мен байларға емес, қалың бұқараға керек еді. Өмірінің соңына дейін ақын таңдаған жолына, халқына адалдығын сақтап кетті.

Шығармаға ірі тарихи тұлғаны арқау қылған автор бірінші кезекте кейіпкердің біз оны, дәл мағынасымен айтқанда, тарихи тұлға деп санауымызға мүмкіндік беретін кесек әрекеттерін әсіресе бөліп көрсетеді. Жазушы үшін батыр азамат атқарған тарихи іс, ол жасаған ерекше екшеулі ерліктің терең мәнді сипаты бар. «Он алты жасында Махамбет Беріш руының жез таңдай ақыны атанды. Кез келген ауыл оны қошеметтеп қарсы алатын болды. Әдетте көп мақтау айтпайтын, сөзге сараң ақсақалдар бұл дегенде сайрап қоя беретінді шығарды. Ауызға ілінген талай-талай танымал ақындарды оп-оңай жеңіп, беріштердің айбынын асырды. Бұл келгенде старшындар да, батырлар да қол қусырып, есік ашатын болды. Оның даңқы бүткіл Кіші жүздің ауылдарын шарлап өтіп, Еділ бойындағы ноғайлыларға, Қаратауды жайлаған шектілерге, одан асып, қаптаған қалың қыпшаққа, Арқадағы Арғын мен Найманға жетті. Шекті руының малы жоқ кедей батырлары Көтібар мен Арыстан оған жортуыл үстінде түсірген арғымақтарын сыйға тартты. Ал беріштердің ең сыйлы адамы – старшын Исатай оны ең жақын досым, ең жақсы көретін бауырым деп жар салды» [1, 40]. Бұл үзіндіден жазушының Махамбеттің бейнесін асқақтата сомдағанын аңғару ұиын емес. Жас болса да көпшілік алдында беделі бар, ешкімнен қаймықпайтын өз мінезі бар, беріш руынан шыққан сыйлы адам Исатайдың өзі көкке көтеретін Махамбет бейнесі көз алдымызға келеді.

Жазушы басты назарды Махамбетке аудара отырып, сонау XVI ғасырдан бергі тарихқа саяхат жасатады. Оны Ә. Әлімжанов қазақ тарихына қызығушылық танытқан орыс офицері Даль Луганский мен Махамбеттің диалогі арқылы жеткізеді: «Ұлы жүздің Дешті – Қыпшағында сұлтан болған қара қылды қақ жаратын Жәнібек бидің баласы – Қасым хан тұсымда біріккен көрінеді ғой, – деді Махамбет. – Ал Қасымның ұлы Ақназардың жүрек жұтқан батырлығы мен ерлігі жайлы шығарылған талай өлең-жыр бар. Онымен Иван

Грозныйдың өзі келіссөз жүргізіпті деседі. Ақназардың атақ-даңқы қазақтарды ноғайлармен одақтастырып, моңғолдар мен жоңғарларға талай жерде соққы берген соң тіпті дүрілдеп кетіпті. 1570 жылдары қазақтармен барлық халық есептесетін болды. Таққа Ақназардан кейін отырған Сығай ханның сорлылығы болмағанда біздің мемлекет боп нығаяуымыз еркек тамамдалатын ба еді, қалай... [1, 43]. Әрі қарай: «Біздің байтақ даланың тұрғындары хандар мен сұлтандардың озбырлығына қарсы не заманнан бері күресіп келеді ғой, құрметті мырза. Ел оларды жаман атаса, істеген қылықтарына қарай айтады. Қазақ дегеніңіз ен далада еркін өскен өркөкірек халық. Сіңірі шыққан қара жаяуына дейін намыскер, бас имес тәкаппар келеміз. Мүмкін, біздің бағымыз да, сорымыз да осында шығар. Біз батырларды тірі кезінде қастерлемей, өлгеннен кейін қайғырамыз. Ең жаманы – әркімнің бір руын мадақтап қырық пышақ болатынында, ал ел бастайтын көсемдер өзара билікке, шен-шекпенге таласып-ақ қыр -қысып бітеді. Ел басына күн туғанда майданға батырлар шығады. Бірақ шын бостандық елде де жоқ, ерде де жоқ. Тегі Соның өзі болып па екен өмірде? Хан екеш хан да тағымнан түсіп қалам ба деп қалтырап отырады. Ал маған келсек, мен сарай ақыны емеспін.

Мен Сырым Датұлы сияқты даңқы жер жарған батырлары, еңіреген ерлерді жыр етіп өтпекпін!..» [13, 45] – деп, хан ордасында тұрып, оның даңқын асқақтатқанымен, жүрегі елім, халқым деп соққан батыр қазақ халқы туралы зор мақтанышпен баяндайды.

«Бір күні ордаға Исатай старшын шақырылды. Хан оған Дархан қағаз бермек болып еді, бірақ Исатай алмай қойды.

– Менің руым – Беріш, Жәңгір хан, сондықтан да сенің қағазың сен қара қатарына жатқызған елім мен өзімнің арама қойған қалқандай болуын қаламаймын.

– Сен қағазды алмағаннан ештеңе өзгере қоймас, Исатай аға. Қонған бақтан қашпас болар, берген қолды қақпас болар, – деді Махамбет сарайдан шыға берген Исатайға. – Сен қағазды алсаң да Беріш руының басшысы боп қала бересің. Мен де сол елдің баласымын.

-Жөн айтасың, Махамбет. Бірақ сөз мен жөнінде емес. Сен құлдар есірген бақшада тұрасың, ханның қара халықтан тартып алған ақшасына келген шарапты ішесің. Жәңгірдің дархан қағазын ұстаған байлар, сұлтандар, билер мен қожа – молдалар кедейлердің өрісін тарылтты. Ауылдарды түгін қоймай тонап, адамдарды баспанасыз, жерсіз қалдырды. Еділден Жайыққа дейінгі Атырау жағасының шүйгін шөпті шұрайлы қонысы канцлер Безбородко мен граф Юсуповқа берілді. Войсковой атамандар біздің жерді сойған қойдың егін үлегендей бөлшектеп жатыр: ең семіз, шұрайлы мүшелерін жандаралдар, офицерлер, сұлтандар, қожа-молдалар мен хан алады да халық несібесіне мұжылған сүйектер қалады. Егін жайды, мал жайылымдарын да тарылтып тастады. Жәңгір қазақты ақсүйек пен қараға бөлді. Өтемістің ұлы болғанымен сен де көптен бері сол ақсүйектер тобындасың. Тарта бер солай, халқың қан жұтып, көкірегі қарс айырылып отырғанда Жәңгірді мадақтап жырлай бер.

– Исатайдың әр сөзі қамшыдай тиді. Махамбет бір қызарып, қуарып тұр. Мұндай сөзді ол ешқашан естіген емес. Және ол өзі әділ де ержүрек батыр деп жақсы көретін, сыртынан дәйім табынып жүретін Исатай ғой сөгіп тұрған.

Исатайдың сөзін бір топ жасауылдарының ортасында тұрған ханның уәзірі, Махамбеттің ағасы – Бекмұхамбет те естіген еді.

– Әй, Исатай, сен тым еркінсіп кеттің, тілің де жыландай улы. Сен бүгін қонақсың. Сондықтан да бір жолға кешеміз. Бірақ ханның құрығы ұзын, одан қашып құтыла алмайсың. Есінде болсын осы. Қонақтығыңды пайдаланып, Махамбеттің жүрегін улай берме. Ал енді сарай маңынан тайып тұр.

– Әміріңді екі етпен, Бекмұхамбет. Бірақ екеуміз майданда кездесер күн қарақ болар, – деді Исатай. Сосын Махамбетке бұрылып – Саған ешкімнің әмірі жүрмейді. Мынау бақшаның саялы екені рас, алайда ара бал жиған жерде жылан да у жыятыны тағы да шын. – Исатайдың сөзі оның дегбірін қашырып, беймаза күйге түсірді. Той тойлап, дастарқан басында отырса да, аңға шығып, саят құрып жүрсе де, есінен кетпей қойды. Ол енді бұрынғысындай рақатқа бейқам батып жата алмайтын болды. Хан алдында иілген басты, қызметші құлдардың әбден ұнжырғасы түскен жасқаншақ кейіптерін көргенде жыны ұстайды. Бордақыға байлағандай майы сыртына шыққан жасауылдарға қараса, қаны басына шапшып, қалшылдап кетеді» [1, 52]. Жазушы қазақ қоғамында болып жатқан келеңсіздіктерді, хан мен халық арасындағы байланыстың жоқтығын, билеуші таптың озбырлығын, халықтың хал-ахуалын диалог түрінде керемет жеткізеді. Қазақ халқының сөздің төркінін түсіне білетін тамаша қасиетін Махамбет образы арқылы суреттейді. Есірген хандарды, «қарны жуан билерді» сабасына түсіріп, халқына теңдік, бостандық алып беру туралы ойлар осы сәттен Махамбеттің мазасын қашырып, жүрегіне жүк болып артылады. Махамбеттің ойға алған ісін жүзеге асырту үшін жазушы Исатайдан келген: «Ақын деген – ел еркесі. Бірақ олар халық сүйіспеншілігі мен халық үмітін ақтамаса, қарғысқа ұшырайды. Дала дәстүрі осындай. Қазтуған да, Шалкиіз бен Жиёмбет, Тәтиқара да, Бұқар жырау да – осы ақындардың ешқайсысы да өмір бойы ханды жырлап, ханды мадақтап өмір кешкен жоқ» [1, 60] – деген хатты шебер пайдаланады.

«Осыдан жеті жыл бұрын Махамбет Шөмекей руының кедей жатақтарына ара түскен екен. Сонда Жәңгір тұрып Махамбетке: «Сен немене, менің әділдігіме шек келтіремісің?» – дейді. Махамбет табанда былай деп жауап қайтарады:

*Хан емессің – қасқырсың,
Хас албасты басқырсың,
Достарың келіп табалап,
Дұшпаның, сенің басқа ұрсын!
Хан емессің – ылаңсың,
Қара шұбар жылансың.
Хан емессің – аянсың,
Айыр құйрық шаянсың.*

Сарман тоқтап, тыныштыққа елегізіп құлақ тікті. Сосын қонышынан жалпақ сүйек шақшасын алып, тілінің астына насыбай салды» [1, 74]. Жазушы сонау замандағы оқиғаларға көз жүгіртіп қана қоймай, оқырманын Махамбет ақын өлеңдерінің шығу тарихымен таныстыруды үмітпайды. Сондай-ақ Махамбеттің қылышынан қан тамған батыр, тілінен у тамған орақ тілді шешен, табан астында суырып салып, сөз маржанын тізетін от ауызды ақын екенін де оқырманның санасына сіңіреді.

«Ендігі кезек біздікі! – десіп, олар аттарының басын тарта ұстап, Исатайдың бұйрығын тосып тұр. Ал Исатай болса, Қалдыбай және Махамбетпен бірге өздері жаңа ғана тастап шыққан майдан даласына көз жіберуде. Қаптаған өлік. Иелерінен айырылып, арлы – берлі кісіней шауып, ұйлығысып жүрген аттар. Кісінеген үндері сай-сүйектен өткендей.

Дұшпан тағы да шабуылдамақ. Ту сырттарына сұлтандардың атты әскері шыға бастапты. Гекке көтерілісшілерді екі жақтан қаусырып әкеп, бір-ақ құртпақ.

Аспанды түгелдей бұлт торлап, жел күшейе түсті.

– Әрбір әнінің аяғы бар, – деді Қалдыбай.

– Бұзып өтеміз! Жігіттер ауыл-ауылдарына тарап, жендеттердің қолына түсірмей, көшіріп әкетсін де, бізді көктем туа тосатын болсын...– деп Махамбет жүзбасылардың Бекетайдағы кеңесінің шешімін еске салды.

Бізғырық жел әуеде қалбалақтаған қар түйіршіктерін бетке ұра бастады.

– Ұрыстан қашқанды халық та, қатын да кешпейді. Бізді ешкім де жеңілді дей алмайды. Көктемге дейін қоштасалық. Ал енді біздің шегінісімізге шеп болатындар, алға шығындар! – деді сардар сарбаздарына» [1, 87]. Махамбеттің «Исатайдың барында екі тарлан бөрі едім» дейтін жыр жолдарының мәнін осы жерден аңғаруға болады. Бойларында ыстық қаны қайнап, жүректері атша тулап тұратын хас батырлардың бір-бірінің сөзіне тоқтап, басшыға бағына білетін қасиетін де байқау қиын емес. Махамбеттің Исатайдың айтар ойын көзінен-ақ түсінетін адал дос, жолдастарының да қамын жеген көреген көшбасшылық қасиеті осы жерден өрбиді.

1841 жылғы 20 июльде Орынборда болған әскери сотта: «– Біз шындық пен әділдік үшін, жауыздыққа қарсы соғыстық, – деді ақын сотта. – Біз Жәңгір ханға қарсы соғыстық. Сондықтан біз өзімізді Ресейдің алдында кінәлі дей алмаймыз. Біз сендерді ордаға да, соғысқа да шақырған жоқпыз. Ал өздерің келіп бізге тигенде біз де қарап қалмағанымыз рас...» [1, 121] – деген Махамбетті жаулары тыныш қоймады. Жазушы ақын өмірінің соңғы сәттерін де барынша көркем шынайы суреттейді. Жанындағыларға сенгіш аңғал көңілі Махамбеттің түбіне жетті.

Махамбет ең алдымен өмірде кешкен ірі-ірі оқиға, іс-қылығымен тартымды. Сондықтан да Ә. Әлімжанов кейіпкерінің тарихи қайраткерлікпен көп қырлы, өрісі кең байланысын «кең көлемде» алуға тырысады. Қаламгердің ақыл-ой, адамгершілік күш-жігерін тарихи мәні мейлінше толық әрі анық көрінетін жағдайларға бағыттап жұмылдыра білген азамат ақынды бейнелеуге ұмтылуы да осыдан.

Бөкей ордасының әлеуметтік шындығы еңбекші бұқараның Жәңгір хан бастаған бай, сұлтандарға жалынышты күйін күшейте түсті. Мұндай жер табандаған кіріптар тәуелділік көшпенділердің рухына сай емес еді. «Қазақ тым еркін ерке халық. Қойшысына дейін аш жүрсе де арын жоймаған. Маңдайымыздың бес батпан соры мен жылтырақ бақыты осыған орай болмасын» [1, 38] – дейді Махамбет, 1825 жылы Даль-Луганскиймен бір әңгімесінде. Бұл – жәбір шеккен қанаудағы халық жорық шеруіне шығу керек деген сөз. Махамбеттің орыс ғалымымен кездесуі өмірде болғанын анық білмесек те, ақынның осылай ойлауы, осы түсінікпен араға он жыл салып, 1836-1838 жылдары халықтық қозғалысқа басшылық етуі әбден табиғи құбылыс екеніне иланамыз.

Романдағы оқиғалар тарихи хронологиялық жүйе бойынша емес, өмірдегідей: бірде авторлық баяндауға сәйкестене, бірде қайталанбас оқшау дара сипатында суреттеледі.

Ә. Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі» романы жанрлық табиғаты, көркемдік әлемі жағынан ерекше назар аудартады. Бұл роман Махамбет туралы бұрын-соңды жазылған шығармалардың қай-қайсысынан да дара тұр. Жазушы Махамбеттің тағдыр-талайына қатысты, заманына қатысты оқиғалардың мол тобын қамтиды. Қазақ даласы, Ресей патшалығы, Хиуа хандығы арасындағы қарым-қатынасты, оның Махамбет бастаған іске қатысын, Махамбеттің жеке өміріндегі орнын ашып көрсету жазушыдан қыруар еңбекті, іргелі ізденісті талап еткені анық.

Шығарманың оқиғалық арнасы мезгіл жағынан да, кеңістік жағынан да осынша кең болғанымен, жазушы деректің ықпалында кетпейді, өмірдің мол оқиғаларын барынша сығымдап суреттейді. Сөйте тұра автор тарихи оқиғаның мәнін, оның бағасын бірде кейіпкер сөзімен, бірде авторлық ой ағымы арқылы беріп оытрады. Бұл орайда өмір құбылыстарын суреттеуден талдау мен бағалау, эмоциялық, мазмұннан гөрі – рационалдық жүйе, сезім сырынан гөрі ақыл тезі басып түседі. Ә.Әлімжанов романының Махамбет туралы басқа туындылардан айынмашылығы да осында.

«Махамбеттің жебесі» романына тән тағы бір ерекшелік – оның шынайы тарихилығы. Және бұл тарихилық принципі тарихи оқиғаның өмірден орын алған уақыты арасындағы алшақтық, қашықтық сипатында. Махамбеттің өмірі мен заманының шындықтары ақынның өзі тұсында белгілі бір қағидалар тұрғысынан бағаланғаны белгілі. Ал «енді ақынның өмірі мен заманының шындығы ол туралы көркем шығарма жазылған уақыт талаптары тұрғысынан мүлдем басқаша бағаланғанын аңғарамыз. Махамбет өмірі мен заманы туралы тарихи шығармалардың тарихилық принципі негізінде жатқан уақыт алшақтығының ерекшелігі де осы жайлармен байланысты. «Махамбет романда да, өмірде де халықтың осындай асыл мұратының жаршысы ретінде танылады. Мұндай мұрат халықтың жайлы жайлауымен, құтты қонысымен, әділетті, қайырымды ханымен тікелей сабақтасады» [2, 15]. Жайлы жаулауынан, құтты қонысынан ажыраған, ханнан қайыр, әкімінен әділет таппаған халықтың соңғы медеті – өзгеге кеткен осы байлықтарын, өмірінің тірегін күшпен қорғап қалу,

күшпен қайтарып алу. Ә.Әлімжанов романында халықтың да, Махамбеттің де егеулі найза қолға алып, еңку-еңку жер шалып іздейтіні де, сұрайтыны да осы» [3, 59].

Бұл жолда Махамбеттің мұраттас, қарулас бірнеше серіктестерінің бейнесі сомдалған. Қоңырат Жантас, түркімен Балабек, қыпшақ Ноян, қызылқұрт Құрманғазы және басқалар халық мұраты үшін Махамбетпен тізе қосып, хан әскеріне қайыспай қарсы тұрады. Алатқан батырлардың артына ерген қалың қолдың да тұтас суреті алдыңғы қатарға шығады. Осы орайда жазушы Исатай-Махамбет бастаған азаттық күресіне қазақтың үш жүзінің сарбаздары қатысты, көтеріліс жалпы халықтық сипат алды, бүкіл қазақ бас біріктірді деген ойды нығарлай түседі.

Түйіндей айтқанда, Махамбет тұлғасын сомдау арқылы жазушы сол кезеңнің прозасына тың серпін берді, толғақты ой арнасын алып келді. Толғау-өлеңдеріне елдік пен өрлік рухын арқау еткен ақиық ақынның асқақ үнімен қазақ әдебиетін көркемдік дамудың жаңа белесіне көтерді. Осы арқылы Ә.Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі» романында халық өмірі, ұлт тағдыры, ең бастысы бүгінгі күні егемендіктің туын қайта желбіреткен қазақ атты елдің басына өткен қилы-қилы тарихы өткелдері өз бейнесін тапты.

Әдебиеттер тізімі

1 Әлімжанов Ә. Махамбеттің жебесі. Орысшадан аударған Мұратбеков С., 2016.

2 Бадиков В.В. Гонец большой истории // С вечностью – начистоту: очерки современного литературного процесса Казахстана. – Алматы: Алаш, 2014.

3 Әбдезұлы Қ. Ақиық ақынның асқақ рухы немесе қазақ прозасындағы Махамбет бейнесі // Парасат, №9, 2003.

ҒТАМР 16.21.07

ТҮБІР МЕН АТАУ, ІЛІК СЕПТІК ЖАЛҒАУЛАРЫ ТІРКЕСІМІНІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Г.А. Кукенова

*Ф.ғ.к., С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана қ.*

Қолданбалы лингвистикалық үлгілер фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік құбылыстарға сүйеніп жасалады. Фонетикалық құбылыстардың ішінен жасалым (артикуляция) және естілім (перцепция) белгілері есепке алынады. Ал морфологиялық тұрғыдан қосымшалардың дыбыс құрамы мен тіркесім реті ескеріледі.

Түйін сөздер: атау септік, ілік септік, жалғаулар, қолданбалы лингвистика, қазақ сөзінің құрамы.

Қолданбалы лингвистиканың негізгі мақсаты қолғанат қызмет атқару болғандықтан, кез келген тілдік құбылысты осыған орай икемдеп отыруға тура келеді. Қазіргі таңда қолданбалы қазақ лингвистикасының алдында екі міндет тұр. Ол міндеттің біріншісі – әдістемелік құралды компьютерге лайықтау, екіншісі – «қолғанат қондырғылар» жасау және жетілдіру («қолғанат қондырғы» – «оргтехника»). Профессор Ә.Жүнісбековтың айтуынша қазақ тілінің қай деңгейі болмасын (фонетика, лексика, морфология, синтаксис) оның құрамы мен құрылысы компьютер жүйесіне өте ыңғайлы [1].

Қазақ сөзінің құрамынан екі түрлі құбылысты аңғарамыз. Оның бірі – үндесім құбылыс (сингармоническая модификация), екіншісі – үйлесім құбылыс (ассимилятивная модификация) екен. Үндесім түрленім [2] және үйлесім түрленім [3] жайлы толық жазылған еңбектер бар. Екеуі де қазақ тіліне тән – төл құбылыс. Осы екі құбылыстың тұрақтылығы мен нақтылығы соншалық қазақ тілін практикалық мақсатта жұмсауға сенімді тірек болады. Сондай практикалық мақсаттардың бірі – қазақ сөзінің морфологиялық құрамын компьютер т.б. қондырғылардың жадына ықшамдап енгізу, тез жазудың ережелерін ұсыну.

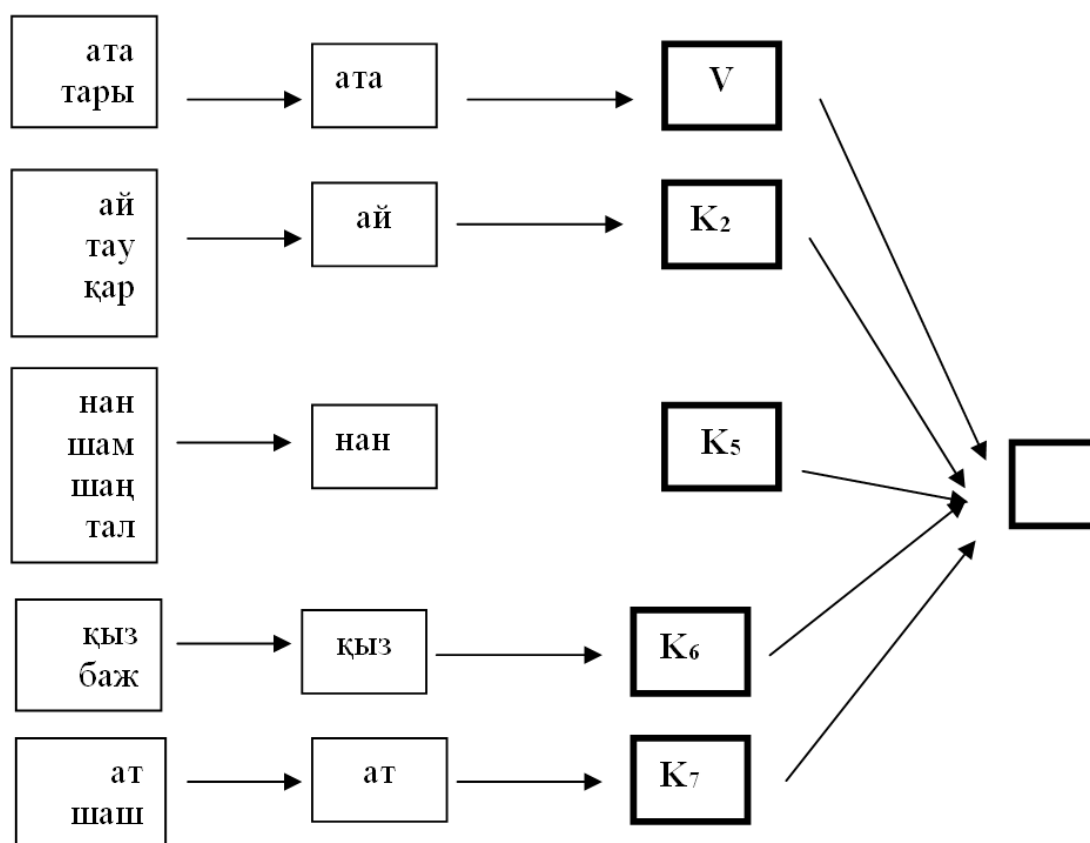
Қолданбалы лингвистикалық зерттеулер, әдетте, орфографиялық емле-ережелерге сүйенеді.

Қолданбалы лингвистика тұрғысынан алғанда жалғамалы тілдердің ең қарапайым тіркесім бөлшегі түбір сөз болып табылады. Одан әрі жалғау қосылған сайын тіркесім бөлшек күрделене береді. Тіркесім бөлшектің алғашқы күрделі сатысы бір ғана жалғаудың қосындысы болып табылады.

Түбір сөз тіркесімінің фонетикалық сипаты анықталғаннан кейін, оған жалғанатын көптік жалғау тіркесімінің фонетикалық сипатын анықтаймыз.

Түбір сөз тіркесімінің соңғы дыбыс/әрпінің фонетикалық сипаты талданған болса, енді оған қосылатын жалғаудың басқы дыбыс/әрпінің фонетикалық сипатын қарастырамыз. Өйткені тіркесім үшін түбір сөздің соңғы дыбыс/әрпі, ал жалғау үшін оның, керісінше, басқы дыбыс/әрпі маңызды. Өйткені іргелес тұратын осы екі фонетикалық бірлік болып табылады.

Атау септік тіркесім бірліктері қарапайым болып табылады. Өйткені ол жалғыз нөлдік варианттан тұрады.

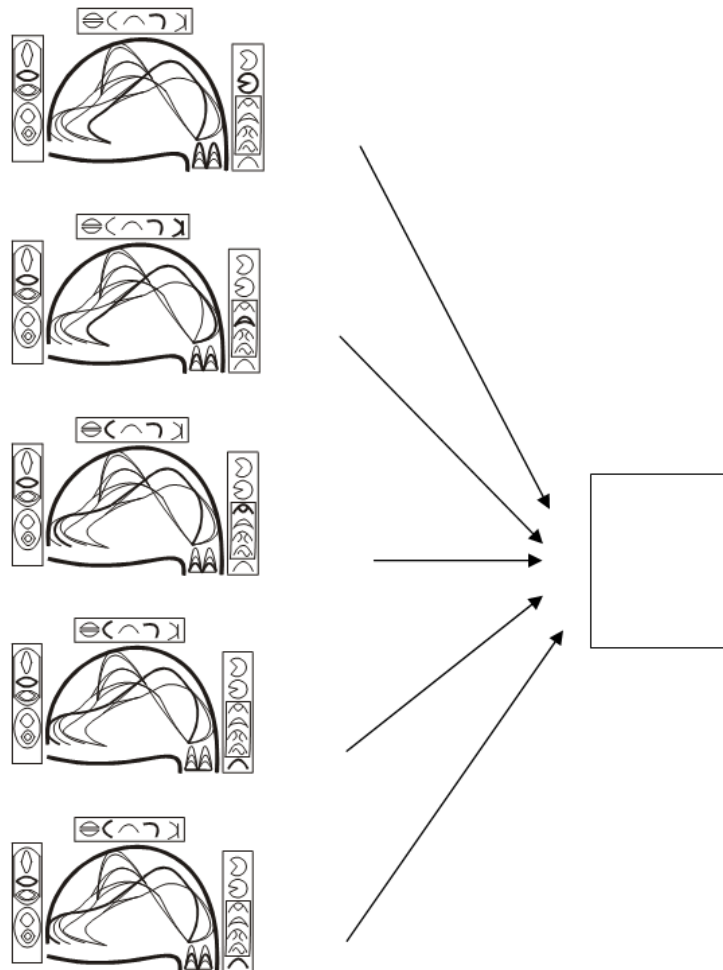
Атау септік жалғауының жазылым тіркесімі түбір сөздің барлық тіркесім тобына ортақ болып шықты.

Сонда атау септік варианттарын біріктіріп тұрған арнайы жалғаудың жоқтығы.

Атау септік тіркесімінің артикуляциялық моделі қарапайым болып табылады (1 – сурет). Атау септік жалғауы нөлдік форма болғандықтан түбір сөздің қандай дыбысқа аяқталғандығының фонетикалық мәні жоқ. Сондықтан дауысты және дауыссыз дыбыстардың жасалымына қатысты дауыс

желбезегінің қатысы, жасалу орны, жасалу тәсілі тәрізді белгілердің бәрі қалыс қалады.

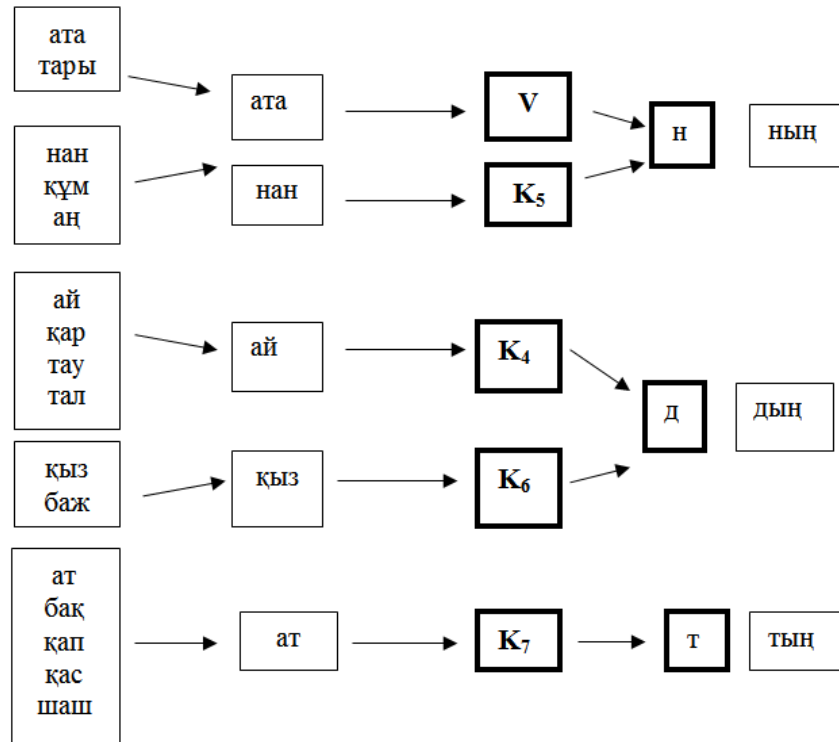
Соның нәтижесінде дауысты дыбыстар (дауыс желбезегінің төртінші деңгейі), үнді тоғысыңқы дауыссыздар (дауыс желбезегінің үшінші деңгейі), үнді жуысыңқы дауыссыздар (дауыс желбезегінің төртінші деңгейі), жуысыңқы ұяң дауыссыздар (дауыс желбезегінің екінші деңгейі), қатаң дауыссыздар (дауыс желбезегінің төртінші деңгейі) бір топқа бірігеді.

Сурет 1. Түбір мен атау септік тіркесімінің артикуляциялық моделі.

Түбір мен ілік септік тіркесімінің фонетикалық сипаты.

Ілік септік те тіркесім бірліктердің күрделілерінің бірі болып табылады. Өйткені ілік септік үш жазылым варианттан тұрады.

Ілік септік жазылым тіркесіміне түбір сөздің бес тіркесім тобы қатысатын болып шықты. Олар өзара үш топқа бірігеді.

Бірінші тіркесім топ – дауыстылар мен тоғысыңқы үнді дауыссыздардың фонетикалық бірлігі. Дауыстылар тіркесім тобының фонетикалық белгісі дауыс шымылдығының толық тербелісі болса, тоғысыңқы үнді дауыссыздар тіркесім тобының фонетикалық белгісі олардың жасалу тәсілі, яғни сөйлеу мүшелерінің тоғысыңқы қалпы болып отыр. Дауыс шымылдығының толық тербелісі мен сөйлеу мүшелерінің тоғысыңқы қалпы бірігіп тіл ұшы, тоғысыңқы *н* тіркесімін талап етіп тұр.

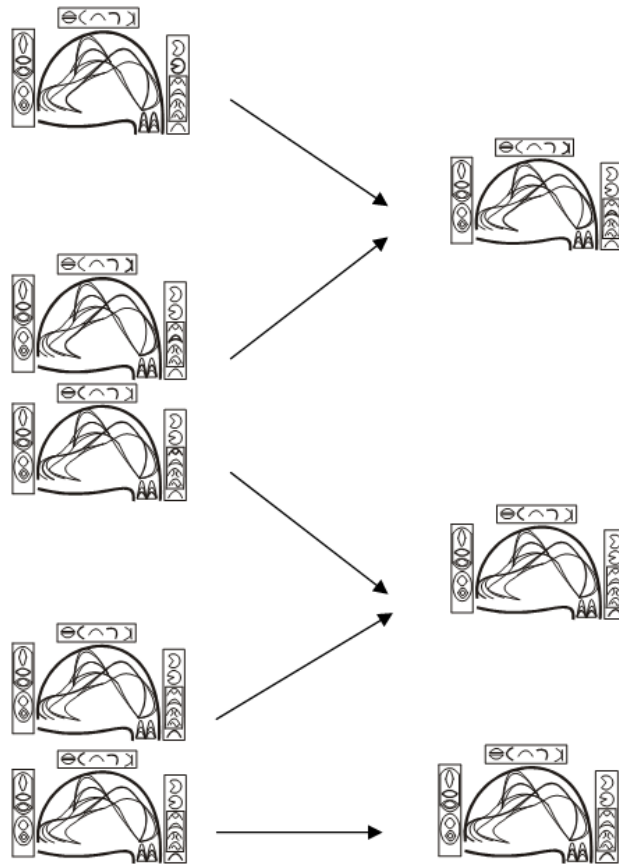
Екінші тіркесім топ – жуысыңқы үнді дауыссыздар мен жуысыңқы ұяң дауыссыздардың фонетикалық бірлігі. Үнді дауыссыздар тобының фонетикалық белгісі олардың жасалу тәсілі, яғни сөйлеу мүшелерінің жуысыңқы қалпы болса, ұяң дауыссыздар тобының фонетикалық белгісі дауыс шымылдығының жартылай тербеліс қалпы болып отыр. Сөйлеу мүшелерінің жуысыңқы қалпы мен дауыс шымылдығының жартылай тербеліс қалпы бірігіп тіл ұшы, тоғысыңқы *д* тіркесімін талап етіп отыр.

Үшінші топ дауыс желбезегінің тербеліссіз (қатаң) қалпы тіл ұшы, тоғысыңқы, тербеліссіз (қатаң) *т* дауыссызын талап етіп тұр.

Сонда ілік септік жалғауының варианттарын біріктіріп тұрған олардың бас дыбыс/әріптерінің жасалу орны, яғни тілі ұшы жасалымы (артикуляциясы) болады. Ал оның алғы шарты:

- бірінші топта – соңғы дыбыстың дауысты және тоғысыңқы дауыссыз;
- екінші топта – соңғы дыбыстың жуысыңқы дауыссыз;
- үшінші топта – соңғы дыбыстың тербеліссіз немесе қатаң болуы.

Ілік септік жалғауларының дыбыс құрамы қазақ тіліндегі қосымшалардың тіркесім топтарының құбылып отыратындығын көрсетеді (2-сурет).

Сурет 2. Түбір сөз бен ілік септік тіркесімінің артикуляциялық моделі.

Көптік жалғауда дауыстылар мен үнді жуысыңқы дауыссыздар бір топ құраған болса, ілік септікте дауыстылар мен үнді тоғысыңқы дауыссыздар бірігіп кеткен. Мұның өзі қосымшалардың тіркесім алгоритмін жасаудың фонетикалық бірыңғай ретін табудың қиындығын көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1980.
- 2 Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2009.
- 3 Жүнісбек Ар. Қазақ тілі дыбыстарының артикуляциялық моделі. – Алматы: Арыс, 2005.
- 4 Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
- 5 Строй казахского языка. Фонетика. – Алматы, 1991.

**ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ
ЭКОНОМИКА**

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ЭКОНОМИКА

SOCIAL SCIENCES AND ECONOMICS

ҒТАМР 82.13.01

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІ

А.Ә. Әлімжан

Магистрант, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана қ.

«Ақпарат» сөзі қазіргі уақытта қоғам арасында өте кең таралды. Ақпаратты объективті әлемнің маңызды қасиеті ретінде түсіну ақпарат теориясының қалыптасуы мен дамуына әкеліп соқты. Қоғамның дамуының жетекші факторына ақпарат бөлумен сипатталатын өркениеттің ауысуы бүгінде ешкімде күмән тудырмайды. Технологияның ақпараттық түрін дамыту нәтижесінде пайда болатын ақпараттық қоғамды әлеуметтік ұйымдастырудың жаңа формасының белгілері дамып келеді. Өндіріс пен басқаруды жаңа түрі қалыптастырылуда. Айта келе, қоғамды және оның жеке ішкі жүйелерін басқарудың процесстерінде ақпараттың рөлін түсіну ХХІ ғасырда әлеуметтік маңызды қадам болып табылады.

Түйін сөздер: ақпараттық технологиялар, мемлекеттік басқару, ақпарат алу.

Көптеген Европа, Азия мемлекеттерінде азаматтық басқару, үкіметтердің ашықтығы, халыққа есеп беру, азаматтарды мемлекеттік басқару процестеріне тарту және демократиялық заманауи басқарудың мүмкіндіктерін жүзеге асыруға әсер ететін жаңа технологияларды енгізуде. Бюджет қаражатын бөлу және шығыстар туралы мәліметтер, еңбек өнімділігі туралы деректер, сот рәсімдері, сондай-ақ мемлекеттік құрылымдар құрған және оларда сақталатын басқа да ресми құжаттар енді қоғамға интернет ресурстары арқылы қол жетімді. Заманауи технологиялар мемлекеттік органдарға қоғамдық хабарламалар жасауға және өтініш беру сияқты әртүрлі процедураларды бақылауға көмектеседі. Заманауи технологиялық шешімдердің көмегімен адамдар өз ұсыныстары мен шағымдарын жібере алады. Азаматтар мен коммерциялық ұйымдардың негізсіз ережелер мен рәсімдерді енгізу туралы өтініш жасауға көбірек мүмкіндіктері бар. Мұндай өтініштер туралы деректердің болуы қателер мен бұзушылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Интернет арқылы өтетін ақпараттық ағындар билікті азаматтарға жақындатады. Бұл ретте басқару

процестері дәстүрлі өзара әрекеттесу әдістеріне қарағанда формальды емес және диалогқа бағытталған болады.

Өз кезегінде, Электронды қатысу құралдарының көмегімен адамдар жергілікті өзін-өзі басқаруға белсенді қатыса алады. Олар іске асырылатын міндеттер мен көзқарастарды жақсы түсінуге мүмкіндік алады, олардың осы процестерге қосқан үлесі толық болады және олар өмір сүру жағдайларының даму бағыты мен сипатына әсер ете алады. Әлемдік ақпараттың даму кезеңінде қоғамдағы субъектілерінің арасындағы технологиялық және құқықтық өзара әрекеттесу проблемалары өсіп келеді.

Құқықтық-демократиялық мемлекеттің қалыптасуы, сондай-ақ елдің істерін басқарудың демократиялық және тиімді басқару жүйесін құрудың, білім, мәдениет деңгейін арттырудың және дамытудың міндетті шарттары ғылыми-техникалық прогрестің ең жоғары талаптарына сәйкес келетін қоғамның ақпараттық-демократиялық әлеуеті болып табылады. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар жалпы адамзаттың дамуына өзінің тікелей әсерін тигізеді. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану мемлекет пен қоғам арасындағы тікелей немесе кері байланыстарды кеңейтетіндіктен, адамның құқықтық қорғалу деңгейі ақпараттық-коммуникациялық жағдайына байланысты болып табылады.

Азаматтардың жалпы мемлекеттік басқаруға қатысуын деңгейін кеңейту, биліктегі барлық тармақтардың қызметінде бақылауды күшейту, мемлекеттік шешімдерді қабылдау процесіне азаматтарды жоғарғы деңгейде қатыстыру, азаматтық қоғамды қалыптастырудың маңызды шарттары болып табылады. Қоғамдық бақылау қызметінің айқындаушы шарты, мемлекеттік билік органдарының ашықтығы болып табылады, себебі олардың атқарылған қызметі бойынша ақпарат жұртшылықтың талдауы мен бағалауының әсері керек.

Ақпарат алу мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығын арттырудың жолы болып табылады, сондықтан да мемлекет азаматтардың электрондық байланыс құралдары арқылы, заң бойынша жалпыға қолжетімді, барлық құжаттарға жүйелі түрде қол жеткізуін қамтамасыз етуге міндетті.

Ақпараттық технологияларды қолдану арқылы мемлекеттік реттеу барлық деңгейде өз тиімділігін арттырудың негізгі факторларының бірі болып табылады. Қазір информатиканың, радиоэлектрониканың, байланыс, компьютерлік және телекоммуникациялық техниканың соңғы жетістіктерін қолданбай мемлекеттік басқаруды тиімді жүзеге асыру мүмкін емес екеніне ешкім күмән келтірмейді.

Ақпараттық басқару саласына ақпараттық технологияларды енгізу процесінің нақты құқықтық негіздемесі болуы және белгілі бір әлеуметтік мақсаттарға қол жеткізуге бағынуы қажет екені барған сайын айқын болуда.

Ақпараттық коммуникациялық технологиялар басқару қызметінің дербес саласы және мақсаты болып табылмайды, олар тек деректерді өңдеу мен тарату құралы ретінде ұғынылады және пайдаланады.

Мемлекеттік басқару саласына енгізілген ақпараттық технологиялардың тиімділігі олардың негізгі қызметтің мақсаттары мен міндеттеріне сәйкестік

дәрежесімен анықталуы тиіс. Бұл ақпараттық технологияларды енгізу идеясы мен стратегиясын басқару қызметін жетілдірудегі функцияларының мазмұнына сәйкес биліктің жоғары лауазымды тұлғалары анықтауы керек дегенді білдіреді.

Ақпараттық технологиялардың дамуына байланысты, мемлекетте басқару процестерін дамыту қажеттіліктерінің айтарлықтай жаңартылып жатқандығымен анықталады. Сонымен қатар, қоғамдағы ақпараттық қатынастарды нормативтік қамтамасыз етуді дамыту және ақпараттық технологияларды пайдалануды, құқықтық реттеуді жетілдіру қажеттілігі құқықтық реформа жағдайында басқару тиімділігін арттыруды қамтамасыз етеді.

Өкінішке орай, қазіргі таңда Қазақстанда ақпараттық ресурсты дамыту, пайдалану және сақтау тиісті органдар жүйесінде толықтай қамтамасыз етілмеген. Бұл ретте олардың ақпараттық қажеттіліктерін толық болмауына тікелей әсерін тигізеді.

Бұл бағыт азаматтардың мемлекеттік және стратегиялық бағдарламаларды іске асыруға, оларға қатысуға орасан зор мүмкіндік береді. Зерттеуде әрбір мемлекеттік органдардың қызметінің ашықтығы деңгейіне баға беріледі. Қазақстан Республикасында ақпараттық технологиялар саласында құқықтық, саяси, тұжырымдамалық және консультативтік құжаттар қабылданып, әрекет етуде.

«Киберқауіпсіздік тұжырымдамасын («Қазақстанның киберқалқаны») бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 30 маусымдағы № 407 қаулысы».

Киберқауіпсіздік тұжырымдамасы («Қазақстанның киберқалқаны») (бұдан әрі – тұжырымдама) Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» жолдауына сәйкес әзірленген. «Қазақстан-2050» стратегиясының Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына кіру тәсілдері.

Тұжырымдама мемлекеттік органдарды ақпараттандыру, мемлекеттік қызметтерді автоматтандыру саласындағы ағымдағы жағдайды бағалауға, «цифрлық» экономиканы дамытудың перспективаларына және өнеркәсіптегі өндірістік процестерді технологиялық жаңғыртуға, ақпараттың, байланыс қызметтері аясын кеңейтуге негізделген. «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 24 қарашадағы No 418 Заңы».

Заң мемлекеттік органдар мен халықтың өзара іс-қимылы, мемлекеттік қызметтерді автоматтандыру, ақпараттық қауіпсіздік мәселелерін, сондай-ақ байланыс операторларының сапасыз қызметтерді көрсеткені үшін жауапкершілігін реттейді.

Ол ақпараттық-коммуникациялық технологиялар және ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, мемлекеттік заңды тұлғалардың, мемлекеттік сектор, мемлекеттік органдардың ақпараттық жүйелерімен интеграцияланған немесе мемлекеттік электрондық ақпараттық ресурстарды

қалыптастыруға арналған мемлекеттік емес ақпараттық жүйелердің меншік иелері, сондай-ақ ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымның аса маңызды объектілерінің меншік иелері мен меншік иелері, квази-мемлекеттік қызмет субъектілерінің қолдануы үшін міндетті болып табылатын ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы бірыңғай талаптардың ережелерін біріктіреді.

«Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 21 мамырдағы № 94 Заңы».

Аталған заң мемлекеттік органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, заңды және жеке тұлғалар автоматтандыру құралдарын пайдалана отырып, оның ішінде ақпараттық және телекоммуникациялық желілерде немесе мұндай құралдарды пайдаланбай жүзеге асыратын дербес деректерді өңдеуге байланысты қатынастарды реттейді.

«Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 7 қаңтардағы № 370 Заңы».

«Заң электрондық цифрлық қолтаңбалар арқылы куәландырылған, құқықтық қатынастардың орнатылуын, өзгертілуін немесе тоқтатылуын көздейтін электрондық құжаттарды жасау және пайдалану кезінде туындайтын қатынастарды, сондай-ақ азаматтық-құқықтық мәмілелер жасауды қоса алғанда, құқықтық қатынастарға қатысушылардың электрондық құжаттар айналымы саласында туындайтын құқықтары мен міндеттерін реттеуге бағытталған».

«Байланыс туралы» Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 5 шілдедегі №567 Заңы.

Заң ережелері Қазақстан Республикасының аумағындағы байланыс саласындағы қызметтің құқықтық негіздерін белгілейді, мемлекеттік органдардың осы қызметті реттеу жөніндегі өкілеттіктерін, байланыс қызметтерін ұсынатын немесе пайдаланатын жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен міндеттерін айқындайды.

Әдебиеттер тізімі

1 «Киберқауіпсіздік тұжырымдамасын («Қазақстанның киберқалқаны») бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 30 маусымдағы № 407 қаулысы.

2 «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418 Заңы.

3 «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 21 мамырдағы № 94 Заңы.

4 «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 7 қаңтардағы № 370 Заңы.

5 «Байланыс туралы» Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 5 шілдедегі №567 Заңы.

ҒТАМР 04.61

«Z» ҰРПАҚТЫҢ ЖАҢА СИНТЕТИКАЛЫҚ ПСИХОТРОП ЗАТТАРҒА (ЖСПЗ) ҚАТЫНАСЫ: ӘДЕБИ ШОЛУ

А.Е. Мұхамедиев

Докторант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Синтетикалық психотроп заттар немесе синтетикалық есірткілер мәселесі онлайн-нарықтың тез дамуы мен оның шектеусіз сипатына байланысты маңызды бола түсуде. Бұл мәселеге баса назар аудару Зумерлер деп аталатын «Z» ұрпақ (Generation Z) өкілдері – жастардың ЖСПЗ-ға қызығушылығы пен қолдануының артуына байланысты бүгінде күн тәртібінде тұр. Зерттеудің мақсаты – жасөспірімдердің есірткі қолдануы және «Z» ұрпақтың ЖСПЗ-ға қатынасы туралы ғылыми зерттеулерге әдеби шолу жасау. Зерттеу әдісі – эмпирикалық зерттеулердің нәтижелерін талдау үшін біріктіруге мүмкіндік беретін әдеби шолу. Зерттеу нәтижелері: «Z» ұрпақтың психотропты заттарды қолдану себептері, мотивациясы және хабардарлығына қатысты зерттеулердің көп; ЖСПЗ-ға деген нақты қатынасқа негізделген зерттеулердің аз көлемде екені; бұл мәселені зерттеуген зерттеудегі шектеулер анықталып талданды.

Түйін сөздер: Жастар, «Z» ұрпақ, ЖСПЗ, жаңа есірткілер, әдеби шолу.

Жаңа синтетикалық психотроп заттар (ЖСПЗ) – танымал синтетикалық есірткі түрлері, қолданғаннан кейін адамның көңіл-күйін, мінез-құлқын, қабылдау мен танымдық қабілетін өзгертіп, тәуелділікті күшейтеді. М.Ерғабылов (2018) психотропты заттардың ең проблемалық түрі ЖСПЗ және бұл жердегі негізгі проблема – олардың денсаулыққа нақты әсерін анықтауда, себебі ЖСПЗ-ны ұзақ уақыт тұтынғанда салдары қандай болатыны жөнінде ақпараттың аздығы екендігін келтіреді. Бұл есірткі түрі қолжетімді. ЖСПЗ-ның жастар арасында танымалдылығына негізгі себепші факторлар – оның болжамды заңдылығы мен денсаулыққа қауіптілігі төмен деген түсінік және төмен бағасы.

Қазақстанда 2013-2016 жылдар аралығында Орталық Азияның басқа елдерімен салыстырғанда ЖСПЗ саны көп тіркелген (UNODC, 2017). Қазақстанда 18,5 мыңнан астам нашақор есепте тұр және бұлардың көпшілігі – синтетикалық нашақорлар (МК-KZ, 2022). Бұл тек ресми түрде берілген сандық ақпарат екенін нақтылай кеткен жөн. Қазақстанда 2016-2020 жылдар

аралығында ЖСПЗ-ға тәуелді адамдардың саны 60 есеге өскен (UNODC, 2021). Президент Қ. Тоқаев 2022 жылғы 1 қыркүйектегі Жолдауында синтетикалық есірткіні қолданудың артуы ұлт денсаулығына үлкен қауіп төндіретінін және есірткі тасымалының геометриялық прогрессияда артқанын атап өтті: «Динамика күрт теріс: соңғы үш жылда айналымнан алынатын «синтетика» көлемі 10 есе өсті. Синтетикалық есірткі жыл сайын арзан әрі қолжетімді болуда. Олар әлеуметтік желілер, мессенджерлер арқылы еш кедергісіз сатылып, тіпті үйге жеткізіледі. Сондықтан нашақорлық пен есірткі бизнесіне қарсы күрес жөніндегі кешенді жоспар әзірлеу қажет» (Жолдау, 2022). Синтетикалық есіркілерді қолданатын негізгі контингент, психиатр-нарколог Б.Нұрғалиевтің айтуынша, 16-25 жас аралығындағы жастар. Сондай-ақ Б.Нұрғалиев ЖСПЗ қолдану субмиссивті-мәдени бағыт алғанын атап өтеді (Соль, 2022). Субмиссивті – мәдени форма қоғамдағы қалыптасқан «мәдениет» ретінде қарастырылады.

Қазіргі сандық сана үстемдік құрып тұрған қоғамда экономикалық, саяси және әлеуметтік тұрақтылыққа қалай қол жеткізуге болатыны туралы айтылғанда «Z» ұрпақ деп аталатын XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында дүниеге келген ұрпақ ерекше назар аудартады. Csobanka (2016) «Z» ұрпағының анықтамасы бар екендігін («миллениалдар», «сандық аборигендер», «Facebook ұрпағы», «коммутаторлар») және олардың 14-25 жас аралығындағы жастар екендігін атап өтеді. Сондай ақ «бұл ұрпақ өзінің жастық шағы мен ересек жылдарын экономикалық және әлеуметтік жаңару дәуірінде өткізеді» деген де пікір бар (Sidorcuka & Chesnovicka, 2017). «Z» ұрпағы Қазақстандағы алғашқы глокальды ұрпақ, олардың қалыптасу тарихы әлемнің дамыған елдеріндегі қалыптасумен ұқсас келеді.

Жоғарыда «Z» ұрпақ пен ЖСПЗ-ға қысқаша түсініктеме берілген болатын. Енді қатынас (attitude) сөзіне тоқтала кетсек. Қатынас – нақтылануы қиын абстрактылы ұғым және қатынастың қалыптасуына әсер ететін факторларды анықтау оңай емес. Smith and Mackie (2000) дәстүрлі модельдер қатынастың үш компонентін сипаттайтынын: когнитивті, аффективті және мінез-құлық компоненттері, нақтылаған. Когнитивті адамның белгілі бір объектіге немесе мәселеге қатысты ұстанатын фактілері мен нанымдарын білдіреді. Нанымдар әрқашан теңдестірілген көзқарасқа негізделмейді; маңызды басқа адамдардың пікірлері және жалпы қоғамның әсері олардың қалыптасуында маңызды фактор болуы мүмкін. Екінші компонент аффективті, мұнда адам объектіге оң немесе теріс эмоцияны бағыттайды. Мінез-құлық компоненттері жиі өлшеніп, қатынастың сыртқы көрінісі ретінде қарастырылады, бірақ қатынасты мінез-құлықпен тікелей байланыстыру тым қарапайым тәсіл болар еді, өйткені кез келген жағдайдағы мінез-құлыққа көптеген факторлар әсер етеді.

Жастардың ЖСПЗ-ға қатынасына қатысты академиялық базалардағы ғылыми мақала, зерттеулер және диссертацияларды зерделеу барысында бұл тақырыпқа қатысты зерттеулердің аз көлемде екені анықталды. Harling & Turner (2012) Ұлыбритания мысалында медицина саласы студенттердің заңсыз

есірткіге деген қатынасын зерттейтін зерттеулердің жалпы жетіспейтіндігін, тіпті халықаралық тұрғыдан алғанда осындай зерттеулерге баламалы назар аударатын зерттеулер санының аз екендігін айтса, Yılmaz & Kaylı (2020) ЖСПЗ қолданатын адамдарға деген қатынасқа әсер ететін факторларды анықтауға бағытталған (n=396) зерттеуінде де ғылыми әдебиеттерде ЖСПЗ қолданатын адамдарға қатысты қатынас пен мінез-құлыққа әсер ететін факторларды бағалайтын зерттеулер өте аз екендігін, осы себепті алынған кейбір деректерді салыстыруда қиындықтар туындайтынын келтіреді. ЖСПЗ-ға жастардың (оқушылар мен студенттер) қатынасына байланысты зерттеулер медицина (фармацевтика, терапия) (Harling & Turner, 2012; Dastmardi et al., 2021), психология және психиатрия (Nebhinani et al., 2013; Pawlowska et al., 2014) салаларында көп жүргізіліп, сәйкесінше әлеуметтік білімдер саласында зерттеулер өте аз (Aksoy, 2006;) деп айтуға болады. Сондай-ақ ғылыми зерттеулер ЖСПЗ-ға деген нақты жастардың қатынасына емес, ЖСПЗ қолданатын адамдарға деген қатынасына, ЖСПЗ туралы хабардарлығына және ЖСПЗ қолдану себептері мен мотивацияларға (Masibo et al., 2013; Martinotti et al. 2015; Soussan & Kjellgren, 2016; Soussan, 2018; Benschop et al., 2020) негізделіп жүргізілген. Мысалы, Masibo et al. (2013) орта мектеп оқушыларының (n=402) психотроптық заттар туралы хабардарлығын зерттегенде, ЖСПЗ жөнінде олардың әсерлері және қолданумен байланысты проблемалар туралы хабардар екенін анықтады. Зерттеуде психотроптық заттар мен олардың әсерлері туралы хабардарлыққа ата-ана, туыс-бауыр, БАҚ және мұғалімдерден алынған психотроптық заттарды қолданудың қауіптілігі туралы ақпараттың болуы себепші болған. Martinotti et al. (2015) зерттеуінің (n=3011) нәтижесі – іріктеменің жартысынан астамы ЖСПЗ туралы хабардар екенін мәлімдесе, қалалық жердегілер жоғары хабардарлық деңгейін көрсеткен. Қалалық жерлерде ЖСПЗ туралы хабардарлықтың жоғары деңгейі көше барлары, дискотекалар және түнгі клубтар сияқты ойын-сауық орындарына барудың кең мүмкіндіктеріне байланысты болуы мүмкін. Soussan & Kjellgren (2016) ЖСПЗ қолданушылардың мотиві мен қатынасына қарай синтетикалық есірткі заттар тобына кіретін есірткілердің ләззат алуға ынталандыруды қамтитын, алайда одан да асып түсетін арнайы профильдері бар екенін атап өтеді. Респонденттер галлюциногендер басқа ЖСПЗ-ға қарағанда едәуір төмен тәуелді қылатын потенциалға ие деп санайды. Стимуляторлар ақыл-ой мен физикалық қабілеттердің жоғарылату үшін қолданылады. Диссоциативтерді өзін-өзі тану немесе рухани мақсаттар үшін қолдану басқа ЖСПЗ-мен салыстырғанда едәуір жоғары болды. Синтетикалық каннабиноидтарды қолданудың негізгі мотивациясы – ләззат алу, содан кейін баға, құқықтық мәртебе, қолжетімділік және скринингтік тексерулерде анықталмауы. Soussan (2018) зерттеуінде ЖСПЗ-ны табиғи құмарлық пен спонтандық қызығушылық, жаңа және қызықты оқиғалар туындауына жағдай жасау, өзін-өзі тексеру мен жеке қабілеттерін дамыту үшін қолданатыны белгілі болды. Сондай-ақ, ЖСПЗ-ны қиындықтарды жеңу және қарым-қатынасты жақсарту үшін де қолданған (Soussan, 2018). Benschop et al. (2020) Еуропалық Одаққа мүше 6 елді қамтыған,

демографиялық көрсеткіштер, мотивтер және қолданылатын ЖСПЗ түрлері бағаланған, ЖСПЗ қолданушылардың үш кіші тобына ($n = 3023$) (әлеуметтік маргиналдар, «түнгі өмір» белсенділері (nightlife attendees) және онлайн қауымдастық мүшелері) жүргізілген зерттеуі мынадай мотивтерді анықтады: қиындықтарды жеңу, арттыру (сезімдерді), әлеуметтік, конформистік және мүмкіндіктерді кеңейту. Маргиналдар ЖСПЗ қолдануға себепші фактор – қиындықтарды жеңу және конформизм десе, «түнгі өмір» белсенділері әлеуметтік мотивтерді, ал онлайн қауымдастық мүшелері мүмкіндіктерді кеңейтуді көрсеткен.

Енді жастардың ЖСПЗ-ға деген қатынасын зерттеген зерттеулерге шолу жасасақ. Aksoy (2006) зерттеуінің ($n=745$) қорытындысы бойынша оқушылардың тәуелділік тудыратын заттарға, соның ішінде ЖСПЗ-ға деген қатынасы теріс болып шықты. Сондай-ақ жынысы, жасы және білім деңгейі бойынша жоғары сынып оқушыларының ЖСПЗ-ға қатынасында айтарлықтай айырмашылықтар байқалды. Aggarwal et al. (2012) мейірбике-студенттер ($n=200$) арасында жүргізілген зерттеуде есірткі қолдануға жалпы теріс қатынастың болғанын анықтаған. Әсіресе бұрын психиатриялық және тәуелділікке қарсы қызметтерде тәжірибеден өткен мейірбике студенттер ЖСПЗ қолдануға теріс көзқарас ұстанғаны белгілі болды. Tansel (2017) зерттеуінде орта мектеп оқушыларының ($n=948$) ЖСПЗ-ға қатынасы олардың жынысына байланысты айырмашылық көрсетпеген. Алайда оқушылардың ЖСПЗ-ға қатынасы жас тобы, оқу үлгерімін бағалау, болжамды үлгерім мәртебесі және ЖСПЗ қолдану себебіне байланысты өзгергенін анықтаған. Yılmaz & Kaylı (2020) жүргізген зерттеу ($n=396$) ЖСПЗ қолданатын адамдарға қатынаста жыныстың маңызды фактор емес екенін анықтаумен қатар, егер отбасыда нашар болса, ер адамдар әйелдерге қарағанда көбірек ұялатынын, ал әйелдердің ЖСПЗ қолданушылардан қорқатындығын және ондай адамдарды қажетті медициналық мекемелерге барынша жыдам апаруға тырысатынын көрсетті. Ал Ganji Gargari (2015) зерттеуінде ЖСПЗ-ға ер адамдардың теріс қатынасы әйел адамдарға қарағанда жоғары екендігін анықтаған.

Ғылыми әдебиеттегі зерттеулердің әдіснамасындағы шектеулер (limitations) туралы айтатын болсақ, зерттеушілердің бір бөлігі (Soussan & Kjellgren, 2016; Venschop et al., 2020) онлайн-сауалнамалар арқылы жүргізілген зерттеу нәтижелерінде біржақтылық немесе бұрмалаудың болу мүмкіндігі жоғары екендігін, сонымен қатар деректерді онлайн режимде жинау мақсатқа жетуде қиындықтар тудыратынын айтады. Venschop et al. (2020) іріктемелердің көпшілігі негізінен ер респонденттерден құралғанын, ЖСПЗ қолдану мотивациясындағы әлеуетті гендерлік айырмашылықтарды дұрыс зерттеу үшін болашақ зерттеулерде гендерлік бөлуге қатысты неғұрлым теңдестірілген іріктемелерге жүгіну керектігін нақтылайды. Masibo et al. (2013) ЖСПЗ қатысты жан-жақты зерттеулер қажет екендігін, триангуляцияға (бір құбылысты зерттеуде бірнеше зерттеу әдістерін қолдану және біріктіру) баса назар аудара отырып зерттеулер жүзеге асырылғаны дұрыс деген пікірді ұсынады. Palamar, Acosta & Cleland (2017) зерттеулерде көлденең сауалнама

(cross-sectional study) әдісін қолдану шектеулерге әкелетінін айтады. Nebhinani et al. (2013) зерттеуіндегі басты шектеу деп ЖСПЗ туралы білім мен оған деген қатынасты анықтайтын зерттеу құралының стандартталмауын келтіреді.

Қорытынды. Мақалада жастардың ЖСПЗ-ға қатынасына, қолдану себептері, мотивациясы және хабардарлығына байланысты жүргізілген зерттеулерге әдеби шолу жасалды. Шолу нәтижесінде «Z» ұрпақтың психотропты заттарды қолдану себептері, мотивациясы және хабардарлығына қатысты зерттеулер ЖСПЗ-ға деген нақты қатынасқа негізделген зерттеулерге қарағанда көп екендігі, әлеуметтану алаңында жалпы ЖСПЗ-ға деген қатынасқа байланысты ғылыми зерттеулердің жоқ екені белгілі болды.

Бүгінгі таңда Қазақстанда ЖСПЗ алғаш қолданатын жас мөлшерінің айтарлықтай төмендегені, сәйкесінше ЖСПЗ қолданатын адамдар контингентінің «жасаруы» орын алуда. ЖСПЗ қолдануда гендерлік айырмашылықтар жойылып, синтетикалық заттар жастар арасында кең танымалдыққа жеткен. Осының барлығы жастар арасында девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына әкеліп соғады, әлеуметтену, қалыптасқан қоғамдық байланыстар бұзылады, мінез-құлықтағы агрессия күшейіп, қылмысқа қызығушылық артады. Осыған байланысты, жастардың әртүрлі өңірлерде, ЖСПЗ-ға деген қатынасын зерттеу өзекті болып табылады. Осы уақытқа дейін Қазақстанда жастардың ЖСПЗ-ға қатынасына қатысты, жалпы ЖСПЗ тақырыбында талдау, анықтау және салыстырмаға негізделген ғылыми зерттеулер жүргізілмеген. Жастардың ЖСПЗ-ға қатынасын анықтау қоғамдағы күрделі мәселемен күресу кезеңдерінің алғышарты деп атауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1 Ергабылов М.Б. (2018). Новые виды психоактивных веществ. Синтетические наркотики // Вестник КазНМУ. – № 3. – Б. 50-54.

2 УПН ООН. (2017). Оценка ситуации с синтетическими наркотиками в Центральной Азии. Отчет Глобальной программы SMART [Электрондық ресурс]. URL: UNODC_NPS_Report_Central_Asia_November_2017-R.pdf.

3 МК-KZ.kz. (2018) [Электрондық ресурс]. URL: <https://mk-kz.kz/social/2018/11/16/90-sinteticheskikh-narkotikov-rasprostranyayut-cherez-socseti.html>.

4 UNODC. (2021). UNODC presents the concept of the survey of Kazakhstan's high-risk drug use. [Электрондық ресурс]. URL: UNODC presents the concept of survey of Kazakhstan's high-risk drug use.

5 Akorda.kz. (2022). Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы [Электрондық ресурс]. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyн-kazakhstan-halkyna-zholdauy-1622340>.

6 Соль (деректі фильм. (2022) [Электрондық ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=BkiZIHRSdGA>.

7 Csobanka Z. E. (2016). The Z generation. *Acta Technologica Dubnicae* vol. 6, no 2, pp.63-72. DOI: 10.1515/atd-2016-0012.

8 Sidorcuka I., Chesnovicka A. (2017). Methods of attraction and retention of generation Z staff. *CBU International Conference Proceedings*, №5. – p.807-815. DOI: 10.12955/cbup.v5.1030.

9 Smith E., Mackie D. (2000). *Social Psychology*, 2nd Edn. Psychology Press, Hove.

10 Harling M., Turner W. (2012). Student nurses' attitudes to illicit drugs: a grounded theory study. *Nurse Education Today*. 2012 Apr. 32(3):235-40. doi: 10.1016/j.nedt.2011.05.002.

11 Ganji Gargari S. (2015). Dokuz Eylül Üniversitesi'nde Öğrenim Gören Üç Farklı Fakülte Öğrencilerinin Alkol ve Madde Bağımlılığına Yönelik Damgalamaları. Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Prof. Dr. Yusuf Alper), İzmir.

12 Yılmaz D., Kaylı D. (2020). Toplumun Bağımlılık Yapıcı Madde Kullanan Bireylere Yönelik Tutum ve Davranışları: Manisa İli Örneği. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. DOI:10.18026/cbayarsos.680195.

13 Aksoy K. (2006). Lise öğrencilerinin bağımlılık yapan maddelere ilişkin tutumları ve bu tutumlara etki eden değişkenlerin incelenmesi (Malatya ili örneği). Yüksek lisans tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İnönü Üniversitesi. Malatya, Turkey.

14 Dastmardi et al. (2021). A survey of medical students' attitudes and practices towards narcotics and psychotropic drugs. *Journal of Current Biomedical Reports jcbior.com* Volume 2, Number 3.

15 Nebhinani et al. (2013). Knowledge & attitude towards drug use in school students. *Indian Journal of Social Psychiatry* 29. – 114-118 p.

16. Martinotti et al. (2015). Novel psychoactive substances: use and knowledge among adolescents and young adults in urban and rural areas. *Hum. Psychopharmacol Clin Exp* 2015; no 30, pp.295–301.

17 Pawłowska et al. (2014). Psychoactive substances use experience and addiction or risk of addiction among by Polish adolescents living in rural and urban areas. *Annals of Agricultural and Environmental Medicine*, vol. 21, №4. – p.776-782.

18 Soussan C., Kjellgren A. (2016). The users of Novel Psychoactive Substances: Online survey about their characteristics, attitudes and motivations. *International Journal of Drug Policy*, no 32 (2016). – p.77-84.

19 Soussan C. (2018). Novel Psychoactive Substances Experienced effects, attitudes, and motivations among online drug community users. (Doctoral thesis). Faculty of Arts and Social Sciences Department of Social and Psychological Studies, Karlstad University. SE-651 88 Karlstad, Sweden.

20. Masibo et al. (2013). An assessment of knowledge, attitudes and practices of psychoactive substance use among secondary school students in Dodoma Municipality, Tanzania

21 Benschop et al. (2020). Why do people use new psychoactive substances? Development of a new measurement tool in six European countries. *Journal of Psychopharmacology* 34(6). DOI: 10.1177/0269881120904951.

22 Tansel B. (2017). Lise Öğrencilerinin Bağımlılık Yapıcı Maddelere Yönelik Tutumlarının İncelenmesi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 10, Sayı 2, Aralık 2017. – s.1453-1472.

23 Aggarwal et al. (2012). Attitude of Nursing Students Towards Psychoactive Substance Use: Does Training Matter?International Journal of Nursing Education. July-Dec., 2012, Vol. 4, No. 2.

24 Joseph J. Palamar, Patricia Acosta & Charles M. Cleland. (2017). Attitudes and Beliefs About New Psychoactive Substance Use Among Electronic Dance Music Party Attendees. Substance Use & Misuse 53(4). – 1-10 p. DOI: 10.1080/10826084.2017.1327980.

SRSTI 04.11.21

THE IMAGE OF MASCULINITY AND FEMINITY IN MODERN SOCIETY

Zh. Apakasheva

Master student, Karaganda Buketov University, Karaganda

The article is devoted to the study of gender features in the modern world. A gender role is represented by the image of masculinity and femininity and it plays a great role in a social construct. The reason for the problems that often arise in the process of communications, interaction and reflects in national worldviews as the stereotypical idea.

Key words: society, gender, femininity, masculinity, individualism.

In modern society, the concepts of masculinity and femininity have evolved to encompass a wider range of behaviors and attributes than in the past. However, there are still certain expectations and stereotypes attached to these gender roles that persist and can have negative effects on individuals and society as a whole.

Masculinity and femininity are two concepts that have long been associated with gender and societal roles. In modern society, the image of masculinity and femininity is changing, with a greater emphasis on individualism and the breaking down of traditional gender norms.

Traditionally, masculinity has been associated with qualities such as strength, dominance, and aggression. These ideas have been reinforced by media, advertising, and cultural norms, leading to a narrow and limiting view of what it means to be a man or a woman. Men were expected to be providers, protectors, and leaders. Femininity, on the other hand, was associated with qualities such as nurturing, emotional sensitivity, and submissiveness. Women were expected to be caregivers, homemakers, and supportive partners.

In recent years, there has been a growing recognition that gender is a social construct rather than a biological fact, and that people can express their gender in a variety of ways. This has led to a greater acceptance of gender non-conforming individuals and a rejection of rigid gender roles.

However, as society has evolved, so too has the definition of masculinity and femininity. The rise of feminism and the LGBTQ+ rights movement has led to a greater acceptance and celebration of diverse gender identities and expressions. This has challenged traditional gender roles and stereotypes, leading to a greater emphasis on individualism and personal expression.

Nowadays, the image of masculinity and femininity is becoming more fluid and inclusive. Men are no longer expected to conform to traditional masculine roles and behaviors, and women are no longer expected to conform to traditional feminine roles and behaviors. Instead, individuals are encouraged to embrace their unique identities and express themselves authentically, regardless of gender.

However, this shift towards a more inclusive and diverse society has not been without its challenges. Many individuals, particularly men, have struggled to adapt to these changing societal norms. There is a sense of loss and confusion as traditional roles and expectations are dismantled, and new expectations are yet to be fully established.

Furthermore, there is a growing concern that the rejection of traditional gender roles and stereotypes may lead to a loss of masculine and feminine identities altogether. Some argue that a lack of clear gender roles and expectations may lead to a loss of identity and purpose, particularly for men who have traditionally defined themselves through their work and family roles. Men who feel the need to constantly prove their masculinity may engage in risky or violent behavior, while women who are confined to traditional roles may have limited opportunities for personal and professional growth.

Despite these challenges, the evolving image of masculinity and femininity in modern society presents an opportunity for individuals to embrace their unique identities and express themselves authentically. It is important for society to continue to support and encourage individuals to explore their gender identities and expressions, while also providing support for those who may struggle with these changes. This can include showcasing men who are nurturing and emotional, as well as women who are strong and independent. It is also important to challenge gender-based discrimination and bias in the workplace, education, and other areas of society.

In conclusion, the image of masculinity and femininity in modern society is changing, with a greater emphasis on individualism and personal expression. While these changes present challenges, they also present an opportunity for individuals to embrace their unique identities and express themselves authentically. It is important for society to continue to support and encourage these changes, while also providing support for those who may struggle with them. By breaking down rigid gender roles and stereotypes, we can create a world in which individuals are free to express themselves in their own unique ways, regardless of gender.

References

1 Adler R.B., Elmhorst J.M. *Communication at Work: Principles and Practices for Business and the Professions* (sixth edition). – McGraw-Hill College, 1999.

2 Маслова В. К вопросу о мужском и женском языках и о вербальном поведении мужчины и женщины // *Женщина. Образование. Демократия*. 2-я международная междисциплинарная научно-практическая конференция 3-4 декабря 1999 г.

3 Кирилина А.В. Гендерные исследования в лингвистических дисциплинах // Гендер и язык. Московский гос. лингвистический ун-т. Лаборатория гендерных исследований. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – С. 7-30.

ҒТАМР 06.71.01

АЙМАҚТЫҢ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНІНЕ ИНВЕСТИЦИЯЛАР ТАРТУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ

Э.З. Керимкулова

Магистр, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Мемлекет басшысы Қ.Тоқаев Қазақстан халқына Жолдауында ауыл шаруашылығын дамытудың ортақ мақсаты еңбек өнімділігі мен экспортты 2,5 есеге арттыру болып табылатынын атап өтті. Қазақстан ауыл шаруашылығында таяудағы бес жылда нақты серпіліс жасауға мүмкіндік беретін ауыл шаруашылығы әлеуетіне ие. Ол үшін бірінші кезекте агроөнеркәсіптік кешенге инвестициялар тарту жөніндегі жұмысты жолға қою қажет.

Қазіргі экономикалық жағдайда экономиканың әртүрлі салаларының сәтті жұмыс істеуі инвестициялық және инновациялық қызметке негізделген динамикалық даму негізінде ғана мүмкін болады. Экономиканың тиімді жұмыс істеуіне негізгі кедергі инвестициялар үшін жеткілікті жағдайлардың болмауы болып табылады, оны пайдалану тауарлар мен қызметтерді өндірудің бәсекеге қабілеттілігін, оның инновациялық дамуын, Қазақстанның экономикалық және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуі керек.

Агроөнеркәсіптік кешендегі инвестициялық қызметті мемлекеттік реттеуді жетілдіру маңызды мәселе болып табылады, оның шешімі инвестициялық ресурстарды тиімді пайдалануды және өңірдің аграрлық секторының орнықты және серпінді дамуын айқындайды.

Түйін сөздер: ауыл шаруашылығы, инвестиция, мемлекеттік қолдау, инновация, инвестициялық процесс, агроөнеркәсіп.

Мемлекеттік реттеу объектісі ретінде «инвестициялық қызмет» санатының мазмұны оларды іске асыру үшін қолайлы құқықтық және ұйымдастырушылық-экономикалық жағдайлар жасау кезінде оларды неғұрлым әлеуметтік маңызы бар және экономикалық тартымды жобаларға және агроөнеркәсіптік кешенді дамыту бағыттарына тиімді орналастыру үшін әртүрлі көздерден инвестицияларды жоспарлы, құрылымдалған және экономикалық негізделген тарту болып табылады.

Нарықтық экономиканың өзі кірістердің әлеуметтік әділ бөлінуін қамтамасыз етпейді, сондықтан нарық жеткілікті түрде құрылған механизм болса да, ол қоғам алдында тұрған экономикалық мәселелерді шеше алмайды.

Сондықтан агроөнеркәсіптік кешендегі инвестициялық процестерді мемлекеттік қолдау және реттеу қажеттілігі туындайды.

Инвестициялық процесс – бұл түпкі мақсаты инвестициялық мақсаттарға қол жеткізу болып табылатын әртүрлі нысандар мен деңгейлердегі инвестициялардың жалпы қозғалысы. Ол жүйенің барлық сипаттамаларына ие: ол әрқашан субъектіні (инвесторды), объектіні (инвестициялау объектісін), олардың арасындағы қатынастарды (инвестициялық кіріс алу үшін инвестициялау) және олар бар ортаны (инвестициялық орта) қамтиды.

Ауыл шаруашылығындағы инвестициялық процестерге, бірінші кезекте, табиғи-ресурстық, өндірістік, ғылыми-техникалық, инновациялық, қаржы-кредиттік әлеуеттердің болуы мен жай-күйі, сондай-ақ макроэкономикалық, институционалдық, әлеуметтік және нарықтық факторлар жататын әртүрлі факторлардың едәуір саны әсер етеді. Олар макро-, мезо– және микро деңгейлерде жұмыс істейді.

Агроөнеркәсіптік кешендегі инвестициялық қызмет елдің экономикалық қызметінің ажырамас бөлігі болып табылады. Оның тиімділігі мемлекеттің экономикалық саясатының барлық аспектілерін тікелей сипаттайды. Кредиттік-қаржылық жүйемен және агроөнеркәсіптік кешенді ресурстық қамтамасыз ету жүйесімен өзара байланыста нарықтық және ақпараттық инфрақұрылымдарды синтездеу арқылы инвестициялық ресурстарға сұраныс пен ұсыныс қалыптастырылады. Мемлекеттің міндеті – агроөнеркәсіптік өндірісті толық көлемде дамытуды ынталандыратын біріктіруші күшке айналу.

Зерттеу көрсеткендей, инвестициялық қызметті мемлекеттік деңгейде жүзеге асыру жүйені құрайтын, бірақ аймақтың ерекшелігіне нашар бейімделген процесс. Өңірдің агроөнеркәсіптік кешенінің орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету мақсатында инвестициялық қызмет процестерін реттеу, ынталандыру және іске асыру жөніндегі шаралар кешені түсінілетін агроөнеркәсіптік кешендегі өңірлік инвестициялық саясатты жетілдіру қажет. Ол аймақтық деңгейдегі мемлекеттік органдардың, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқару органдарының өзара іс-қимылы арқылы әзірленіп, жүзеге асырылуы керек. Өкілеттіктерді бөлудің қазіргі жүйесі аясында ҚР мемлекеттік билік және басқару органдарының белгілі бір ресурстар құрамы және негізгі міндеттері бар, олардың шешімі агроөнеркәсіптік кешендегі инвестициялық қызметті жандандыруды қамтамасыз етуге арналған.

Агроөнеркәсіптік кешендегі инвестициялық қызметті мемлекеттік реттеуді дамытудың негізгі бағыттары өңірлік деңгейде тиімділігі жоғары инвестициялық процесті жүзеге асыру үшін неғұрлым қолайлы жағдайлары бар ерекше ауыл шаруашылығы аумағын құруға бағытталған мемлекеттік саясатты қалыптастыруды қамтиды.

Агроөнеркәсіптік кешендегі инвестициялық қызметті мемлекеттік реттеудің мәні инвестициялық ағындарды іске асыру және қайта бөлу және оларды инвестициялық қызметтің неғұрлым тартымды объектілеріне бағыттау үшін жағдайлар жасау болып табылады. Инвестициялар бірінші кезекте әлемдік нарықтарда жоғары технологиялар мен бәсекелестік артықшылықтарға ие ауыл

шаруашылығы өндірісінің салаларына бағытталуы тиіс. Бұл инвестициялардың тиімділігін арттыруға, негізгі капиталды бір уақытта жаңарта отырып, өсіп келе жатқан инвестициялық сұранысты құруға мүмкіндік беретін «өсу нүктелері» деп аталады. Сонда инвестициялардың кумулятивтік әсері іске асырылады: жаңартылған өндіріс есебінен шығарылымның тез өсуі өсіп келе жатқан төлемге қабілетті сұранысты жаба бастайды; жаңадан құрылған өндірістік қуаттардың тиімді жұмыс істеуі жаңа инвестициялар үшін қаржы көздерін құрады; кеңейтілетін өндіріс қосымша кірістердің қалыптасуын қамтамасыз етеді, соның есебінен халықтың тұтынылуын ұлғайтуға болады [1].

Агроөнеркәсіптік кешендегі инвестициялық қызметті реттеу функциясын орындау үшін мемлекет инвестициялық қызметке әсер етудің экономикалық (жанама), сондай-ақ әкімшілік (тікелей) әдістері мен нысандарын пайдаланады.

Аймақтың агроөнеркәсіптік кешеніндегі инвестициялық қызметті мемлекеттік реттеудің негізгі бағыттары, мақсаттары мен міндеттері 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1. Агроөнеркәсіптік кешендегі инвестициялық қызметті мемлекеттік реттеудің негізгі бағыттары.

Мемлекеттік реттеудің негізгі бағыттары	Мақсаттары мен міндеттері
1 Блок	
Агроөнеркәсіптік өндіріске инвестициялау үшін қолайлы ұйымдастырушылық-экономикалық жағдайлар жасау	Ауыл шаруашылығына инвестициялық қызығушылықты арттыру және агроөнеркәсіптік еншенің салаларына қосымша инвестициялар тарту
2 Блок	
Аграрлық сектордың инвестициялық қызметіне мемлекеттің тікелей қатысуы	Агроөнеркәсіптік өндіріс құрылымын жақсарту, рентабельділікті арттыру, ауылдың өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымын қолдау және бірлесіп қаржыландыру қағидаты бойынша инвесторлар тарту
3 Блок	
Мемлекеттік реттеудің басқа нысандары	Мемлекеттің, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің және инвесторлардың мүдделерін қорғау

Агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік реттеу жүйесін қалыптастырудың аса маңызды қағидаты:

- ауыл шаруашылығында және ауыл шаруашылығының басқа да секторларында экономикалық теңгерімді қолдау;
- мемлекеттік протекционизм және ауылшаруашылық тауар өндірушілерін қорғау;
- кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру кезінде ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің тәуелсіздігін қамтамасыз ету;

- мемлекеттік реттеу жүйесінде негізінен экономикалық әдістерді қолдану (қаржыландыру, салықтар, несиелер, бағалар, сақтандыру және т.б.);
- ауыл шаруашылығы нарықтарын реттеу арқылы агроөнеркәсіптік өндірістің құрылымы мен ауқымына ықпал ету;
- агроөнеркәсіптік кешен субъектілері арасындағы шарттық қатынастардың басымдығы;
- ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерді мемлекеттік қолдау үшін тең мүмкіндіктер [2].

Агроөнеркәсіптік кешендегі инвестициялық қызметке мемлекеттік ықпал ету шараларын әзірлеу кезінде инвестициялық өндірістің қажеттіліктерін оның көздерін кеңейту және тікелей бюджеттік қаржыландыру есебінен ғана емес, сонымен қатар инвесторлардың қосымша қаражатын тарту есебінен де қанағаттандыру үшін әр өңірдің инвестициялық процесіне тән ерекшеліктерді ескеру қажет.

Нарықтық экономикадағы инвестициялық климат нақты және ықтимал инвесторлардың инвестициялық қызметіне айтарлықтай әсер ететін саяси, құқықтық, әлеуметтік-экономикалық, қаржылық және географиялық факторлардың жиынтығы ретінде түсініледі.

Инвестициялық климат – белгілі бір елге немесе аймақтық секторға инвестицияланған активтерге арналған орта мерзімді және ұзақ мерзімді келісім-шарттар.

Инвестициялық ахуалды қалыптастырудың маңызды факторы инвестициялық тартымдылықтың жаһандық рейтингіндегі Қазақстан Республикасының позициясын айқындауға кешенді бағалау жүргізу, инвестициялық климаттың сапасын айқындайтын факторлардың рөлін айқындау болып табылады.

Ауыл шаруашылығындағы инвестициялық белсенділіктің төмендігі өңдеуші секторға тиімсіз инвестициялар салу үшін бірқатар елеулі ішкі себептерге ие. Қазақстан экономикасына инвестицияларға табыс әкелу үшін инфляцияны төмен деңгейге дейін жеткізуге, экономиканың инфрақұрылымдық секторын дамытуға және қолдауға, нарықтық экономика жағдайында отандық өнімнің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін жаңа технологиялар мен технологиялық салаларды дамытуға бағытталған мемлекеттік протекционизмнің кезең-кезеңімен жүйесін әзірлеу қажет.

Агроөнеркәсіптік кешенді дамыту мақсатында мемлекет оны жетілдіруге бағытталған бірқатар шаралар қабылдауда, осыған байланысты бүгінде республикада ауыл шаруашылығы өнімдерінің жалпы көлемі ұлғаюда, жаңа ауыл шаруашылығы объектілері құрылуда және агроөнеркәсіптік кешенге инвестициялар ұлғаюда.

Мұндай жағдайларда ауыл шаруашылығының ерекшеліктері нарықтың сын-қатерлеріне жедел ден қоюды талап етеді, әлемдік азық-түлік нарығындағы тұрақсыздықтың ұзақ мерзімді тәуекелдерінің өсуі азық-түлікке, өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығы өнімдеріне сұраныстың өсуіне әсер

етеді. Бұл үрдістер агробизнеске жаңа азық-түлік нарығын алуға мүмкіндік береді.

Мал шаруашылығымен, ауыл шаруашылығы дақылдары мен көкөністерін өсірумен айналысатын шетелдік агроөнеркәсіптік компанияларды тарту, сондай-ақ кейіннен Қазақстанның агроөнеркәсіптік секторына өңдеуді тарту қажет.

Шетелдік тәжірибені зерттеу ауыл шаруашылығы дамыған елдердің мемлекеттік секторы болып табылатынын растайды. Бюджеттік субсидиялар ауыл шаруашылығы өнімі құнының орта есеппен 50%-ын құрайды. Осылайша, АҚШ Федералды Үкіметі мен Конгресс қолданыстағы ішкі тепе-теңдік бағалары бойынша ауылшаруашылық өнімдерінің тепе-теңдік бағасының индексін анықтайды және осы негізде бағаның ең төменгі шегін анықтайды. Үкімет инвестицияларды ынталандыру және ауылшаруашылық өндірісін ұлғайту үшін ауылшаруашылық кірістерін тұрақтандырады.

Инвестициялық ахуал, өз кезегінде, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі көрсеткіштеріне тікелей әсер етеді. Ондаған жылдар ішінде экономикада жинақталған құрылымдық және сектораралық теңгерімсіздіктер өнеркәсіптік және өнеркәсіптік емес тауарлардың, әсіресе энергияның өткір жетіспеушілігіне әкелді [3].

Тартымды инвестициялық ахуал әлеуметтік проблемаларды шешуге ықпал етеді, жоғары жұмыс орындарын қамтамасыз етеді, өндірісті жаңғыртады, кәсіпорындар үшін негізгі қорларды құрады, жаңа технологияларды енгізуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1 Назарбек У.Б., Бестереков У., Назарбекова С.П. Современное состояние и проблемные вопросы сельскохозяйственной отрасли Республики Казахстан. / Научный журнал «Наука и мир». – Волгоград, 2019, №3(7). – С. 230-232.

2 Орысбаева М.С. Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенін қаржыландыру жағдайы // Саясат. 2017, №2. – 27-29 б.

3 Крупные иностранные компании инвестируют 3,9 млрд долларов в АПК Казахстана. <https://inbusiness.kz/ru/last/kрупnye-inostrannye-kompanii-investiruyut-3-9-mlrd-v-apk-kazahstana>.

SRSTI 06.71.01

THE CURRENT STATE AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF CENTERS FOR THE DISSEMINATION OF INNOVATIVE KNOWLEDGE IN THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

L.K. Kubenkulova

EMBA Master's student, Kazakh National Agrarian Research University, Almaty

The article considers the state, significance and development of centers for the dissemination of innovative knowledge in the agro-industrial complex (AIC) of the Republic of Kazakhstan. This article also discusses the impact of the development of centers for the dissemination of innovative knowledge on agricultural production. In conclusion, recommendations are presented for further increasing the scientific and innovative potential of the country's agricultural producers, including measures of state and institutional support for the system of dissemination of innovative knowledge in the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan.

Key words: agro-industrial complex, agriculture, agricultural science, innovation knowledge dissemination centers, innovation, scientific and innovative potential.

In the Address to the People of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev set tasks in the field of development of agricultural science and training of highly qualified specialists for modern agriculture. According to Ministry of agriculture of Kazakhstan, today about 70% of farmers in the world are ruined due to lack of knowledge. This is due both to the lack of opportunities to study and improve skills, and to the development of agricultural science itself.

Taking into account the tasks set by the Head of State K. Tokayev, the Ministry of Agriculture of RK has revised approaches to the provision of knowledge dissemination services for agricultural entities. To this end, the structure of subsidiaries of the National Agrarian Scientific and Educational Center has been transformed, which now fully meets the requirements of international standards and is focused on business needs. On the basis of research institutes, experimental stations, experimental production facilities of the republic, 25 centers for the dissemination of knowledge have been created, permanent consulting centers have also been organized.

According to the Minister of Agriculture of the Republic of Kazakhstan, work is underway to ensure the adequacy of funding for agricultural science. The Higher

Scientific and Technical Commission under the Government has already approved the total amount of program-targeted financing for the next 3 years (2021-2023) in the amount of 50.4 billion tenge. This is 2.3 times more than in the previous three-year period. With this money, it is planned to develop 36 scientific and technical programs in 10 priority areas of research (plant growing, animal husbandry, veterinary medicine, processing of agricultural raw materials, etc.).

According to the statement of the Minister of Agriculture of the Republic of Kazakhstan S. Omarov, all the necessary regulatory and legal framework has been created to ensure that domestic scientific research is in demand by business and solve the problem of a shortage of professional personnel. The status of research universities was given to two large agricultural universities – the Kazakh National Agrarian University and the Kazakh Agrotechnical University. Seifullin. Work in this direction will continue [1]

In Kazakhstan, the knowledge dissemination system began to be formed in 2009 with the support of the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan, with the aim of developing agricultural production and increasing its profitability through the introduction of scientific developments and the dissemination of the practice of using highly efficient technologies. In order to cover knowledge dissemination services in all major agricultural regions of Kazakhstan, knowledge dissemination and transfer centers have been established on the basis of research institutes. The creation of these centers was caused by the need to help farmers who do not have the necessary education and work experience to manage effectively, apply the achievements of science in their farms.

To date, in Kazakhstan, the main providers of knowledge transfer system services are NJSC «National Agrarian Scientific and Educational Center», which provide information, educational and consulting services for agricultural producers at the expense of the republican budget program.

There are 3 agricultural higher educational institutions, 16 research organizations and research and production centers, 11 agricultural experimental stations, 6 experimental farms and 3 service companies, as well as 25 Knowledge Distribution Centers in the structure of the NJSC «National Agrarian Research and Education Center». Local knowledge dissemination centers provide educational and consulting services to rural producers.

The National Chamber of Entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan «Atameken» provides training in agricultural business skills, the development of mass entrepreneurship projects aimed at increasing business initiatives that are held in rural areas. In addition, universities and foreign companies operate in Kazakhstan, providing highly specialized services in the system of dissemination of knowledge. Also private organizations provide extension services, both as service recipients and providers.

It is obvious that an important aspect in the work of knowledge dissemination centers is to assist agricultural producers in choosing and making decisions from various alternatives in order to increase the efficiency of their activities. It is worth noting the high degree of importance for agricultural producers to understand the

essence of the problems, their goals and opportunities, and the employees of the innovation knowledge dissemination centers will help them in this. First of all, the employees of the centers for the dissemination of innovative knowledge should be guided by the interests of agricultural producers, because in the end the final decision is theirs. In the state agrarian policy, one of the priorities is to stimulate the development of efficient agricultural production, which is able to meet the needs of the population and enterprises. Consequently, the efficiency of agricultural production acts as one of the most important economic categories, which determines the degree of influence of the industry on the rate of economic growth. The effectiveness of the activities of knowledge dissemination centers in the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan is one of the priorities in the implementation of the state agrarian policy. The main directions for evaluating the activities of the centers for the dissemination of innovative knowledge are to identify the degree of their influence on the economic results of the activities of agricultural producers. One of the most important issues is to determine the criteria for the effectiveness of knowledge dissemination centers in the agro-industrial complex [2].

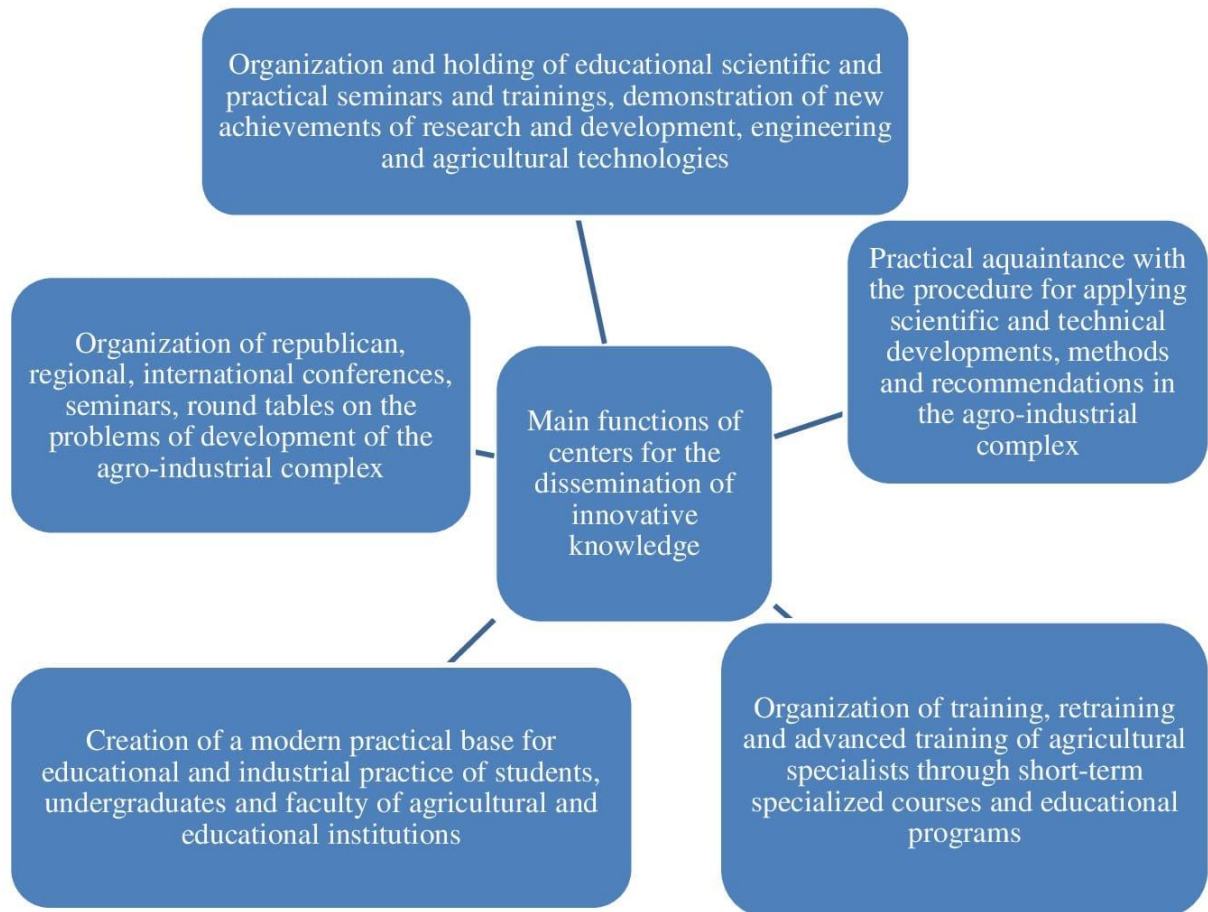
Material and methods of research.

As the main tool for non-commercial transfer of knowledge from research organizations to the subjects of the agro-industrial complex, a special toolkit is used in world practice – a knowledge dissemination system. The dissemination system is designed to help farmers who do not have the necessary education and work experience, who are far from scientific and educational centers, follow new scientific developments in the field of agriculture, apply the achievements of science and best practices in their farms, which will subsequently have a positive impact on the economic development of the country's economy.

In Kazakhstan, the centers for the dissemination of innovative knowledge will ensure continuous interaction with science and along with the dissemination and application of innovative knowledge, and will collect existing challenges and problematic issues that farmers face in practice, in turn, research institutes will deal with the consideration and solution of problems coming from farmers and tasks. To date, 25 centers for the dissemination of innovative knowledge have been organized in the country (introduction of modern and efficient agricultural technologies, practical demonstration of results, transfer of knowledge of agricultural producers, testing and application of knowledge). Each center for the dissemination of innovative knowledge has an infrastructure for conducting theoretical classes. Practical and demonstration components are implemented on the basis of R&D or agricultural enterprises cooperating with the centers for the dissemination of innovative knowledge.

The main activity of the Knowledge Dissemination Centers at the present stage is the holding of short-term (up to three, five working days) educational seminars in various areas of the agro-industrial complex. During 10 years (2009-2019), were held about 1100 seminars at the Knowledge Dissemination Centers, with training for over 25,000 subjects of the agro-industrial complex. More than 15,000 consultations were provided through the remote and direct consultation system. About 200

recommendations have been issued in various areas of agriculture, educational films, training videos, and various information booklets have been made. In general, the seminars held and the questioning of the listeners testify to the high interest of agricultural formation specialists in studying the best practices in agriculture [3].

Picture 1. Functions of the centers for dissemination of innovative knowledge in Kazakhstan.

Taking into account the development of new technologies and changes in the economy, today agricultural producers have new needs for knowledge corresponding to the new time. In order to effectively communicate the necessary knowledge to agricultural producers, continuous information work of centers for the dissemination of innovative knowledge with rural producers is necessary. Therefore, this includes the establishment of centers in the countryside, where training and advice to farmers will be provided and communication with scientists will be maintained. From this it follows that the role of the formation of the basic foundations of the innovation system in the agro-industrial complex in increasing the competitiveness of the agricultural sector is very high. The use of new technologies and a significant improvement in the efficiency of agricultural production requires agricultural producers to have a sufficiently high level of competencies and new knowledge to make correct and effective decisions in production. Extension centers can stimulate

the development of agriculture by accelerating the learning process, not only in the interests of commodity producers, but also in the interests of society as a whole.

As a result of the further development of the knowledge dissemination system in the field of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan, the industry will be provided with qualified personnel in accordance with the requirements of specific technological processes and the predominant specialization of the regions, an increase in productivity in the agro-industrial complex will also be achieved, an increase in the level of employment in agriculture, a reorientation of agricultural science to real needs AIC [2].

Given the relevance of transferring innovative knowledge to agricultural producers, in the future it is necessary to further develop the system for disseminating innovative knowledge in the field of the agro-industrial complex of Kazakhstan. NJSC «NASEC» as a single operator of sustainable interaction between scientific and educational institutions of the agrarian sector of Kazakhstan with the state and business, plans to develop and form the activities of centers for the dissemination of innovative knowledge in the following main areas:

1) Expansion of the knowledge dissemination system: formation of a network of knowledge dissemination centers; creation of rural consulting centers in various areas of agriculture; implementation of knowledge dissemination projects together with successful agricultural organizations, agricultural cooperatives and foreign partners.

2) Improving the basic services of the knowledge dissemination system: improving the quality of training and counseling; development of information channels of interaction with agricultural producers and cooperatives.

3) Development of specialized distribution system services knowledge: development of services for the introduction of advanced agricultural

technologies through agricultural cooperatives; attraction of resources from non-governmental sources for financing of the current activities of the Knowledge dissemination centers [3].

Conclusion. Agricultural science of Kazakhstan, as well as international experience of Extension, suggest efficient economic solutions, new technologies and high-performance equipment to agri business. The use of the proposed tools in agricultural production will significantly improve the efficiency of the agro-industrial complex and the competitiveness of domestic agricultural products. The effectiveness of the development of centers for the dissemination of innovative knowledge in the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan is one of the priorities in the implementation of the state agrarian policy of the Republic of Kazakhstan.

References

1 С 2021 года Минсельхоз планирует ввести субсидирование затрат фермеров на внедрение научных разработок.
<https://www.gov.kz/memleket/entities/moa/press/news/details/106358?lang=ru>.

2 Баутин В.М., Лазовский В.В. Информационно-консультационная служба агропромышленного комплекса России. – М.: Колос, 1996. – 448 с.

3 Концепция развития Национальной системы распространения знаний в сфере АПК на 2021-2025 годы http://nasec.kz/sites/default/files/2020-12/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8F%20Extension%20%282021-2025%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D1%8B%29_09.11.20%D0%B3.pdf.

SRSTI 06.39.41

THE DEVELOPMENT OF PROJECT MANAGEMENT IN KAZAKHSTAN

A.A. Abdolvakhapova

Master's degree student, Kazakh-British Technical University, Almaty

The article discusses the development of project management in Kazakhstan. The purpose of the study is to explain the concept of project management as well as to inform the development process and problems that project management face in Kazakhstan. Currently, deploying the project management into business as a tool is vital since it is a powerful tool to create products, implement changes and manage the process.

Key words: project management, Kazakhstan, project managers, project cycle, mechanism.

Kazakhstan has been confidently following the path of restructuring its economy for 30 years. A country rich in natural resources and politically stable is a leader in many areas of economic and industrial activity. Over the years of independence, an economically strong and dynamically developing state was built and, as a result, the republic consistently leads in scale, pace, and quality of many economic indicators among the CIS countries. The key role in achieving successful and stable development was played primarily by a change in management paradigms.

Project management, both the scientific concept and the mechanism of practical management activities, has recently been one of the most relevant and discussed topics in the field of management technologies. In modern conditions, it is already difficult to name at least one significant project that would be conducted outside the framework of the project management methodology.

Project management today – one of the most important mechanisms of the market economy, a powerful tool for managing not only the creation of new products and services, but also the implementation of targeted changes within individual organizations, companies, as well as entire socio-economic systems.

As a scientific discipline, project management began to form, starting since the middle of the last century. Where exactly the beginning of the formation of project management as a science was laid, the opinions of experts differ. Some consider the development of the aerospace and defense industry in the United States an impetus to the beginning the formation of a new science, while others indicate for the rapid development of the construction industry in the UK. However, the first separate

project management tools were proposed at the beginning of the twentieth century. Gantt charts, which are one of such tools, visually show the graph, the scope of work. Gant suggested them for planning back in 1903, however, they are widely used to this day in planning and monitoring projects.

As for neighboring countries, in the CIS project management began to actively develop in various areas about 10-20 years ago. The main reasons for this lag: firstly, information vacuum that existed in the CIS countries until the mid-1990s; and secondly, caution and skepticism of the companies in these countries that have difficulty in perceiving and implementing any innovations.

Project management in Kazakhstan also originates in the mid-1990s. In the Kazakh market, the introduction of project management is spontaneous and chaotic. Inherent in most organizations today Kazakhstan's traditional management system does not meet the goals and objectives of modern business which negatively affects their competitiveness. There are a number of negative circumstances weakening the rapid development of project management in Kazakhstan such as:

- complexity, versatility and insufficient methodological elaboration of the problems of formation of effective modern project management mechanisms.
- unwillingness of domestic companies for a large-scale transition to project management standards.
- unwillingness to adapt organizational structures and business processes.
- slow development of outsourcing of project management services.

A key role was played by the economic crisis, provoking the unstable functioning of the economy, a reduction in investment, high inflation and difficulties in the country's banking system. But the active position of the state and increased interest in project management methods among heads of large organizations contributes to the further spread of project management in Kazakhstan.

Kazakhstan needed to implement project management because of following reasons:

- there are tasks with project cycle, costs, time and results.
- there was a need for structures focused on achieving the goal/result.
- there is a dynamic environment in the Kazakh market with elements of uncertainty.
- the need for the highest qualification of managers in various fields of science is growing
- and business.
- Kazakhstani companies need to compete effectively with international foreign companies engaged in project activities.
- existence of several projects that do not reach their goals.
- the managers faced complex and functionally integrated tasks with innovative elements and the need to complete the work with good results.
- there was a need to react quickly to market changes with the appropriate duration of the study and solution of the problem.

– there was a need for coordination of actions of two or more divisions during the project implementation process.

The requirements of the modern market force every day to fulfill the delivered tasks as efficiently, as quickly as possible and at minimal cost. The project manager will ensure the success of the company and development of the country's economy by timely executing all parts of the project, controlling the budget and executing the project on time or earlier. If you ask the manager to describe how he understands his main task in carrying out the project, then most likely he will answer: «Ensure the work is carried out.» This is really the main task of the leader. But if you ask the same question to a more experienced manager, you can hear a more complete definition of the main task of the project manager: «Ensure that the work is completed on time, within the framework of the allocated funds, in accordance with the terms of reference.» It is these three points: the time, budget and quality of work are under the constant attention of the project manager. They can also be called the main restrictions imposed on the project. Project management refers to activities aimed at project implementation with maximum efficiency under the specified time limits, resources, as well as the quality of project deliverables.

There are different methods and tools to control each constraint. To cope with time constraints, project managers creating a timeline and monitoring work schedule. To manage cash constraints, the financial plan (budget) of the project is created and, as the work is carried out, compliance with the budget is monitored in order to prevent costs from getting out of control. Out of the three main constraints, it is most difficult to control project results. The problem is that tasks are often difficult to formulate and control. To solve these problems work quality management methods are used.

So, project managers are responsible for three aspects of the project implementation: timing, costs and quality of the result. In accordance with the accepted principle of project management, effective time-to-work management is considered key to success in all three indicators. Project time constraints are often the most critical since where project deadlines are severely delayed, cost overruns and insufficient quality of work are likely to result. Therefore, most project management methods focus on work scheduling.

The introduction of the basics and methods of project management has become one of the conditions for the competitiveness of enterprises in most sectors of the economy; as well as it became a key factor in increasing the efficiency of management of non-profit, public and public political organizations.

In the modern conditions of the transition economy, project management in Kazakhstan has changed somewhat due to socio-economic changes. Changes in the economy have influenced the structure of projects: increased risk with changes in the investment climate, the application of project management in non-traditional project areas, a focus on quick returns, etc. Thus, for effective application of project management methods in modern conditions, it is necessary to take into account:

- dynamic and unpredictable market changes and, as a result, high risks;

- distribution of competence, responsibility using modern methods of management teams;
- special economic conditions during the transition period;
- structure and distribution of efforts throughout the project lifecycle;
- changing the system of values and ethical standards.

Thus, analyzing the current situation in the field of project management, we can assume a further dynamic growth in the use of project management. This is primarily due to the fact that in a transitional economy, project management is the most popular method of management in the context of dynamic changes and increased risks. As well as developed and actively used scientific research on project management, standards and a code of knowledge (PM BOK) can be applied in the domestic economy, which facilitates the dissemination of project management methods in the country. In addition, the continuous improvement and availability of modern technologies is an important factor in mastering the project management methodology.

To date, project management has become recognized worldwide as a professional activity. Project management methodology and tools are widely used in all areas of focused and design-oriented activities. Over the past 30 years, project management has formed as a new culture of management activities and has become a kind of cultural bridge in civilized business and business cooperation between countries of different continents with different development history, traditions, economies and cultures.

Comprehensive application in project management in Kazakhstan and support from the legislative and executive authorities, business circles, the public and mass media is one of the priority directions of the socio-economic development of Kazakhstan. Thus, it can be argued that professional project management over the years of Kazakhstan's independence has evolved from the partial use of project management elements and methods for individual projects to the use of integrated project management systems. The use of modern management methods has become an important stage in the development of the Kazakh economy.

Nevertheless, the well-deserved widespread application of project management, especially important in the post-crisis economy, is just to be in the management of domestic companies. It should be emphasized that all the above does not mean that due to the conditions of the transitional economy, Kazakhstan should abandon other improvements in the field of management and focus only on project management. The implementation of the project management methodology should go in parallel with other transformations.

References

- 1 Snyder, James R. and Kline, Smith. «Modern Project Management: How Did We Get Here – Where Do We Go?» Project Management Journal. March 1987.
- 2 Martin P., Tate K. (2002). Getting started in Project Management. Wiley.

3 Institute Staff P.M. (2013, January 1). A Guide to the Project Management Body of Knowledge (PMBOK Guide).

4 Современное состояние управления проектами в республике Казахстан. (n.d.). Современное Состояние Управления Проектами В Республике Казахстан. <https://articlekz.com/article/31902>.

5 Как внедрить проектное управление в Казахстане. (2019, April 4). Как Внедрить Проектное Управление В Казахстане | Inbusiness.kz. <https://inbusiness.kz/ru/news/kak-vnedrit-proektnoe-upravlenie-v-kazahstane>.

SRSTI 06.73.02

WAYS TO IMPROVE FINANCIAL LITERACY IN DEVELOPING COUNTRIES

D.N. Assaubayeva

Masters' student, Kazakh-British Technical University, Almaty

This article explores strategies to improve financial literacy in developing countries, where low levels of financial literacy can hinder economic development and exacerbate poverty. It examines challenges to financial literacy and cultural factors influencing financial behavior. Strategies include education and training, community outreach, digital tools, and financial inclusion initiatives, using successful case studies as examples. The article concludes with a discussion of opportunities and challenges for scaling financial literacy programs, emphasizing the need for collaboration between governments, private sector actors, and civil society organizations.

Key words: Financial literacy, developing countries, economic development, poverty, education, training, community outreach, digital tools, financial inclusion, case studies, effectiveness, best practices, scaling, collaboration, government, private sector, civil society.

In many developing countries, low levels of financial literacy are a significant obstacle to economic development and poverty reduction. Financial literacy refers to the ability to understand and make informed decisions about financial matters, including managing personal finances, saving, investing, and accessing financial products and services. Without this knowledge, individuals and households may struggle to access credit, build savings, or manage financial risks, which can lead to economic insecurity and perpetuate cycles of poverty.

The problem of low financial literacy is particularly acute in developing countries, where financial education is often limited, and financial products and services are complex and difficult to access. Cultural and social factors, such as limited trust in formal financial institutions or a preference for informal financial practices, can also hinder financial literacy efforts.

Despite these challenges, there are a range of strategies for improving financial literacy in developing countries. This article will explore some of these strategies, drawing on case studies of successful initiatives and highlighting best practices for scaling these efforts to reach more individuals and households. By providing practical insights and actionable recommendations, this article aims to support efforts to

improve financial literacy in developing countries and promote more inclusive and sustainable economic growth.

Literature Review: Numerous studies have highlighted the importance of financial literacy for economic development and poverty reduction, particularly in developing countries. One study by the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) found that low levels of financial literacy were associated with lower levels of financial inclusion and reduced economic growth (OECD, 2016). Similarly, a study by the World Bank found that households with higher levels of financial literacy were more likely to have savings, access credit, and invest in productive assets (World Bank, 2014).

Despite the recognized importance of financial literacy, many developing countries struggle to provide adequate financial education and support. According to a survey by the Global Financial Literacy Excellence Center (GFLEC), only 35% of adults in developing countries are financially literate, compared to 59% in high-income countries (GFLEC, 2019). This gap is particularly pronounced in sub-Saharan Africa and South Asia, where only 24% and 25% of adults, respectively, are financially literate.

The challenges to improving financial literacy in developing countries are complex and multifaceted. In addition to limited access to financial education and services, cultural and social factors can also influence financial behavior. For example, a study by the Consultative Group to Assist the Poor (CGAP) found that in some countries, trust in formal financial institutions was limited, and individuals preferred to rely on informal financial practices such as savings clubs or moneylenders (CGAP, 2014). This highlights the need for context-specific approaches to improving financial literacy, which consider the unique cultural and social factors that shape financial behavior in different countries and communities. The next sections of this article will explore these strategies in more detail, drawing on case studies of successful initiatives and highlighting best practices for scaling these efforts to reach more individuals and households.

Definition of financial literacy: Financial literacy refers to the knowledge and skills needed to make informed and effective decisions regarding financial matters. It involves understanding financial concepts, such as budgeting, saving, investing, borrowing, and managing debt, as well as being able to interpret financial information, such as bank statements, credit reports, and investment prospectuses. Financial literacy is essential for individuals to achieve financial stability and security, and to make informed decisions about their financial future. In today's complex financial environment, financial literacy has become increasingly important for people of all ages and backgrounds. While financial literacy is a lifelong process, it can be learned and improved through education and practical experience. As such, governments, organizations, and individuals have developed a range of programs and initiatives aimed at improving financial literacy levels in communities and countries around the world.

Challenges to Financial Literacy in Developing Countries: Despite the importance of financial literacy, many developing countries face significant

challenges in promoting financial literacy among their populations. These challenges may stem from a range of factors, including low levels of education, limited access to financial services, and cultural and social factors that can influence attitudes and behaviors related to money management. This section will examine some of the key challenges to financial literacy in developing countries, with a particular focus on the cultural and social factors that can impact financial behavior.

Cultural and social factors can play a significant role in shaping attitudes and behaviors related to financial management. For example, in some societies, it may be considered impolite or taboo to discuss money matters openly, which can hinder the development of financial literacy skills. Additionally, certain cultural beliefs and practices, such as an emphasis on immediate gratification or a distrust of formal financial institutions, can contribute to poor financial decision-making and limit the effectiveness of financial literacy interventions.

Gender is another important factor that can influence financial literacy. In many developing countries, women may face significant barriers to accessing financial services and education, which can limit their ability to develop financial literacy skills. Women may also be subject to cultural and social norms that prioritize household duties and caregiving over financial management, further limiting their opportunities to improve their financial literacy.

Furthermore, low levels of education and financial literacy among the general population can exacerbate the impact of these cultural and social factors, limiting access to resources and opportunities for financial education. Addressing these challenges will require a multifaceted approach that considers the complex interplay between cultural, social, and economic factors that can influence financial behavior.

Improving financial literacy in developing countries requires a multi-pronged approach that includes education and training programs, community outreach and partnerships, digital financial literacy tools, financial inclusion initiatives, and policy changes. This section will explore each of these strategies in more detail.

Education and Training Programs: Education and training programs are a key component of efforts to improve financial literacy in developing countries. These programs can take many forms, including classroom-based instruction, online courses, and workshops. They may be targeted at different segments of the population, such as youth, women, and low-income individuals, and can cover a range of financial topics, from basic budgeting and savings to more advanced investment and risk management strategies.

Community Outreach and Partnerships: Community outreach and partnerships can be an effective way to promote financial literacy and provide access to financial services in developing countries. By working with local organizations and community leaders, financial institutions and non-profit organizations can develop tailored programs that meet the specific needs and cultural preferences of the community. Outreach programs may include financial education workshops, counseling services, and other resources to help individuals improve their financial literacy skills.

Digital Financial Literacy Tools: The increasing availability of digital financial literacy tools, such as mobile apps and online platforms, has the potential to greatly expand access to financial education and services in developing countries. These tools can be particularly effective in reaching remote or underserved communities and providing personalized, interactive learning experiences. However, it is important to ensure that these tools are accessible to all individuals, regardless of income level or technical expertise.

Financial Inclusion Initiatives: Financial inclusion initiatives, such as microfinance programs and savings groups, can also play an important role in improving financial literacy in developing countries. These programs can provide access to financial services and resources to those who may have been excluded from traditional banking systems. By promoting financial inclusion and supporting the development of financial literacy skills, these initiatives can help individuals and communities build assets and achieve greater financial stability.

Role of Governments and Policy Makers: Governments and policy makers can also play a critical role in promoting financial literacy in developing countries. This can include policies that support financial education in schools, regulations that promote transparency and consumer protection in financial markets, and initiatives to promote financial inclusion and access to financial services. By working in partnership with the private sector and civil society, governments can help to create an enabling environment for the development of financial literacy and inclusion.

Evaluating the Effectiveness of Financial Literacy Programs.

While there is growing recognition of the importance of financial literacy programs in developing countries, it is also important to assess the effectiveness of these programs. This section will explore some of the challenges associated with evaluating financial literacy programs in developing countries and discuss some of the key approaches that have been used to measure the impact of these programs.

Evaluating the impact of financial literacy programs can be challenging, particularly in developing countries where there may be limited data and resources available. Some of the key challenges in evaluating financial literacy programs include:

- Measuring the impact of financial literacy on long-term outcomes, such as financial stability and well-being.
- Developing appropriate metrics to assess the effectiveness of financial literacy programs.
- Ensuring that evaluation methods are culturally appropriate and sensitive to the local context.
- Addressing potential selection bias and other methodological issues that may affect the validity of evaluation results.

Despite these challenges, there have been several studies that have sought to evaluate the impact of financial literacy programs in developing countries. Some of the key approaches that have been used to evaluate these programs include:

- Randomized controlled trials (RCTs), which involve randomly assigning individuals or communities to either a treatment group (receiving the financial

literacy program) or a control group (not receiving the program) and comparing outcomes between the two groups.

- Pre- and post-program surveys, which measure changes in financial knowledge, attitudes, and behavior before and after participation in a financial literacy program.

- Longitudinal studies, which follow participants over time to assess the longer-term impact of financial literacy programs on financial behavior and outcomes.

- By using rigorous evaluation methods, it is possible to gain a better understanding of the effectiveness of financial literacy programs and identify strategies for improving these programs in the future.

Case Studies of Financial Literacy Programs in Developing Countries:

In this section, we will review several case studies of successful financial literacy programs in developing countries.

Case Study 1: The «3M» Program in Mexico: The «3M» program, launched by the Mexican government in 2013, aims to improve financial literacy among low-income families in Mexico. The program provides participants with a set of three tools: a savings account, a debit card, and a mobile phone. Through these tools, participants can access financial education materials and engage in mobile banking transactions. Since its launch, the program has reached over 200,000 households and has been successful in promoting savings and financial awareness.

Case Study 2: The M-Pesa System in Kenya: M-Pesa, launched in Kenya in 2007, is a mobile phone-based payment system that has revolutionized the way Kenyans handle money. The system allows users to send and receive money, pay bills, and access other financial services using their mobile phones. The success of M-Pesa is due in part to its user-friendly interface and its ability to reach people in remote and rural areas who may not have access to traditional banking services. The system has helped to promote financial inclusion in Kenya and has inspired similar systems in other developing countries.

Case Study 3: The «Kanchan» Project in India: The «Kanchan» project, launched by the Indian government in 2015, aims to promote financial literacy among rural women in India. The project provides women with training in financial management, entrepreneurship, and leadership, and helps to connect them with financial institutions and other resources. The project has been successful in promoting financial inclusion and empowering women in rural communities.

These case studies demonstrate the potential for financial literacy programs to promote financial inclusion and improve the lives of individuals and communities in developing countries. By tailoring these programs to local contexts and using innovative approaches, it is possible to achieve significant results and create a more financially inclusive world.

Challenges and Opportunities for Scaling Financial Literacy Programs in Developing Countries.

In this section, we will review some of the challenges and opportunities for scaling financial literacy programs in developing countries.

Challenges:

- **Lack of Resources:** Many developing countries lack the financial resources to support large-scale financial literacy programs. This can limit the reach and impact of these programs.
- **Limited Access to Technology:** In many developing countries, access to technology and digital infrastructure is limited, which can make it difficult to implement digital financial literacy programs.
- **Low Levels of Education:** Low levels of education can also be a significant barrier to financial literacy. Without a basic understanding of financial concepts, individuals may struggle to understand and apply financial literacy skills.
- **Cultural Barriers:** Cultural attitudes towards money and finance can also be a challenge to financial literacy. In some cultures, talking openly about money is considered taboo, which can limit the effectiveness of financial literacy programs.

Opportunities:

- **Public-Private Partnerships:** Public-private partnerships can help to overcome the resource limitations of developing countries and scale financial literacy programs more effectively.
- **Mobile Technology:** Mobile technology has the potential to be a game-changer in financial literacy. Mobile phones are widely used in developing countries and can be leveraged to deliver financial education and services.
- **Innovative Approaches:** Innovative approaches, such as gamification and peer-to-peer learning, can help to engage and educate individuals in developing countries.
- **Policy and Regulatory Support:** Governments can play a crucial role in promoting financial literacy by implementing policies and regulations that encourage financial inclusion and education.

Financial literacy is an important tool for promoting financial inclusion and improving the lives of individuals and communities in developing countries. While there are challenges to scaling financial literacy programs in these contexts, there are also many opportunities for innovative approaches and partnerships to overcome these challenges and create a more financially inclusive world.

Conclusion: In this article, we have explored the importance of financial literacy in developing countries and the impact that inflation can have on individuals and communities. We have also reviewed various strategies and programs that can be used to improve financial literacy and mitigate the negative effects of inflation.

Financial literacy is a critical skill for individuals to have to make informed financial decisions and improve their economic well-being. However, improving financial literacy in developing countries can be challenging due to a variety of cultural, social, and economic factors. Despite these challenges, there are many success stories of financial literacy programs in developing countries, and there are opportunities for scaling these programs and reaching more people. Public-private partnerships, mobile technology, and innovative approaches can all be leveraged to improve financial literacy and promote financial inclusion.

In conclusion, it is important for governments, policy makers, and financial institutions to prioritize financial literacy initiatives in developing countries. By doing so, we can help to create a more financially literate and inclusive world, where individuals have the tools, they need to make informed financial decisions and improve their economic well-being.

References

- 1 CGAP. (2014). Understanding Demand for Financial Services in Afghanistan, Bangladesh, and Pakistan. Retrieved from <https://www.cgap.org/sites/default/files/CGAP-Survey-Understanding-Demand-for-Financial-Services-in-Afghanistan-Bangladesh-Pakistan-Dec-2014.pdf>.
- 2 GFLEC. (2019). Global Financial Literacy Survey 2019. Retrieved from <https://gflec.org/wp-content/uploads/2019/11/Global-Financial-Literacy-Survey-2019-Full-Report.pdf>.
- 3 OECD. (2016). OECD/INFE Policy Guidance on Financial Education and Awareness. Retrieved from <https://www.oecd.org/finance/financial-education/Policy-Guidance-Financial-Education-Awareness.pdf>.
- 4 World Bank. (2014). Global Financial Development Report 2014: Financial Inclusion. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/16223/9780821399850.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- 5 Citi Foundation. (2018). More Than Philanthropy: Citi Foundation's Commitment to Financial Inclusion. Retrieved from <https://www.citigroup.com/citi/foundation/pdf/Citi-Foundation-More-Than-Philanthropy-2018.pdf>.
- 6 Hartley K. (2019). Financial literacy interventions in low- and middle-income countries: A systematic review. *Review of Educational Research*, 89(4). – P. 589-623.
- 7 Martins M., Novo A., Sardinha B. (2018). Improving financial literacy: Evidence from a Portuguese intervention program. *Journal of Consumer Affairs*, 52(3). – P. 855-880.
- 8 Morris M., Schindler M. (2019). Using financial education to improve financial literacy: Evidence from a randomized experiment in Colombia. *World Development*, 115. – P. 120-137.

ҒТАМР 06.71.01

АГРАРЛЫҚ СЕКТОРДА ӨНІМНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Э.З. Керимкулова

Магистр, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Жаһанданудың бұл процестері Қазақстанның ауыл шаруашылығы құрылымдарымен бәсекелестікті талап етеді. Ол үшін өнімдер мен қызметтердің сапасын жақсарту, шығындарды оңтайландыру, кірісті ұлғайту және басқа бәсекелестік факторлармен жұмыс істеу қажет. Мұндай жағдайда мемлекет отандық кәсіпорындарды жаһандық бәсекелестіктен әрдайым қорғай алмайды, өйткені қазақстандық кәсіпорындарды қолдауға бағытталған көптеген қорғаныс тосқауылдары ДСҰ ережелеріне сәйкес жұмысын тоқтатады. Бұл ел дамуының қазіргі логикасында да, жаһандық даму жағдайында да талап етілетін мақсаттарға қол жеткізудің ұтымды жолдарын іздеуді талап етеді.

Тәуелсіздік жылдарында республикада экономиканың ауылшаруашылық секторын қарқынды дамыту үшін көптеген бағдарламалар мен заңдар қабылданды. Алайда, бүгінгі таңда агроөнеркәсіптік кешенді тұрақты дамытудың кешенді тұжырымдамасы әлі әзірленген жоқ. Бұл АӨК ұйым ретінде сұраныс пен ұсыныстың көптеген факторларының қиылысында орналасқандығына, сондай-ақ осы кешеннің әр нақты кәсіпорны әртүрлі жағдайлар мен шектеулерде әр түрлі уақыт аралығында жұмыс істейтіндігіне байланысты, сондықтан әртүрлі мақсаттарға ие.

Түйін сөздер: ауыл шаруашылығы, бәсекеге қабілеттілік, агроөнеркәсіптік кешен, бәсекелестік орта.

Бәсекеге қабілеттілік – бұл экономикалық жағдайды және елдің даму перспективаларын анықтайтын экономикалық көрсеткіш. Кез-келген ел үшін ең бастысы – ұлттық қауіпсіздікті, соның ішінде азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Ол үшін елде барлық қажетті ресурстар болуы тиіс. Табиғи ресурстардың болуы, әсіресе ауыл шаруашылығы секторы үшін өте маңызды.

Бәсекеге қабілеттілік мәселесі экономиканың барлық салаларына қатысты, бірақ АӨК бұл көрсеткіштің өсуі әлі тиісті деңгейде емес.

Салалық бәсекелестікке әсер ететін факторлар «бес күш» ретінде анықталады. М. Портердің бес күші: алмастырғыш өнімдердің пайда болу қаупін талдау; жаңа ойыншылардың пайда болу қаупін талдау; жеткізушілердің

нарықтық күшін талдау; тұтынушылардың нарықтық күшін талдау; және бәсекелестік деңгейін талдау [1].

Осы «бес күштің» ішінде ел экономикасының аграрлық секторындағы «бәсекелестік деңгейін талдау» іс жүзінде жұмыс істемейді.

Көптеген тауарлар бойынша Қазақстан бұрынғысынша импортқа тәуелді, яғни ішкі нарықта бәсекелестік жоқ.

Дж. Сазерленд, Д. Кэнуэлл бәсекелестік орта, бәсекелестік стратегия және бәсекеге қабілетті салалардың бәсекеге қабілеттілігі сияқты мәселелерді бәсекеге қабілеттіліктің шешуші факторлары ретінде талқылайды [7, 96-106 б.]. Біздің ойымызша, бәсекелестік орта болмаса, нарық жұмыс істей алмайды. Жоспарланған экономикада, бұрынғы КСРО-да тауарлар мен қызметтерге бірдей бағалар бір уақытта болды, бәсекелестік орта болған жоқ деп айтуға болады. Ол кезде кәсіпорындар жоспар құрмаған және бәсекелестік пен өнімнің бәсекеге қабілеттілігі туралы ойламаған.

Әлемдік кеңістіктің интеграциясы мен жаһандануы жағдайында өңірлердің бәсекеге қабілеттілігінен тұратын елдің бәсекеге қабілеттілігі мәселелері барған сайын өзекті бола түсуде.

Бәсекеге қабілеттілік өңірлік бөліністе де, жалпы мемлекеттік бөліністе де мемлекеттік билік пен басқарудың әртүрлі деңгейлерінде қабылданатын стратегиялық шешімдердің негізділігіне байланысты [2].

Ұлттық экономиканы дамытудағы агроөнеркәсіптік кешеннің рөлі, салада жұмыс істейтін шаруашылық жүргізуші ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін және олардың бәсекелестік артықшылықтарын бағалау мәселесі үлкен экономикалық маңызға ие.

Агроөнеркәсіптік кешен негізгі процестердің үш түрін органикалық түрде біріктіреді: өндіріс, өнімді сату және жұмсалған ресурстарды өндіру. Сонымен қатар, бұл процестердің әрқайсысы тұрақты емес және әртүрлі инновацияларға бейім емес. Сондықтан ауылшаруашылық кәсіпорындары мен осы экономикалық кәсіпорындар орналасқан аймақтардың инвестициялық ресурстарын тиімді және оңтайлы пайдалануды қамтамасыз ету қажет.

Осы тұрғыдан алғанда, өңірдің агроөнеркәсіптік кешенін дамыту үшін инвестициялық мүмкіндіктерді барынша тиімді пайдалану, тұтастай алғанда өңірлік экономиканың дамуына әсерін бағалау, сондай-ақ ауыл шаруашылығы өндірісінің бәсекелестік артықшылықтарын дамыту тетіктерін құру маңызды [3].

Қазіргі уақытта нарықта тауарлар қозғалысының барлық кезеңдерін біріктіретін тігінен интеграцияланған және кооперативті құрылымдар арасында неғұрлым өткір бәсекелестік бар және тауар нарығына шығуға кедергілер бар.

Экономикалық әдебиеттерде нарыққа шығуға кедергілер жана экономикалық кәсіпорындардың өз өнімдерін тауар нарығына шығаруына кедергі келтіретін заңды, экономикалық, ұйымдастырушылық, технологиялық немесе қаржылық сипаттағы кез-келген фактор немесе жағдай ретінде түсініледі. Кіріс кедергілері қолданыстағы әдіснамалық әдебиеттерде әр түрлі

жіктеледі. Бірақ, біздің ойымызша, кедергілердің келесі санаттары ерекше назар аударуға лайық (1-кесте).

«Кіру кедергілері» деңгейін зерттей отырып, біз негізінен экономикалық мәселелерге тоқталамыз. Бұл:

– *нарық сыйымдылығын шектеу*. Нарықтың шектеулі сыйымдылығы тұтынушылардың жоғары қанықтылығы мен сатып алу қабілетінің төмендігіне байланысты, бұл жаңа ауылшаруашылық ұйымдарының пайда болуына айтарлықтай кедергі келтіреді. Қолданыстағы аймақтық ауылшаруашылық нарықтарын өткізу қабілеті шектеулі нарықтар ретінде анықтауға болады. Бұған рентабельділіктің төмендігі, ауыл шаруашылығы өндірісінің үлкен қаржылық тәуекелдері, өңірдің барлық ауыл шаруашылығы сегменттеріндегі белсенді бәсекелестік және соның салдарынан инвестициялық қызығушылықтың төмендігі сияқты факторлар дәлел бола алады.

– *шығындар деңгейі*. Ауыл шаруашылығы өндірісінің ауқымы өнімнің өзіндік құнындағы бәсекелестерге қарағанда артықшылықтарға қол жеткізуге кедергі болып табылады;

– *бастапқы шығындар*. Бір жағынан, қаржылық ресурстардың жетіспеушілігі, жаңадан ұйымдастырылған ұйымның бастапқы кезеңінде айналым қаражатын ұлғайту қажеттілігі, қызметтен болатын ықтимал шығындарды өтеу және т.б. екінші жағынан, жағдай аймақтағы ауылшаруашылық өнімдерінің нарығына қол жетімділікті айтарлықтай шектейді.

Кесте 1. Аймақтық ауыл шаруашылығы нарықтарына шығу үшін кедергілерді жіктеу.

Аймақтық аграрлық нарыққа кіру кедергілері		
Экономикалық	Құқықтық	Ұйымдық
– Нарық сыйымдылығын шектеу; – шығындар деңгейі; – мемлекеттің экономикалық саясаты; – өнімді өткізу каналдарының қолжетімділігі;	– әкімшілік; – заңдық; – криминогендік;	– Нарық инфрақұрылымының дамығандығы; – интеграция стратегиясы;
Ескерту: [4] әдебиет көздері негізінде		

– *мемлекеттік экономикалық саясат*. Бұл ұлттық өндірушілердің әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігі және ауыл шаруашылығы қызметкерлерін әлеуметтік қорғау.

Зерттеу барысында біз аграрлық сектордың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал ететін бірқатар сыртқы және ішкі факторларын анықтадық, сол арқылы аграрлық азық-түлік кешенінің дамуына да әсер ететін факторлар (2-кесте).

Бәсекеге қабілеттіліктің сыртқы факторлары тұрақты мониторинг пен талдауды талап етеді, өйткені ішкі және сыртқы нарықтардағы өзгерістерге тез ден қою қажет.

ҚР аграрлық секторының бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында оларды тиімді басқару қажет. Ұйымның бәсекеге қабілеттілігін басқару – бұл тиімділік мен нәтижелілікті тұтастай бәсекеге қабілеттілікке, атап айтқанда, оның өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін ұйымды басқару функцияларын қамтитын процесс, яғни әкімшілік басқарудың толық циклін қамтиды – бәсекеге қабілеттіліктің «проблемасы» бойынша басқару процесі [5].

Кесте 2. Аймақтық аграрлық азық-түлік кешенінің ішкі және сыртқы ортасының бәсекелес факторларының сыныптамасы.

Сыртқы орта факторлары	Ішкі орта факторлары
<ul style="list-style-type: none"> – географиялық және экологиялық факторлар; – әске асырылатын мемлекеттік және аймақтық бағдарламалар; – саланың ғылыми-техникалық және инновациялық даму деңгейі; – экономикалық факторлар (несие, салық, сақтандыру саясаты) 	<ul style="list-style-type: none"> – өндірістік факторлар; – ұйымның іскерлік беделі; – материалдық-техникалық база; – еңбек әлеуеті; – жабдықтаушылар мен контрагенттермен өзара қарым-қатынас; – өнімді өткізу каналдарының дамығандығы; – әлеуметтік, тұрмыстық инфрақұрылымның дамуы.
<i>Ескерту: [6] әдебиет көзі негізінде.</i>	

Бәсекелестік көрсеткіштер басқару деңгейіне байланысты өзгеріп отырады:

- оперативтік деңгейде – қызметтердің бәсекеге қабілеттілігінің интегралдық көрсеткіші;
- тактикалық деңгейде – кәсіпорын жағдайының кешенді көрсеткіші;
- стратегиялық деңгейде – инвестициялық тартымдылық.

Бәсекеге қабілеттілікті арттырудың экономикалық тетіктерін таңдау және негіздеу кәсіпорынның қызметін бағалау, мүмкіндіктер мен тәуекелдерді анықтау негізінде анықталады, бұл кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттыру жөніндегі нақты шаралар тізбесін анықтауға мүмкіндік береді.

Агроөнеркәсіптік кешеннің бәсекеге қабілеттілігі көбінесе елдің бәсекеге қабілеттілігін жаһандық экономикалық кеңістіктің макроэкономикалық ұйымы ретінде анықтайды.

2020 жылы Қазақстан 2019 жылмен салыстырғанда өз позициясын төрт тармаққа жақсартып, бәсекеге қабілеттілікті бағалауда 55-ші орынға ие болды. Рейтингке 141 ел қатысты. Бұл рейтингтің алғашқы бестігіне Сингапур, Америка Құрама Штаттары, Гонконг, Нидерланды және Швейцария кіреді. Қазақстан Колумбиядан (57), Грециядан (59), Түркиядан (61), Үндістаннан (68) және Аргентинадан (83) алда келеді.

ТМД елдері арасында Ресей (43-ші орын) көш бастап тұр, одан кейін Қазақстан (55), Әзірбайжан (58), Армения (69), Грузия (74), Украина (85), Молдова (86), Қырғызстан (96) және Тәжікстан (104) [7].

Қазақстан келесі көрсеткіштер бойынша бірінші орында тұр:

- акционерлердің корпоративтік басқарудағы құқықтары;
- қаржы жүйесінің тұрақтылығы саласындағы кредиттік алшақтық;
- бизнестің дәрменсіздігі мәселелері бойынша нормативтік база.

Сонымен қатар, Қазақстан электрлендіру деңгейі бойынша екінші және бизнесті ашу құны бойынша жетінші орында.

Қазақстанның әлсіз позициясы «Денсаулық» – 95-ші орын (екі позиция бойынша жақсару), «қаржы жүйесі» – 104-ші орын (төрт позиция бойынша нашарлау), «инновациялық әлеует» – 95-ші орын (сегіз позиция бойынша нашарлау) сияқты факторлармен айқындалады.

Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру, қайта өңдеу және өткізу саласындағы ынтымақтастық пен кооперация кластерлік негізде маңызды рөл атқарады, бұл саланың ұлттық және әлемдік нарықтардағы бәсекеге қабілеттілігінің жоғары деңгейін қамтамасыз етеді. Дамыған елдерде ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау тетіктерінің ерекшеліктерінің бірі аграрлық саясаттың нарыққа қарсы құралдарын ығыстыру және ДСҰ ережелерін сақтау жөніндегі шаралардың маңыздылығын арттыру болып табылады. Осы шаралардың барлығы Қазақстанда іске асырылуы мүмкін, бұл ДСҰ талаптарын бұзбай ауыл шаруашылығы өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1 Майкл Портер. Конкурентная стратегия: методика анализа отраслей и конкурентов». – М.: Изд-во Альпина Пабlishер, 2016.

2 Ермишина А.В. Конкурентоспособность региона [Электронный ресурс]: <http://www.cfin.ru/management/strategy/competitiveness.shtml>.

3 Гуриева Л.К. Парадигмы и стратегии конкурентного развития региона // Труды седьмой международной научно-практической конференции: Регионы России: стратегии и механизмы модернизации, инновационного и технологического развития. – М.: РАН ИНИОН, 2011. – С. 90-95.

4 Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – Петрозаводск: «Петроком», 1993. – 319 с.

5 Чурсин А.А. Теоретические основы управления конкурентоспособностью: теория и практика: монография. – М.: Спектр-прибор, 2012. – 521 с.

6 Гятов Д.В. Ежемесячный теоретический и научно-практический журнал «Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий». – 2020, – № 7.

7 Казахстан занял 55-е место в рейтинге конкурентоспособности. <https://kursiv.kz/news/ekonomika/2019-10/kazakhstan-zanyal-55-e-mesto-v-eytinge-konkurentosposobnosti>.

ҒТАМР 06.71.07

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ САЛАСЫН ДАМЫТУДА МЕМЛЕКЕТИМІЗДІҢ ДАҚЫЛДАРДЫ ӨНДІРУДЕГІ ІС- ШАРАЛАРЫ

С.Д. Қалымбетова

Магистр, аға оқытушы, М.Х. Дулати атын Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Мақала өңірдегі ауыл шаруашылығы дақылдарын өндіруді мемлекеттік реттеуді жетілдіруді қарастырады. Агроөнеркәсіптік кешен (АӨК) ауыл шаруашылығы өнімін өндіру, оны қайта өңдеу және тұтынушыға жеткізу, сондай-ақ ауыл шаруашылығы мен қайта өңдеу өнеркәсібін өндіріс құралдарымен қамтамасыз ететін салаларды қамтитын ел экономикасының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Агроөнеркәсіптік кешен елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етеді.

Түйін сөздер: инфрақұрылым, рентабельділік, стратегия, ауыл шаруашылығы өнімдері, сату, өндіру, аймақ.

Қазақстан жағдайында, ТМД-ның басқа елдеріндегідей, нарықтық тетіктің құрылымдарын қалыптастыру кезінде нарықтың жетілмегендігі немесе олар жиі аталатындай, нарықтың сәтсіздіктері «ел экономикасының дамуын мемлекеттік реттеу қажеттілігін талап етеді. Сонымен қатар, мемлекеттің экономикалық функциялары мемлекеттік реттеу тетігі арқылы жүзеге асырылады.

Бұл ретте қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін экономикалық және экономикалық емес сипаттағы құралдардың белгілі бір жиынтығы пайдаланылады: әкімшілік-құқықтық және экономикалық құралдар. Агроөнеркәсіптік кешендегі дағдарыстық процестерді еңсеру бойынша қабылданып жатқан шаралар ауылдың өндірістік әлеуетін біршама қалпына келтіруге мүмкіндік берді және ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру көлемін тұрақтандыру белгілері пайда болды [1].

Агроөнеркәсіптік кешен саласындағы мемлекеттік саясаттың стратегиялық мақсаты агроөнеркәсіптік өндірістің тұрақтылығы мен тиімділігін арттыру және осы негізде нарықты азық – түлікпен қанықтыру, ауылдағы өмірдің негізгі әлеуметтік параметрлерін жақсарту үшін қажетті ұйымдастырушылық-экономикалық жағдайлар жасау болып табылады.

Қазақстан егіншілігінің негізгі мақсаты топырақ құнарлылығын сақтау және арттыру, табиғи аймақтардың жағдайларына бейімделген өнімді өңдеудің ресурс үнемдейтін технологияларын енгізу, ауыл шаруашылығы дақылдарының неғұрлым өнімді түрлері мен сорттарын қолдану есебінен өсімдік шаруашылығы өнімі өндірісінің тұрақтылығын арттыру болып табылады. Қазақстанның мал шаруашылығын дамытудың негізгі мақсаты селекциялық жұмысты жақсарту, күтіп-бағу және азықтандыру технологиясын жетілдіру жолымен ауыл шаруашылығы жануарларының барлық түрлерінің өнімділігін арттыру есебінен өндірістің тұрақтылығы мен тиімділігін арттыру болып табылады.

Қазақстанның аграрлық секторы саласында өңірлік дамудың алға қойылған мақсаттарын іске асыру үшін мынадай негізгі міндеттерді шешу көзделеді: техниканы және басқа да материалдық ресурстарды лизингтік негізде жеткізу, қолданыстағы жұмыстарды жетілдіру және тұтынушылар үшін көрсетілетін қызметтердің экономикалық тиімділігін негізге ала отырып, олардың жұмыс көлемімен қамтамасыз етілуін ескере отырып, машина-технологиялық станцияларды құру, тиісті агроөнеркәсіптік кешен ұйымдарының базасында қалпына келтіру және дайындау ауыл шаруашылығы техникасы, республика бюджетінен шығыстарды ішінара өтей отырып, тораптар мен олардың агрегаттарын жабдықтау, тұқым шаруашылығын дамыту үшін қаржы ресурстарын орталықтандыру, энергетикалық және басқа да материалдық-техникалық ресурстардың шектеулі жағдайында жоғары тиімді өндірісті қалыптастыруға, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге инновациялық әзірлемелерді, озық тәжірибені және тиімді қызмет әдістерін игеруде көрсетуге мүмкіндік беретін Ауыл шаруашылығын бейімдеп қарқындату жүйесін құру нарықтық экономика [2].

Агроөнеркәсіптік кешеннің бәсекелестік артықшылықтарын одан әрі дамыту үшін АӨК-ті мемлекеттік қолдауды арттырудың қолда бар резервтерін қажетті тауар-материалдық ресурстарды арзандату бағдарламаларына, агробизнестің ауыл шаруашылығы инфрақұрылымын дамытуға, АӨК кәсіпорнын ИСО сапасының халықаралық стандарттарына жедел көшіру жөніндегі шараларды әзірлеуге және іске асыруға қатысуға және ауыл шаруашылығы өнімдерін және тамақ өнеркәсібін қайта өңдеу кәсіпорындарында тиісті сапа менеджменті жүйелерін енгізуге жәрдемдесу қажет ИСО халықаралық стандарттарының талаптарына, ауыл шаруашылығы шикізаты мен оны терең өңдеу өнімдерін экспорттаушы кәсіпорындардың салалық бірлестіктерін құруға жәрдемдесу.

Дамыған инфрақұрылымдық қатынастардың болуы аграрлық секторда салауатты бәсекелестік ортаны қалыптастыру үшін қажетті алғышарттарды толық көлемде жасайтынын атап өту қажет.

Дамыған инфрақұрылым тұтынушылар мен жеткізушілер алдында алған міндеттемелерін орындау үшін шаруашылық жүргізуші субъектілердің жауапкершілігін белгілеуді көздейді. Қорытындылай келе, өркениетті экономика шаруашылық жүргізуші субъектілердің шешім қабылдаудағы

экономикалық еркін қызметін және, ең бастысы, осы шешімдерді қабылдау үшін толық жауапкершілікті болжайды деп айту керек.

Қазіргі жағдайда шаруашылық жүргізуші субъектілердің экономикалық еркіндігінің қалыптасуына экономиканы реформалауды белсенді қолдайтын ең күшті, тұрақты, тұрақты кезеңнен бастап біртіндеп көшу керек. Мұнда да, ең болмағанда, мемлекеттің протекционистік саясаты, әлеуетті рентабельді өндірістерді ынталандыруға бағдарлану, қажетті консультациялық қызметтерді қамтамасыз ету, арнайы нысаналы қызметтерді әзірлеу қажет. Өңірлік аграрлық саясатты дәйекті іске асыру өндірісті Қазақстанның агроөнеркәсіптік әлеуетіне сәйкес келетін деңгейге дейін ұлғайтуға мүмкіндік береді [3].

Әдебиеттер тізімі

1 Национальный проект по развитию агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2025 годы.
<https://www.akorda.kz/assets/media/files/po-razvitiyu-apk.pdf>.

2 «Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021 – 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Үкіметі қаулысының жобасы.
<https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=12385929>.

3 О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий.
http://adilet.zan.kz:8080/rus/docs/Z050000066_.

ҒТАМР 06.71.07

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЭКОНОМИКАСЫН ИНТЕНСИВТІ ДАМУҒА БАҒЫТТАРЫ

М.А. Калдығозова

Магистр, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Ауыл шаруашылығы салаларын тұрақты дамуын қамтамасыз ету, отандық өнімдерінің ұлттық бәсекелес басымдықтарын дамыту мақсатында Қазақстанда бейімдеуге болатын шетелдік Ауыл шаруашылығын қолдау тәжірибесін зерттеу маңызды болып табылады.

Ауыл шаруашылығы дамыған елдердің Ауыл шаруашылығы тәжірибесі саласындағы мемлекеттік саясат оны дамыту үшін өзекті фактор екендігін көрсетеді.

Агроөнеркәсіптік кешеннің бәсекеге қабілеттілігін арттыру, өндірістік шығындарды азайту, дақылдардың түсімділігін және жануарлардың өнімділігін арттыру үшін өндірістің, білім мен ғылымның тығыз интеграциясы, отандық ғылыми зерттеулерді әзірлеу және енгізу, шетелдік тиімді технологияларды трансферттеу, елдің аграрлық нарығында сұранысқа ие кадрларды даярлау және қайта даярлау негізінде агроөнеркәсіптік кешенді жеделдетіп инновациялық дамыту жоспарланған.

Түйін сөздер: ауыл шаруашылығы, агробизнес, агроөнеркәсіп, кооперация, бәсекелестік, өнім, шикізат, мемлекеттік қолдау.

Біз шағын елді мекендерді дамытуға қатысты өте күрделі мәселені шешуіміз қажет. Өңірлік стандарттар әзірленді. Енді оларды үш мыңнан астам негізгі және қанаттас ауылдық елді мекендерге енгізу қажет. Үкіметке «Ауыл – Ел Бесігі» жобасын жүзеге асыру үшін биыл бөлінген 30 миллиард теңгеге қосымша алдағы үш жыл ішінде 90 миллиард теңге бөлуді тапсырамын деп айтып кетті.

Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығыбарлық салалары мен буындарының қалыпты қызмет атқаруының маңызды шарттарының бірі – оларды интенсивті дамыту болып табылады.

Агроөнеркәсіп кешенін интенсивті дамыту бірқатар әлеуметтік-экономикалық міндеттерді шешумен тығыз байланысты.

Біріншіден, елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажет. Қазақстан үшін өзін-өзі азық-түлікпен қамтамасыз ету қажетті талаптарға жеткілікті деңгейде жауап бере алмайды, азық-түліктік қауіпсіздікке қол жеткізу

тұтастай алғандағы экономикалық қауіпсіздікті қамтамсыз етудің маңызды бағыттарының бірі болып табылады [1].

Екіншіден, халқының 43%-ті ауылдық елді мекендерінде тұратын ел үшін ауылда жұмыссыздық мәселесін шешуге мүмкіндік береді. Еңбекпен қамтамасыз етілу неғұрлым жоғары деңгейде болса, онда табыс көзі әлеуметтік тұрақтылыққа әкеледі. Ауылдың барлық әлеуметтік мәселелерін өз мойнына алу үшін мемлекеттің қажетті ресурстары жетіспейді. Сондықтан мемлекет ауыл шаруашылығы өндірісінің дамуына жағдай жасауы тиіс.

Үшіншіден, ауыл шаруашылығының дамуы нәтижесінде тұтастай экономика үшін едәуір мультипликативті әсер тудыратынын ескеру қажет. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің өндірісі елде ішкі сұранысты арттырады. Ауыл шаруашылығы өндірісінің дамуынсыз онымен сабақтас салалардың дамуы мүмкін емес. Демек, агроөнеркәсіптік кешенін мемлекеттік қолдау және интенсивті дамыту оның алға дамуының маңызды алғышарты болып табылады. Агроөнеркәсіптік кешен экономикалық өсудің, елдің сауда және төлем балансын жақсартудың қосымша қайнар көзі болып саналады.

Бүгінгі таңда, Ауыл шаруашылығы тиімділік деңгейінің төмен болуының басты себебі Ауыл шаруашылық құрылымының шашыраңқы орналасуы.

Қазіргі уақытта елімізде төмен деңгейдегі жеке қосалқы шаруашылықтар басым, олар елімізде өндірілетін Ауыл шаруашылық өнімдерінің 50%-ын өндіреді, шаруа және фермерлер шаруашылықтары, яғни 75%-ға жуық ауыл шаруашылық ұйымдары шағын тауарлы болып табылады. Бұл салалар өз бетінше, инновация енгізу т.б. мәселелерді шеше алмайды [2].

Шағын және орташа шаруашылықтар үшін ауыл шаруашылығындағы техника көп жағдайларда қол жетімсіз екендігі байқалады. Бұл олардың отандық, не шетелдік өндіріс екендігіне байланысты емес, шағын фермерлерде, шаруа қожалығында егін егу алқабы көлемі 500 гектарға да жетпейді, қаржылай ресурстары, ауыл шаруашылық машиналары мен құрал-жабдықтарын алуға мүмкіндік болса, орташа деңгейдегісін алуға да жетпейді. Ал тіптен жаңашыл және тиімді ауыл шаруашылық техникасын сатып алуы мүлдем мүмкін емес, ол туралы сөз қозғаудың да керегі жоқ. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, орта және ірі ауыл шаруашылық қожалықтарының тиімділігі, шағын шаруа қожалықтарынан 3-5 есе жоғары екендігін көруге болады.

Дамыған агроөнеркәсіптік кешен бүкіл елдің байлығы болып табылады. Яғни, оның азық-түлікпен қамтамасыз етілуінің негізі, мемлекеттің ең қымбат қазынасы адами ресурстардың әл ахуатының артуының тұрақты көзі болып табылады. Осы тұрғыда агроөнеркәсіп кешенін қолдау, Қазақстан Республикасы Президентінің жыл сайынғы халыққа арнаған жолдауларынан бұл мәселе тұрақты көтерілуде. Атап айтсақ, біз еліміздегі аграрлық бизнесті мемлекеттік реттеу мен қолдау жүйесінің негізін қалыптастырдық.

Мемлекеттің қолдауынсыз ауыл шаруашылығы дамымайды, шаруа қожалары өздерінің болашақтағы мүмкіндіктеріне деген сенімін жоғалтып, сәйкесінше банкроттыққа ұшырайды. Мемлекеттік қолдаудың көптеген аспектілері бар. Мысалы, аграрлық өндірістің дамуын, мемлекеттің

қажеттіліктері үшін ауыл шаруашылық өнімдерін сатып алуды, бағаны реттеуді, ауыл шаруашылығы өнімдерінің негізгі түрлерінің өндірісіне квота бөлуді, сырттан келетін арзан өнімдерге кедергілер қоюды, әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыруды және т.б. қолдау.

Агроөндірістік кешенді мемлекеттік реттеудің қажеттілігі айқын, өйткені мемлекеттік реттеудің негізгі мақсаттарының бірі азық-түлік қауіпсіздігін сақтау және халықты азық-түлікпен қамтамасыз етуді жақсарту. Аграрлық секторды мемлекеттік реттеудің міндеттері агроөнеркәсіптік өндірісті дамыту және тұрақтандыру, ауыл шаруашылығы және өзге де салалар арасында байланысты сақтау, шаруашылықтарды керекті құралдармен қамтамасыз ету, ауыл шаруашылық қызметкерлердің кірістерін кәсіпорын қызметкерлерінің кірістерімен теңестіру, отандық ауыл шаруашылық тауар өндірушілерді қолдау және т.б [3].

Сонымен қатар, республикада агроөнеркәсіптік кешенді басқару мынадай жүйелерден тұрады:

- өзін-өзі басқару;
- шаруашылықты басқару;
- интенсивті дамыту және реттеу.

Агроөнеркәсіп кешенін интенсивті дамытудың экономикалық әдістеріне салықтық қызмет, қаржы-несие, қазыналық және қаржылық, бағалық әдістер жатады.

Сурет 1. Агроөнеркәсіп кешенін интенсивті дамытудың экономикалық әдістері.

Өзін-өзі басқару жүйесі – жекелеген шаруашылықтардың өз ісін жүргізу үшін өзін-өзі басқаруы. Қазіргі кезде жекелеген шаруашылықтардың құрылымы екі саладан тұрады: меншік иесі және тауар өндіруші. Мұндай құрылымда меншік иесінің пайдалы жақтары бар. Біріншіден, орталықтандырылған басқарушылықтан арылады. Екіншіден, басқару жоғарыдан емес төменнен жоғарыға қарай болады. Үшіншіден, шаруашылық иелері өз ісін өз қалауынша жүргізуге мүмкіндік алады.

Шаруашылықты басқару түрлі ассоциациялық ұйымға кіруші мүшелердің жарнасынан құралады. Ассоциация мүшелері өнімді өндіру кезінде бір-біріне техникалық көмек көрсете алады. Басқару жүйесі төменнен жоғарыға қарай демократиялық негізде құрылғандықтан ассоциацияның әрбір мүшесі өз ұсыныс бастамасын айтып, оны өзі жүзеге асыра алады.

Интенсивті дамыту – керекті кезеңде ауыл шаруашылық қызметінің мәселесіне ықпал ету механизмінің негізінде тікелей және жанама әсер етудің жиынтығы. Мемлекеттік басқару екі бағытта жүзеге асырылады:

– әкімшілік басқару, оған мемлекеттік механикалық тексеру, жерді пайдалану жөніндегі бақылау, мал дәрігерлік, карантиндік мал тұқымын асылдандыруды басқару қызметтері жатады;

– мемлекеттік реттеу, ол экономикалық тетіктер арқылы жүзеге асырылады. Олар: бюджеттік қаржылық көмек, қаржы көздері, әртүрлі жәрдемдер, жоғары сатып алу бағасын ұстау, ғылыми жаңалықтар пайдалану арқылы ауыл шаруашылығында өнімділікті арттыру.

Сонымен қатар, қазіргі жағдайда агроөнеркәсіптік кешенде өндірісті ұйымдастыратын субъектілер келесілер:

- мемлекеттік және ұжымдық кәсіпорындар;
- агрофирмалар мен агрокомбинаттар;
- мемлекеттік және ұжымдық кооперативтер;
- кооперативтер мен олардың ассоциациялары;
- акционерлік қоғамдар мен кәсіпорындар;
- шаруашылық серіктестіктер;
- шаруа (фермер) қожалықтары.

Тұтас алғанда мемлекеттік органдар ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер мүддесін қорғай отырып, қажетті қаржы көздерімен қамтамасыз етулері, қала жұмыскерлерін ауылға шоғырландыру арқылы өндірісті шикізатпен қамтамасыз ету, ауыл шаруашылық кәсіпорындарының тоқтаусыз жұмыс істеуіне мүмкіндік, қала берді қолдау жасауы тиіс.

Б.А. Жетпісбаевтың пікірі бойынша, ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеудің бір көрінісі ретінде ауыл шаруашылық тауар өндірушілердің және түгел ауыл халқының әл-ауқатын арттыру үшін мемлекеттің аграрлық саясатын жүзеге асыруға бағытталған және мемлекетпен жүзеге асырылатын шаралар кешенінен тұратын ауыл шаруашылық өндірісін басқару болып табылады.

«Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы» Қазақстан Республикасының заңының 3-бабында агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеудің мынадай мақсаттары бекітілген:

- ауылдық аумақтардың әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымын дамыту және ауыл халқын қолайлы тұрмыс жағдайларымен қамтамасыз ету;
- мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды тұрақты экономикалық және әлеуметтік дамытуды қамтамасыз ету;

– бәсекеге қабілетті ауыл шаруашылығы өнімін және оның қайта өңдеу өнімдерін өндірудің экономикалық жағдайларын жасау болып табылады.

Ал, аталмыш заңның 9-бабы агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеуге арналған. «Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу азық– түлік қауіпсіздігін, агроөнеркәсіптік кешен өнімі нарықтарының тұрақтылығын қамтамасыз етуге, кәсіпкерліктің тиімді жүйесін құруға, отандық өнімнің бәсекелестік артықшылығын қолдауға, сондай-ақ, өсімдік шаруашылығын, мал шаруашылығын, балық шаруашылығын, ауыл шаруашылығы шикізатын қайта өңдеуді және тамақ өнеркәсібін дамыту үшін жағдай жасау арқылы ауыл халқының тұрмыс деңгейін көтеруге, ветеринариялық-санитариялық және фитосанитариялық қауіпсіздікті, техникалық жарақтандыру мен басқа да ілеспе қызмет салаларын қамтамасыз етуге, ауылдық аумақтардың әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымын дамытуға бағытталған.

Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу:

– агроөнеркәсіптік кешен мен ауылдық аумақтар саласында кредит беруді дамыту;

– агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялау;

– сатып алу операциялары мен баға интервенцияларын жүргізу;

– мамандандырылған ұйымдар құру;

– агроөнеркәсіптік кешен тауарларының экспорты мен импортын реттеу;

– агроөнеркәсіптік кешенді техникалық жарақтандыру;

– агроөнеркәсіптік кешенді ақпараттық-маркетингтік қамтамасыз ету;

– агроөнеркәсіптік кешенді ғылыми, нормативтік-әдістемелік қамтамасыз ету және ол үшін кадрлар даярлау;

– ауылдық аумақтардың әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымының дамуын инвестициялауды жүзеге асыру;

– ауылды оңтайлы қоныстандыруды ұйымдастыру;

– ветеринариялық-санитариялық және фитосанитариялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету;

– салықтық, бюджеттік, кедендік-тарифтік, техникалық реттеу шаралары мен Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сәйкес өзге де шараларды қолдану арқылы жүзеге асырылады.

Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды мемлекеттік реттеудің осы баптың 2-тармағында белгіленген іс-шаралары:

– Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне;

– Қазақстан Республикасының Үкіметі мен жергілікті атқарушы органдар (әкімдіктер) бекітетін мемлекеттік, салалық (секторлық), өңірлік бағдарламаларға және оларды іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарларына сәйкес көзделген бағыттар бойынша қаржыландырылады.

Осы іс-шараларды қаржыландырудың жыл сайынғы көлемі тиісті қаржы

жылына арналған республикалық бюджет туралы заңмен және мәслихаттардың жергілікті бюджет туралы шешімдерімен белгіленеді». Бірақ, біздің ойымызша, аграрлық қатынастарды мемлекеттік реттеудің барлық мақсаттары қолданыстағы заңнамада көрініс таппаған. Мысалы, агроөнеркәсіптік өндірісті экологизациялау, яғни экологиялық таза өнімді өндіру мақсатында ауыл шаруашылық өндірісте экологиялық-құқықтық нормалардың сақталуын қамтамасыз ету сияқты мақсатты міндетті түрде бекіту қажет.

Әдебиеттер тізімі

1 Абдикаримова К. Современное состояние и развитие промышленной политики регионов Казахстана // Вестник евразийской науки. 2017. №5 (42).

2 Тажибаева Р.М. Государственная поддержка аграрного сектора Казахстана. Проблемы агрорынка. 2021;(1): 44-49. <https://doi.org/10.46666/2021-1-2708-9991.05>.

3 Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 12 шілдедегі № 423 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000423>.

ГРНТИ 72.75.39

ВАЖНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ DIGITAL МАРКЕТИНГА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНИЗАЦИЙ, РАБОТАЮЩИХ В СФЕРЕ НЕДВИЖИМОСТИ ДЛЯ КОММУНИКАЦИЙ В СОЦИАЛЬНЫХ МЕДИА

Е. Сатыбалдыұлы, А.А. Сагандықов

Магистранты МВА, Университет Международного Бизнеса имени Кенжегали Сагадиева, г. Алматы

В статье рассматривается сущность digital-маркетинга, его основная цель и специфика реализации. Представлены основные принципы реализации диджитал-маркетинга на предприятии. Приведены основные цифровые каналы коммуникации и выделены ключевые коммуникативные стратегии. Отмечена важность digital-маркетинга в обеспечении широкого простора возможностей для продвижения, рекламы и коммуникации брендов. Обозначена степень вовлеченности жителей Казахстана в пользование интрнетом и социальными сетями, с выделением наиболее востребованных.

Ключевые слова: digital-маркетинг, социальные медиа, коммуникации бренда, коммуникативная стратегия, вовлеченность пользователей.

Сегодня субъекту хозяйствования недостаточно просто иметь хорошие услуги или продукты. Для наращивания объемов продаж и получения желаемой прибыли необходимо донести до сознания каждого потенциального и целевого потребителей те основные выгоды, которые те получают от использования именно продуктов и услуг того или иного производителя. Для этого, все предприятия должны осуществлять качественные коммуникации (связи) со своими потребителями и иными заинтересованными сторонами.

Современные теоретические конструкторы новейшей цифровой экономики, а также реальные действия всего спектра субъектов хозяйствования, демонстрируют возникновение новейших коммуникационных ролей корпоративного маркетинга, что, в свою очередь, актуализируя значимость и необходимость более качественного построения, и, что весьма важно, систематического управления взаимоотношениями с целевыми потребителями не только в оффлайн-среде, но и в онлайн.

Именно, поэтому, важной частью маркетинговой стратегии современного предприятия становится digital-маркетинг, который обеспечивает широкий

простор возможностей для продвижения, рекламы и коммуникации брендов. При этом, сегодня многие казахстанские предприятия в независимости от сферы и масштабов бизнеса несколько недооценивают важность digital-маркетинга для качественного взаимодействия (в части маркетинговых коммуникаций) своего предприятия, что не позволяет им налаживать качественные взаимоотношения с потенциальными и целевыми потребителями, в результате чего они имеют завышенный нерентабельный маркетинговый бюджет, не приносящий должного эффекта в виде роста выручки и прибыли.

Сам термин «digital-маркетинг» возник в середине 1980-х годов тогда, когда фирма SoftAd Group разработала новую рекламную кампанию для нескольких автопроизводителей.

Digital-маркетинг (или цифровой маркетинг) представляет собой комплексное продвижение компании, продуктов или услуг с помощью всех доступных цифровых каналов, которые охватывают как онлайн, так и оффлайн аудиторию [1]. Под digital маркетингом в более широком смысле понимают реализацию маркетинговой деятельности субъекта хозяйствования с применением цифровых ИК.

Глобальная цель digital-маркетинга единственная – это рост прибыли.

Цифровой (digital) маркетинг используют на всех этапах процесса взаимодействия с целевыми потребителями в сегментах b2b и b2c, он крайне важен для любой сферы бизнеса, поскольку он позволяет закрывать большое число важных коммерческих задач:

- расширяет охват аудитории;
- стимулирует продажи;
- увеличивает доход;
- снижает затраты;
- повышает репутацию бренда [2].

Цифровой (digital) маркетинг предназначен для охвата потенциальных клиентов при помощи цифровых каналов. Основные коммуникационные каналы Digital-маркетинга приведены на рис.1.

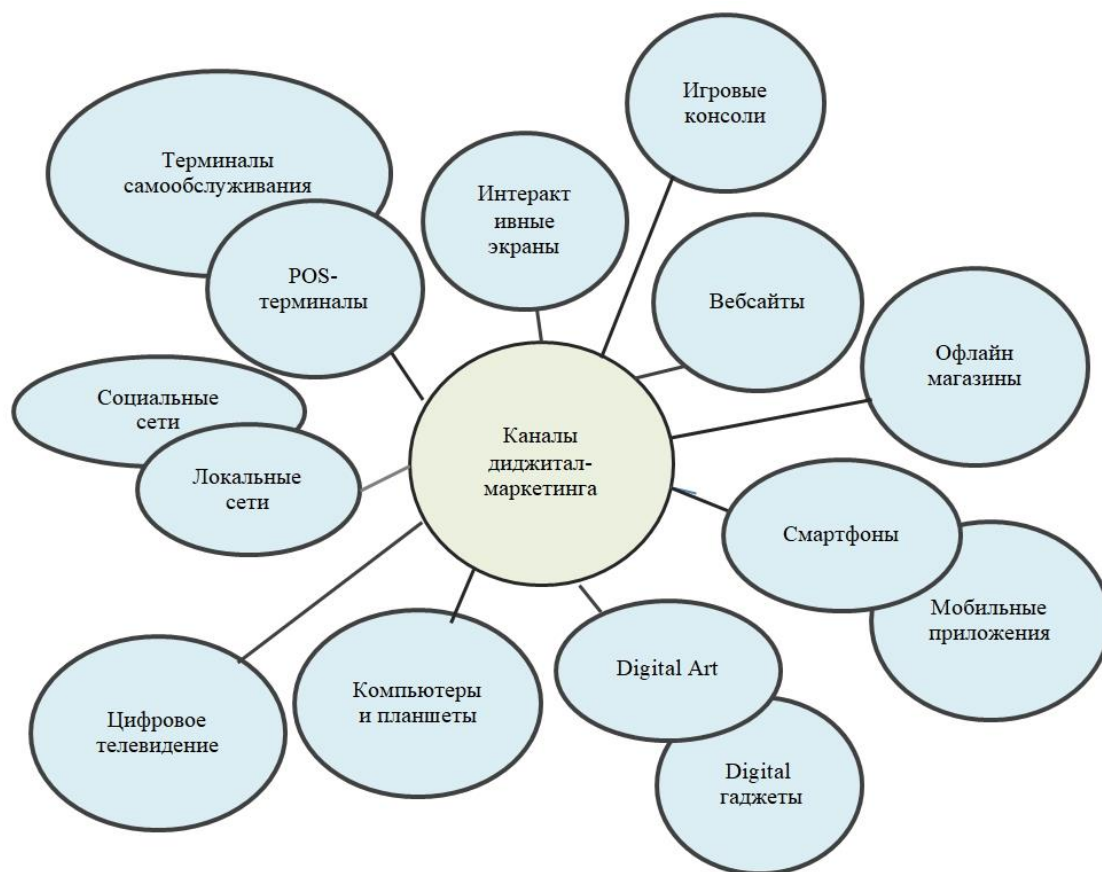

Рисунок 5. Основные коммуникационные каналы Digital-маркетинга.
Примечание – источник [3, с.164-168].

Инструменты цифрового маркетинга позволяют собирать точную и объективную информацию о целевой аудитории, отслеживать и анализировать эффективность рекламных кампаний [28, с. 47-78].

Основные принципы диджитал-маркетинга приведены на рис.2.

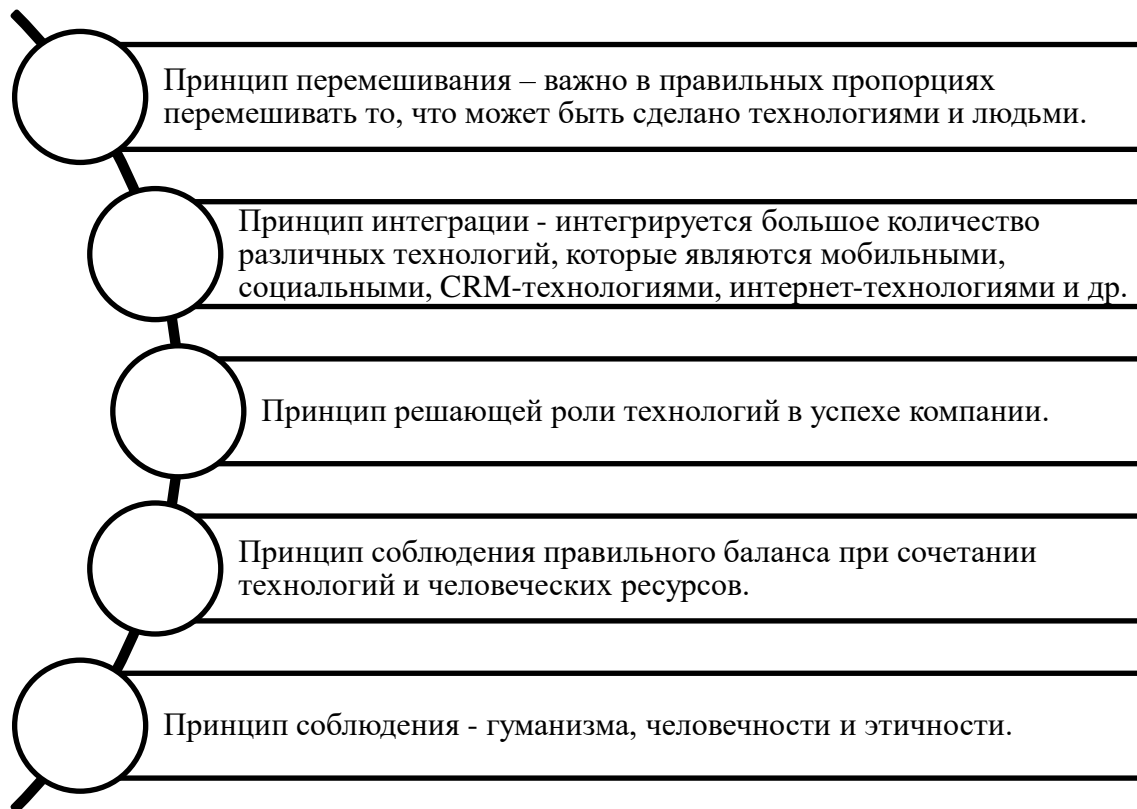

Рисунок 2. Основные коммуникационные каналы digital –маркетинга.
Примечание – источник [4].

Коммуникационные сообщения бренда транслируются через определенные каналы коммуникации. Каналы коммуникаций представляют собой маркетинговые инструменты, при помощи которых коммуникативное сообщение как определенной рода информация передается от источника (компании) к объекту ее получения (потребителю, иной заинтересованной стороне).

Выделяют такие виды коммуникаций как: выставки и различные рекламные мероприятия, интернет как канал коммуникации, мобильные приложения, наружная реклама, объекты торговли, рассылка по e-mail, СМИ и социальные медиа (социальные сети).

Социальные медиа (от англ. social media) представляют собой совокупность всех интернет-площадок, работающих на основе онлайн-технологий, предоставляющие своим пользователям возможность устанавливать коммуникационные связи друг с другом и производить определенный пользовательский контент.

Для реализации цифрового маркетинга весьма важно создать адекватную стратегию.

Процесс создания коммуникативной стратегии включает в себя такие этапы:

- оценка текущей ситуации;
- постановка целей и определение задач;

- выбор целевой аудитории для коммуникации;
- сегментация целевой аудитории;
- создание портрета потребителя (как получателя коммуникационного сообщения);
- выбор канала коммуникации;
- построение коммуникационной деятельности, формирование и описание стратегии;
- реализация стратегии, контроль и анализ эффективности ее результатов.

Основные модели коммуникационной стратегии применимой в том числе в диджитал маркетинге и их характеристика приведена табл.1.

Важно отметить, что на сегодняшний день цифровой маркетинг уже выступает одним из самых эффективных элементов общего комплекса маркетинговых коммуникаций, не подающих признаков остановки или замедления своего развития. Этому способствует то, что одним из важных трендов, реализующихся в потребительской среде, в том числе Казахстана, является тотальная диджитализация и рост популярности различных социальных сетей.

Таблица 1. Модели коммуникационной стратегии.

Коммуникационная стратегия AIDA	А – внимание (attention), I – интерес (interest), D – желание (desire), A – действие (action). Модель скрытого управления покупателем, предполагает, что медиакоммуникации привлекут внимание человека, затем вызовут интерес, приводящий к желанию обладать, что в свою очередь стимулирует к действию – покупке. Эта модель стала основой классической воронки продаж в маркетинге («знаю-хочу-плачу»).
Коммуникационная стратегия АССА	А – внимание (attention), С – понимание (comprehension), С – уговоры (conviction), А – действие (action) формула коммуникативного сообщения, которая в процессе рекламного воздействия сводит большинство клиентов к определенной целевой аудитории, которая в конечном итоге и совершает действие.
Коммуникационная стратегия AIMDA	А – внимание (attention), I – интерес (interest), M – мотив (motive), D – желание (desire), A – активность (activity). Дополнительная Мотивация (M) является достаточно мощным «бонусом», который существенно повышает шансы на успех коммуникативного послания
Коммуникационная стратегия 4P	Согласно ей в рекламе должны быть: P – визуальная составляющая (picture), P – обещание (promise), P – подтверждение (prove), P – стимул или толчок (push).
Коммуникационная стратегия 4A	А – осведомленность (awareness), А – отношение (attitude), А – действие (action), А – повторное действие (action again).
Коммуникационная стратегия DIBABA	В данной модели добавлен фактор обратной связи: D – оценка желаний ЦА (desire), I – отождествление потребностей с предложениями компании (identification), B – подталкивание к

	решению о покупке за счет акцента на том, как товары закрывают актуальную потребность (bamp), A – фиксация реакции клиента (reAction), B – призыв к покупке (buy), A – атмосфера, способствующая приобретению товара (atmosphere).
Коммуникационная стратегия DAGMAR	Это аббревиатура от миссии модели (на английском, как и в предыдущих вариантах): Defining Advertising Goals for Measured Advertising Results («Определение целей рекламы для измерения рекламных результатов»). Суть модели похожа на предыдущие: узнавание ТМ – осведомленность о качестве – убеждение (предрасположенность к приобретению) – действие.

Цифровизация касается всех сфер строительного бизнеса, в том числе коммуникаций, реализуемых через социальные медиа. Тренды цифровизации все в большей степени затягивают потребителей в социальные медиа, в которые пользователи имеют возможность входить, как со стационарных компьютеров, так и различных мобильных устройств. Так, по существующим аналитическим данным платформы DataReportal, в Казахстане на начало 2023 года общее число интернет-пользователей составило 17,73 млн. человек., что составляет 90% от всего населения на 1 марта 2023 года население Казахстана 19,8 млн. человек [5].

Таким образом, практически все население страны нашего государства использует интернет. Аудитория социальных сетей, при этом, от общего количества пользователей составляет 66,8%. Согласно данным statcounter.com (счетчика посещаемости социальных сетей), казахстанцы в большей степени предпочитают проводить время в Facebook, нежели в Instagram. При этом, самым любимым сервисом среди жителей страны остается Youtube рис.3.

Рисунок 3. Предпочтения казахстанцев в отношении социальных медиа.
Примечание – источник [6].

Отметим тот факт, что платформа не отслеживает посещения казахстанцами Telegram и TikTok. Наиболее популярными социальными сетями среди молодежи Казахстана в независимости от города являются: Instagram, VK и Youtube рис. 4.

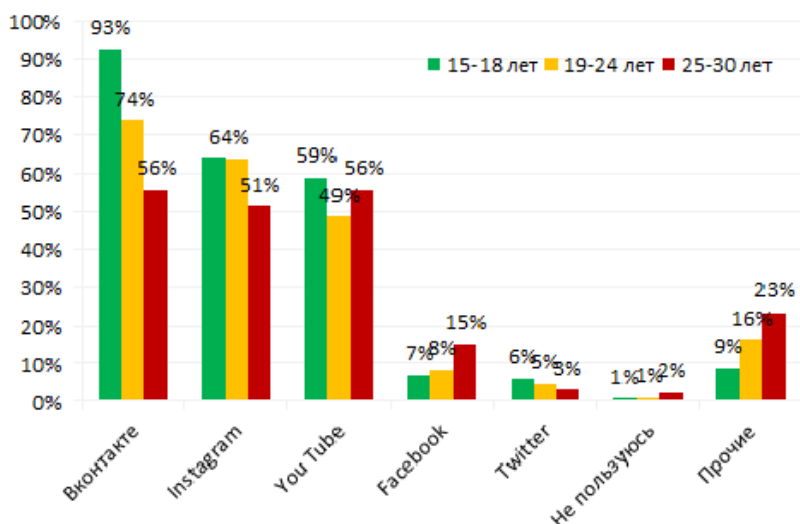

Рисунок 4. Предпочтения молодежи Казахстана в отношении социальных медиа.
Примечание – источник [7].

В число наиболее популярных социальных сетей, которые жители Казахстана посещают при помощи мобильных также входят Facebook (18,87%) и его российский «клон» VKontakte (8,96%). На другие социальные сети приходится 9,49% рынка РК рис.5.

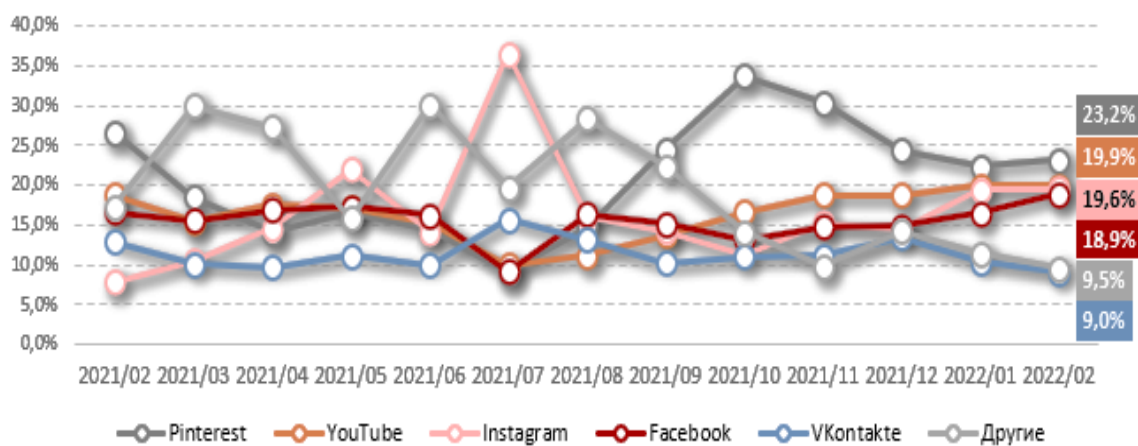

Рисунок 5. Самые популярные социальные сети в Казахстане среди пользователей мобильными телефонами, %.
Примечание – источник [8].

Таким образом, важность коммуникации компаний через социальные медиа посредством инструментов digital-маркетинга не вызывает сомнения, поскольку позволяет на качественно новом уровне привлечь и удержать интерес целевой аудитории к бренду и его продуктам.

Литература

- 1 Данько Т.П. Вопросы развития цифрового маркетинга // ПСЭ. – 2013. – № 3 (47). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/voprosyrazvitiya-tsifrovogo-marketinga> (дата обращения: 09.04.2023).
- 2 Digital маркетинг URL: <https://unitalk.cloud/ru/insajty-dlya-biznesa/digital-marketing/> (дата обращения: 09.03.2023).
- 3 Таппасханова Е.О., Токмакова Р.А., Атабиева А.Х., Бисчекова Ф.Р. «Использование цифровых технологий в маркетинге» Международный научно-исследовательский журнал. Вып.№ 10-1 (100). – 2020. – С. 164-168.
- 4 Акулич М. Digital маркетинг клиентоориентированный подход в действии! Режим доступа: https://rep.bntu.by/bitstream/handle/data/54288/Didzhital_marketing_klientoorientirovannyj_podhod_v_dejstvii.pdf;jsessionid=E19E966484AE4CCF74835CE5FB0788A8?sequence=1 (дата обращения: 18.03.2023).
- 5 Статистика по численности населения Казахстана на 2023 год Режим доступа: <https://www.populationpyramid.net/ru/%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD/2023/> (дата обращения: 05.04.2023).
- 6 Facebook обогнал по популярности Instagram в Казахстане Режим доступа: <https://arbat.media/vaznoe-v-kazahstane/facebook-obogнал-populyarnosti-instagram-v-kazahstane-7498> (дата обращения: 22.03.2023).
- 7 Тренды казахстанской молодежи: наиболее популярные социальные сети у молодежи. Режим доступа: <https://www.brif.kz/blog/?p=3304> (дата обращения: 22.03.2023).
- 8 Популярные мобильные соцсети в Казахстане Февраль 2022 Режим доступа: <https://ranking.kz/reviews/other/populyarnye-mobilnye-socseti-v-kazahstane-fevral-2022.html> (дата обращения: 22.03.2023).

ГРНТИ 06.91

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КАЧЕСТВА УПРАВЛЕНИЯ ПЛАНИРОВАНИЕМ МЕСТНЫХ БЮДЖЕТОВ

Н. Төлепбергенқызы

Магистрант, ЕНУ им Л.Н. Гумилева, г. Астана

Эффективное и действенное управление планированием местного бюджета имеет решающее значение для обеспечения благосостояния граждан и устойчивого развития местных сообществ. Управление местными бюджетами является ключевым компонентом надлежащего управления, и это необходимо для обеспечения устойчивого развития и экономического роста на местном уровне. Таким образом, государственное регулирование играет важную роль в обеспечении качества управления планированием местного бюджета. Цель данной статьи в изучении государственного регулирования обеспечения качества управления планированием местных бюджетов. Объект изучения – процесс управления планированием местных бюджетов.

Ключевые слова: государственное регулирование управление планированием, бюджет, обеспечение качества, развитие.

Местные бюджеты являются важнейшим источником финансирования государственных услуг, таких как образование, здравоохранение, инфраструктура и социальное обеспечение. Поэтому обеспечение качества управления планированием местных бюджетов имеет решающее значение для достижения хороших результатов в этих областях. В последние годы Казахстан добился значительного прогресса в совершенствовании систем управления государственными финансами, включая управление местными бюджетами. Система местного самоуправления в стране децентрализована, местные органы власти отвечают за предоставление широкого спектра государственных услуг, включая образование, здравоохранение, социальное обеспечение и инфраструктуру. Децентрализация местных органов власти позволила повысить эффективность и результативность предоставления услуг на местном уровне, но при этом возникла необходимость в надежных системах финансового управления для обеспечения подотчетности и прозрачности планирования и расходования средств местного бюджета.

Одной из основных функций государственного регулирования в этом отношении является установление четких руководящих принципов и стандартов планирования местного бюджета. Это может включать требования к прозрачности, подотчетности и участию общественности в бюджетном процессе. Государственное регулирование также может устанавливать конкретные требования к отчетности, такие как публикация бюджетов, годовых отчетов и аудиторских проверок, что помогает обеспечить прозрачность и ответственность деятельности местных органов власти.

Одним из ключевых факторов обеспечения качества управления планированием местного бюджета в Казахстане является законодательная база. В стране принят ряд законов и нормативных актов, которые обеспечивают четкую правовую основу для управления финансами местных органов власти. Например, Закон «О местном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан» определяет полномочия и обязанности местных органов власти в отношении бюджетного планирования и расходования средств. Закон также устанавливает правовые рамки для участия общественности в бюджетном процессе, что является важным элементом обеспечения прозрачности и подотчетности [1]. Другим важным фактором обеспечения качества управления планированием местного бюджета является потенциал местных органов власти. В Казахстане правительство реализовало ряд инициатив по наращиванию потенциала для улучшения навыков и знаний чиновников местных органов власти в области управления финансами. Это включает программы обучения, семинары и другие формы поддержки, направленные на укрепление потенциала местных органов власти в области:

- бюджетного планирования;
- финансовой отчетности;
- мониторинга и оценки [2].

Мониторинг и оценка планирования местных бюджетов необходимы для обеспечения качества управления. В Казахстане создана система мониторинга и оценки финансового управления местных органов власти, которая включает регулярные аудиты и оценки местных бюджетов. Это помогает выявить слабые места в системе и при необходимости принять корректирующие меры. Участие общественности также имеет решающее значение для обеспечения качества управления планированием местного бюджета. Казахстан прилагает усилия для вовлечения граждан в бюджетный процесс с помощью различных механизмов, таких как общественные слушания и консультации. Это помогает обеспечить подотчетность должностных лиц местных органов власти перед населением, а также учесть вклад общественности в процесс планирования бюджета.

Помимо установления руководящих принципов и стандартов, государственное регулирование может также предусматривать механизмы надзора и правоприменения для обеспечения соблюдения этих стандартов. Это может включать назначение аудиторов и других должностных лиц для мониторинга планирования местного бюджета, обеспечения справедливости, эффективности и результативности бюджетных процессов. Они также могут

включать штрафы и другие санкции за несоблюдение, что может служить сдерживающим фактором против коррумпированной или неэффективной практики бюджетирования.

Государственное регулирование может также предоставлять ресурсы и поддержку местным органам власти, чтобы помочь им улучшить процессы бюджетного планирования, это может включать:

- техническую помощь;
- обучение;
- доступ к передовому опыту и другим ресурсам.

Предоставляя эти ресурсы, государственное регулирование может помочь местным органам власти улучшить свои возможности по эффективному планированию и управлению бюджетом, что может привести к лучшим результатам для граждан и сообществ. Наконец, государственное регулирование может сыграть свою роль в продвижении инноваций и экспериментов в планировании местных бюджетов. Это может включать разработку пилотных программ и других инициатив для тестирования новых подходов к планированию и управлению бюджетом. Обеспечивая поддержку инновационных подходов, государственное регулирование может помочь местным органам власти разработать новые и более эффективные способы управления

В Казахстане внедрена система электронного бюджетирования, которая позволяет местным органам власти разрабатывать и управлять своими бюджетами в режиме онлайн. Это повысило эффективность и точность процесса бюджетного планирования, а также прозрачность и подотчетность. Так обеспечение качества управления планированием местных бюджетов необходимо для достижения хороших результатов в области образования, здравоохранения, инфраструктуры и социального обеспечения. Казахстан представляет собой хороший пример ключевых факторов, которые могут помочь в достижении этой цели, включая сильную правовую базу, инициативы по наращиванию потенциала, участие общественности, использование технологий, а также мониторинг и оценку. Приняв эти меры, другие страны могут улучшить системы управления финансами местных органов власти и обеспечить эффективное предоставление государственных услуг на местном уровне.

При оценке текущего состояния финансового контроля местного управления следует начать с определения того, какие финансовые процессы представляют наибольший риск. Один из способов, с помощью которого внутренние аудиторы могут оценить финансовый контроль, заключается в рассмотрении всех функций и процессов в области бухгалтерского учета и финансов. В этом примере процесс выплаты денежных средств из республиканского бюджета является областью, в которой внутренние аудиторы хотели бы установить надежный финансовый контроль. Другим примером области, где строгий контроль абсолютно необходим, является расчет заработной платы. Начисление заработной платы – это такой большой расход,

что малейшая ошибка или пробел в системе контроля может привести к катастрофическим последствиям [3]. Так сильный финансовый контроль не только помогает предотвратить и обнаружить мошенничество в планировании местных бюджетов, но и выявить истинные ошибки в бухгалтерском учете и управленческой отчетности. Группа внутреннего аудита должна рассмотреть план, а после того, как планы по устранению недостатков разработаны и находятся в процессе реализации, важно регулярно контролировать ход их выполнения. С точки зрения контроля расходов, опасность заключается в том, что эти затраты становятся «скрытыми расходами», которые становятся слишком реальными в последующие годы. Роль бухгалтера заключается в том, чтобы разработать разумные способы измерения этих обязательств и раскрыть их для тех, кто санкционирует эти выплаты. Данные бухгалтерского учета могут помочь, например, в измерении эффективности путем сравнения затрат на тонну мусора и других отходов, уборку улиц или содержание дорог между разными областями. Государственные и местные органы власти испытывают аналогичную потребность в поиске информации и анализе, выходящих за рамки традиционных финансовых отчетов. Таким образом, государственное регулирование обеспечения качества управления планированием местных бюджетов состоит из следующих фаз:

Фаза 1. Подготовка (занимает до 6 месяцев). Определить стратегические цели и собрать запросы на операционный бюджет департаментов. Прежде чем составлять бюджет, городским управляющим необходимо получить информацию от каждого департамента, эта информация поступает в виде бюджетных запросов. Но прежде чем департаменты смогут подать свои запросы, они должны быть полностью осведомлены о стратегических целях города и определить свои собственные стратегические цели.

Фаза 2. Встречи для рассмотрения запросов. Обсуждения обычно проводятся в контексте одного из четырех типов подходов к бюджетированию:

- бюджетирование на основе приоритетов;
- бюджетирование на основе нулевых показателей;
- бюджетирование по результатам;
- базовое бюджетирование.

Фаза 3. Окончательная доработка местного бюджета и направление его в законодательный орган. Утверждение занимает 1-2 месяца.

Фаза 4. Законодательный орган подробно рассматривает бюджет. В зависимости от размера группы, комитеты могут курировать различные части бюджета. Каждый член комитета подробно рассматривает планируемый бюджет и при необходимости вносит предложения по его пересмотру.

Фаза 5. Законодательный орган может провести слушания по бюджету и информационную сессию для участия общественности. Местные органы власти призваны обслуживать население, поэтому вклад общественности в бюджет крайне важен. Помимо проведения публичных бюджетных слушаний и информационной сессии, они могут использовать и другие методы сбора общественного мнения, включая дискуссионные сессии и опросы.

Фаза 6. Одобрение запланированного бюджета. Реализация и оценка проводится в течение финансового года, на который был составлен бюджет.

Фаза 7. Государственное регулирование расходов. В течение года важно отслеживать соотношение прогнозируемых и фактических расходов. Сбор данных помогает департаментам более эффективно принимать бюджетные решения и заставляет всех отчитываться за свои действия.

Фаза 8. Окончательная сверка бюджета.

До этого национальные системы бухгалтерского учета, финансовая и бюджетная отчетность регулировались правительствами по-разному и обычно использовали кассовый или модифицированный кассовый метод учета. В традиционных системах государственного управления центральную роль в системах учета государственного сектора играет национальный бюджет. Хотя национальные правительства являются уникальными и суверенными институтами в политическом плане, бюджет выражает суверенитет национального правительства в финансовом плане. Он является инструментом бюджетной политики в отношении доходов и расходов для достижения макроэкономических целей, которые должны служить ориентирами для оценки результатов деятельности, частично измеряемых системой бухгалтерского учета. Из-за такой тесной взаимосвязи «зачастую трудно определить, где заканчивается бюджетирование и начинается бухгалтерский учет» [4]. Их сложные взаимоотношения можно увидеть в различиях, которые отражают фокус, временную перспективу, концептуальную модель, систему учета и метод измерения, хотя они оба производят финансовую информацию.

На политической арене, где принимаются решения по контролю за расходами, опыт показывает, что исполнительная и законодательная власть будет руководствоваться своим желанием контролировать полномочия или финансовые обязательства по новым и существующим программам, тем самым отдавая предпочтение бюджетированию на основе затрат, основанному на учете по методу начисления. Опыт также показывает, что основное внимание будет уделяться денежным расходам и доходам, поскольку они будут служить мерилom необходимости новых поступлений или заимствований [5]. В таких условиях учет по методу начисления может сыграть важную роль в раскрытии финансового состояния местного бюджета, но будет иметь лишь косвенное отношение к контролю за расходами. В конечном итоге, вопрос о том, сколько времени и денег следует потратить на совершенствование систем учета, должен быть подвергнут такому же анализу затрат и выгод, который применяется к программным решениям.

В заключение следует отметить, что государственное регулирование играет важную роль в обеспечении качества управления местным бюджетным планированием. Устанавливая четкие руководящие принципы и стандарты, обеспечивая механизмы надзора и контроля, а также предлагая ресурсы и поддержку, государственное регулирование может помочь местным органам власти более эффективно планировать и управлять своими бюджетами, что может привести к лучшим результатам для граждан и сообществ. Поэтому

важно, чтобы государственное регулирование продолжало уделять приоритетное внимание этой важной функции для обеспечения прозрачности, подотчетности и устойчивого развития на местном уровне.

Литература

1 Думин А.С. Управления планированием местных бюджетов. – Алматы, 2021. – 148 с.

2 Нурмаганбетова М.С., Даулиева Г.Р., Ниязбаева А.А. О вопросах управления и формирования финансовых ресурсов местных бюджетов // Статистика и экономика. – 2021. – 1(4).

3 Осадчая Е.А. Планирование расходной части местных бюджетов как инструмент социально-экономического развития территорий // Формирование рыночных отношений. – 2016. – 7-8 (182-183).

4 Присяник Н.В. Роль государственного управления расходами местных бюджетов в развитии городского комплекса: зарубежный опыт // БИ. – 2013. – 6.

5 Кузулгуртова А.Ш. Построение механизма государственной финансовой политики и его основные элементы // Финансы и кредит. – 2010. – 34(418).

ГРНТИ 06.75.02

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРОЦЕССА ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

А.Ж. Асаинов

Докторант, Монгольский университет поствысшего образования, г. Улан-Батор, Республика Монголия

В статье рассмотрены вопросы касательно отработки механизма зарубежных стран, тем не менее, изучение базовых принципов построения системы государственного управления в экономически развитых странах, рассмотрение роли продовольственной безопасности в их политике национальной безопасности и анализ основных методов регулирования процесса продовольственного обеспечения представляются нам полезными и пригодными к внедрению с учетом особенностей развития Казахстана.

Ключевые слова: США, АПК, Программа продовольственных купонов, продовольственная безопасность, продовольственные программы.

При разработке системы управления процессом регионального продовольственного обеспечения целесообразно также использовать зарубежный опыт обеспечения продовольственной безопасности. Отметим, что большинство исследователей при его рассмотрении акцентируют внимание на аграрной политике государства, а вопросам регионального управления продовольственным обеспечением не уделяется должного внимания.

Примечательно, что именно наиболее экономически развитые страны с особым вниманием относятся к обеспечению должного уровня своей продовольственной безопасности. Они имеют развитые законодательные базы, регулирующие процесс обеспечения продовольственной безопасности, и отработанные механизмы реализации закрепленных в них положений. Ведущие страны мира поддерживают весьма высокий уровень самообеспечения продовольствием: США и Франция – 100%, Германия – 93%, Италия – 78%, Япония – 50%. В США и Японии состояние продовольственного снабжения населения официально признано одним из важнейших показателей национальной безопасности государства [1].

Анализ зарубежного опыта в этой области экономики показал, что аграрный протекционизм и государственное регулирование сельского хозяйства широко распространены в развитых странах, обеспечивая

стабильность их продовольственного рынка и поддерживая национальные АПК (рисунок 1).

Наглядным примером подобной политики является установление ограничений на ввоз в Японию основного в пищевом рационе ее населения продукта – риса. Результатом этой политики является 6-8 кратное превышение внутренней цены на рис в Японии по сравнению с ее мировым уровнем.

При этом в качестве факторов, сдерживающих необоснованный рост цен, в Японии выступают ограничительные меры в отношении единовременного повышения цен, действующие в отраслях, объем производства которых превышает 30 млрд. иен. Так, если в течение квартала более двух фирм повысят цены примерно на одинаковую величину. Комиссия по справедливым сделкам вправе затребовать от них обоснование этому и, при необходимости, принять соответствующие меры воздействия.

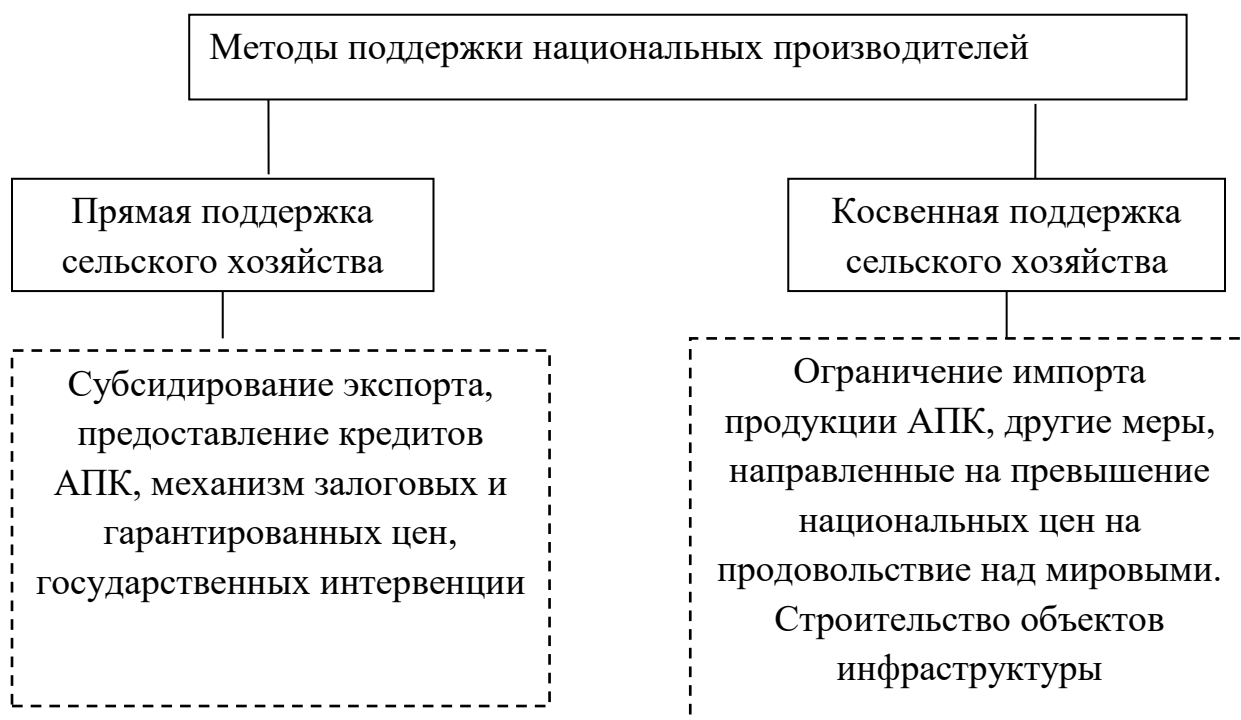

Рисунок 1. Методы поддержки национальных производителей в экономически развитых странах.

Примечание – составлено автором.

При этом в качестве факторов, сдерживающих необоснованный рост цен, в Японии выступают ограничительные меры в отношении единовременного повышения цен, действующие в отраслях, объем производства которых превышает 30 млрд. иен. Так, если в течение квартала более двух фирм повысят цены примерно на одинаковую величину. Комиссия по справедливым сделкам вправе затребовать от них обоснование этому и, при необходимости, принять соответствующие меры воздействия.

Сопоставляя между собой рассмотренные выше способы повышения уровня самообеспечения государства продовольствием, отметим, что

поддержка высоких цен на продовольствие занимала в 1990-х гг. 75% «эквивалента субсидий АПК» в ЕС, 87% – в Японии, около 50% – в США и Канаде.

Удельный вес прямых дотаций в субсидиях АПК достигает в Норвегии – 50%), тогда как в ЕС и США он составляет только 23%. Доля иных видов поддержки АПК (строительство объектов инфраструктуры и др.) значительна в таких странах как Австралия (60%) и Канада (40%) [2].

Таким образом, обеспечение продовольственной безопасности государства рассматривается правительствами экономически развитых стран как важнейшее условие сохранения суверенитета государства, независимости его внутренней и внешней политики.

Рассматривая мировой опыт государственного управления продовольственным обеспечением, следует особо отметить США – государство, обладающее одним из самых высокоразвитых АПК в мире и включающее в сферу своих национальных интересов не только обеспечение своей продовольственной безопасности, но и активную продовольственную экспансию на внешние рынки [3].

В настоящее время в США действует более 15 программ продовольственной помощи малоимущим слоям населения и фермерским хозяйствам:

1. Программа поощрения покупки продуктов питания на фермерском рынке;
2. Программа дополнительной продовольственной помощи;
3. Программа продовольственной помощи детям и взрослым;
4. Программа летней продовольственной помощи;
5. Специальная молочная программа;
6. Программа питания для лиц пожилого возраста;
7. Программа распределения продовольствия в индейских резервациях;
8. Программа чрезвычайной продовольственной помощи;
9. Продовольственные пожертвования благотворительным институтам, суповым кухням и продовольственным банкам;
10. Программа продовольственной помощи населению Пуэрто-Рико;
11. Программа продовольственной помощи в случаях стихийных бедствий.

Бюджетные расходы на американские программы государственной поддержки различаются по годам, повышаясь в годы большого урожая и низких рыночных цен.

Каждые пять лет в США принимаются законы, закрепляющие основные направления текущей государственной политики в сфере продовольственного обеспечения: принципы поддержки сельхозпроизводителей, виды и размеры продовольственной помощи малоимущим американцам, способы стимулирования экспорта продукции сельского хозяйства.

Хотя США относятся к числу наиболее богатых государств мира, вследствие резкого социального расслоения общества и там имеют место

серьезные проблемы с продовольственным обеспечением населения. Согласно официальным данным, 38 млн. американцев (14,5% населения страны) хронически недоедают.

Для решения указанной проблемы в Министерстве сельского хозяйства США был создан специальный орган – Служба по вопросам продовольствия и услуг потребителям (Food and Consumer Service).

Его основными задачами являются:

- укрепление здоровья нации за счет оказания продовольственной помощи нуждающимся слоям населения;
- стимулирование экономики АПК путем совершенствования механизма прямых связей с конечными потребителями продовольствия;
- повышение степени информированности населения по проблемам рационального питания.

Основной среди программ продовольственной помощи, реализуемых этим органом, является Программа продовольственных купонов (The Food Stamp Program), которая предусматривает выпуск купонов, дающих право малоимущим гражданам приобретать на них продукты питания. Программа также включает мероприятия по разработке научных рекомендаций по рациональному питанию в домохозяйствах и их доведению до широкой общественности.

Право на участие граждан в программе определяется уровнем их дохода, стоимостью имущества домохозяйства и рядом других параметров. Так, совокупный месячный доход для семьи из четырех человек, позволяющий участвовать в этой программе, не должен быть выше 130% от государственного уровня бедности. Размер среднемесячного пособия на одного человека определяется исходя из минимальной стоимости рациона диетического питания.

Денежные средства, выделенные на реализацию этой программы, распределяются по купонам между участниками Программы дополнительного питания для женщин, новорожденных и детей. Они направляются на приобретение на фермерском рынке свежих, обладающих высокой пищевой ценностью продуктов питания, особенно необходимых для детей и кормящих матерей. Отметим, что отдельные штаты ограничивают программу видами продукции, выращиваемыми в данном штате, с целью поддержки местного производителя.

Особый интерес при анализе мирового опыта регулирования продовольственного обеспечения представляет опыт Японии, в которой государственная поддержка мелкотоварного производства является одной из важнейших составляющих ее аграрной политики.

В Японии аграрный сектор получает надежную защиту в форме субсидирования и протекционистской политики. Государственное субсидирование производится в соответствии с программами производства и закупа сельскохозяйственной продукции, и в первую очередь, риса, как основной культуры питания населения [4].

В Японии насчитывается около 2,5 млн. фермерских хозяйств, средняя обрабатываемая площадь в которых составляет 1,5 га рис, являющийся главной сельскохозяйственной культурой, производится как крупными, так и мелкими фермерскими хозяйствами, собственники которых преимущественно заняты в других отраслях, а в своем хозяйстве работают в выходные дни и во время отпуска. Совмещать основную деятельность с сельскохозяйственной работой этим фермерам позволяет высокая степень механизации их хозяйств. Так, посадка и уборка риса в настоящее время механизирована на 99%, что привело к снижению трудозатрат на 10 га посевов с 117,8 чел. – час в 1970 г. до 36 чел. – час. в конце 1990-х гг [5].

Среди мер поддержки мелкотоварных сельскохозяйственных производителей отметим утвержденную в 1998 г. программу по стабилизации доходов японских фермеров. Она предусматривает получение производителем риса от государства 80% разницы между реальными и предполагаемыми доходами в случае снижения цены на рис ниже уровня средней цены, исчисляемого на основе цен за предшествующий трехлетний период.

В Японии поощряется также производство и других сельскохозяйственных продуктов (молока, мяса, пшеницы, овощей). Для этого проводится целенаправленная государственная кредитно-финансовая политика, включающая предоставление субсидий для повышения уровня механизации сельскохозяйственного труда. Объем ежегодных государственных субсидий в сельское хозяйство Японии составляет 10 млрд. долл. США.

С целью поддержки фермерских хозяйств еще в 1953 г. в Японии была создана государственная финансовая корпорация, предоставлявшая им аймы под 4-8 % годовых со сроком выплаты 25 лет. В настоящее время применяются долгосрочные займы со ставкой 3,5-7,5 % годовых и сроком на 10-15 лет, а также займы на модернизацию сельскохозяйственной техники и оборудования со ставкой 4,8-5,6 % и сроком выплаты 5-20 лет.

В основе государственного управления экономически развитых стран лежит принцип единой государственной стратегии регулирования соответствующей сферы общественных отношений (в том числе – связанных с продовольственным обеспечением), предусматривающий распределение функций, полномочий и ответственности за принимаемые решения между различными органами и уровнями власти государства.

Рассматривая региональный аспект управления, отметим, что в экономически развитых странах широко используются стратегии территориального развития, при разработке и реализации которых учитываются природные, социально-демографические, экономические и иные региональные особенности.

Так, в Канаде программы ценового регулирования продукции АПК, разрабатываемые федеральным правительством, учитывают не только вид продукции, но и региональные особенности, что приводит порой к заметному различию между соответствующими региональными программами.

Эффективность применения методов регулирования продовольственной безопасности, реализация предусмотренных программ и отдельных мероприятий в значительной степени зависит от структуры системы государственного управления.

Сельское хозяйство стран ЕС получает значительную поддержку не только со стороны национальных государств, но и из бюджета Европейского Союза. Для поддержки сельскохозяйственного производства и потребительского спроса на продукцию существенная часть бюджетных средств, сформированная за счет высоких подоходных и других налогов, расходуется в виде субсидий фермерам на поддержание низкого уровня цен на сельскохозяйственное сырье и продовольствие. Кроме того, создаются условия, способствующие экспорту субсидируемых продовольственных товаров, так как продовольственная безопасность в странах ЕС, практически, полностью обеспечена.

Государственная поддержка в странах ЕС осуществляется и в отношении кооперативных организаций, предоставляющих сельскохозяйственным предприятиям кредиты по низким ставкам для целей модернизации сельскохозяйственного производства и др.

В Германии государственное регулирование АПК начинается с кадровой политики. Здесь существует закон, по которому фермеры имеют право заниматься сельскохозяйственной деятельностью только после получения специального аграрного образования.

Основная роль по кредитованию товаропроизводителей АПК принадлежит Государственному сельскохозяйственному банку Германии. Важным направлением деятельности банка является предоставление средне- и долгосрочных кредитов сельскохозяйственным товаропроизводителям и реализация специальных кредитных программ [6].

Таким образом, высокая эффективность сельскохозяйственного производства в экономически развитых странах обусловлена в первую очередь наличием действенной системы мер государственной поддержки национального производства, проводимой путем реализации единой государственной стратегии, учитывающей региональные особенности составляющих их территорий.

Литература

1 Плотников В. А. Выбор модели экономического развития Российской Федерации: патернализм или либерализм // Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов. 2006. № 1.

2 Продовольственный рынок и совершенствование механизма его государственного регулирования (на материалах Республики Таджикистан).

3 Фламен М. История либерализма и современный либерализм. – М.: ИНТРАТЭК-Р, 1995. – 189 с.

4 Микроэкономика. Теория и российская практика. Под ред. А.Г.Грязновой. – М.: ИТД «КноРус», 1999.– 544 с.

5 Воцанова Г.П., Годзина Г.С. История экономики. Практикум: Учебное пособие. – М.: Инфра-М, 2002. – 104 с.

6 Хромов Ю.С. Проблемы международной и национальной продовольственной безопасности в 70-е – 90-е годы и перспективы продовольственной независимости России: Автореф. дис... д-ра экон. наук: 08.00.14 / Рос. инт стратег, исслед. – М., 1996. – 58 с.

ҒТАМР 06.73.21

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТ НЕГІЗІНДЕ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ДАМУ

Н.М. Тойшыбекова

Магистр, аға оқытушы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Инновациялық қызметтің елдің аграрлық-өнеркәсіптік кешеніндегі қазіргі ахуалы тұрақсыздықпен, ауқымды өндірісті қамсыздандыруға ықпал жасайтын инновацияларды іске асырудың тиімді механизмінің жоқтығымен сипатталады. Жоғары тәуекелдің және қаржы салудың жеткіліксіз деңгейінің әсерінен болған аграрлық сектордың төмен инновациялық тартымдылығы, несиелердің жоғары пайыздық үстемелері АӨК кәсіпорнын инновацияларды іздеуді жүзеге асыру, оларды меңгеру және іс жүзіне асыру мүмкіндігінен айырады. Бұған қоса, нарықтық жағдайларда экономиканың тиімді инновациялық-бағдарлы дамуын қамтамасыз етпейтін кәсіпорындардың заманауи менеджментінің төменгі дәрежесімен ушыға түсуде.

Түйін сөздер: инновация, инвестиция, қор, тәуекелдер, пайыз, несие, импорт.

Инновациялық қызмет немесе үрдістің негізінде инновация (жана еңгізілім) жатыр.

Әлемдік экономикалық әдебиетте «инновация» термині потенциалдық ғылыми-техникалық прогрестің шынайы, жана өнімдер мен технологияларға айналуы ретінде сипатталады. «Инновация» ұғымы елдің өтпелі экономика жағдайларында жекелей де, «инновациялық қызмет», «инновациялық прогресс» тектес және т.б. ұғымдарды білдіру үшін де қолданыла бастады. Бұған қоса, «инновация» терминін әр зерттеуші өзінше түсіндіреді. Инновация жүргізіліп отырған бұл идеялар мен өнер табыстарды тәжірибеде қолдану арқылы құрылымдары бойынша таңдаулы өнімдер мен технологияларды пайда және қосымша табыс табу арқылы жасауға әкелетін қоғамдық-экономикалық үрдіс. «Инновация» ұғымының мәні оған дейін болған нәрседен жақсырақ, тиімдірек, тек онды нәтижеге ие дегенді білдіреді. Сондай-ақ инновация дегеніміз өнімнің, технологиялардың, ұйымдастырушылық нысандардың және т.б. жаңа түрлерін зерттеу, жасау және тарату болып табылады [1].

Инновациялық даму саласындағы табысты елдердің – Финляндияның, Израильдің, Оңтүстік Кореяның тәжірибесі – мемлекеттің өз еңбек ресурстарын кадрлық дайындауда негізгі идеолог қызметін атқаруы тиіс екенін дәлелдейді.

Заманауи технологиялардың келешектегі импорты төмендемеуі тиіс, себебі бұл тауарлар немесе қызметтер импортынан әлдеқайда пайдалырақ, десе де, жоғары технологиялық өнім экспортының көлемі бойынша Қазақстан, Дания, Грекия және Аустриядан әлдеқайда артта қалып келеді. Оңтүстік Кореямен және Малайзиямен арадағы айырмашылық шамамен 13-ті, Германиямен және Ұлыбританиямен – 27, Жапониямен 38-ді, АҚШ-пен 70-ті құрайды. Бұл отандық экономиканың әлі де дамуы тиіс екенін және ғылымды қажетсінетін өнімнің халықаралық нарқында қазақстандық кәсіпорындардың төменгі бәсекеге қабілеттілігін нақтылай түседі [4].

Осының нәтижесінде, үкімет «2013-2023 жылдардағы индустриялық инновациялық даму стратегиясын» жасады, ол техниканы, технологияны жаңартуды, еңбек өнімділігін, өнім сапасын арттыруға, өндірістік үрдісті автоматтандыруға, сондай-ақ индустрияның жаңа жоғары технологиялық салаларын жасауға қабілетті түрлерін жасауды және енгізуді қарастырады [2].

Ауыл шаруашылығын индустриалды-инновациялық даму қатынасында мемлекеттік инвестициялық саясаттың мақсаты қаржыландыру көздерін және соған сәйкес қолдау механизмдерін анықтау. Әсіресе, инвестицияны жеке секторға тарту керек. Ауыл шаруашылық саласында мемлекеттік инвестициялық саясатты жүргізу жеке секторды ынталандыру бойынша және шикізаттық өндірісті дамыту мақсатында мемлекеттік инвестицияны жүзеге асыруда кешенді шаралармен үйлесімді. Стратегиялық тұрғыдан мемлекеттің инвестициялық саясаты барлық мүмкін механизмдерді қолдануды қарастырады [3].

Орталықтандырылған жоспарлы жүйеде жалпы капитал салым ұғымы қолданылған. Аталған капитал салымы ұдайы өндірістің негізгі қорының барлық шығындары мен оны жөндеу шығындарын қамтыды. Инвестиция кең мағынадағы ұғым. Батыс эксперттердің пікірі бойынша, ҚР-ның инвестициялық климаты толығымен қолайлы. Бірақ, біздің ойымызша, ауыл шаруашылық сапасына шетел капиталы мен инвестицияның құйылуын мына маңызды шектеулер тоқтатып қоюы мүмкін: бюрократия, қаржылық тәуекелдер, сақтандыру саласында құқықтық инфрақұрылым дамуының жеткіліксіздігі, кепілдік және т.б. Басқа жағынан Қазақстан шетелдік инвесторлар үшін іскерлік климатта нағыз базалық параметрлер бойынша тартымды нарық болып саналады, яғни республикамыздың ауыл шаруашылығы табиғи және еңбек ресурстарына бай ірі нарықтық потенциалға ие. Инвесторлар үшін негізгі фактор қолайлы жағдай мен Қазақстанның ауыл шаруасы тартуда күтілетін потенциалды пайдалылық болжамы болуы керек [5].

Стратегияның ең маңызды міндеті ауыл шаруашылығын мақсатты инвестициялық және ғылыми-техникалық бағдарламаны жүзеге асыру қажет. Белгілі стратегиямен мақсатқа жету үшін ауыл шаруашылық – саласын инвестициялық қаржыландыру мен оны мемлекеттік даму институтында арнайы мамандандырылған институттар құру қажет. Демек Қазақстанның аграрлық секторының инвестициялық қорын, Қазақстанның АӨК дамыту Банкі, Ауыл шаруашылық инновациялық қор, ауыл шаруашылық кәсіпкерлерінің

несиелік Комитетін, Жер Банкісін және инвестицияны сақтандыру бойынша басқалай корпорациялар. Жалпы аталған институттар бірдей жүйені қалыптастыру керек. Мұндай жүйе орталықтанбаған, маманданған, бәсекелік және транспаренттік қағидалар негізінде тұрақты қызмет жасауы қажет [6].

Бүгінгі таңда мемлекеттің экономикалық саясатында индустриалды инновациялық көзқарастың инновациялық-индустриалды жағына қарай ауысуы болуда. Агроөнеркәсіп Өндірісін дамыту инновациялық экономиканың негізі ретінде болып отыр, яғни жақын арада сала үлесі жалпы экспортты көлемінде 8%, АӨК жалпы қосылған құн 16%. АӨК дамытудың инновациялық жолы мемлекеттік (қолайлы экономикалық жағдайлар жасау және инновацияны тура қолдау), ғылымды (жетілдірілген технологияны жасау, насихаттау және енгізу), білімнің (кадрларды дайындау, квалификацияны көтеріп, және қайта мамандандыру) және әртүрлі қызмет бағытындағы бизнестің өзара тығыз байланысы мен шараларды нығайту арқылы мүмкін болып отыр.

Соны он жылда ауыл экономикасын көтеру мақсатында қомақты қаражаты бөлінген, АӨК және ауылды қолдау және дамыту бойынша мемлекеттік және салалалық бағдарламалар қабылданды. Бұл көптеген ауылшаруашылық өнімін өндірушілер үшін жыртылған жерлерін кеңейтуге, сапалы дақылдар өсіру өндірісін ашуға, техникалық және технологиялық қамсыздандырылуына, жаңа өндіріс ашуына мүмкіншілік береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Колашников А.А., Мүсекенов М.М. Ауыл шаруашылықтың қазіргі жағдайда егін суару ресурстарын үнемдеу. // Жаршы, 2017. № 8.
- 2 Мұқашев А. Ауыл шаруашылығы өндірісінің экономикалық тиімділігін арттырудың ілімдік негіздері. 2019, №5.
- 3 Казахстан и его регионы // Ежеквартальный журнал № 1, 2018.
- 4 Малыш М.Н. Аграрная экономика. Учебник. – Санкт-Петербург, 2020.
- 5 Попов Н.А. Экономика сельского хозяйства. Учебник. – Москва, 2018.
- 6 Ескараев. О.К. Агропромышленная интеграция: проблемы, перестройка». – Алматы: «Кайнар», 2021.

ҒТАМР 06.71.01

КӘСІПОРЫНДАҒЫ СҮТ ӨНІМДЕРІН ӨНДІРУДІҢ АҒЫМДАҒЫ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ

М.А. Калдыгозова

Магистр, аға оқытушы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Бұл мақаланың негізгі мақсаты – Қазақстанның сүт өнеркәсібінің қазіргі жағдайын талдау және оның дамуына әсер ететін факторларды анықтау.

Түйін сөздер: сүт өндіру, өнім сапасы, сүтті мал шаруашылығы, азық-түлік қауіпсіздігі, сүт өнімдері нарығы, сүт өнеркәсібі.

2020 жылы Қазақстанда сүт сапасын бағалаудың жаңа ережелерін қабылдауға тура келді. Алайда өткен жылдың соңында ЕАЭО кеңесінің шешімімен көшу бес жылға шегерілді. Бұл қазақстандық сүт сапасыз дегенді білдірмейді – ол микробиологиялық көрсеткіштерден басқа Еуразиялық экономикалық одақтың барлық стандарттарына сәйкес келеді. Бірақ бұл микробиологиялық мәселелерді шешу үшін сүт өнеркәсібіне макроэкономикалық деңгейде күрделі қайта құрылымдау қажет. Сапа жолағына жеткен жоқ. 2019 жылдың соңы еліміздің сүт нарығы үшін қарбалас жыл болды. Желтоқсанның 31-і сүт зауыттары біркелкі жоғары сапалы өңдеу үшін шикі сүтті қабылдауды бастаудың соңғы мерзімі болды. Бұл ережелер ЕАЭО аумағында сүт өнімдерінің қауіпсіздігін реттейтін Кеден одағының 033-2013 техникалық регламентімен анықталады. Бұл ереже бойынша сүтті сапасына қарай жіктеуге болмайды. Кез келген өңделген сүт адам үшін мүлдем қауіпсіз болуы керек. Қазақстанда бұл сапа деңгейіне жету үшін сүтте микробтардың, бактериялардың және соматикалық жасушалардың іздік мөлшерін бақылау қажет. Ол үшін еліміздің сүт өндіру базасының ерекшеліктеріне байланысты қиын болып шыққан барлық сүт фермаларында санитарлық-гигиеналық бақылаудың жоғары деңгейін қамтамасыз ету қажет. Нарық көшбасшысы – шағын өндіруші Қазақстандық сүт өндірушілер қауымдастығының мәліметінше, сүт нарығы 5 миллион тоннаны құрайды, оның тек 1 миллион тоннасы ғана өңдеуге жарамды тауарлық сүт. Бұл сүттің 78 пайызы шағын шаруашылықтарда, қалғаны мамандандырылған шаруашылықтарда өндіріледі. ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігінің мәліметінше, республикада сүт өңдеумен 164 кәсіпорын айналысады. 35 тауарлы-сүт фермасының жеке сүт өнімдері бар және жеткізушілерге тәуелді емес. Қалған 129 зауыт (80%) шикізатты ашық нарықтан сатып алады.

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистикалық бюросының деректеріне сүйене отырып, Milknews және Союзмолоко Қазақстандағы сүт өндірісі 2021 жылдың қаңтар-қараша айларында осы кезеңмен салыстырғанда өскенін атап өтті. 2020 жылы ол 3,2 пайызға өсіп, 5,8 миллион тоннаға жетті. Осы кезеңде еліміздегі сиыр басы 7 пайызға өсіп, 4,3 миллион басқа жетті. Бұл ретте басым бөлігі тұрғындардың үй шаруашылығында (2,3 млн. адам) және малшылар ұйымдарында кездеседі. Тек 300 000 бас, ал К (F) X және IP – 1,7 млн. Өткен жылдың сүт өнімділігі де өсті – бір сиырдың өнімділігі жылына орта есеппен 2232 кг құрады, бұл 2020 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 0,9%-ға артық. 2021 жылы Қазақстанда сүт өнімдерінің барлық санаттарын өндіру өсті. Қаңтар-қараша кезеңінде 553,1 мың тонна ауыз сүт пен кілегей (3,9%), 217,9 мың тонна ашытылған сүт өнімдері (7,6%), 34,1 мың тонна ірімшік пен сүзбе (+15%, 2) өндірілді. 25,2 тонна өнім өндірілді. мың тонна май-паста өнімдері (15,1%), 6,4 мың тонна сүт және кілегей ұнтағы (42%), 41 мың тонна балмұздақ (+24,9%). Қазақстан сүт өнімдерінің маңызды импортшысы болып табылады. 2020 жылы ауыз сүті мен кілегей 27,7 мың тонна, ұнтақ және қоюландырылған сүт пен кілегей 46,5 мың тонна, 40,1 мың тонна. тонна ашытылған сүт өнімдері, 13,8 мың тонна сарысу және сарысу өнімдері, 7,2 мың тонна май және сүт майы, 34,2 мың тонна ірімшік пен сүзбе, 8,9 мың тонна балмұздақ және осыншама балалар тағамы сиырдан жасалған. сүт. Сонымен қатар, барлық сүт өнімдерінің 44,7 пайызы Ресейден, 24,7 пайызы Беларусьтен, 13,9 пайызы ЕО елдерінен, 8,5 пайызы Қырғызстаннан, 5,3 пайызы Украинадан келген [2].

Негізгі сүт өндіруші аймақтар: Қостанай, Алматы, Оңтүстік Қазақстан, Солтүстік Қазақстан, Ақмола және Шығыс Қазақстан. Бұл өңірлердің үлесіне жалпы сүт өндірісінің 68,9 пайызы келеді. Қазақстандағы сүт өнеркәсібінің өндірістік базасын сүт өнеркәсібінің әлемдік көшбасшыларына жататын екі шетелдік кәсіпорын құрады: Danone Group (Danone Berkut) және Lactalis Group (Фудмастер Алматы, Фудмастер Асептик Алматы, Фудмастер АҚ «СҮТ Павлодар», Фудмастер ГҮНЕЙ, Шымкент). «Lactalis» («ФудМастер» Инк.) және «Данон» («Данон-Бүркіт» Инк.), олардың біздің республикадағы сүт өнімдерін өндіру мен өңдеудегі үлесі 20% құрайды, бірақ олардың үлесі жыл сайын артып келеді. «Агроөнім» АҚ, «Космис» АҚ, «Райымбек Агро» ЖШС, «Адал» ЖШС, «Восток Молоко» АҚ-ның 4-5 кәсіпорны ұлттық өнімнің 70 пайызын құрайтын өндіріс озаттары. Отандық сүт өндірушілердің басымдылығы негізінен қазақстандық нарықтың шетелдік инвесторлар үшін тартымдылығының төмендігімен және сүт нарығының сыйымдылығының төмендігі мен бөлшектенуі салдарынан шикі сүттің тапшылығымен түсіндіріледі [3].

Қазақстанда сүт үш санаттағы шаруашылықтарда өндіріледі: фермалар (ФҚ) – 5% – бұл бұрынғы колхоздар мен совхоздар; шаруа қожалықтары (шаруа) (фермерлер) – 10%; жеке қосалқы шаруашылықтар (ЖҚК) – 85%. Трансформация кезеңінде сүтті-тауарлы мал шаруашылығының құрылымы

шаруашылық жүргізу формасына айналды, оның үлесіне мал шаруашылығы мен өндірістің 90%-ға жуығы тиесілі [4].

Көріп отырғанымыздай, өзіндік құн құрылымында материалдық шығындар 60% құрайды, оның ішінде ең үлкен үлес (70%-дан астам) электр қуатына тиесілі. Шығындар құрылымындағы ең үлкен шығындар азық-түлік (40%-дан астам), жалақы (23,3%) болып табылады, жалпы сома дерлік 70%-ды құрайды. Ірі шаруашылықтарда малды күту бойынша санитарлық нормалар мен технологиялық нұсқаулар сақталады. Шығындар құрылымындағы жалақының үлесі 42% құрайды. Шаруашылықта өнімділіктің артуына ықпал ететін мал азығының түрі пайдаланылады. Бұл ретте шығындар құрылымындағы азық-түлік пен жалақының жалпы үлесі 72%, рентабельділік 33% құрайды. Сонымен, сүттің шикі бағасы мен малдың, құрал-жабдықтар мен материалдардың бағасының арасында қалыптасқан қатынасы бар табысты шаруашылықтың өзі мал басын өсіру, жаңартып, толықтыру жұмыстарын кең көлемде жүргізуге мүмкіндігі жоқ.

Азық-түлікті дайындау және сақтау технологиясын бұзу, бұл олардың тағамдық құндылығын жоғалтуға әкеледі. Ешбір шаруашылықта жаңа мал азықтық дақылдар мен оларды өсірудің жаңа технологиясы қолданылмайды [5].

Айта кету керек, өз өндірісі есебінен сүт өнімдерінің нормасына қол жеткізу деңгейі 60%-дан аспайды, бұл Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігіне аса маңызды азық-түлік өнімі – Сүт бойынша қауіп төніп тұрғанын көрсетеді. Ал егер қазірдің өзінде отандық өнім болып саналатын сүт өнімдерін өндіру үшін импорттық қоюландырылған сүт (қатты және қоюландырылған) және сары май қолданылатынын ескерсек, бұл ұлттық өнімдер өндірісінің екі есе артуына, демек, деңгейінің өсуіне әкеледі. стандартқа қол жеткізу, оның ішінде өз өндірісіне зиянын тигізу, одан да төмен.

Маңызды салалық көрсеткіштер бойынша статистикалық есептердің жоқтығынан және көптеген деректердің сенімсіздігінен сүт өңдеу бөлімшесіне талдау жасау қиын. Өндіріс бойынша нақты есептің өзі шамадан тыс жинақталған, бұл өндіріс көлемінің құрылымдық өзгерістерін, өнімнің жаңа түрлерінің динамикасын бағалауға мүмкіндік бермейді. Жалпы ішкі өнім үй шаруашылықтарында қайта есептеу әдісімен анықталады және табиғи көлемге тек қаржылық емес корпорациялар кіреді. Бағаны бақылау ауылдағы өндірушілерге қайта өңдеушілердің диктатурасын болдырмайды және нарықтың тұрақтылығына, маркетингті оңтайландыруға және қаржылық тұрақтылыққа ықпал етеді. Бағаны бақылау да өндіріс мәдениетінің артуына, жоғары сапалы өнім шығаруға деген ұмтылысты ынталандырады. Сүт сапасы мәселесі мемлекеттік маңызы бар міндетке айналуы тиіс, себебі бактериялармен ластанған сүт халық денсаулығына қауіп төндіреді. Сонымен қатар, мемлекеттік тиімді шаралар (бірінші кезекте сүт сапасына жеңілдіктер мен жеңілдіктер жүйесі) сүт өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттырып, экспортқа шығаруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 <https://kz.kursiv.media/2020-01-22/v-kakom-napravlenii-budet-razvivatsya-molochnoe-proizvodstvo-kazahstana/amp/>.
- 2 <https://milknews.ru/longridy/protesty-kazahstan-moloko.html>.
- 3 Материалы Молочного союза Казахстана. – URL: <https://kapital.kz/info/molochnyj-soyuz-kazahstana> (дата обращения: 02.2016).
- 4 Официальный сайт Министерства сельского хозяйства [Электрон. ресурс]. – URL: <http://mgov.kz/ministerstvo/statistika/> (дата обращения: 02.2016).
- 5 Актуальные проблемы технологии переработки молока. Сборник научных трудов с международным участием. – № 12. – Барнаул: Азбука, 2015. – 18 с.

ГРНТИ 72.75.39

СОЦИАЛЬНАЯ СЕТЬ INSTAGRAM КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ ИНСТРУМЕНТ ПРОДВИЖЕНИЯ ПЕРСОНАЛЬНОГО БРЕНДА

Н.О. Сабытаева

Магистрант, Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, г. Караганда

В научной статье изучается социальная сеть Instagram как эффективный инструмент продвижения персонального бренда. Instagram – это популярная социальная платформа, которая может быть эффективным инструментом для продвижения персонального бренда. В этой статье рассмотрим, как Instagram может помочь вам установить свой персональный бренд и достичь успеха в вашей области.

Ключевые слова: социальная сеть Instagram; персональный бренд; продвижение.

Возросшая популярность социальных сетей становится бесспорно важной для специалистов по рекламе и связям с общественностью. Благодаря большой сосредоточенности активной аудитории, сетевые сообщества становятся отличным способом для организации коммуникаций с аудиторией и формирования имиджа и образа, как фирм, так и отдельных личностей. Невозможно также признать и то, что среди таких мировых титанов, как Facebook и Youtube, Instagram занимает значимое место по количеству и активности пользователей.

На сегодняшний день существуют ряд работ, где изучается бренд и персональный брендинг: Ф.Котлер [1], Марк М. и К. Пирсон [2], В.Г. Данилова [3]. Однако продвижению персонального бренда через Instagram уделяется не так много внимания специалистами по рекламе и связям с общественностью, поэтому деловая литература не может похвастаться объемными исследованиями в этой теме. О продвижении товаров и услуг в своих трудах пишет Д.Халилов [4], А.А. Митрошина [5], В.Л. Кондратская и М.Ж.Педоренко [6] рассказывают об инструментах Instagram.

Чаще всего слово «бренд» распознают по термину Американской ассоциации маркетинга: «бренд – это имя, термин, знак, символ или дизайн, или комбинация всего этого, предназначенные для идентификации товаров или услуг одного продавца или группы продавцов, а также для отличия товаров или

услуг одного продавца или группы продавцов, а также для отличия товаров или услуг конкурентов» [1, С. 37].

На это же ссылается директор PR-агентства «ZebraCompany» В.Данилова, когда в своих трудах вводит понятие Self-брендинга (персональный бренд), которое сформулировано таким образом: «Преобразование личностной индивидуальности в узнаваемую концептуально-единую марку», т.е. продвижение персоны как уже востребованного специалиста [3, С. 6-7].

Можно подвести итог и сказать, что человек-бренд – это соединение его идентичности и оригинальности, его отчетливый образ, его реализуемые способности, его основы и точки опоры, его символ, направленность, назначение. Его успех возможен тогда, когда личные убеждения взаимодействуют с уже известными социальными законами.

Создание персонального бренда базируется на погружении определенного образа в сознание целевой аудитории. Одной из главных целей составления персонального бренда – подтолкнуть целевую аудиторию к выбору в пользу человека-бренда.

В современном мире социальные сообщества многими людьми воспринимаются, как достоверный способ получения различной информации, местом общения с друзьями, поиска работы и взаимодействия с брендами. С помощью социальных сетей возможно точечное попадание в целевую аудиторию. Благодаря их многообразию, появляется выбор площадок, где данная аудитория представлена больше всего.

Говоря о распространенности социальных сетей, возьмем в пример статистику за 2020 год [7]: в октябре количество активных пользователей составило 64 млн. человек, это на 15 млн. больше, чем в 2019 году. Это количество позволяет судить об их популярности. Instagram по числу активных авторов вышел на первое место – 42,8 млн. пользователей в октябре 2020 года (в 2019 это число составило 27,7 млн.)

Женщины представляют ядро аудитории Instagram в России – это 64% от общего количества пользователей сети. Смотрится также и возраст пользователей Instagram, который равен между 18-24 лет и 24-32. Также 10% пользователей площадки в России старше 35 лет.

Россияне в течение дня постят в Instagram 3,5 млн. фотографий и ставят 125 млн. отметок «Лайк». Заметим, что за прошедший год количество загруженных видео стало больше в 4 раза, хотя функция появилась еще в 2013 году.

Ключевыми пользователями Instagram в России считаются молодые миллениалы. 60% из них каждый день пользуются Instagram для размещения фотографий и просмотра Ленты новостей. Взрослые миллениалы меньше используют Instagram – только 30% из них заходят в сеть каждый день.

На данный момент в Instagram можно применять 5 основных инструментов для продвижения персонального бренда.

Посты в Instagram – это визуальный контент, нередко подкрепленный текстом. Их можно опубликовать в личном профиле и также они отображаются

в новостной ленте. Исходя из замысла поста, можно выделить только фото, где текст будет работать дополнительным материалом. А в другом варианте изображение может выступать только в качестве сопровождения основной мысли, которая раскрывается в тексте. Важно отметить, что в обоих случаях именно фотография будет главной причиной остановки внимания на публикации и изучения информации, которая в ней транслируется. В этом инструменте есть возможность загружать как фото-, так и видеоматериал.

Истории (stories). В 2016 году приложение Instagram запустило новый инструмент stories (сторис). Появляется возможность делиться видео или фотографиями из своей повседневности только на 24 часа. Продолжительность размещаемого контента будет составлять 15 секунд. Этот инструмент постоянно развивается и приобретает новые фишки: разные шрифты, маски, музыка, стикеры. На данный момент stories имеют такую тенденцию: они становятся отдельным и очень популярным типом контента, который заменяет все другие инструменты для продвижения персонального бренда. Активно пользуются данным инструментом не только обычные пользователи, но и коммерческие / имиджевые аккаунты, чтобы создавать продающий контент. Из-за уникальности этого инструмента (stories исчезают через 24 часа) пользователи чаще начинают просмотр Instagram не с новостной ленты, а именно с Историй. Данная особенность инструмента сможет выделить человека-бренда, а также такой формат сблизит его подписчиков с ним.

Прямые эфиры. В России этот инструмент в Instagram появился в начале 2017 года. Сейчас он считается важным пользовательским способом общения с подписчиками. Его используют в различных видах аккаунтов. Эта функция позволяет инициировать живую встречу с подписчиками, где есть возможность общаться с ними через комментарии и задаваемые вопросы, показывать процесс работы и делиться актуальной информацией. Этот инструмент помогает повышать лояльность у аудитории, что важно для продвигаемого персонального бренда.

IGTV – это еще одна возможность публикации видеоконтента, которая была введена летом 2018 года. Ее особенность – это публикация видео продолжительностью до 1 часа (В ленте продолжительность размещаемых видео-постов до полутора минут, а в stories – до пятнадцати секунд). Данный инструмент может составлять конкуренцию крупной видеоплощадке YouTube.

Reels – новая функция Instagram, которая сделана по подобию еще одной популярной социальной сети TikTok. Здесь размещаются короткие видео с музыкой и различными эффектами. Для этого инструмента была создана отдельная лента, где видео могут попасть в «Интересное» и «Рекомендуемое», публиковаться репостом в Истории, выкладываться в общую ленту. С помощью этого способа можно привлечь много новых подписчиков без особых усилий и гораздо результативнее, чем с использованием других инструментов.

Таким образом, учитывая развитие социальной сети Instagram и ее простой функционал, можно сказать, что она хорошо приспособлена для

продвижения персонального бренда и, что ее можно использовать, как эффективный инструмент для продвижения.

Литература

1 Котлер Ф. Персональный брендинг. Технологии достижения личной популярности. – М.: Издательский дом Гребенникова, 2008. – 397 с.

2 Марк М. Герой и бунтарь. Создание бренда с помощью архетипов / Пер. с англ. под ред. В. Домнина, А. Сухенко. – СПб.: Питер, 2005. – 336 с.

3 Данилова В.Г. Self-брендинг, или Маркетинг индивидуальности. В.Г.Данилова. – Ростов н/Д: Феникс, 2014. – 125 с.

4 Халилов Д. Маркетинг в социальных сетях. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 376 с.

5 Митрошина А. Продвижении личных блогов в Instagram.ООО «Издательство АСТ», 2019. – 224 с.

6 Кондратская В.Л., Педоренко М.Ж. Коммуникативный функционал медиаплатформы Instagram. – Крым, 2015. – С.12.

7 Социальные сети в России: цифры и тренды // URL: <https://vc.ru/social/182436-socialnye-seti-v-rossii-cifry-i-trendy> (дата обращения: 19.11.2021).

ҒТАМР 06.71.07

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АГРОӨНЕРКӘСІП КЕШЕНІНДЕГІ ИМПОРТТЫ АЛМАСТЫРУ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ

С.Д. Қалымбетова

Магистр, аға оқытушы, М.Х. Дулати атын Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Мақала АӨК-дегі импортты алмастыруды қарастырады: іске асыру механизмі және даму перспективаларын. Импортты алмастыру саясатын жүргізудің проблемалары мен перспективалары Қазақстан экономикасын дамытудың стратегиялық басымдығы болып отыр. Бұл мақалада АӨК-де импортты алмастыруды іске асыру тетіктері және оны қазіргі жағдайда дамытудың ықтимал перспективалары қарастырылған.

Түйін сөздер: импортты алмастыру, стратегия, ауыл шаруашылығы өнімдері, сату, өндіру, өңір.

Импортты алмастыру механизмі оның құрамдас бөліктерінің бірлігінде көрінеді – ұйымдастырушылық және экономикалық механизмдер, соның ішінде өз кезегінде белгілі бір формалар, әдістер, құралдар. АӨК импортты алмастыру тетігін одан әрі дамыту мүмкіндіктерінің әлеуеті мынадай бағыттармен ұсынылған: АӨК кәсіпорындарын гранттық қаржыландыру саласын кеңейту, нысаналы жеңілдікті қысқа мерзімді кредиттеу тізбесі, салықтық ынталандыруды күшейту, мемлекеттік-жекешелік әріптестік негізінде жобаларды іске асыру.

Бұл аумақтың азық-түлік қауіпсіздігіне және елдің ұлттық мүдделеріне қауіп төндіретін азық-түліктің жекелеген түрлерінің импортының болуына байланысты. Қазіргі уақытта іске асырылып жатқан АӨК-ні мемлекеттік қолдау импортты алмастыруды қамтамасыз ету мақсатында ауыл шаруашылығы өнімін ұлғайтуға бағытталған. Мұның бәрі агроөнеркәсіптік кешенді қолдау процесін жетілдіру, ауылдық аумақтарды тиімді дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау, ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің қаржылық тұрақтылығын арттыру, олардың кірістілігінің жеткілікті деңгейін қамтамасыз ету, толыққанды өндірістік инфрақұрылымды қалыптастыру және дамыту қажеттілігін негіздейді [1].

Кезең-кезеңмен дамып келе жатқан импортты алмастыру мыналарға әкеледі:

- халықты жұмыспен қамтудың өсуі, соның салдарынан жұмыссыздықтың төмендеуі және өмір сүру деңгейінің жоғарылауы;
- ғылыми-техникалық прогресс деңгейін және соның салдарынан білім деңгейін арттыру;
- елдің экономикалық және азық-түлік қауіпсіздігін нығайту;
- ішкі өндіріс тауарларына сұраныстың артуы, бұл өз кезегінде ел экономикасының дамуын, өндірістік қуаттардың кеңеюін ынталандырады;
- ел ішінде валюталық түсімнің сақталуы және соның салдарынан валюталық резервтердің өсуі және елдің сауда балансының жақсаруы.

Импортты алмастыру – елде сол немесе ұқсас тауарларды өндіру, шығару арқылы белгілі бір тауардың импортын азайту немесе тоқтату. Мұндай тауарлар импортты алмастыратын деп аталады.

Импортты алмастыру сонымен қатар импортталатын тауарларды ұлттық өндіріс өнімдерімен алмастыру арқылы ішкі өндірушіні қорғауға бағытталған мемлекеттің экономикалық стратегиясы мен өнеркәсіптік саясатының түрі ретінде анықталуы мүмкін. Осы стратегияны қолдану нәтижесінде отандық өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру, өндіріс тиімділігін арттыру және салыстырмалы түрде жоғары қосылған құны бар өнімнің жаңа түрлерін игеру қажет. Импортты алмастыру саясаты өндіріс пен технологияның даму деңгейін арттыру, халықтың кең тобын қалыптастыру арқылы қарапайым тауарларды өндіруден ғылымды қажетсінетін және жоғары технологиялық өнімге біртіндеп көшуді білдіреді [2].

Импортты алмастыру процесінің өзі бүкіл өндірісті дамытуға, өндірілетін өнімнің сапасын арттыруға, кәсіпорындарда қолданылатын технологияларға, инновацияларды дамытуға сүйенеді. Бұл, әсіресе, өндіріс салаларының деңгейі экономикалық байланысы бар мемлекеттер деңгейіне жетпейтін елдерге қатысты.

Импортты алмастырудың қазіргі заманғы парадигмасы бәсекеге қабілетті отандық өнімнің өсуі немесе импорттың шектелуі салдарынан отандық өнім шығарудың ұлғаюы салдарынан импорттың басымдылығын не орнын ауыстыруды көздейтін екі негізгі бағытта қалыптасады:

- шетелдік инвестицияларды тарту, өндірістік қуаттарды кеңейту және жаңаларын салу, құзыреттерді арттыру, білім мен технологиялар трансферті негізінде еңбек ресурстарының сапалық құрамын жақсарту, оның ішінде ҰКМ-ден өндіріс факторларының жиынтық өнімділігін арттыру есебінен оның ұдайы өндіру әлеуеті және ұзақ мерзімді құрылымдық қайта құруларды іске асыру негізінде отандық экономиканың бәсекеге қабілеттілігінің өсуін ынталандыру;
- ішкі нарықтың қажеттіліктерін қамтамасыз ету және шетелдік нарықтарға шығу үшін өсу әлеуеті бар өнеркәсіп салаларына қатысты мемлекеттің протекционистік шаралары негізінде импортты алмастыру.

Инвестициялық және инновациялық белсенділіктің құлдырауы және негізгі қорлардың қартаюы жағдайында отандық өнеркәсіпті ұзақ мерзімді қорғауды қамтамасыз ете отырып, протекционизм шаралары экономиканың жаңғыртылуы мен құрылымдық трансформациясы үшін жағдай туғызбайды,

экономиканың отандық салаларының бәсекеге қабілеттілігінің өсу драйвері ретінде импортты алмастыруға кедергі келтіреді.

Импортты алмастыру саясатының теориялық негіздерін және қазіргі импорт теориясын талдау импортты алмастыру саясатының протекционистік шараларының жағымсыз әсерлері бар екенін көрсетті: халық үшін тауарлардың бағалық және физикалық қолжетімділігін төмендету, бұл сайып келгенде тұтынушылардың әл-ауқатының төмендеуіне ықпал етеді; бәсекеге қабілетсіз өнім шығаратын салаларда өндірісті ұлғайту, бұл экономиканың тиімділігінің төмендеуіне қауіп төндіреді; ақпараттың толық болмауынан да, оның саналы бұрмалануынан да (өндірушілердің жекелеген топтарының мүдделерін қолдау нәтижесінде) туындаған ақпараттың асимметриясы жағдайында мемлекеттік қолдау сала мен бүкіл экономиканың тиімсіздігінің өсу көзі бола алады. Сонымен қатар, елдердің халықаралық еңбек бөлінісі мен әлемдік сауда жүйесіне қатысуы жағдайында аралық тауарларды импорттау құны құн тізбегінде жоғары тұрған отандық фирмалардың өндіріс шығындарының бөлігі болып табылады. Демек, отандық өндірістің бағалық бәсекеге қабілеттілігі, оның ішінде аралық тауарлардың арзан импортының болуымен анықталады, ал импортқа кедергі келтіретін кез келген шектеу шаралары, сөзсіз, құрамында кемінде бір импорттық аралық тауар бар өнімнің өзіндік құнының өсуіне әкеледі [3].

Әдебиеттер тізімі

1 Национальный проект по развитию агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021 – 2025 годы
<https://www.akorda.kz/assets/media/files/po-razvitiyu-apk.pdf>.

2 «Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021 – 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Үкіметі қаулысының жобасы
<https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=12385929>.

3 Импортозамещение в АПК: механизм реализации и перспективы развития Горшкова Н.В. // Вестник Волгоградского государственного университета. Экономика @ges-jvolsu выпуске: 3 т.23, 2021 года.

ҒТАМР 72.75.39

ҰЙЫМНЫҢ МАРКЕТИНГ ҚЫЗМЕТІН ЖЕТІЛДІРУ

Н.М. Тойшыбекова

Магистр, аға оқытушы, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Мақалада маркетингтің ұйымдастыру қызметі – маркетинг бойынша өздеріне жүктелген міндеттер мен қызметтерді орындайтын бөлімдер мен бөлімшелердің жиынтығы ретінде көрсетілген. Маркетингті ұйымдастырудың әр түрлі формалары бар, оларды таңдауға кәсіпорын мақсаттары, ресурстары болуы, басқарудың қалыптасқан құрылымы, өндірілген өнімнің, нарықтың және маркетингтік ортаның ерекшеліктері сияқты факторлары әсеретеді. Маркетингтік қызметті ұйымдастыру белгілері ұсынылған.

Түйін сөздер: маркетинг, ұйым, форма, құрылым, кәсіпорын, өнім.

Соңғы он жылдықтағы Қазақстан Республикасы әлеуметтік экономикалық процестерінің динамикалық өзгерістерімен, саяси және әлеуметтік өрістерде институционалды қайта құрумен, қоғамның өміріндегі экология рөлінің күшеюімен, шетелдермен қатынастың дамуымен ерекшеленіп отыр. Қазақстан Республикасының саяси, экономикалық және қоғамдық өмірінде жүріп жатқан өзгерістер шаруашылық іскерліктің жаңа жолдарын іздеумен қатар экономикалық тиімділікті қамтамасыз ету үшін кәсіпорындаралдына бірқатар маңызды мәселелер қояды.

Осыған байланысты іс жүзінде өте маңызды және құнды мәселеретінде маркетинг жүйесінің қалыптасуын атап өтуге болады. Еліміздегі халық шаруашылығы құрылымын қайта құру процесінде болып жатқан өзгерістер, өндірушіеркіндігі мен нарықтық ортаны игеру кезінде кәсіпорынды басқару маркетинг тұжырымдамасын қолдануды талап етеді.

Қазіргі замандағы маркетингтің мәні тұтынушының қажеттілігін кәсіпорынның пайдасына айналдыратын кәсіпкерлік қызметте көрініс алады. Қазақстанда маркетинг экономикалық саларетінде біршама жақын уақыттан бастап қолданыла бастады, ал бұған дейін бұл капитализмге ғана тән теориялық түсінік және тәжірибелік әрекет ретінде саналып келді [1].

Маркетинг («market» ағылшын сөзі – «нарық») – бұл нарық пен экономикалық конъюктураны, өндіретін тауарлар мен қызмет түрлерін тұтынушылардың талабын ескере отырып, кәсіпорынның өнім өндіру мен өткізу және ғылыми-техникалық жұмысын басқарудың нарықтық тұжырымдамасымен түсіндіріледі.

Жоғарыдағы суретте аталған маркетинг элементтері күнделікті жағдайда бір-бірімен қарым-қатынаста болып, өндірістегі маркетингтің негізі болып табылады. Стандарттық жағдайда маркетинг бәсеке кезінде тұтынушы нарығына қызмет көрсетуді білдіреді. Компания және оның бәсекелесі өндірілген өнімді және ақпаратты тіке немесе үшінші жақ арқылы тұтынушыға жібереді. Бұл жүйенің барлық қатысушыларына сыртқы орта факторлары бірдей әсеретеді (демографиялық, экономикалық, экологиялық, ғылыми-техникалық, саяси-құқықтық, мәдени-әлеуметтік). Тұтынушы құндылықтарын құру үшін маркетингтік жүйенің әрбір элементі өз еңбегін сіңіреді. Сондықтан, компанияның сәттілігі тек компанияның өз қызметіне ғана тәуелді емес, сонымен қатар, ол маркетингтік жүйенің элементтері тұтынушы қажеттілігін қаншалықты жақсы қанағаттандыруына да тәуелді болады.

Маркетингтік бөлімдерінің қызметі кәсіпорынның негізгі мақсаттарын жүзеге асыруға және бәсекелес жағдайда оның тиімді қызмет етуіне әсер етеді.

Егер кәсіпорын осы сұраққа жауап берсе, яғни оның маркетинг бөлімінің қызметі оңтайлы екенін дәлелдейді. Жалпы осы сұрақтар маркетинг принциптерінің негізін құрайды.

Мұнда маркетингтің атқаратын қызметтері нарықта қалыптасқан қажеттіліктерді олардың ұқсастығына қарай бірін жақындатып, оларды қанағаттандыру жалпы идеясына бағыттағанын көруге болады [2].

Сурет 1. Қазіргі таңдағы кәсіпорындағы маркетингтің орны.

Өндірістік кәсіпорынның маркетингтік қызметінің негізгі мақсаты болып өнімге сұранысты қалыптастыру және оны ынталандыру, кәсіпорынның жұмыс жоспары мен басқару жұмыстарында ұтымды шешімдер қабылдай білу және өнімнің нарықта алатын үлес салмағын арттыру, сату көлемін арттыру арқылы табысты молайту болып саналады.

Кәсіпорынның әлеуеттік мүмкіндіктеріне баға беру кешенді маркетингтік зерттеу жүргізудің екі құрамдас бөлігінің бірі болып саналады.

Кәсіпорында маркетингтік қызметті ұйымдастырудың негізгі мақсатына кәсіпорынның бәсекелестік мүмкіндігін, оның күшті және әлсіз жақтарын анықтау және кәсіпорын жұмысын жетілдіру болып табылады.

Кешенді маркетингтік зерттеу кәсіпорынның даму бағдарламасын және стратегиясы туралы шешім қабылдау үшін негізделген база болып саналады. Нарықты болжау, нарықтағы кәсіпорынның өз жұмысын жоспарлау, стратегиясын жасау, нарықтық сұранысты қалыптастыру кәсіпорынның ішкі жұмыстарын басқарудың маркетингтік тұжырымдамасының негізгі қағидалары болып саналады [3]

Маркетингтік зерттеу, талдау, бағдарлама дайындау жұмыстарымен кәсіпорында маркетинг бөлімі айналысады. Оның жұмысының нәтижесі кәсіпорынның болашағын ғана анықтап қоймай, нарықтағы тұрақты жұмыс істеуін де анықтайды.

Нарықтық қатынастардың дамуына орай, экономикалық субъектілердің қызметін басқарудың нарықтық тұжырымдамасы негізінде маркетингті қолданудың объективтік қажеттілігі туындайды.

Қазақстан Республикасындағы кейбір мекемелердің маркетинг ерекшеліктері қазіргі заманға беймәлім. Жалпы Қазақстандағы кәсіпорындардың дамуына кедергі болып тұрған негізінен макроэкономикалық факторлар, атап айтқанда:

1. Қаржы немесе ресурстардың жеткіліксіздігі, инвестициялық белсенділіктің әлсіздігі;

2. Бюджеттің әлеуметтік тұрғыдан алғандағы қатаң жобасы, жұмыссыздықтың жоғары деңгейі, өнімді өткізу қиындықтары;

3. Импорттық өсу жағдайында ұлттық тауардың бәсекелік қабілетінің төмендеуі;

4. Салық жүйесінің жетілмегендігі атап көрсетіледі.

Шетелдік деректерге сүйенсек, олар нақты бір фирмаға жан-жақты жасалған талдау арқылы құралған ғылыми негіздемесі болған жағдайда ғана, маркетингті табысты түрде қолдануға болады деп, тұжырым жасайды. Өткізіліп отырған реформалардың бірізділік дәрежеде болмауынан, нарыққа өту кезеңінде маркетинг қызметімен айналысу тәжірибесінің аздығынан жағдай қиындай түседі. Сондықтан маркетингті іс жүзінде ұйымдастыру және оның тиімділігі мен сапалылығын көтеру маңызды мәселе болып табылады [4].

Қазіргі кездегі қазақстандық компаниялар маркетингтік қызметін дәрежелі түрде іске асыра алмайды, осыған себеп қаржының жетіспеушілігі. Дамушы елдердің экономикасында маркетингке кететін шығындар өнімнің өзіндік құнының 25 пайызын құрайды, ал оны әрине қазақстандық кәсіпорындармен салыстыруға болмайды. Жалпы компания мүмкіншілігінде маркетинг шығындарын жоғарылатуы керек, өйткені экономикалық дағдарыс жағдайында тек қана маркетинг қызметі айтарлықтай дәрежеде көмек көрсете алады. Ф. Котлер 1998 жылы қыркүйек айында өткен халықаралық Мәскеулік маркетинг конференциясындағы сөзін мысалға келтірейік: «Дағдарыс жағдайында компания дамуы үшін шығындарды төмендету керек. Бірақ

маркетингке кеткен шығындарды не болса да азайтудың қажеті жоқ. Өйткені тек қана маркетинггер ғана жаңа резервтерді таба алады. Егер қарапайым күнделікті жағдайларды маркетинг өсіп өнуі үшін қажет болса, ал дағдарыс жағдайында фирманың өмір сүруін қамтамасыз ететін жалғыз ғана механизм».

Маркетингтік мақсаттар және стратегиялық бағдарламасы осымен қатар ескірумен байланысты екендігін де ескірген жөн. Шетелдік маркетинг жолдарын қазіргі Қазақстан экономикасына енгізуді қолға алған жөн. Оның арасындағы біздің мемлекеттің өндіріс, коммуникация және техникалық ерекшеліктерін ескеруіміз керек. Сондықтан еліміздің экономикасын нығайту жолында маркетингті тек қана қолдап, дұрыс шешімдер қабылдауға тиіспіз [5].

Мұнай өнімдердің маркетингтік қызметтерінің негізгі – маркетингтік саясаттың дұрыс жүргізілуі болып табылады, соның ішінде мұнайды тасымалдау және экспорттау ерекше орынға ие.

Маркетинг қызметін басқару басқа да басқару қызметі сияқты оны құраушы негізгі элементтерден тұрады:

Кесте 1. Маркетинг қызметін басқару.

Маркетингтік және аудит талдау	компанияның ішкі және сыртқы ортасын, яғни оның күшті және әлсіз жақтарын зерттеу және компанияны қажетті ақпаратпен қамтамасыз ететін маркетингті басқару қызметін құрайтын негізгі элемент. Маркетингтік анализ бен аудиттің негізгі: кәсіпорынның техникoэкономикалық көрсеткіштерін талдау, макро және микроортасын талдау, SWOT талдау, нарықты маркетингтік зертеу.
Стратегиялық және ағымдағы жоспарлау;	Кәсіпорын қызметін жан-жақты талдау барысында алынған ақпарат жоспарлау кезінде қолданылады. Компания жоспардың үш түрін құрастырады: жылдық, ұзақ мерзімді және стратегиялық. Стратегиялық жоспарлау, жоспарлау процесінің ең алғашқы баспалдағы болып табылады және өзінің құрамына компания миссиясын, мақсаттары мен міндеттерін және функционалдық жоспарларын қамтиды.
Маркетинг қызметін басқаруды ұйымдастыру.	Жоспарлау процесі және қажетті ресурстарды аяқтағаннан соң компанияда маркетинг қызметін ұйымдастыру процесі орын алады. Әрбір бөлімшелердің маркетинг қызметін нақты анықтамағанда және кәсіпорындағы маркетинг қызметін басқару орталығының болмайынша бұл процесс іске аса қоймайды. Жалпы бұл қызмет компания қызметінің ерекшелігі мен міндеттеріне және мақсаттарына сай ұйымдастырылатын әртүрлі маркетингтік бөлімшелерге жүктеледі.
Қорытындылау	Маркетинг шараларын өткізгеннен кейінгі қорытындыларды маркетингтік бақылаушы жинақтайды және талдайды. Бұл маман әр уақытта нақты қолда бар қорытындылар мен жоспарланған қорытындыларды салыстырып отыра шешім қабылдауға ұсыныстар жасайды. Маркетингтік бақылаушымен жасалған жалпы қорытындылары бойынша маркетингтік қызмет қайта қаралып, жетілдіру сатысына

түседі.

Сондықтанда маркетингтің мәні оның алдына қойылған атқаратын қызметтерімен белгіленеді десек те болады. Біздің дәуірімізде маркетинг мәні жетіліп өзгерді. Оның мәнінің өзгерісі өнімді шығару және өнімді өткізу шарттары өзгерісімен байланысты. Қазіргі кезде маркетинг әрекетінің мәні сайып келгенде жоғары пайдаалу үшін нарықтың, демек тұтынушылардың нақты қажеттерін зерттеу, соның негізінде фирманың барлық қызметін (тауарды өндіру, өңдеу, өткізу, жылжыту) ұйымдастыру жүйесі болып табылады. Мұнда есте болатыны маркетингке сүйене отырып фирманың түбінде пайдалы әрекетін ұйымдастыру үшін, алғашқы оның қадамдары уақытша кездесетін қиыншылықтар болып табылады. Одан кейін мол табыс әкелетін, немесе фирманың қанағатты пайда тауып нарықта тұрақты іс-әрекетін көздеген маркетингтік нысанасы орын алуы тиіс. Осы тәрізді маркетинг нысанасы тек пайданы көбінен табу ғана емес, керісінше әлеуметтік, тұрақтылық, фирманың іс-әрекетінде қауіпсіздік т.б. нысанасы болуы мүмкін [6].

Әдебиеттер тізімі

- 1 Котлер Ф. Маркетинг негіздері. – М., 2019. – 118 б.
- 2 Котлер Ф. Маркетинг менеджмент. – СПб., 2013. – 198 б.
- 3 Есімжанова С.Р. Маркетинг в Казахстане. – Алматы, 2014. – 178 б.
- 4 Есімжанова С.Р. Маркетинг негіздері – Алматы, 2013. – 281 б.
- 5 Нысанбаев С.Н., Садыханова Г.А. Маркетинг негіздері: Оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 58 б.
- 6 Сатыбалдыұлы С. Маркетинг-нарықтану. – Алматы: «Білім», 1999. – 288 б.

FTAMP 06.91

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҮКІМЕТ ЖАҒДАЙЫНДА ЭКОНОМИКАНЫ ЖӘНЕ МЕНЕДЖМЕНТТІ ЖЕТІЛДІРУДІҢ НЕГІЗГІ ЖОЛДАРЫ

Б.С. Изатуллаева

Э.ғ.к., профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

А.М. Жолдыбаева

Магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Мақалада бүгінгі таңдағы электронды үкіметтің экономика мен мемлекеттік басқаруға әсер ететін кешендері көрсетілген. Мақаланың мақсаты – электронды үкімет жағдайында экономика мен менеджментті байланыстыра отырып дамыту жолдарын зерртеу. Мақалада интернет экономиканы дамытуға арналған белгілі бір тармақтар қарастырылды. Мемлекеттік қызметтерді көрсету мен мемлекеттік басқарудың электронды форматының функциялары көрсетілді. Қазақстанда электронды үкіметті дамытумен көрсетілетін қызметтердің сапасын арттыру жағдайында экономика мен менеджментті жақсарту үшін бірқатар іс-шаралар қарастырылды.

Түйін сөздер: электронды үкімет, ЭЦҚ, ашық үкімет, Ақпараттық Қазақстан – 2020, электронды сауда, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, интернет-компаниялар, жаһандық желі.

Қазіргі жағдайда Қазақстанда электрондық үкіметті дамыту жағдайында экономика мен басқаруды жетілдіру үшін ұйымдастырушылық, ынталандырушы, бақылау және реттеуші-мониторингтік шаралар кешені қолданылып жатыр. Өз кезегінде электронды үкімет қазіргі уақытта интернет-экономика және тұтастай алғанда жаңа ақпараттық экономиканы қалыптастыру жағдайында дамып келеді. Заманауи экономика мен менеджментті жетілдірудің бұл жолы арнайы құрылған электрондық үкімет бөлімшесін пайдалану арқылы жүзеге асырылып келеді. Мысалы, интернет-экономиканы дамыту, мониторинг және қауіпсіздік комитетін айтуға болады.

Мұндай комитет белгілі бір тармақтарды жүзеге асыруға және дамытуға үлес қосу үшін ұйымдастырылуы керек, оның ішінде: ұйымдастырушылық және заңнамалық қамтамасыз ету; электрондық мемлекеттік және жеке кәсіпкерлік; электрондық бизнестің негізгі субъектілері арасында қатынастарды реттеу; арасында электронды сауданы дамыту; мемлекеттік ұйымдар мен жеке

компаниялар; электрондық бизнестің әртүрлі түрлерінің қауіпсіз жұмыс істеуі үшін жағдайларды қамтамасыз ету; мемлекеттік қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін тауарлар мен қызметтерді жеткізу бойынша электрондық конкурстар өткізуді жүзеге асыру; Интернет арқылы тікелей мемлекеттік сатып алу; қашықтықтан салықтық бақылауды жүзеге асыру (мысалы, салықтар мен алымдарды төлеу, азаматтардың интернет арқылы салық декларациясын толтыруы); интернет қызметтеріне келісілген тарифтік саясатты жүзеге асыру; жана электрондық нарықтарды ұйымдастыру (мысалы, оффшорлық бағдарламалау нарығы); электрондық ақшаның эмиссиясы мен айналысын бақылау; кедендік төлемдердің электрондық жүйелерін дамыту; еңбекақы және жалақы қоры (мысалы, үкіметті пайдалану смарт-карта қызметкерлері); қызметкерлерді, оның ішінде мемлекеттік қызметшілерді қайта даярлау және жұмысқа орналастыру мәселелері бойынша қашықтықтан қызмет көрсету және консультациялар беру; интернет-экономиканың макропараметрлері мен пропорцияларының мониторингі және талдауды кешенді іске асыру; электрондық пошта арқылы заң жобалары мен мемлекеттік органдардың саясатын талқылауға халықты белсенді тарту.

Осы міндеттерді сәтті орындау үшін қажет: интернет-экономиканы жан-жақты бақылау, оның қасиеттерін, функцияларын, сегменттерін, құрылымдық элементтерін, критерийлерін зерттеп, әзірлеу, көрсеткіштерді сондай-ақ электрондық тұжырымдамаларды, бағдарламаларды және жобаларды дайындау қажет. Себебі, көрсетілетін мемлекеттік қызметтер санының артуы бұл қолданыстағы және жоспарланған мемлекеттік қызметтер туралы электрондық қызметтер мен электрондық формат, порталды пайдаланушыларды ақпараттандыру қажеттілігіне әкеледі.

Әкімшілік қайта құрулар мемлекеттік органдардың электрондық үкімет инфрақұрылымын кеңінен қолдануы керек. Белгіленген мәселелерді толық шешу мақсатында және жоспар арқылы нақты деректер туралы мәліметтерді біріктіретін «ашық үкімет» порталы іске қосылды. Мемлекеттік қызмет көрсету сапасына тұрақты қоғамдық мониторинг жүргізу процесіне азаматтарды, жергілікті өзін-өзі басқарудың қоғамдық бірлестіктерін және басқа да үкіметтік емес ұйымдарды кеңінен тарту байқалады. Азаматтардың мемлекеттік органдар жұмысының тиімділігін арттыру мақсатында және барлық деңгейдегі және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында оның ішінде электрондық бағалау тетіктері енгізілген.

«Ақпараттық Қазақстан – 2020» мемлекеттік бағдарламасында электронды үкіметтің инфрақұрылымы арқылы азаматтарды, бизнесті және мемлекеттік органдарды қажетті ақпаратпен қамтамасыз ету міндеті көрсетілген, ақпараттық технологияларды пайдалану және электрондық мемлекеттік қызметтерді көрсету бойынша мемлекеттік органдардың қызметін жыл сайынғы бағалау [1, б.14].

Бүгінгі күні электронды үкімет ақпарат беру және бұрыннан қалыптасқан үкімет жиынтығын қамтамасыз ету тәсілі болып табылады. Азаматтарға, бизнеске, биліктің басқа тармақтарына және мемлекеттік шенеуніктерге қызмет

көрсету, олардың арасындағы жеке өзара іс-қимыл ақпараттық технологияларды мемлекет пен өтініш беруші барынша азайтады және барынша пайдаланады; бұл бүкіл ел бойынша әкімшілік процестердің барлық кешенін автоматтандыруға негізделген және қоғамның әрбір мүшесі үшін мемлекеттік басқарудың тиімділігін айтарлықтай арттыру және әлеуметтік коммуникациялар шығындарын азайту мақсатында қызмет ететін мемлекеттік басқарудың электрондық құжат айналымы жүйесі.

Қазіргі кезде Қазақстанда электрондық үкіметтің даму векторы ұсынылатын қызметтердің сапасын арттыруға бағытталуы керек. Осыған байланысты Қазақстанда электронды үкіметті дамыту және көрсетілетін қызметтердің сапасын арттыру жағдайында экономика мен менеджментті жақсарту үшін мынадай іс-шараларды жүзеге асырылуда:

- мемлекеттік бақылауды ақпараттық жүйе арқылы оңтайландыруды;
- мемлекеттік органдардың ашықтығына қол жеткізу;
- мемлекеттік органдарды ақпараттандырудың заманауи жаңа үлгілерін енгізу.

Электрондық үкіметті дамытудың қалыптастыруға бағытталған зерттеу нәтижесінде әртүрлі уақытта іске асырылған Қазақстан Республикасының «электрондық үкіметтің» ішкі жүйелері бір контурға біріктірілуі және бірқатар жаңа шағын жүйелермен толықтырылуы тиіс. Олардың енгізілуі тұтастай алғанда еліміздің электрондық үкіметін дамытудың үйлесімді схемасын құруға мүмкіндік береді. Осылайша, Қазақстанның электрондық үкіметін дамыту міндеттерін шешу оның қолданыстағы ішкі жүйелері мен модульдерін біртұтас және тұтас жүйеге айналдырумен өзара байланысты.

Электрондық құжаттарды сақтау электрондық қызметтер порталын, халыққа қызмет көрсету орталықтарының ақпараттық жүйелерін және лицензиясы бар бірыңғай сенім орталықтарын тиісті ақпаратпен қамтамасыз етеді. Оларды электронды сканерленген көшірмелермен және құжаттар нысандарымен толтыру пайдаланушыларға қойылатын талаптарды азайтып, құжат айналымын қысқартады және қағазсыз жұмыс процесін пайдалана отырып, электрондық үкімет порталында қызмет көрсетуді қамтамасыз етеді.

Бірыңғай нормативтік-анықтамалық ақпарат веб-порталдың бүкіл жүйесінің және «электрондық үкімет» шлюзінің бірыңғай нормативтік-анықтамалық ақпаратпен қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ғана емес, және барлық ақпараттық жүйелерді бірыңғай қолжетімділік нүктесімен қамтамасыз етуге арналған. Дәл осы тәсіл барлық құрылымдарға анықтамалық деректерді тіркеу кезінде ақпараттық жүйе қателерін болдырмауға және сол арқылы ақпаратты берудің сенімділігін, толықтығын, уақтылығын қамтамасыз етуге және оны алу кезінде қажетсіз қайталауларды жоюға мүмкіндік береді.

Бірыңғай және біртұтас жүйе жағдайында еліміздің электрондық үкімет порталы мемлекеттік органдардан қызметтерді дер кезінде алуға, және салықтар мен айыппұлдарды төлеуге онлайн мүмкіндік беретін бірыңғай ресурстар қарастырылған. Сондай-ақ, бұл порталда Қазақстан, оның үкіметі,

заңнамасы және ұлттық көрікті жерлер туралы жан-жақты ресми ақпараттарда көрсетілген.

Көп жағдайда электрондық мемлекеттік қызметтерді алу мүмкіндігі үшін электрондық цифрлық қолтаңба (ЭЦҚ) қажет [2]. Электрондық цифрлық қолтаңба 2008 жылы енгізілген болатын. ЭЦҚ-ны қолдану бүгінгі күні мемлекеттік қызметтерді онлайн алуға мүмкіндік тудырып қана қоймай, уақыт үнемдеуге мүмкіндік тудырды.

Электрондық үкімет жағдайында экономика мен менеджментті жетілдірудің тағы бір жолы виртуалды кәсіпорындарды одан әрі дамыту болып табылады. Оны құру ақпараттық шығындарды және басқа да шығындарды азайтады. Жаһандық желіде виртуалды компаниялар арасында, және интернет-компаниялар мен дәстүрлі кәсіпорындар арасында бәсекелестік бар. Әрбір ұйым нарықтың үлкен үлесін иемденгісі келеді, бұл бірігулер мен қосылуларға әкеледі [4]. Тауарлар мен қызметтерді өткізудің дәстүрлі әдістерін қолданатын ұйымдар санының азаюы және виртуалды кәсіпорындар санының артуы байқалады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың қарқынды дамуы жағдайында жаңа ақпараттық экономикаға меншік қатынастарының барлық субъектілері тартылған. Бұл жағдай экономикалық қатынастарға қатысушылардың өзара әрекетін жеңілдетеді және ақпараттық-коммуникациялық желілерде бір-бірімен жылдам байланысу мүмкіндігін береді. Нәтижесінде транзакциялық шығындарды азайтып, капитал қозғалысының қарқынын арттыруда.

Қорытындылай келе, электронды үкімет экономика мен менеджментті жетілдірудің ұсынылып отырған жолдары және зияткерлік (ақпараттық) меншік қатынастарын реттеу бойынша ұсынылатын шаралар, сондай-ақ, оларды іске асырудан мүмкін болатын пайдалар төмендегідей: жаңа ақпараттық экономиканың қалыптасуы жоғары технологиялық өнімдердің меншікті өндірісінің күшеюіне әкеледі, нормативтік-құқықтық базаны және ақпаратты жетілдіру ақпараттық теңсіздіктің төмендеуіне әкеледі, зияткерлік ақпараттық өнімді өндірушілерге салықтық жеңілдіктерді енгізу салық төлеуден жалтарудың төмендеуіне әкеледі, жаһандық желінің қазақстандық сегментін құру байланыс арналары арқылы берілетін ақпараттың тәуелсіздігі мен қорғалуына әкеледі, ұлттық ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың зияткерлік өнімдерін қорғау механизмін құру және дамыту көлеңкелі нарықтың рөлін төмендетеді.

Әдебиеттер тізімі

1 О Государственной программе «Информационный Казахстан – 2020» [Электронный ресурс]: Указ Президента Республики Казахстан от 8 января 2013 г. № 464. URL: <https://online.zakon.kz/>.

2 Об электронном документе и электронной цифровой подписи [Электронный ресурс]: Закон Республики Казахстан № 370-ІІ от 07.01.2003. URL: <https://www.wipo.int/portal/en/index.html>.

3 Национальный удостоверяющий центр Республики Казахстан [Электронный ресурс]. URL: <https://pki.gov.kz>.

4 Садыков Т.У. Методология информационной экономики: науч. моногр. – М., 2010. – 174 с.

5 Государственная программа «Цифровой Казахстан» // Официальный сайт программы «Цифровой Казахстан» [Электронный ресурс]. <https://digitalkz.kz>.

ҒТАМР 06.71.01

ШАҒЫН КӘСІПКЕРЛІКТІ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ БАҒЫТТАРЫ

М.А. Калдыгозова

Магистр, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Даму бағдарламалары мен жобаларын құру кезінде, біздің ойымызша, көрсетілген параметрлерге, сондай-ақ ҚР жетістіктері мен артта қалуына назар аудару қажет. ҚР-да мемлекеттік реттеу бизнесті дамытудың тиімді тетіктері негізінде жаңа бақылау құралдарын құруды талап етеді. Қазіргі экономикадағы шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау жүйелерінің даму тенденцияларын талдау ғылыми-техникалық және инновациялық қызметті жүзеге асыратын кәсіпорындарды мемлекеттік қолдау шараларының өсіп келе жатқан рөлін көрсетеді.

Түйін сөздер: аймақ, кәсіпкерлік, бәсекелестік, өңір, шағын, бизнес, реурс, мемлекеттік қолдау, тиімділік, инновация.

Өңірдің орнықты экономикалық дамуының негізгі аспектілерінің бірі «салауатты» бәсекелестік орта құруға, халықты жұмыспен қамтуға, өңірде жалпы өнім өндірісін ұлғайтуға, халықтың нақты табысын ұлғайтуға және өмір сүру сапасын жақсартуға қабілетті шағын бизнесті дамыту болып табылады. жергілікті және өңірлік бюджеттердің кірістерін ұлғайту.

Шағын бизнес негізінен аймақтық деңгейге бағытталған, өйткені олар шектеулі қызмет түрлеріне, ресурстар мен маркетингтік сатылымдарға қол жетімділіктің жеткіліксіздігіне және басқа да сипаттамаларға байланысты тауарлар мен қызметтерге жергілікті сұранысты қанағаттандыруға бағытталған.

Соңғы жылдары шағын бизнесті дамытуға үлкен қызығушылық әртүрлі жағдайларда пайда болды. Бір жағынан, шағын кәсіпорындар өңірдің өндірістік қуаттарын пайдалану үшін тиімді экономикалық база құруға, нарықтың барлық секторларында кәсіпкерлікті дамыту үшін жағдай жасауға, көптеген жаңа жұмыс орындарын қамтамасыз етуге және халықтың қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді. белгілі бір дәрежеде біздің қоғамдағы экономикалық өзгерістерге байланысты әлеуметтік күйзелістердің салдарының азайғандығын байқаймыз.

Екінші жағынан, кішігірім компаниялар басқару үшін өте аз капиталды қажет етеді, олар үлкен пайда табу үшін қауіпті шаралар қолданады және көбінесе ережелерге өте сезімтал, сондықтан кішігірім инновациялар оларға

айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

Шағын бизнес елдің әлеуметтік тұрақтылығы мен экономикалық өсуіне айтарлықтай әсер етеді. Жалпы, шағын бизнес нарықтық экономиканың тиімділігін едәуір арттыратын жағдайлар жасаумен белсенді айналысады. Схемалық түрде экономикалық өсуге әсер ететін процестер бағдарламада көрсетілген [2].

Әрине, шағын бизнестің жұмысының тиімділігін көрсететін көптеген экономикалық артықшылықтары бар:

- нөмір;
- коммуникацияларды қарапайым ұйымдастыру және басқару;
- тиісті бағыт, тәжірибе және бизнес түрі;
- ірі компаниялар үшін тиімді және тиімді қызмет бағыты;
- өзгертін нарықтық жағдайларға бейімделу;
- инновациялық технологияларды енгізу тәсілі;
- еркін бәсекелестікке ықпал ету;
- әртүрлі өңірлер мен жалпы елдердің инновациялық дамуы үшін алғышарттар жасау.

Шағын бизнестің тиімділігі бірқатар стратегиялық міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

- елдер мен өңірлердегі экономикалық өсуді арттыру;
- инновациялық дамуды қолдау;
- жаңа жұмыс орындарын құру;
- ЖІӨ өсуі және т.б.

Алайда шағын бизнес операцияларының кейбір кемшіліктері бар:

- шектеулі ресурстық база (қаржы, логистика, еңбек ресурстары);
- әлсіз несиелік мүмкіндіктер;
- еңбек жағдайлары мен қызметкерлерді әлеуметтік қорғау ірі компанияларға қарағанда нашар;
- төмен жалақы және т.б.

Шағын бизнесті қолдау осы еңбек шектеулерінің әсерін жоюға немесе азайтуға бағытталуы керек. Қазіргі уақытта шағын бизнес пен мемлекеттік мекемелерді қолдаудың тиімді тетіктерін әзірлеу мемлекеттік саясатты жетілдірудің маңызды тетігі болып табылады [1].

Қазақстанда бизнесті жүргізуді мемлекеттік реттеу мен ынталандырудың институционалдық жүйесі келесідей (1-сурет). 1): Ол кәсіпкерлік қызметті бақылау құрылымын қамтиды; кәсіпкерлікті дамытуға жауапты ұйымдар, бизнес мүдделерін білдіретін ұйымдар және билік органдары.

Кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі мемлекеттік саясатты іске асыратын ұйымдар, егер тікелей болмаса, Президенттің қарамағында болады.

Оларға мыналар жатады: кедендік және қаржылық бақылау комитеті; Салық комитеті; қаржы нарықтарын бақылау және реттеу департаменті; Табиғи монополияларды бақылау, Бәсекелестік және тұтынушылардың құқықтарын қорғау департаменті; Экономикалық қылмысқа қарсы күрес департаменті.

Мемлекеттік органдар – бұл жеке бизнесті дамытуға жауапты мекемелер.

Қызметтің осы бөлімінің бас орындаушысы Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігі болып табылады, оның құрылымына кәсіпкерлікті дамыту департаменті кіреді, ол кәсіпкерлікті дамыту және кәсіпкерлікті ынталандыру саласындағы мемлекеттік саясат пен нормативтік актілерге құқықтық нормаларды енгізу жөніндегі міндеттерді орындайды. Департаменттің негізгі міндеттері: кәсіпкерлікті дамыту үшін жағдайлар жасау, инвестициялар тарту жөніндегі шараларды әзірлеу, сондай-ақ кәсіпкерлерге мемлекеттік лауазымды тұлғалардың заңсыз әрекеттеріне шағымдану және шағым беру жөнінде шаралар қабылдау болып табылады.

Қазақстан Республикасының «Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер қауымдастығы орталық атқарушы билік органдары деңгейінде түсініктемелер дайындау үшін құрылды.

Көбінесе атқарушы билік құру жоспарлары, сондай-ақ бизнес мүдделерін білдіретін институттарды (30-дан астам оқуға болатын бизнес қауымдастықтар) құруды реттеу жұмыстары бар.

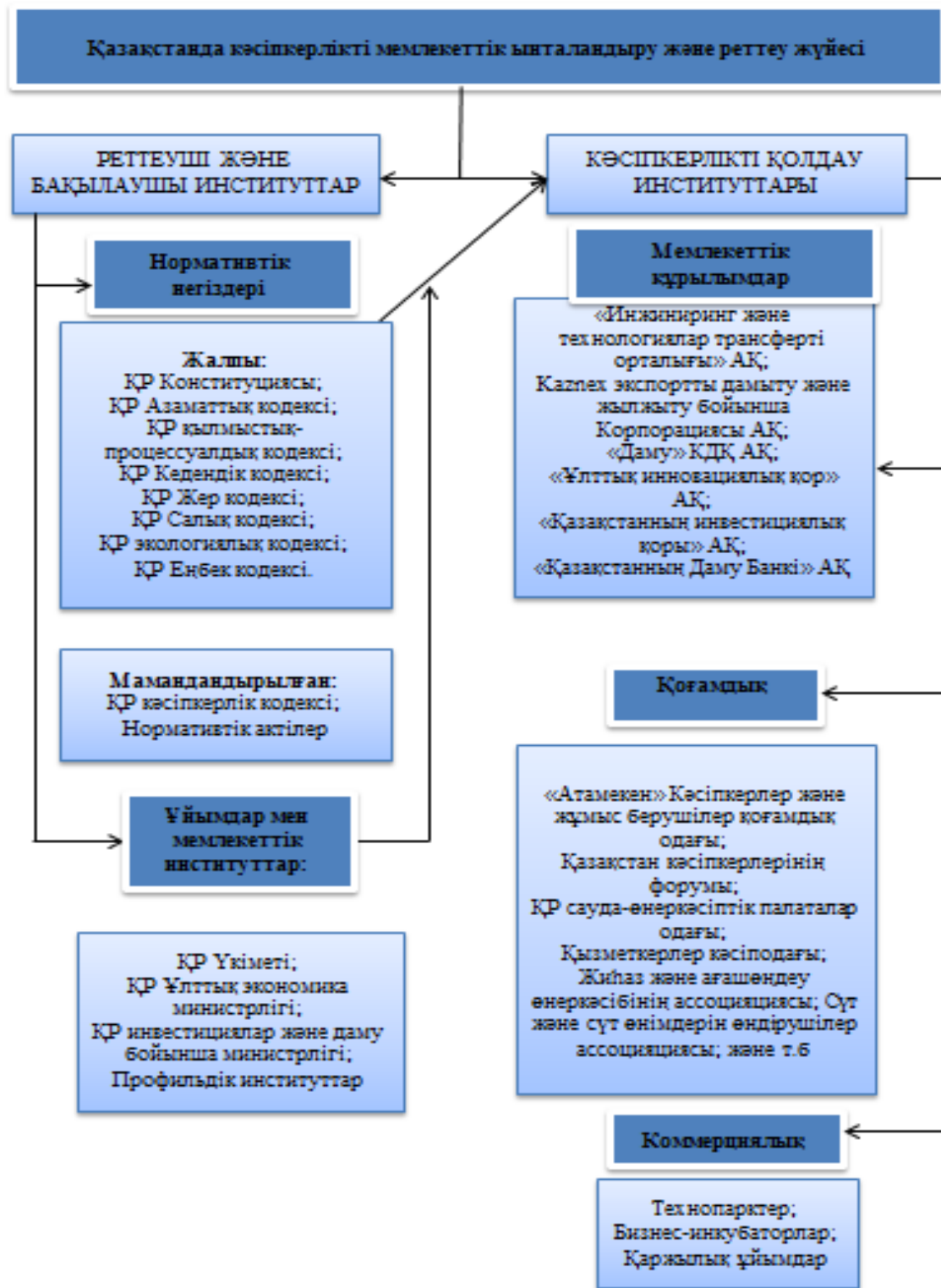
Құрылымы – Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Шетелдік инвесторлар кеңесі (кеңес шеңберінде жұмыс істейтін 4 бірлескен жұмыс тобы, сондай-ақ халықаралық ұйымдар мен шетелдік компаниялардың мүшелері болып табылатын мемлекеттік органдардың өкілдері) – консультативтік органды басқаратын Қазақстан Республикасы Президентінің бастамасы бойынша құрылды.

Бұл кеңес жұмысының мақсаты биліктің Қазақстан Республикасында жұмыс істейтін шетелдік инвесторлармен тікелей келіссөздерін қамтамасыз ету болып табылады.

Бұдан басқа, Қазақстанда орталық және жергілікті атқарушы органдардың (министрліктердің, әкімдіктердің) қатысуымен бизнес жүргізу жөніндегі мамандар кеңестерінің желісі құрылды.

Кеңес құрамына атқарушы билік өкілдері мен саланың бизнес-құрылымының мүшелері кіреді.

Кәсіпкерлік қызметті реттеу кәсіпорынның ішкі әлеуметтік-экономикалық беделін немесе кез келген кәсіпорынның құрылымын ескереді [2], бірақ бизнесті жүргізу үшін институционалдық ортаны құру және жақсарту мәселесі мемлекеттік реттеуші қызметте маңызды орын алады.

Сурет 1. ҚР кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу және ынталандыру жүйесінің құрылымы.

Кәсіпкерлік саласындағы заманауи зерттеулердің нәтижелерін қорытындылай келе, ұйымдық ортаның сапасы бизнес-ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігіне айтарлықтай әсер етеді, инвестициялық шешімдерге, өндірісті ұйымдастыруға әсер етеді және экономикалық өсуге әсер етеді. Бқпал ету

саласы шегінде бизнесті жүргізуді ынталандырудың Мемлекеттік құралдары тұтастай алғанда 2-суретте көрсетілген.

Сурет 2. Ықпал ету саласындағы кәсіпкерлік үшін мемлекеттік ынталандыруды іске асыру құралдары.

Бұдан басқа, Қазақстан Республикасы үшін шағын және орта бизнестің даму және тиімділік параметрлерін айқындау қажет (сурет.3).

Сурет 3. ҚР шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың нысаналы критерийлері.

Даму жоспарлары мен жобаларын құру кезінде, біздің ойымызша, осы көрсеткіштерге, сондай-ақ Қазақстан Республикасының жетістіктері мен қиын жағдайына назар аудару қажет, өйткені олар халықаралық даму индекстерін ескере отырып, қазіргі заманғы экономика мен бизнеске айтарлықтай әсер етеді.

Жалпы, бірақ іс жүзінде оларды сақтау кәсіпкерлікті тиімді дамытуға мүмкіндік береді. Олардың кейбіреулері Қазақстан Республикасында толық нақтылануы мүмкін (мысалы, инвесторлардың құқықтары мен меншік құқықтарын қорғау, сыртқы экономикалық қызметті қолдау, өзін-өзі жұмыспен қамтуға жәрдемдесу, жұмыс істеп тұрған әлеуметтік мәртебе елдегі кәсіпкерлік бағдарламаларды дамыту бағытында тиімді тренд болып табылады) [3].

Қазақстан Республикасын мемлекеттік реттеу жаңа бақылау органдарын құруды және олардың негізінде кәсіпорындарды дамытудың тиімді тетігін талап етеді.

Қазіргі экономикадағы шағын бизнесті мемлекеттік қолдау жүйесінің даму тенденцияларын талдау ғылыми-техникалық және инновациялық қызметпен айналысатын кәсіпорындарды мемлекеттік қолдау шараларының өсіп келе жатқан рөлін көрсетті. Дамыған елдердегі шағын инновациялық кәсіпорындар осындай мемлекеттік қолдаудың негізгі объектісі болып табылатынын атап өткен жөн.

Әдебиеттер тізімі

1 Аль-Саббаг Нур Файез Саид, Карлик А.Е. Малый и средний бизнес в системе промышленного производства // Вопросы экономики и права. – М., 2016, №3. – С. 89-94.

2 Калмагамбет З. Актуальные проблемы развития предпринимательства и пути их решения // Основы экономики: преподавание в школах, колледжах и университетах. 2016, № 2-3 (51).

3 Фазылбаева А.Ф. Шағын бизнесті мемлекеттік қолдаудағы негізгі бағыттары мен проблемалары // ҚазҰУ хабаршысы. Экономика сериясы. – 2017, №3 (97). – 193 б.

ҒТАМР 06.71.01

ЖЫЛУ СОРҒЫЛАРЫ – АУЫЛ ТҰРМЫСЫ САПАСЫН ӨСІРУДЕГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТИІМДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

К.У. Джумабеков

Э.ғ.к., Алматы гуманитарлық-экономикалық университеті, Алматы қ.

Мақалада Қазақстанның ауылдық жерлерінде жылумен жабдықтаудың автономды және экологиялылы жылу сорғы технологияларын енгізу тәсілдері талданады – ауқымды және халық тығыздығы өте төмен елімізде, орталықтандырылған жылумен жабдықтау дәстүрлі отын түрлерінің энергиясын пайдаланудың, оны тасымалдау мен бөлістірудің экономикалық ең тиімсіз тәсілі болып келуші және «Тұрақты даму» ұлттық стратегияның басымдықтарына негізделген өмір сүру сапасының өлшемдерін бағалаудың жаңа тәсілдері ұсынылады.

Жылу сорғыларын (ЖС) қолдану арқылы жылу энергетикалық фактордың өмір сапасына әсері саласындағы зерттеулердің мысалында ауылдық аумақтарды дамытуды сәтті басқару және әл-ауқатты арттыру мақсаттары – қайта тіктелмейтін ресурстарды тұтыну деңгейін төмендету және антропогендік жүктемені азайту сияқты параметрлерді қамтитын өмір сүру сапасын бағалаудың әлеуметтік-экономикалық критерийлерінің жаңа парадигмасының шұғыл қажеттілігі туындайды – деген тұжырымдама жасалады.

Түйін сөздер: инновация, инвестиция, өмір сапасы, бағалау критерийі, әлеуметтік-экономикалық парадигма, жылу сорғысы, жылу сорғы технологиясы, тұрақты даму, Форсайт.

Соңғы жылдардағы жүзеге келген планетарлық оқиғаларлар мен қарама-қайшылықтар – коронавирустық пандемиядан бастап, халықаралық жанжалдармен байланысты енгізілген санкциялық пакеттер нәтижесінде туындаған адам қызметінің барлық дерлік салаларындағы жаппай дағдарыстар, бұрынғы көптеген әлеуметтік-экономикалық «сақалды проблемаларымен» қатар, заманауи адам үшін ең қарапайым тұрмыстық қажеттіліктерді пайдалану мүмкіндіктерінің бір қанша төмендеуіне алып келді.

Сондықтан, шетелдік және отандық ғалымдары арасында аталған мәселелерді зерттеуге қызығушылық артты, лайықты өмір деңгейі мәселелерін, әсіресе ауыл тұрғындарының өмір сүру сапасын асыру жолдарын іздестіру қажеттілігі арта түсті. Әсіресе, тұрақты энергия көздерімен және жабдықтармен қамтамасыз ету құрылғыларынан, әсіресе ауыл тұрғындарының әлеуметтік-

экономикалық тиімділігінің бағалаудың дәстүрлі критерийлерін қайта қарауды, оның жаңа тәсілдерін іздеу және енгізу қажеттілігін анықтайды.

Қазақстанның ауылдық жерлерінде ел халқының 41%-ы тұрады, 6300 ауылдың 3300 – ауылдық елді мекендерде (52,4 %) халық саны 500 адамнан кем болса, 648,2 мың адам (елдің ауыл халқының 11%) тұрады [1].

Қазақстанда ХХІ ғасырда ауылда коммуналдық инфрақұрылымды дамыту, сапалы ауыз сумен, интернетпен қамтамасыз ету өзекті мәселелер болып келмекте. Ауыл тұрғындарының өмір сүру деңгейі қалалық агломерациялардағы деңгейінен едәуір артта қалуы, әсіресе ауыл тұрғындарын жылумен қамтамасыз ету саласында инновациялық шешімдердің болмауы, коммуналдық инфрақұрылымы тозуының жоғары дәрежесі және қоршаған ортаға антропогендік әсеріне байланысты проблемаларда айқын көрінбекте.

Осы саладағы жағдай туралы 2019 жылғы желтоқсанда жүргізілген БҰҰ ЭСКАТО арнайы сараптамалық тобының зерттеулерінің нәтижелері куәландырады, онда «Қазақстанда энергия көздерін тұтыну туралы нақты деректер жоқ. Бұл тұтынушылардың өздері қанша жылу тұтынатынын білмейді. Тек ғана жылу тұтынуды есептеудің, нақты жылу шығынын көрсетпейтін негізгі нормалары есептеледі. Қазақстанда тұтынушылардың 3 түрі бар – коммерциялық, бюджеттік және тұрғындар.

Соңғы бірнеше жылда Қазақстанда энергия тұтынуда тұтынушылық деңгейін есепке алу өсті. Дегенмен, ол әлі де әртүрлі тұтынушылар топтары арасында айтарлықтай ерекшеленеді. Бюджеттік және коммерциялық тұтынушылар үшін есептегіштерді орнату, бухгалтерлік есеп деңгейі әлі де шектеулі болған, жалпы халыққа қарағанда белсенді жүргізілді. Жалпы алғанда, энергия тұтыну есебі тұтынушылардың 30% ғана қамтиды, ал батыс елдерінде (ЕО) тұтынушылардың 100%-ы бойынша энергия тұтыну есебі жүргізіледі.

Есепке алудың болмауы тұрғындарды үнемдеушілік пен энергияны үнемдеу шараларын қабылдауға ынталандырмайды» [2].

Демек, экономикалық ғылым жаңа парадигмаға сүйене отырып, жылу энергетикасы сияқты экономика саласының даму моделіне түбегейлі өзгеше көзқарас қалыптастыруы керек, өйткені, нақты жағдай көрсеткендей, сиректелген аймақтарда, тіпті қаржылық ресурстарға бай ел де дәстүрлі жылумен жабдықтау жүйелерінің экономикалық тиімділігінің төмендігіне байланысты – өмір сүру сапасын тікелей анықтайтын тұрақты жылумен қамтамасыз ете алмайды.

Шексіз аумақтарға жайылып өмір сүретін және өз ұрпақтары өсімдік, астық және мал шаруашылығымен мәңгі ажыралмас байланысты болған, осы мақсаттарда мал жаюға арналған орасан зор жайылымдарды және жем – шөп өндіруде суарылмайтын жерлерді игеруге мәжбүр болған қазақстанның ауыл тұрғыны қалыптасқан тарихи және мәдени өмір сапасы – мемлекеттің, қоғамның және бизнестің аса мұқият назарын қажет етеді.

Бұл шынайы ақиқаттың маңыздылығы – Қазақстанның болашақта органикалық азық-түлік өндіруде өзінің бірегей әлеуетін шебер пайдалана алуында. Сонымен қатар бүкіл әлемде азық-түлік тапшылығының артуы

аясында осы мақалада қарастырылған мәселелердің өзектілігінің маңызды көрсеткіші болып табылады.

Ауылдық жерлердегі жайлы орта ұғымы оның көптеген түрлерін, ең алдымен, тұрғын үй-коммуналдық қызметтер кешені сияқты, мысалы, сапалы және тұрақты энергиямен қамтамасыз ету, заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, сапалы ауыз суы және т.б. қамтиды.

Аталған мәселе Қазақстандағы климаты жағдайларында жылумен жабдықтауды елімізде пайдаланылатын энергия ресурстарының шамамен 40% тұтынатын экономиканың неғұрлым әлеуметтік маңызы бар, сонымен бірге неғұрлым отынды көп қажет ететін, энергия ресурстарының жартысына жуығын тұтынатын коммуналдық-тұрмыстық секторына тиесілі болғандығынан өзектілігі сөзсіз.

Мақалада баяндалған зерттеу нысанасы осы бағыттардың тек бірі ғана, яғни Қазақстанның ауылдық жерлерінде жылумен жабдықтауда инновациялық тәсілдерді енгізу мәселесі ретінде, басқа жағдайлармен қатар бүгінгі ауыл тұрғындарының өмір сүру сапасын арттырудың тежеуші факторы болып отыр.

Сарапшылардың бағалауы бойынша, дамыған елдерде ЖІӨ өсімінің 50%-дан 90%-на дейін көлемін инновациялар мен технологиялық прогресс айқындайды, инновациялар өнеркәсіп пен қызмет көрсету саласының барлық секторларын дамытудың міндетті шарты мен негізгі «моторына» айналған.

Бұл мәселенің шешімін дәстүрлі емес энергия көздерінен, экономикалық тиімді және экологиялық қамтамасыз етілген жылумен қамтамасыз ету саласынан іздеу қажет, бұндай тәсілдемені, мысалы өз жұмыс принципі төмендегі, 1-суретте көрсетілген жылу сорғыларының жаппай қолдану арқылы тіршілікті қамтамасыз ету жүйелерінің дербестігін арттыруда ғана мүмкіндік туындайды.

Сурет 1. Жылу сорғысының жұмыс істеу принципі [3].

Энергетикалық теңгерімдегі жылу энергиясының жаңартылатын көздерінің үлесін ұлғайту жолымен Қазақстанның «Жасыл» экономика сценарийіне көшуін шолуда – «Біріккен Ұлттар Ұйымының Азия және Тынық мұхиты үшін экономикалық және әлеуметтік комиссиясының (ЭСКАТО) Энергетика бөлімі әзірлеген» жылу сорғыларын пайдалану технологиясы» «жылумен жабдықтау секторында Қазақстанның өршіл Климаттық мақсаттарына ерісу – экологиялық таза энергетика технологияларын енгізу оның тұрақты және климатқа қолайлы нарыққа өтуіне көмектеседі, ал жылу сорғыларын пайдалану технологиясы қол жеткізу үшін маңызды фактор болып табылады» [2] – делінген.

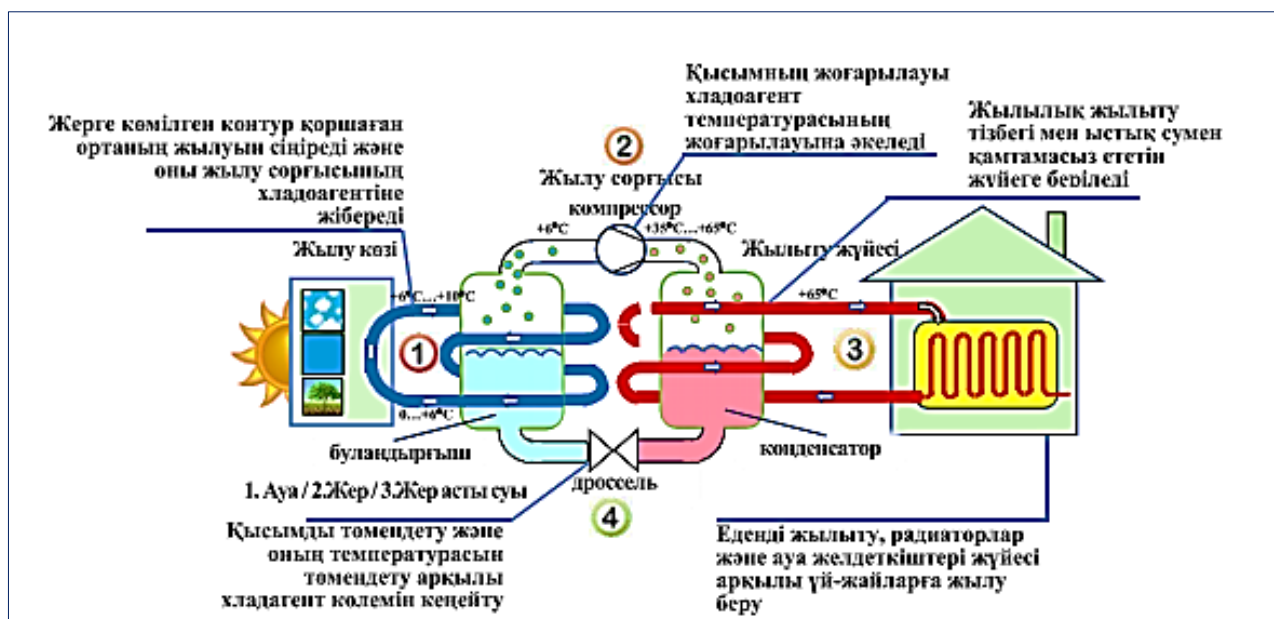
«Жылу сорғылары (ЖС) жылу беру технологиясы мен әдістерінің тиімділігімен, сондай-ақ ЖС технологиясы тез техникалық және қаржылық тұрғыдан мүмкін шешімге айналуымен танымал болып келеді» [2].

«...Жылу сорғылары көмірмен немесе газбен жұмыс істейтін кез келген жүйеге қарағанда әлдеқайда тиімді, өйткені олар электр энергиясының салыстырмалы түрде аз шығындарын пайдаланып сыртқы көзден қол жетімді жылуды тасымалдайды. Осылайша, олар қазба отындарын жағуды қолданатын технологияларға қарағанда тиімдірек.

Жылу сорғылары жылуды 300% тиімділікпен беруге қабілетті, ал конвекциялық қазандық жүйелері 90% тиімділікке ие (Қазақстанда ұқсас жүйелердің тиімділігі – небәрі 60% құрайды). Сонымен қатар, Қазақстанның климаты қыс мезгілінде орташа температурасы -4°C – тан -19°C -қа дейін, ал жазда – $+19^{\circ}\text{C}$ -тан $+26^{\circ}\text{C}$ -қа дейін күрт континенталды болғандықтан, ЖС технологиясы қыс мезгілінде жылумен және жаз мезгілінде бір объект шегінде салқындықпен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. ЖС технологиясы шағын масштабты (3 кВт жылу) және ауқымды нысандар үшін де тиімді болуы мүмкін. Мысалы, Финляндияда осы технологияны қолданатын ең үлкен қондырғы орнатылған, оның қуаты – 170 Мвт жылу» [2].

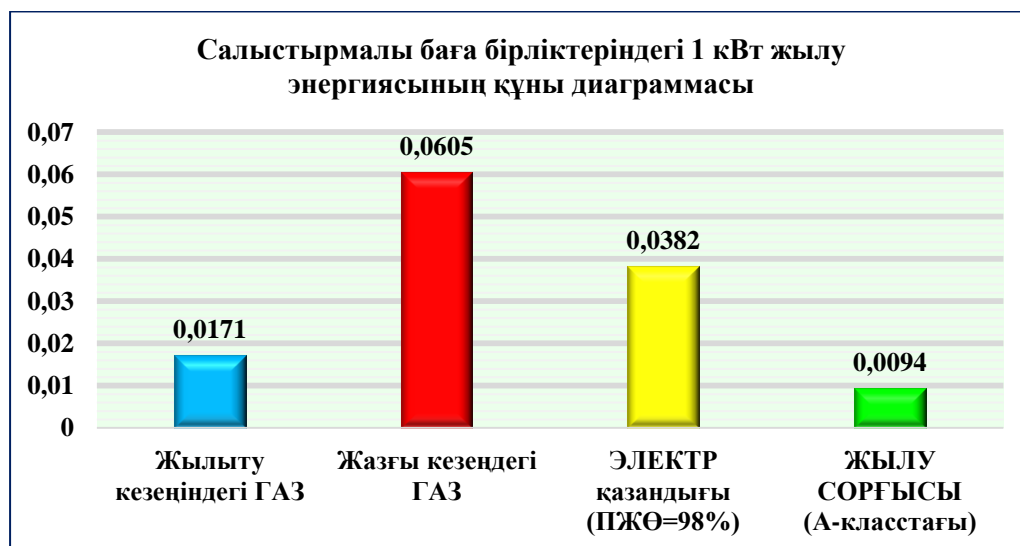
Жылу сорғыларының тиімділігі ыстық су алуда және тұрғын үйді жылытуда қолданылатын кез келген басқа энергетикалық жабдықтың тиімділігінен асып түседі. Жылу сорғысының жылыту коэффициенті шын мәнінде 6-8 мәндеріне жетуі мүмкін. Егер дәстүрлі энергия тасымалдаушылардың үнемі өсіп келе жатқан құнын ескеретін болсақ, онда мұндай заманауи жылу жабдықтарын пайдалану жыл сайын айтарлықтай үнемдеуге әкеледі.

Қәдімгі тілмен айтсақ – жылу сорғысы – бұл технологияның энергия тиімділігіне бағытталған тағы бір қадамы. Оны пайдалануға негізделген жылыту жүйесі үйді жылыту үшін сыртқы ортадағы төмен потенциалды энергиясын (ауа, жер, су) жоғары потенциалды жылу энергиясына айналдыра алады. Тоңазытқыштардың жұмыс принципі негізге алынады, бірақ керісінше. Жылу қондырғысы жылу өндірумен айналыспайды, оны сырттан бөлмеге тасымалдайды. Сурет 2-де ЖС үйді жылытуда қолданудың жалпы көрінісі бейнеленген.

Сурет 2. Жылу сорғыларының жұмыс істеу принципі [3].

Жылу сорғы қондырғыларының қол жетімді және уақытпен тексерілген технологиялары жылу көзіне қарай жіктелген 4 түр болып табылады: а) ауа, б) су көзі, в) топырақ жылуы және г) қалдық жылу. ЖС-ның негізгі тұжырымдамасы – бұл жылылық өндіру емес, ауадан, судан немесе топырақтан жылу энергиясын алып, содан кейін оны ғимарат/объект ішінде пайдалану мақсатын атқарады.

Құндарындағы айырмашылықтар			
$0,0171/0,0094=1,82$ есе	$0,0605/0,0094=6,47$ есе	$0,0382/0,0094=4,08$ есе	$0,0094/0,0094=1$
Дереккөз: https://greenhvac.tech/blog/teplovye-nasosy/tarify-na-energonositeli-v-2021-godu/			

Сурет 3. Салыстырмалы баға бірліктеріндегі 1 кВт жылу энергиясы құнының диаграммасы.

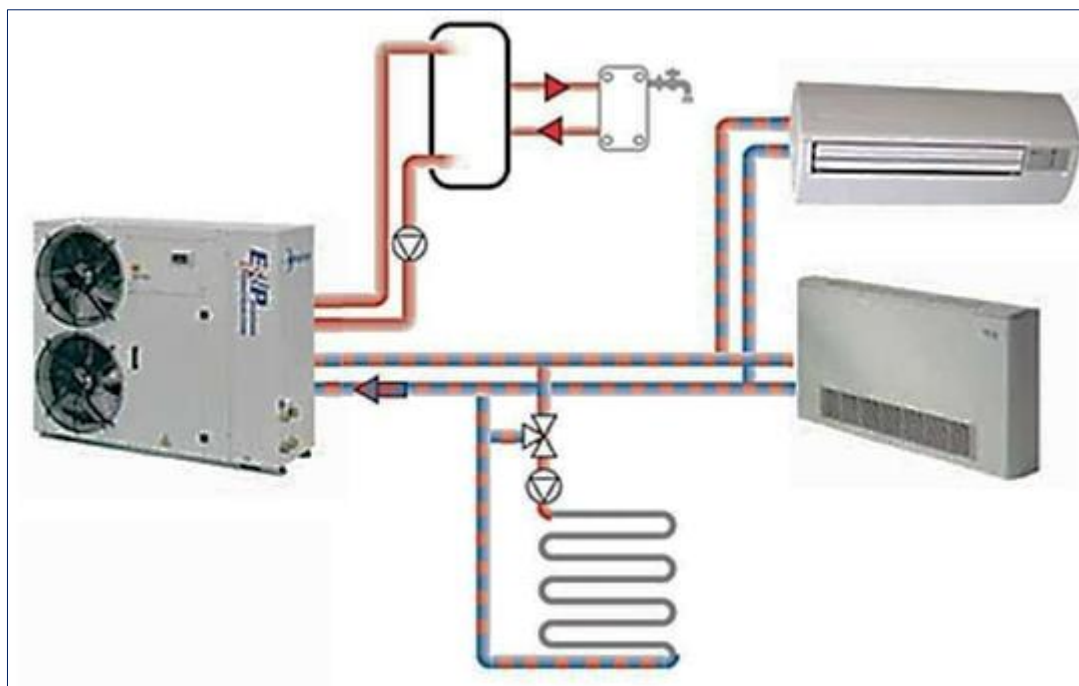
Тасымалдау кезінде ЖС қол жетімді жылу температурасын жылумен, ыстық сумен, технологиялық сумен және т.б. қамтамасыз ету үшін жеткілікті деңгейге дейін көтереді. Мысалы, әдеттегі ПЖӨ (пайдалы жылу өнімділігі) [1]. ПЖӨ (2-суретте көрсетілгендей) шығындары = 1кВт «кірісте» =3 кВт «шығыста».

Қазақстанда, әсіресе оның солтүстік өңірлерінде жылумен қамтамасыз ету ұзақ және өте қатал қыс мерзімінде өте үлкен отын шығындарын талап етеді, бұл электр энергиясымен қамтамасыз ету шығындарын 2 есеге дейін өсіреді. Дәстүрлі жылу көздерінің негізгі кемшіліктері төмен энергетикалық (әсіресе шағын қазандықтарда), экономикалық және экологиялық тиімділік көрсеткіштері болып табылады (дәстүрлі жылумен қамтамасыз ету ірі қалалардың ауа бассейнін ластаудың негізгі көздерінің бірі болып табылады).

Сонымен қатар, энергия тасымалдаушыларын жеткізуге арналған жоғары көлік тарифтері дәстүрлі жылумен жабдықтауға тән жағымсыз факторларды күшейтеді. Жылу желілерінің шығындары өте жоғары, бұл орталықтандырылған жылу жүйелеріндегі ең сенімсіз элемент болуы мүмкін. Диаметрі 1400 мм құбырлар үшін апаттық жағдай-ұзындығы 1 км үшін жылына бір апат, ал диаметрі кішірек құбырлар үшін – шамамен алты апат тура келеді. Жылу желілерін салу және күтіп ұстау айтарлықтай шығындарды талап ететіні анық.[5]

Дәстүрлі жылумен жабдықтаудың барлық аталған жағымсыз факторлары дәстүрлі емес әдістерді қарқынды қолдануды талап етеді. Осындай әдістердің бірі – жылу сорғылары арқылы жылумен қамтамасыз ету үшін топырақ және/немесе ұңғыма сияқты шашыраңқы төмен температуралы (5-30° С) табиғи жылу көзін пайдалану жан-жақты тиімді екені сөзсіз.

Қазіргі уақытта дамыған елдердегі ауылдық жерлерде төртінші буын поливалентті (көпфункционалды) жылу сорғылары кеңінен қолданыла бастады, олар бұрынғыдан ерекшеленеді, өйткені олар жыл бойы ыстық және суық суды бір уақытта дайындай алады, осының арқасында мүмкін болатын ең жоғары энергия тиімділігіне қол жеткізіледі. Поливалентті жылу сорғыларының қуаты 5 кВт-тан 878 кВт-қа дейін өзгере алады. (4-сурет).

Дереккөз: <https://eco-in.by/info/articles/teplovye-nasosy/kak-i-pochemu-vybirayut-teplovye-nasosy/>.

Сурет 4. Поливалентті жылу сорғы жүйесінің схемасы.

4-суретте EXPSYSTEMS жүйесі арқылы жазғы немесе қысқы акклиматизация мақсатында салқындатылған немесе қыздырылған суды және/немесе ауамен конденсацияланған (мысалы, сұйық кешенмен) тұрмыстық ыстық суды өндіру тәсілдемесі келтірілген.

Қазақстанда жылу сорғы жүйелерін қолданудың әлеуметтік – экономикалық аспектілері.

Жылумен қамтамасыз ету жүйесінің жай-күйін бағалау соңғы тұтынушының пайдасына қалыптаспаған мынадай парадоксалды жағдайды көрсетті. Шындығында, сәйкесінше, энергияны үнемдеу және жылу энергиясын қайталама пайдалану соңғы тұтынушы үшін ең үлкен әлеуетке ие, бірақ мемлекет үшін емес.

Бүкіл әлем жылу сорғыларын, оның басты артықшылығын – сыртқы әлеуеті төмен көздерден жылуды айдау есебінен қол жеткізуден пайдаланып, үнемдеуге көшіп жатқан бір жағдайда, Қазақстанда ұдайы өсіп келе жатқан тарифтеу есебінен энергия тұтынуды, әсіресе заңды тұлғаларды ынталандыруды жалғастыруда. Мәселен, ҚР Энергетика министрлігі 2021 жылғы 1 сәуірден бастап энергия өндіруші станциялардың тарифтерін орта есеппен 15%-ға көтерді, бұл электрмен жабдықтау бағасының ел бойынша 12,5%-ға өсуіне, ал соңғы тұтынушылар үшін бағаның өсуі 10% құрады [6].

2022 жылдың 1 шілдесінен бастап Қазақстан бойынша энергия өндіруші ұйымдардың шекті тарифтерінің орташа өсуі 10-12% деңгейінде болды [2]. Үстіміздегі жылдан бастап, Қазақстан Энергетика министрінің пікірінше,

алдымыздағы тек «... 3-4 жыл перспективасында тариф, жылына кемінде 15 пайызға өсуі тиіс» [2]. Ең алаңдататын жағдай: осыған қарамастан елімізде жылдан жылға электр энергиясын өндіру төмендеп келгенімен – оны тұтыну өсуде, ал электр өндіруші және оны жеткізіп беруші желілердің қуаттылықтары – жоғары қарқынмен тозып келмекте. Биылғы қыстағы Екібастұздағы және басқа да көптеген энергия өндіруші орталықтардағы және желілердегі көптеген апаттар – осылардың айқын дәлелі бола алады.

Қоғамға арналған БАҚ-да әр түрлі деңгейдегі шенділердің қалыптасқан жағдайды шиеленістірмеу мақсатында айтатын пікірлері мынадай: «тарифтердің өсуі тек заңды тұлғаларға тиесілі, тұрғындарға бұлардың (*тарифтердің – автор*) әсері болмайды», – деп халықты қулықпен тыныштандырады. Алайда, осыны біз анық түсінуіміз қажет: энергияның алуан түрлерінің ең соңғы тұтынушысы – қарапайым тұрғындар, оларға дейінгі аралықта осы энергияны жеткізіп берушілер саны мыңдаған заңды тұлғалар болып табылады.

Қазақстанда электр энергиясын пайдаланбай жылу өндіре алатын және оны жеткізетін бірде – бір заңды тұлға жоқ, яғни аталған мәселелер адамдарымызға ең қажетті және ең қарапайым болып табылатын заманауи қажеттіліктерін қанағаттандыру – тек бүгінгі күннің ғана емес, сонымен қатар, жақын келешектің өткір көкейкесті мәселесі болып тұр және қазақстандықтардың өмір сапасын едәуір төмендеуі мен халық наразыдықтарының өсуіне келіп соғады.

Бұл үрдіс көптеген жылдар бойы жалғасады. Бұндай жағдайда жылу энергиясын үнемдеу міндеті одан да өткір сипатқа ие болады, өйткені жылу энергиясын өндіруге қажетті электр энергиясына тарифтердің өсуі мультипликативті және өте жағымсыз түрде түпкілікті тұтынушыға – жеке тұлғаларға да әсер етеді. Әлем тәжірибесі жылу сорғы қондырғыларын пайдалану экономикалық тұрғыдан негіздеп, жылумен жабдықтаудағы перспективалы бағыт екенін тағы да растайды, өйткені ЖС тиімділігі 200%-дан 400%-ға дейін, бұл оларды пайдалану технологиясын қолдану нәтижесінде шығатын электр энергиясының 1/3 немесе 1/6-дан аз мөлшері. Осылайша, электр энергиясының мұндай жоғалуын болжасақ та, жылу сорғылары дәстүрлі жылу электр станцияларымен салыстырғанда әлдеқайда тиімді.

Жылу сорғыларын пайдаланудың экономикалық тиімділігі.

Қазақстанның ауыл тұрғындарының өмір сүру сапасын айқындайтын маңызды фактор ретінде жылу сорғыларын қолданудың әлеуметтік-экономикалық парадигмасының құндылығы – оның экономикалық тиімділігімен ерекшеленеді. Жылу сорғыларын қолдану, ең алдымен, отынға, жылу және электр энергиясына бағаның өсуінің технологиялық қажеттілігі мен тенденциясымен анықталады. Егер бұрын жылу сорғыларына отандық сұраныс ұзақ уақыт бойы энергия тасымалдаушылардың салыстырмалы арзандығымен шектеліп келген болса, алайда соңғы жылдары Қазақстандағы отын бөлшек сауда желісінде, мысалы, АҚШ-қа қарағанда орташа қымбатқа түседі.

Жылумен жабдықтаудың жылу сорғы жүйелерін практикалық пайдалану тәжірибесі, оларды төмен тығыздық пен бытыраңқылық жағдайында орналасқан ауылдық елді мекендерге енгізудің барлық қажетті негіздемелері жылу сорғы жүйелерін тиімді пайдаланудың және олардың көмегімен елеулі экономикалық, энергия үнемдейтін және экологиялық әсерлерді қамтамасыз етудің кең мүмкіндіктерін айғақтайды. 1-кестеде қуаттылығы 10,8 кВт/сағ болатын жылыту қондырғыларының салыстырмалы сипаттамалары көрсетілген.

Кесте 1. Қуаты 10,8 кВт/сағ жылыту қондырғыларының салыстырмалы сипаттамалары.

Техникалық сипаттамалары	Бөлмені жылыту әдісі			
	Газ қазандығы	Сұйық отын қазандығы (дизель)	Электр қазандығы	Жылу сорғысы
Қондырғы құны	Орташа	Орташа	Төмен	Жоғары
Жылытылатын алаң, м ²	180	180	180	180
Қондырғы қуаты, кВт	10,8	10,8	10,8	10,8
Қазандық алаңы, м ²	6	6	3	6
Электр энергиясын тұтыну мөлшері, кВт/сағ	1,5	2	13	2
Жылу энергиясының көзі	Газ	Дизель отыны	Электр тогы	Жердің жылуы, электр тогы
Энергия тасымалдаушыға қажет жылдық шығын	5000 м ³	10000 литр	69000 кВт	Жер энергиясы – тегін
Қызмет мерзімі	15-20 жыл	15-20 жыл	3-8 жыл	50 жылға жуық
Өртке қауіптілігі	Қауіпті (тұрақты өрт)	Қауіпті (тұрақты өрт)	Қауіпті	Қауіпсіз
Жарылыс қаупі	Қауіпті	Қауіпті	Қауіпті	Қауіпсіз
Экологиялық қауіптілік деңгейі	Зиянды (СО және NOx шығарады)	Зиянды (СО және NOx шығарады)	Зиянсыз	Зиянсыз
Желдету	Қажет	Қажет	Қажет емес	Қажет емес
Қызмет көрсету қажеттілігі	Тұрақты тексеру	Тұрақты тексеру	Мерзімді тексеру	Мерзімді тексеру
Сенімділігі	Жоғары	Жоғары	Жоғары	Өте жоғары
Энергия болмаған кезде автономды жұмыс істеуге	Қамтамасыз етпейді	Қамтамасыз етпейді	Қамтамасыз етпейді	Қуаттылығы небәрі 2 кВт резервтік электр

қабілеті				генераторы болған кезде қамтамасыз етеді
Бөлмені салқындату мүмкіндігі	Қамтамасыз етпейді	Қамтамасыз етпейді	Қамтамасыз етпейді	Қамтамасыз етеді
Өтелу уақыты	Өтелмейді	Өтелмейді	Өтелмейді	3-5 жылда өтеледі

Жоғарыдағы кестеден көріп отырғаныңыздай (кесте 1) жылу сорғысының басқа жылу көздерімен салыстырғанда өтелу мерзімі 3-5 жыл, ал жүйені күрделі жөндеуге дейінгі қызмет мерзімі 15-20 жылды құрайды. Сонымен қатар, энергия тасымалдаушылар бағаның тұрақты өсу тенденциясына ие және сәйкесінше энергия тасымалдаушылардың қымбаттауымен өтелу мерзімі одан да төмен болады.

Ұнғыманың немесе топырақ коллекторының қызмет ету мерзімі кемінде 50 жыл, ал жылу сорғысында тек компрессор (кем дегенде 15-20 жыл қызмет ететін белгілі әлемдік бренд) және салқындатқыштың айналымын жүзеге асыратын сорғылар тозатын бөлігі болып қала беретінін атап өткен жөн. Сондықтан, жылу сорғысын қолдана отырып, тұтынушы сенімді, іс жүзінде техникалық қызмет көрсетуді қажет етпейтін, толық отқа төзімді, үнемді және экологиялық таза жылыту және ұзақ қызмет ету мерзіміне ие ыстық суы да бар жүйесін алады.

Есептеулерде пайдаланылған бастапқы деректер.

Сапалы деңгейде жобаланған және салынған 180 м² үй үшін 10-12 кВт жылу энергиясы қажет, оны 2 зондты жерге 100 м тереңдікке түсіру арқылы алуға болады, бұл үшін 6х6 м жер учаскесі қажет. 1-кестеде келтірілген салыстырмалы сипаттамалардан тиісті қорытынды жасауға болады:

Қазірдің өзінде жылу сорғылары үнемді дизельдік қазандықтарға немесе электр тоғымен жылытуға қарағанда, ал жақын арада энергия бағасы еуропалықтармен салыстыратын болсақ, олардың тиімділігі жағынан сөзсіз көшбасшы болып келеді және тіпті газ қазандықтарынан да асып түседі.

Жылу сорғысын пайдаланудың электр жылытумен салыстырғанда үнемдеу деңгейі мынадай болады: 10 жылда – 35 мың\$, 15 жылда – 60 мың\$, 20 жылда – 87 мың \$. (2-кестені қараңыз). Тікелей экономикалық әсерден басқа, жылу сорғысы жылумен жабдықтаудың экологиялық таза көзі болып табылады, өрт және жарылысқа тзтеп беруші қондырғы.

Қазірдің өзінде, энергияның салыстырмалы түрде төмен бағасымен, болашақ туралы ойлайтын көптеген прогрессивті және білімді адамдар жылыту және ыстық су дайындау үшін жылу сорғыларын таңдап, болашаққа саналы түрде қомақты үлес қосады. Бұндай қорытынды Қазақстанның ауылдық жерлерінде кең таралған көмір отын (қатты отынға жатады) қазандықтарымен ЖС сипаттамаларын салыстырмалы талдау нәтижелерімен дәлелденеді.

Қатты отын қазандықтары әлі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ. Олардың сөзсіз артықшылықтарына төмен баға мен электр қуатынсыз жұмыс істеу мүмкіндігі жатады. Кемшіліктері: жануын тұрақты бақылау қажеттілігі және қазандықты толық автоматтандыру мүмкін еместігі, оған қоса оттығын күнделікті тазалау талап етіледі. Қатты отынмен жылыту үшін оны тасымалдау, жеткізу, түсіру, оның қорларын сақтауға арналған алаң болуы керек. Қатты отын қазандықтарының кемшілігі-күніне бір неше рет жану камерасын үнемі қадағалап, отынды қолмен жағу қажеттілігі де жатады.

Жылу сорғыларын қолданатын жүйелер қазіргі кездегі ең тиімді жылыту жүйелерінің қатарына жатады. Ауылдық елді мекеннің тұрғыны үшін қандай тікелей пайда болатынын есептейік. Жылыту жүйесінде жылу сорғысын пайдалану кезінде жыл сайынғы пайдалану шығындары қандай болуы мүмкін екендігін анықтайық. 2-кестеде ауылдық жерлердегі орташа мөлшердегі тұрғын үйге қатысты ЖС пайдаланудың экономикалық тиімділігін есептеу нәтижелері көрсетілген.

Жылытуға арналған құрылғылардан пайдалану шығындары.

Әр түрлі отынды (магистральдық газ, сұйытылған газ, дизель отыны, электр қуаты, қатты отын немесе көмір) пайдалану шығындарын салыстыру.

Мұнда отынның әртүрлі түрлерін (электр қуаты, дизель отыны, табиғи газ, көмір, отын және жылу сорғысы) пайдалану кезінде ауданы 240 м² үйді жылыту шығындарының болжамды есебі келтірілген.

Егер үйде басқа жылытылатын аудандар немесе қосымша бөлмелер болса, онда сіз деректерге осындай қосымша аудан шамасын «240» санының орнына ұсынылған формулаға енгізіп, келтірілген есептеуде дәл сол сандарға ауыстыруыңыз керек.

Шығындарды салыстыру кезінде біркелкі шарттарға сүйенеміз: қазандық жалпы жылыту мерзімінің жартысына жуық уақыт жұмыс істейді, ал жылыту маусымы 6 айға созылады, – деп есептейміз.

Шамамен 10 м² (30 текше метрге дейін) жақсы оқшауланған бөлмені жылыту үшін шамамен 1 кВт жылу қуаты қажет (пайдаланылған отынға қарамастан, қазандықтың қуаты кВт-пен өлшенеді).

Демек, 240 м² үйге шамамен 24 кВт қазандық қажет болады. Егер қазандық үздіксіз жұмыс істесе, онда оған бір айда мынадай энергия көлемі қажет болады: 24 кВт x 24 сағат x 30 күн = 17 280 кВт /сағат.

Қазандық жалпы уақыттың жартысына жуығын (немесе максималды қуаттың жартысына) жұмыс істейтінін ескере отырып, біз 17 280 кВт/сағатты 2-ге бөліп, 8 640 кВт/сағат аламыз. Бұл жылыту маусымының орташа айындағы шығындар. Жылыту маусымының 6 айына көбейтіп, біз жылына 51 840 кВт /сағат екенін анықтаймыз.

Әр түрлі факторларға байланысты (сыртқы температура, қабырғаларды оқшаулау және т.б.) бұл көрсеткіш үлкен және кіші бағытта өзгеруі мүмкін. Бірақ әр түрлі отынмен жылытуды пайдалану шығындарын салыстыру үшін бұл маңызды емес. Өйткені, біз бірдей шарттар негізінде бір үйдің шығындарын салыстырып отырмыз.

Кесте 2. Ауданы 240 м² тұрғын үйді жылытуға арналған пайдалану шығындары**.

	Газ қазандығы	Сұйық отын қазандығы (дизель)	Электр қазандығы	Қатты отындық қазандығы	Жылу сорғысы
Жылыту қуаты (кВт)	24	27	24	24	14
Энергия тасымалдаушының (жанылғы) құны (€)	713 /100 м ³	0,55 /л.	2,36 /кВт	68,8/тн.	0,1787 /кВт
Жабдықтың құны (€)	3 000,00	1 000,00	800,00	1 677,26	11 600,00
Орнату және монтаждау* (€)	10 000,00	300,00	300,00		5 500,00
Рұқсат беру құжаттамасы	+	+	-	-	-
Пайдалану шығындары, жылына (€)	370,3	2962,3	1142, 9	1481,00	95,5
Қызмет көрсету (€)	1000	1000	0	100	0
Бір жылда, Барлығы (€)	15 083	6 434,19	2 692,57	3 844,36	17 233,29
5 жылдық шығындар (€)	75 415	25 670,96	7 962,87	10 835,48	667,43
5 жылдағы жалпы шығындар (€)	88 415	26 970,96	9 062,87	12 512,74	17 766,43
Жылыту қуаты (кВт)	24	27	24	24	14

* – газбен жылытатын жүйеге қарағанда жылу сорғысының өтелу мерзімі бұдан да аз болуы мүмкін, егер учаске газдандырылмаған болса, яғни газды аула мен үйге кіргізу үшін қосымша 500 – 800 еуро сомасын төлеу қажет болады.

Ескерту: ** – Есептеулерде автор пайдаланған деректер ашық көздерден алынған.

Қорытынды.

Мақалада үй шаруашылықтарының өмір сүру сапасын бағалау кезінде энергетикалық факторды есепке алу негіздемесі келтірілген. Зерттеудің нәтижесі халықтың (үй шаруашылықтарының) өмір сүру сапасы сияқты кешенді көрсеткіштің көмегімен бағалауға болатын әлеуметтік-экономикалық дамуды қамтамасыз ету ресурстарды тұтыну деңгейін төмендету және табиғи ортаға антропогендік жүктемені азайту сияқты параметрлер қамтылуы қажет, – деген тұжырым болып табылады.

Мысал ретінде жылу сорғыларын (ТН) қолдану қарастырылды, бұл мәселенің ең тиімді шешімі болып табылады, әсіресе жылу энергиясын ауылдық тұтынушылар арасында. Халықтың (үй шаруашылықтарының) өмір сүру сапасын бағалау үшін экологиялық және климаттық өзгерістерге әсер ететін энергия үнемдеу деңгейі сияқты энергетикалық факторды ескеру қажет. Энергияны тұтынудың артуы атмосфералық ауаның CO₂ ластануына және соның салдарынан климаттың өзгеруіне және табиғи ауытқулар мен экологиялық апаттардың пайда болуына ықпал етеді.

Зерттеу барысында үй шаруашылықтарының кірістері мен тұтыну шығыстарының (оның ішінде тұрғын үй-коммуналдық қызметтерге арналған

шығыстардың) динамикасына талдау жүргізілді. Жүргізілген талдау негізінде автор үй шаруашылықтарының өмір сүру сапасы тұтынушылық шығындардың олардың кірістерінен асып кетуіне байланысты төмендейді деген қорытындыға келді, бұл энергиямен қамтамасыз ету тиімділігінің төмендеуі нәтижесінде жүзеге келіп отыр.

Сонымен қатар, бұл тұрғын үй-жайлардың сапасының төмендігіне байланысты осы энергияның жоғалуына байланысты тұрғын үй-коммуналдық қызметтердің энергия сыйымдылығының артуына байланысты. Өмір сүру сапасын бағалаудағы энергетикалық фактордың рөлін ескере отырып, автор экологиялық-энергетикалық тәсілді қолдану негізінде оның әсерін өмір сапасын бағалайтын көрсеткіштері қатарына қосу арқылы қолданыстағы критерийлерді кеңейтуді ұсынады.

Зерттеудің нәтижесі энергетикалық факторды ескере отырып, халықтың, әсіресе ауыл тұрғындарының өмір сүру сапасын бағалау мақсатында ұсынылған жетілдірілген әдістемесі болып табылады.

Автордың пікірінше, өмір сүру сапасын бағалауға экологиялық-энергетикалық тәсілді қолдану және оны аумақтық салыстырулар үшін қолдану (елдер, аймақтар, қалалар) адамдардың әл-ауқаты мен ресурстарды (энергетикалық, биологиялық және т.б.) тұтынудың өсу қарқынының сәйкессіздігін негіздеуге ықпал етеді).

Әдебиеттер тізімі

1 О демографической ситуации за январь-сентябрь 2021 года. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. – URL: <https://stat.gov.kz/news/ESTAT437963>.

2 Калнинь И.М., Лазарев Л.Я., Савицкий А.И. Энергосберегающие, экологически чистые технологии теплоснабжения производственных и жилых помещений. – URL: <https://www.allbeton.ru/upload/iblock/146/energoberegayuschie-ekologicheski-chistie-tehnologii-teplosnabjeniya-proizvodstvennih-i-jilih-pomescheniy-ekalninn.doc>.

3 «Обзор перехода Казахстана к сценарию «зеленой» экономики путем увеличения доли возобновляемых источников тепловой энергии в энергетическом балансе – Технология использования тепловых насосов», ООН ЭСКАТО, 2019 г. – URL: <https://www.unescap.org/sites/default/files/ReviewoftheKazakhstantransitiontotheGreenEconomicScenario-HeatPumptechnologiesRussian.pdf>.

4 Энергетические установки на базе тепловых насосов. – URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:NXkGb6JTCXkJ:https://megaobuchalka.ru/16/15311.html+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=kz>.

5 ООН ЭСКАТО. «Заключение и рекомендации относительно политики сектора централизованного теплоснабжения, возобновляемых источников тепловой энергии и тепловых насосов». – URL:

<https://www.unescap.org/sites/default/files/ReviewoftheKazakhstantransitiontotheGreenEconomyscenario-HeatPumptechnologiesRussian.pdf>.

6 Kursiv.kz. В Казахстане ожидается рост тарифов на электроэнергию с сентября... – URL: <https://kursiv.kz/news/otraslevye-temy/2021-08/v-kazakhstane-ozhidaetsya-rost-tarifov-na-elektroenergiyu-s-sentyabrya>.

ГРНТИ 71.33.01

СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ РЕСТОРАННОГО БИЗНЕСА (НА ПРИМЕРЕ РЕСТОРАНА «ПЕРЧИНИ»)

А.Б. Жаппасбаева

Студент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

С.Б. Наменова

Магистрант, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

А.Т. Тлеубаева

Научный руководитель, PhD, и.о. доцента, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

В данной статье раскрываются основные стратегические направления и характерные особенности, используемые предпринимателями для успешного становления и развития ресторанного бизнеса.

На примере функционирующего в настоящее время ресторана «Перчини» (г. Астана), определены проблемные вопросы в разработке стратегии предприятия, которые характерны для многих предприятий ресторанного бизнеса столицы, а также пути их решения и дальнейшего совершенствования,

Ключевые слова: стратегия предприятия, ресторанный бизнес, развитие ресторанного бизнеса, стратегия ресторанного бизнеса.

На сегодняшний день ресторанный бизнес является одним из важных секторов индустрии гостеприимства. Рестораны предоставляют клиентам услуги по еде и напиткам, при этом еду либо едят в заведении, либо забирают для употребления. Этот раздел индустрии гостеприимства включает в себя рестораны изысканной кухни, ресторана на вынос, рестораны быстрого питания и множество других типов ресторанов.

Таким образом, ресторанный бизнес – это достаточно специфическая отрасль предпринимательской деятельности, где финансовый успех в условиях высокой конкуренции и волатильности рынка, достигается путем постоянного анализа и дальнейшего своевременного принятия управленческих решений в кратчайшие сроки.

Указанный сегмент рынка является одним из динамичных и перспективно развивающимся, имеющий большой потенциал своего вклада в мировую экономику [1].

Принимая во внимание, что питание – это естественная биологическая потребность каждого человека, а также высокий ритм жизни общества, предприятия общественного питания гармонично и прочно вошли в повседневную жизнь многих людей.

Актуальность данной темы обуславливается бурным развитием ресторанного бизнеса, важнейшей чертой которого является определение и выбор стратегии дальнейшего функционирования предприятия.

Тем самым, управление рестораном включает в себя наблюдение за повседневными операциями в ресторане, но оно также имеет значительный стратегический компонент, поскольку в конечном итоге задача менеджеров заключается в том, чтобы вести бизнес к долгосрочному успеху. Поэтому руководству предприятия необходимо выбрать правильные стратегии по управлению ресторанным бизнесом.

На сегодняшний день существует множество стратегий, используемые в предприятиях общественного питания (рисунок 1).

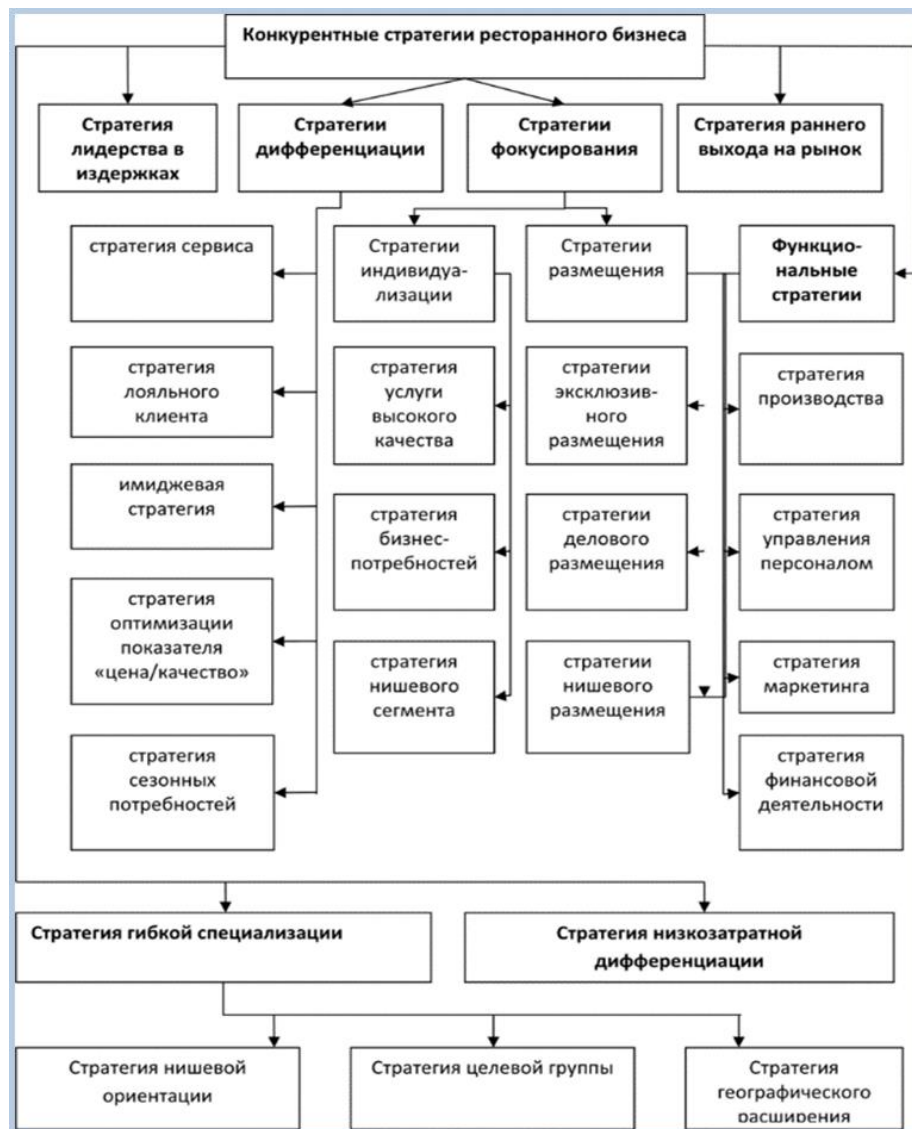

Рисунок 1. Стратегии ресторанного бизнеса.

Примечание – составлено автором на основе источника [2].

Ключевой проблемой в ведении ресторанного бизнеса является неумение определять первые шаги: цель, миссия, задачи, направление, выбор стратегии, анализировать внутреннюю и внешнюю среду и т.п. Поэтому на основе ресторана «Перчини» рассмотрим структуру и деятельность данного заведения. Выявим преищущства и недостатки, в используемых стратегиях и предложим пути их совершенствования. К внутренней среде предприятия относятся цели и задачи, миссия, персонал, оборудование, корпоративная культура и т.д.

Главная цель ресторана заключается в том, чтобы гости всегда оставались довольны выбором места и времени проведения кулинарного досуга, а заведение было рентабельным.

Миссия ресторана: «Проводите время вместе с любимыми. О комфорте и вкусной еде позаботится Перчини».

Задачи ресторана:

- удовлетворение потребностей гостей в качественном обслуживании;
- предложение свежих и вкусных блюд;
- доходы должны превышать расходы ресторана;
- принимать на работу только квалифицированные кадры;
- отвечать всем нормам налоговых служб и санитарных станций, а также всех контролирующих и проверяющих органов.

Внешняя среда включает в себя – потребителей, конкурентов, поставщиков, нормативно-правовые акты, состояние экономики и т.д.

Поставщиками в ресторан «Перчини» являются компании, которые предоставляют свою продукцию (алкогольные, безалкогольные напитки, чистящие средства и т.д.) – «Respect sauda» поставляют алкогольную продукцию, «Арба вайн» – вина казахстанского производства, «Крафт» – пиво. Мясная продукция доставляется из города Кокшетау.

Потребителями ресторана являются жители и гости столицы. Заведение расположено в здании бизнес центра «KazTransOil», что удобно для всех работников компаний, являющимися основными клиентами в обеденное время, а также наиболее удобным вариантом для бизнесменов при проведении обсуждений деловых переговоров во время трапезы.

Основными конкурентами ресторана «Перчини» в данном районе являются рестораны, находящиеся вдоль улицы Туран, а именно «Мамма Миа», «La mia pizza», «Coffee boom» и «Рыба пила» (таблица 1).

Таблица 1. Основные конкуренты ресторана «Перчини».

Название ресторана	Кухня	Характеристика
«La Mia pizza»	Итальянская кухня	Средний чек – 7000 тг., до 50 мест.
«Рыба пила»	Морская кухня	Средний чек – 15000 тг., до 100 мест.
«Coffee boom»	Кофейня	Средний чек – 3000 тг., до 45 мест.
«Мамма mia»	Европейская кухня,	Средний чек – 6000 тг., в наличии

	семейный ресторан	бизнес ланч от 3990 тг., до 70 мест, предусмотрена детская зона.
«Перчини»	Итальянская кухня	Средний чек – 7000 тг., до 158 мест, предусмотрена детская зона.
<i>Примечание – составлено автором на основе исследований</i>		

Следует отметить, что как и многие другие предприятия, ресторан «Перчини» применяет стратегию «Лидерство по издержкам», ориентированная на предоставлении стандартных услуг, что не в полной мере отвечает уровню регулярно меняющихся потребностей рынка общественного питания. Декларируемая выгода от снижения издержек при эффективном развитии сети предприятий ресторанного бизнеса практически не может привести к потере конкурентных преимуществ этих предприятий. То есть это касается расходников, выбора поставщиков продуктов питания и напитков, других сервисных услуг обслуживания ресторанов. При всем при этом, на заведение не сильно сказывается допускаемые моменты по не вполне подходящему качеству предоставления своих товаров и услуг.

Ежемесячно смета различных расходов составляет порядка 10-15 млн тенге. На данный момент ресторан открыт для сотрудничества с компаниями, предлагающих свои услуги по приемлимым и более низким расценками. К примеру, смена поставщика одноразовой посуды, позволило сэкономить расходы до 500 000 – 700 000 тг. То есть при дальнейшем применении этой стратегии можно снизить расходы не ухудшая качество.

Так же применяется стратегия географического расширения, которая используется для поэтапного продвижения существующего продукта на новые рынки и сегменты.

В связи с тем, что ресторан «Перчини» в Астане является франшизой, для франчайзеров выгодно занимать все больше мировых рынков и географически расширять сферы своего присутствия в регионе. По Казахстану на данный момент есть 1 филиал.

В настоящее время, ресторан «Перчини Астана» занимает второе место среди 28 филиалов по качеству обслуживания, блюд и аудиту тайного гостя. По отзывам клиентов, необходимо рассмотреть вопрос об открытии точек франшизы и в других крупных городах страны, где средняя платежеспособность населения является высокой. Указанное при грамотном подходе позволит увеличить доходы. В частности, ресторан в Астане имеет ежемесячную общую выручку порядка 50 млн тенге и открытие своих филиалов и точек в таких городах как Алматы, Шымкент, Актау может принести аналогичную либо большую выручку.

Стратегия низкочатратной дифференциации предусматривает альтернативные варианты привлечения посетителей без каких-либо существенных затрат. Для привлечения аудитории широко распространено и применяется SMM-marketing. Посредством социальных сетей на личных страницах ресторана опубликовываются последние новости, новинки меню,

различные акции и т.д. В частности, через возможности сети Инстаграм – «Перчини» приглашает гостей на различные памятные даты и праздники (8 марта, 14 февраля, «Наурыз», новогодние праздники и т.д.), где предусмотрены свои изюминки в виде акций – бесплатные панкейки, коктейли для влюблённых, всевозможные скидки и т.п. Ресторан также использует контекстную и таргетную рекламу в виде быстрых роликов для привлечения внимания. Широкое применение Интернета для привлечения клиентов и ее относительная дешевизна, способствует получения максимальной прибыли заведения.

В частности, в обычный выходной день план выручки составляет 2 млн. тенге, но благодаря рекламе в сети именно на 8 марта и специальных предложениях, общая выручка составила более 5 млн., то есть прирост составил более двукратного размера.

Стратегия лояльного посетителя – в основном применяется и направлена на формирование группы постоянных посетителей, приверженных к товарной марке предприятия ресторанного бизнеса и увеличивающих количество посетителей за счет повторных посещений. В «Перчини» есть своя клиентская база, которая посещают заведение с момента открытия вот уже на протяжении 5 лет. Все это время, ресторан был ориентирован на выстраивании крепких и долгосрочных взаимоотношений, и с каждым днём старается увеличить этот круг при помощи общения, знакомства с гостями и обратной связи. К сожалению, в отличии от стратегии лояльности, программы лояльности предусматривающая определённые скидки для постоянных клиентов в ресторане не предусмотрена, вместо этого введена довольно частая практика для постоянных гостей получение «приятных комплиментов» (бесплатные угощения отдельными небольшими закусками, выпечкой и т.д.) от поваров, и эта концепция ближе к гостиничному бизнесу.

Имиджевая стратегия – направлена на создание и поддержки благоприятного образа предприятия ресторанного бизнеса, повышении за счет расширения группы лояльных посетителей, положительных отзывов от гостей, его репутации на указанном рынке общественного питания.

Стратегия оптимизации показателя «цена/качество» – основополагающими являются категории ценности и полезности ресторанных услуг для его потребителей, где уровень сервиса и содержание ресторанной услуги должны оцениваться с точки зрения взаимной выгоды. Я считаю, что сервис и еда должны оцениваться выше. Уровень сервиса и настолько вкусная кухня «Перчини» должна оцениваться выше, чем сейчас. В ценовом сегменте ресторан занимает – срединное место.

Стратегия бизнес-потребностей – его реализация позволяет обеспечить существенный приток финансовых ресурсов для дальнейшего развития ресторанного бизнеса за счет активизации взаимосвязей деловых структур различных отраслей экономики, что привело бы к увеличению активов, привлечения гостей и клиентов с разных секторов экономики, тем самым способствуя существенному увеличению ежедневной, ежемесячной и годовой

прибыли (если план выручки в будни составляет 1 млн 300 тыс тг., то он мог бы возрасти до 2 млн.). Данную стратегию «Перчини» не применяет.

Стратегия управления персоналом – является подсистемой корпоративной (деловой) стратегии предприятия, отвечающей за использование и развитие человеческого потенциала организации. Для управления и контроля персоналом применяется много методов, но эффективны ли они? Данная стратегия в «Перчини» используется неэффективно, целесообразным видится ее доработка с применением метода «кнута и пряника».

Стратегия маркетинга – также представляет собой подсистему корпоративной (деловой) стратегии предприятия, предусматривает анализ требований рынка и построение эффективной системы сбыта с целью достижения долгосрочных конкурентных преимуществ. В ходе изучения обратной связи выявляются наши преимущества и недостатки. Ответная реакция «Перчини» пока не столь эффективна как хотелось бы и находится на недостаточном уровне реагирования. В частности, гости и постоянные клиенты часто интересуются наличием для них бонусов либо применения программы лояльности, но руководство франшизы отказывает в этих запросах.

В целом, «Перчини» для привлечения гостей и клиентов в основном используется SMM-маркетинг, таргетная и контекстная реклама, также остаются привлекательными различные акции и скидки на обеды, завтраки, дни рождения, праздничные даты и т.д. С момента открытия франшизы, руководством в основном применялась агрессивная реклама-промоушн.

Партизанская стратегия – рассматривается как вид конкурентной стратегии. Это изучение предложений и спроса конкурентов, чтобы выявить их преимущества и недостатки.

Стратегия управления персоналом является подсистемой корпоративной (деловой) стратегии предприятия, отвечающей за использование и развитие человеческого потенциала организации. Данная стратегия в «Перчини» используется неэффективно, целесообразным видится ее доработка с применением метода «кнута и пряника» [3].

В качестве доставки – франшиза пользуется услугами службы доставки «Яндекс», Chocofood, Wolt, Glovo (рисунок 2). Ежемесячная чистая прибыль «Перчини» от использования службы доставки составляет порядка 7-10 млн. тенге. В дальнейшем целесообразно расширение списка используемых компаний по службе доставки, что увеличит спрос на продукцию «Перчини» и соответственно скажется на прибыли.

Рисунок 2. Популярные сервисы доставки еды.
Примечание – составлено автором на основе исследований [4].

Таким образом, мы рассмотрели стратегии, применяемые в ресторане «Перчини». Из данного анализа можно сделать вывод, о том, что хотя ресторан движется в правильном направлении, можно предложить пути по улучшению деятельности предприятия.

Следует обратить внимание на применение таких стратегий, как стратегия лояльности, географического расширения, управления персоналом, стратегия бизнес-потребителей и др. Приняв во внимание пути решения некоторых моментов, после использования данных стратегии, ресторан вышел бы на новый уровень дохода и клиентоориентированности. В целом, структура, используемые стратегии и способы ведения бизнесом в ресторане «Перчини» устраивает нас, так как управленческие решения дают свои результаты.

Таким образом, рестораны и почти все другие предприятия индустрии гостеприимства предназначены для предоставления услуг клиентам, и стремление предоставлять высококачественные услуги является одним из самых важных качеств. Лучшие менеджеры глубоко заботятся о своих клиентах и хотят создать не только прибыльный и успешный бизнес, но и бизнес, который приносит пользу местному сообществу. Это означает предпринимать необходимые шаги для улучшения, извлечения уроков и делать все возможное для получения положительного опыта.

В индустрии гостеприимства города Астана – ресторан «Перчини», занимает определенную нишу. Данное заведение посещают очень много туристов из стран СНГ, в том числе из РФ. Эффективное управление предприятием, необычный подход к клиентам, изысканное меню, месторасположение и многие другие факторы – позволяют ресторану «Перчини» быть конкурентоспособным и рентабельным заведением индустрии гостеприимства, занимая особое место в данном секторе.

Литература

1 Мы помогаем нашим партнерам принимать экономически обоснованные решения. Крупнейшая оценочная компания в Казахстане. <http://www.vop.kz/ru>.

2 Hospitality Industry: All your questions answered. <https://hospitalityinsights.ehl.edu/hospitality-industry>.

3 Ахмедова С. А. Формирование стратегии развития предприятий ресторанного бизнеса // ТДР. 2009. №7. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-strategii-razvitiya-predpriyatij-restorannogo-biznesa>.

4 Новостной портал Profit. <https://profit.kz/news/57124/94-kazahstancev-ni-razu-ne-zakazivali-edu-v-internete/>.

**ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ, ӘСКЕРИ ІС ЖӘНЕ
ҚАУІПСІЗДІК САЛАЛАРЫ**

**ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, ВОЕННОЕ ДЕЛО И
БЕЗОПАСНОСТЬ**

**LAW ENFORCEMENT, MILITARY AND
SECURITY**

ҒТАМР 10.15.65

ВОИНСКАЯ СЛУЖБА ПО ПРИЗЫВУ

Р.А. Мустафин

Магистрант, Евразийская юридическая академия имени Д.А.Кунаева, г. Алматы

В статье исследуются некоторые особенности и проводится анализ воинской службы по призыву. Призывом граждан на воинскую службу является комплекс мероприятий, проводимых государственными органами, направленных на комплектование личным составом Вооруженных Сил на основе воинской обязанности. В работе анализируются этапы призыва граждан на воинскую службу, исследуются проблемные стороны и правовые основы регулирования организации призыва на воинскую службу.

Ключевые слова: Воинская служба, военнотружаший, призыв на воинскую службу, воинская обязанность.

Военная служба всегда считалась почетной обязанностью, священным долгом, исключительным по важности и необходимости. Прохождение воинской службы в мирное и военное время включает в себя обучение в военных учебных заведениях, призыв на воинскую службу, добровольное поступление на воинскую службу по контракту, присвоение воинского звания, назначение на воинскую должность, перемещение по воинской службе, ротацию, увольнение с воинской службы, прохождение воинских сборов, другие обстоятельства и события, определенные законодательством Республики Казахстан.

Граждане в Республики Казахстан проходят воинскую службу в Вооруженных Силах, других войсках и воинских формированиях по контракту в добровольном порядке или по призыву [1]. Необходимо отметить, что военная служба по призыву не равнозначна воинской обязанности, а является лишь одной из ее форм исполнения.

Призыв граждан на срочную воинскую службу проводится два раза в год. Призыву на срочную воинскую службу подлежат граждане в возрасте от восемнадцати до двадцати семи лет, не имеющие права на отсрочку или освобождение от призыва, в количестве, необходимом для комплектования Вооруженных Сил, других войск и воинских формирований Республики Казахстан.

Для организации и проведения призыва граждан на срочную воинскую службу по решению местных исполнительных органов образуются призывные комиссии, в составе:

- председателя комиссии;

- членов комиссии: начальника местного органа военного управления, представителя соответствующего территориального подразделения органов внутренних дел, заместителя начальника соответствующего местного органа управления здравоохранением – председателя медицинской комиссии, секретаря.

Призывники, подлежащие призыву на срочную воинскую службу, по вызову местных органов военного управления являются на призывной пункт для прохождения призывной комиссии.

Оповещение граждан о призыве на срочную воинскую службу и их явке на призывные пункты проводят повестками должностные лица местных органов военного управления по месту жительства, в поселках, аулах, аульных (сельских) округах через местные исполнительные органы или по месту работы или учебы руководители организации под роспись. Однако сегодня мы знаем, что процесс цифровизации вносит свои корректировки и граждане призывного возраста после масштабного введения проекта «Цифровой МОВУ» получают sms сообщение – повестки в военкомат. Единственным нюансом остается ответственность призывника за неявку в местный орган военного управления.

Обо всех случаях неявки призывников на призывную комиссию без уважительных причин, а также невозможности вручить повестку гражданину лично для их розыска и обеспечения прибытия на призывной пункт сообщают в органы внутренних дел Республики Казахстан. Материалы на лиц, умышленно уклоняющихся от призыва, а также препятствовавших своевременной явке граждан на призывные пункты, передаются в соответствующие органы для их привлечения к ответственности согласно действующему законодательству.

Законодательство предусматривает уважительные причины неявки граждан на призыв, к которым относятся:

- заболевание, связанное с утратой трудоспособности;

- смерть или болезнь близкого родственника, при необходимости ухода со стороны призываемого лица, согласно условиям, предусмотренным в законодательстве;

- чрезвычайные ситуации природного и техногенного характера, лишившие гражданина возможности лично прибыть [2].

Призывная комиссия при принятии решения о призыве граждан на срочную воинскую службу и предназначении в соответствующий вид и род службы учитывает их специальность, состояние здоровья. Изучение призывников осуществляется на основе планомерного накопления в управлениях, отделах по делам обороны сведений о деловых качествах,

физическом развитии, общеобразовательной и специальной подготовке, семейном положении призывников.

Списки изученных и отобранных призывников в управлениях, отделах по делам обороны представляются в департамент по делам обороны к 28 февраля и 28 августа.

Для проведения второго этапа изучения призывников на областных сборных пунктах приказом начальника департамента по делам обороны создается рабочая группа, которой проверяются:

- в личных делах – полнота оформления, наличие документов и заполнение листов изучения;
- отсутствие призывника на диспансерном учете в психиатрических, нарколологических, кожно-венерологических, противотуберкулезных диспансерах, онкологических заболеваниях;
- отсутствие призывника на учете в органах внутренних дел, органах дознания, предварительного следствия и на наличие судимости;
- наличие записей в листе изучения призывника и подписей лиц, с которыми проводились беседы, и лиц, их проводивших;
- правильность принятых решений призывных комиссий.

Рабочей группой в период формирования воинской команды проводятся беседы с призывниками путем опроса и заполнением листов изучения, обращая внимание на состояние здоровья, а также психологическое изучение.

Областной сборный пункт должен иметь:

- помещение для размещения личного состава, прибывающего из управлений (отделов) по делам обороны;
- помещение для санитарной обработки (баня, душ) личного состава;
- помещение для проведения воспитательной работы среди призванных граждан во время пребывания их на сборном пункте;
- комнаты для медицинского осмотра из расчета по одной комнате на каждого врача-специалиста с необходимым оснащением;
- кабинет для флюорографического обследования, передвижной рентген-комплекс;
- помещение для отделения формирования воинских команд;
- помещение для размещения личного состава, прибывшего из войск, для приема и сопровождения воинских команд в воинские части (учреждения);
- пункт питания;
- санитарный пропускник с дезинфекционными камерами, изолятор на две инфекции, санитарные узлы;
- место для построения личного состава и проведения с ним строевых и спортивных занятий;
- помещение для хранения и выдачи воинской команде вещевого имущества и индивидуального рациона питания;
- помещение для проведения психофизиологического исследования граждан, подлежащих призыву на воинскую службу [1].

Отсрочка от призыва на срочную воинскую службу предоставляется решением районной призывной комиссии, по следующим основаниям, более детально раскрытым в законодательстве:

- по семейным обстоятельствам;
- для продолжения образования;
- по состоянию здоровья;
- по иным причинам, предусмотренным в законодательстве.

Граждане, призванные на срочную воинскую службу прибывают на областной сборный пункт, где призывные комиссии непосредственно перед отправкой проводят на сборном пункте медицинский осмотр, там же призывники направляются на психологическое изучение.

Проблема медицинского осмотра требует особого внимания, поскольку как видим из практики, смерть призывников а также ухудшение здоровья во время службы являются следствием именно своевременного не обнаружения проблем со здоровьем. Так, на государственной границе в Атырауской области 17 августа 2022 года в период несения службы на одном из участков государственной границы в Атырауской области, по пути на заставу «Жанбай» на берегу Каспийского моря, скончался военнослужащий срочной службы Нұрбек Ергалиев, где по результатам судебно-медицинской экспертизы констатирована «внезапная сердечная смерть» [3]. Пробелы в психологическом изучении призывников также имеют место быть, поскольку смерть в армии в результате самоубийства также являются не редкостью у нас.

После заседания областной призывной комиссии призывники, зачисленные в воинские команды, проходят телесный осмотр, а также наркологическое тестирование.

По окончании формирования команд призванные граждане передаются представителям воинской части.

Призывники, у которых в результате медицинского осмотра выявлены заболевания, препятствующие воинской службе, направляются в управление, отдел по делам обороны по месту призыва. Возвращенные призывники заносятся в книгу учета призывников, возвращенных с областного сборного пункта. На каждого возвращаемого призывника направляется служебное письмо в котором указывается, по каким причинам возвращается призывник. Это служебное письмо подшивается в личное дело призывника.

Личный состав, назначенный для приема и сопровождения воинских команд, прибывает на областной сборный пункт не позднее, чем за трое суток до отправки команд. При этом личный состав должен при себе иметь: документы, удостоверяющие личность, командировочное удостоверение, доверенность от воинской части (учреждения) на получение молодого пополнения, бланки медицинских книжек на получаемую команду, маршрутный лист на перевозку воинской команды.

Представители войск на областных сборных пунктах при приеме молодого пополнения:

- подчиняются начальнику управления комплектования;

- уточняют общее количество молодого пополнения в соответствии с планом призыва;
- осуществляют сверку по именованным спискам призывников, предназначенных в команду;
- проверяют наличие учетно-воинских документов, результатов психологического изучения, медицинских документов и полноту записей;
- проводят телесный осмотр на наличие ссадин и гематом, а также каких-либо выраженных отклонений в состоянии здоровья и антропометрических данных призывников;
- сопровождают личный состав для приема пищи, прохождения санитарной обработки.

Старшие команд по прибытии к месту назначения передают личный состав по именованному списку и учетно-послужным карточкам начальникам пунктов приема. Одновременно докладывают соответствующим начальникам о состоянии воинской дисциплины и обо всех случаях ее нарушения в пути следования.

Литература

- 1 Правила организации и проведения призыва граждан Республики Казахстан на воинскую службу. Утвержденные постановлением Правительства РК от 15.05.2012 г. <https://adilet.zan.kz/rus/>.
- 2 Правила проведения медико-социальной экспертизы. Утверждено приказом Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 30.01.2015 года. <https://online.zakon.kz/Document>.
- 3 Inbusiness.kz. В КНБ озвучили предварительную причину смерти военнослужащего. <https://inbusiness.kz/ru/last/v-knb-rk-ozvuchili-predvaritelnuyu-prichinu-smerti-voennosluzhashego>.

ГРНТИ 10.63.01

ВОПРОСЫ ОТВЕТСТВЕННОСТИ РУКОВОДИТЕЛЯ ОРГАНИЗАЦИИ ПО ТРУДОВОМУ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Р.Р. Закирова

Магистрант, Евразийский технологический университет, г. Алматы

Ж.Б. Оспанова

Научный руководитель, к.ю.н., ассоц. проф., Евразийский технологический университет, г. Алматы

Данная статья посвящена изучению правового положения руководителя организации в частности его правовой ответственности по трудовому законодательству Республики Казахстан. Автором рассмотрены нормы Трудового кодекса Республики Казахстан, определены особенности правового статуса руководителя организации, проблемные вопросы ответственности руководителя организации как работника. Также рассмотрены вопросы применения различных видов ответственности при нарушении руководителем положений о конфликте интересов. Автором сделаны определенные выводы в отношении правового регулирования статуса руководителя организаций как особой категории работников с определенной спецификой в контексте процедуры приема на работу, содержания трудового договора, расторжения трудовых отношений и правовой ответственности.

Ключевые слова: ответственность, руководитель организации, трудовой кодекс, наемный работник, гарантии.

Руководитель организации обладает многочисленными дополнительными (специальными) признаками стороны трудового договора. Это обусловлено особым, двойственным положением руководителя исполнительного органа юридического лица. Представляя работодателя в трудовом договоре с наемным работником и реализуя функции по приему и увольнению работников, руководитель организации вместе с тем сам является наемным работником, работающим по трудовому договору, заключаемому с собственником имущества организации или с иным уполномоченным лицом.

Статья 140 Трудового Кодекса Республики Казахстан посвящена рассматриваемой категории работников, что свидетельствует о повышенном внимании законодателя к регулированию правового положения руководителей

организаций [1]. Однако на практике продолжает возникать большое количество сложных ситуаций, связанных с толкованием норм трудового законодательства либо пробелами в регулировании особенностей правового положения данной категории работников.

Согласно статьи 21 Трудового Кодекса Республики Казахстан трудовые отношения с руководителем исполнительного органа юридического лица осуществляются в соответствии с Трудовым кодексом, законами Республики Казахстан, учредительными документами и трудовым договором[1].

Хотя будет также справедливо отметить, что в отношении руководителей организаций на практике действует большое количество дифференцирующих норм. Основным требованием к такому работнику является способность к управленческой деятельности. В ряде случаев законодательство предусматривает наличие профессионального образования и опыта работы, устанавливает предельный возраст для занятия должности руководителя. В связи с тем, что руководитель организации является специфическим работником, в обязанности которого входит распоряжение имуществом организации, а также совершение иных управленческих действий, для претендующих на эту должность могут устанавливаться другие ограничения (лишение права заниматься определенной профессиональной и иной деятельностью).

Работодателем в трудовом договоре с руководителем организации является собственник имущества юридического лица, трудовой договор с ним заключается собственником имущества или уполномоченным им лицом (органом) либо уполномоченным органом юридического лица или уполномоченным им лицом на срок и в порядке, которые установлены законами Республики Казахстан, учредительными документами или соглашением сторон (статья 30 ТК РК) [1].

Согласно требованиям Трудового Кодекса Республики Казахстан, а также правоприменительной практике, трудовые договоры заключаются с руководителями всех организаций независимо от их организационно-правовых форм и форм собственности, исключая те случаи, когда руководитель организации является единственным участником (учредителем), членом организации, собственником ее имущества.

Согласно статьи 140 Трудового кодекса Республики Казахстан в случае если единственный учредитель (участник, акционер) является единоличным исполнительным органом юридического лица, то трудовой договор не заключается. Трудовые отношения оформляются актом работодателя о приеме на работу, который должен содержать трудовую функцию, срок осуществления трудовой деятельности, дату начала работы, место выполнения работы, а также размер и иные условия оплаты труда. В случае изменения состава учредителей (участников, акционеров) с руководителем исполнительного органа заключается трудовой договор либо трудовые отношения с ним прекращаются на основании решения учредителей, собственника имущества юридического

лица либо уполномоченного учредителями, собственником лица (органа) или уполномоченного органа юридического лица [1].

Также в статье 30 Трудового кодекса Республики Казахстан определен вопрос о продлении трудовых отношений в случае истечения срока полномочий руководителя исполнительного органа. Так, в случае истечения срока действия трудового договора, заключенного с руководителем исполнительного органа юридического лица, если ни одна из сторон не позднее последнего рабочего дня до истечения срока действия трудового договора не уведомила о прекращении трудовых отношений, трудовой договор продлевается на срок до принятия решения учредителями, собственником имущества юридического лица или уполномоченным им лицом на срок и в порядке, которые установлены законами Республики Казахстан, учредительными документами или соглашением сторон [1].

Рассматривая вопрос проблемы ответственности руководителя организации как работника, изучим вопрос применения различных видов ответственности при нарушении руководителем положений о конфликте интересов. Примером может служить частный случай ответственности директора акционерного общества.

Несмотря на то, что согласно ст. 72 Закона Республики Казахстан «Об акционерных обществах», аффилированные лица общества обязаны донести до сведения совета директоров необходимую информацию о своей заинтересованности в сделках [2], на практике часто происходит обратное. Директор акционерного общества, руководствуясь корыстными мотивами, может сознательно участвовать в подобных сделках, не поставив в известность совет директоров. При этом другой стороной сделки (как правило, в качестве учредителей) часто выступают близкие родственники директора общества. Если обман раскрывается, совет директоров оказывается перед дилеммой, какой именно вид ответственности выбрать. В данном случае директор может подвергаться дисциплинарной, материальной либо уголовной ответственности.

В соответствии со ст. 64 Трудового кодекса Республики Казахстан работодатель, имеет право наложить один из видов дисциплинарных взысканий, включая расторжение трудового договора. Взыскание налагается решением совета директоров. Согласно статьи 140 Трудового кодекса Республики Казахстан дисциплинарное взыскание на руководителя и других членов коллегиального исполнительного органа юридического лица налагается непосредственно за обнаружением дисциплинарного проступка, но не позднее двух месяцев со дня его обнаружения.

Порядок применения дисциплинарных взысканий к руководителю исполнительного органа юридического лица устанавливается актом работодателя, утвержденным решением учредителей, собственника имущества юридического лица либо уполномоченного учредителями, собственником лица (органа) или уполномоченным органом юридического лица с учетом особенностей законодательства Республики Казахстан и учредительных документов юридического лица.

Согласно п.п.18 пункта 1 ст. 52 Трудового кодекса Республики Казахстан, расторжение трудового договора по инициативе работодателя возможно вследствие нарушения трудовых обязанностей руководителем исполнительного органа работодателя, его заместителем либо руководителем подразделения работодателя (филиалов, представительств и иных подразделений работодателя, определенных актом работодателя), повлекшие причинение материального ущерба работодателю. Вопрос о тяжести дисциплинарного проступка, послужившего основанием для увольнения в данном случае, подлежит оценке с учетом всех конкретных обстоятельств, при которых он был совершен. Такая оценка производится лицом, правомочным осуществить увольнение, а при возникновении спора – органом по рассмотрению трудовых споров.

Как правило, когда на практике совет директоров доходит до применения данной нормы Трудового кодекса Республики Казахстан, это означает, что уже возникли основания для материальной или уголовной ответственности с передачей дела в следственные органы.

На руководителя организации в данном случае может быть наложена также уголовная ответственность согласно ст. 250 Уголовного кодекса Республики Казахстан «Злоупотребление полномочиями» [3]. При этом необходимо собрать доказательства того, что директор сознавал, что использует свои управленческие функции вопреки законным интересам акционерного общества, и желал этого в целях либо извлечения выгод и преимуществ для себя, других лиц или организаций, либо нанесения вреда возглавляемой им организации.

Необходимо доказать, что директор использовал свои полномочия вопреки законным интересам акционерного общества, и эти его действия привели к существенному вреду для предприятия, то есть доказать наличие причинной связи между действиями руководителя и наступившими вредными последствиями. Например, что директор недобросовестно выполнял возложенные на него обязательства по руководству организацией, что привело к подрыву ее деловой репутации, воздействию со стороны контролирующих органов, приостановке ее экономического развития, разрыву отношений с контрагентами, недоверию со стороны потенциальных клиентов. Вред должен быть именно существенным, то есть очень значительным для акционерного общества. Это может быть: причинение крупных для предприятия убытков, потеря либо ухудшение имущества (например, несоразмерный износ автомобилей), уменьшение фондов, упущенная выгода, потеря престижа организации, злоупотребления при подборе кадров и т.п.

Согласно Кодексу Республики Казахстан «Об административных правонарушениях» руководителя исполнительного органа субъекта предпринимательства нельзя привлечь к административной ответственности за нарушение требований Трудового кодекса Республики Казахстан, такие как нарушение требований по оплате труда, непредоставление отпусков, незаконное превышение нормы рабочего времени и др. ввиду того, что они

применяются только к должностным лицам и на сами субъекты предпринимательства. В соответствии со статьей 30 КоАП должностными лицами признаются лица, постоянно, временно или по специальному полномочию осуществляющие или осуществлявшие на момент совершения административного правонарушения функции представителя власти либо выполняющие или выполнявшие на момент совершения административного правонарушения организационно-распорядительные или административно-хозяйственные функции в государственных учреждениях, субъектах квазигосударственного сектора, органах местного самоуправления [4].

Одним из существенных вопросов в рассматриваемой теме является вопрос о порядке прекращения трудового договора с руководителем организации.

Так, работодатель по своей инициативе вправе расторгнуть трудовой договор вследствие прекращения полномочий руководителя исполнительного органа, членов коллегиального исполнительного органа юридического лица, а также в соответствии с Законом Республики Казахстан «Об акционерных обществах» работников службы внутреннего аудита и корпоративного секретаря по решению собственника имущества юридического лица либо уполномоченного собственником лица (органа) или уполномоченного органа юридического лица.

При этом согласно статьи 53 Закона РК «Об акционерных обществах» к исключительной компетенции совета директоров относится определение количественного состава, срока полномочий исполнительного органа, избрание его руководителя и членов (лица, единолично осуществляющего функции исполнительного органа), а также досрочное прекращение их полномочий [2]. Тем самым, норма досрочного прекращения полномочий руководителя исполнительного органа сохранилась, но компенсации, ранее установленные трудовым законодательством отсутствуют. В этом случае, рекомендуется руководителям исполнительного органа определиться в рамках трудового договора о компенсационной выплате в случае досрочного прекращения их полномочий.

Если также принять во внимание отсутствие в Трудовом кодексе Республики Казахстан указания на обязанность собственника мотивировать решение о расторжении, либо заблаговременно предупредить руководителя об увольнении, расторжение трудового договора по рассматриваемому основанию существенно ограничивает права и гарантии руководителя по сравнению с иными категориями работников (статья 50 ТК РК).

По соглашению с работником в трудовом договоре может быть предусмотрено право работодателя на расторжение трудового договора без соблюдения требований, установленных пунктом 2 статьи 50 Трудового кодекса Республики Казахстан, с компенсационной выплатой, размер которой определяется трудовым договором, что, по-нашему мнению, обусловлено пробелом в Трудовом кодексе Республики Казахстан.

Таким образом, руководители организаций представляют собой особую категорию работников с определенной спецификой в контексте процедуры приема на работу, содержания трудового договора, расторжения трудовых отношений. При этом, статус руководителя организации предполагает не только повышенные гарантии, но и повышенную ответственность.

Литература

1 Трудовой Кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 г. №414-V ЗРК (с изм. и доп. на 01.01.2023 г.). www.adilet.zan.kz.

2 Закон Республики Казахстан от 13 мая 2003 г. № 415-П «Об акционерных обществах» (с изм. и доп. на 01.01.2023 г.). www.adilet.zan.kz.

3 Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 г. № 226-V ЗРК (с изм. и доп. на 01.01.2023 г.). www.adilet.zan.kz.

4. Кодекс Республики Казахстан «Об административных правонарушениях» от 5 июля 2014 г. № 235-V ЗРК (с изм. и доп. на 01.01.2023 г.). www.adilet.zan.kz.

ҒТАМР 78.01

ӘСКЕРИ БІЛІМ ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ

С.М. Сердалин, Е.К. Смагулов

*Әскери кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ.*

Елімізде қаңтар айында орын алған оқиғалар және ресей-украин әскери шиеленісінің созылмалы сипат алуы Қазақстан Қарулы Күштеріне әскери кадрлар дайындау мәселесінің өзектілігін көрсетті. Тәуелсіздік алғаннан бері ұйымдастырылып келе жатқан, Әскери оқу орындарында әскери мамандар дайындау, оның ішінде әскери кафедралардағы дайындықтың олқы тұстары айтылмыш оқиғалардың әсерінен айқындала түсті.

Жоғарыда айтылғанның негізінде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында, ақпараттық-психологиялық теке-тірес пен гибридтік соғыс жағдайында жаңа тактикалық күресті ұйымдастырып, қару-жарақ пен жеке құрамды шебер басқара алатын жаңа буын әскери кадрлар дайындау үшін кезек күттірмес, шұғыл шаралар қабылдау керек екені белгілі болды.

Қазіргі уақыттағы мемлекеттің тұрақты дамуы әскери білімге сүйенбей жүргізілуі мүмкін емес. Әскери білімнің артта қалуының бір себебі оның функционалының жетіспеушілігі мен тез арада қайта құрылуға қабілетсіздігінен болып отыр. Айтылған оқиғаларға дейін, елімізде әскери білімнің әлеуметтік маңыздылығы мен қажеттілігі өте маңызды екенін түсіну деңгейі төмен болған. Әскери кадрлардың білім деңгейін бұрынғы кеңес дәуіріндегі орта және жоғары мектептердегідей көтеру өміршең талаптардың бірі болып отыр.

Әр уақытта әскери академиялар мен әскери оқу орындарының тәрбиеленушілері ерекше тектілік, жауапкершілік пен тәртіп иегерлері болып саналатын. Әскери қызмет – өзін еркекпін деп санайтын әр адам өтуі тиіс, намыс, ерлік пен батылдықтың мектебі.

Қазақстан Республикасының ұлттық басымдықтарының ішінде білім ерекше орын алады, оның құрамында әскери білім де бар. Халықтың алдында тұрған стратегиялық мақсат: жоғары интеллектуалды, ақпаратқа тез бейімделетін, креативті, ұлт жетекшісі бола алатын негізді қалыптастыру. Бұл мақсатқа жетіп, дүниежүзілік білім жүйесіне ену үшін еліміздегі мамандар дайындау деңгейін, алдыңғы қатарлы мемлекеттердің деңгейімен парапар етуіміз қажет. Басқаша айтсақ алдымызда тұрған істер – интеллектуалды қоғам құрып, Қазақстанның интеллектуалдық элитасын даярлау.

Қаңтар оқиғаларынан кейін қоғамымызда қалыптасқан жағдайды, әсіресе жастар арасындағы жағдайды объективті тұрғыдан бағалайтын болсақ, еліміздегі тәрбие жүйесін қалыпқа келтіру, бірталай күш-жігермен уақытты талап етеді. Бұл жерде тәрбие мектебі ретінде әскер маңызды орын алады. Тек қана әскери оқу орындарындағы моральдік-психологиялық шыңдалу, болашақ офицерлердің өмірге деген белсенді көзқарастары алдағы қызметтік міндеттерін абыроймен орындауының кепілі бола алады. Халқымыз үшін білімнің қоғамдағы және жеке адамның өміріндегі орыны, оның қоғамдық функциялары, міндеттері, проблемалары мен қайшылықтарын шешу жолдары, күйзелістен шығу амалдары өте маңызды болып саналады. Украина жеріндегі ұрыс амалдарының барысы бүкіл Қазақстан қоғамының алдына әскери білімнің радикалды және мұқият ойластырылған өзгерістерін басты мақсат етіп отыр. Бұл жеке тұлғалардың мәдени және патриоттық жетілдіруінің негізгі компоненті болар еді.

Қазіргі уақытта қалыптасқан халықаралық жағдайға байланысты отандық әскери білім жүйесі көптеген модернизациялау мәселелерін шешуді қажет етеді.

Талдаудан шығатын қорытынды, әскери білім жүйесі өзінің құрамында академиялық негізгі бағытпен қатар, патриоттық тәрбие және рухани байлығы мол, жиырма бірінші ғасырдың жаңа ақпараттық жүйелеріне бейімделген жоғары білікті мамандар дайындауды пропорционалды түрде ұстануы қажет. Қазақстандық жастардың патриоттық тәрбиесінің бір бөлігі, мемлекеттік қызметтің ерекше түрі – әскери қызметке дайын болуды көздейтін әскери патриоттық тәрбие. Қазақстан Республикасы азаматтарын сипаттайтын негізгі қасиеттерінің бірі – патриотизм. Ғасырымыздың маңызды мақсаттарының бірі, өз елінің патриоттарын даярлау болып отыр. Педагогикалық ғылымда, оқу барысында және әскери қызметті орындау кезіндегі патриоттық тәрбие мәселелері зерттелген, бірақ қазіргі уақытта ол қолданыс таппай отыр. Мұның себептері өскелең ұрпақтың ғаламдық көзқарасының өзгеруі, мемлекеттік идеологиялық ұстанымдардың жоқтығы. Дәл осы жастардың патриоттық тәрбиесі болашақта мемлекеттік идеологияның негізін қалаушысы болуы мүмкін. Тәрбие жүйесі мен әскери мамандарды қалыптастырудың негізі ретінде әскери–инженерлік, техникалық және IT технологияларын оқытуды ұсынуға болады. Бәрінен бұрын білім сапасын жақсартуға баса назар аудару қажет. Оқу процессінің өзі студенттердің рухани құндылықтарын өзгертіп, ғылыми көзқарас пен өмірлік ұстанымдарын қалыптастыра алады.

Оқытушылардың гуманистік бағдары, жас офицердің қабілетін болашақтағы әскери функционер ретінде біржақты қарастырмай, гуманитарлық және ғылыми дайындығын күшейту арқылы өз мүмкіндіктерін жүзеге асыруға жол ашады. Және де оқу процессін жеке тұлғаға бейімділігін жоғарылату, оқушылардың бастамашылық пен белсенділігін қалыптастыруға баса назар аудару, педагогтар мен оқушылардың өзара ынтымақтастыққа негізделген қарым–қатынасы болуы әбден мүмкін.

Соңғы жылдары қалыптасқан білім жүйесі үздіксіз процесс болып табылады. Оның негізгі құраушылары – алғашқы әскери дайындық, әскери мектеп интернаттағы дайындық, мерзімді әскери қызметтегі әскери-мамандық дайындық, әскери институттарда оқу, жоғары оқу орындарының әскери кафедраларында дайындалып, әскери қызмет немесе әскери жиыннан өту, мамандандырылған дайындық, біліктілікті көтеру және әскери оқу орындарында қайта даярлау курстарынан өту, жоғарыдан кейінгі білім алу.

Жоғарыда айтылған әскери қақтығысты ескере отырып, Қарулы Күштерді реформалау үшін көптеген әскери мамандар қажет. Қазіргі уақытта орын алып отырған офицер кадрларының саны және сапасы жағынан жетіспеушілігі, оларды басқа мемлекеттердегі әскери оқу орындарында дайындаудың әскери және экономикалық тиімсіздігі жоғары әскери мектепті еліміздің мүддесіне сәйкес келетін реформалауды қажет ететіні сөзсіз.

Әскери мамандарды даярлау көпсалалы әртүрлі деңгейдегі оқу орындарында өткізілуі керек. Оқу орындарының көпсалалы болуы экономикалық тиімділікпен қатар, реформалайтын әскери оқу орындарының аздығынан туындап отыр. Қазақстан Республикасының негізгі әскери оқу орындары, өзіндік бағдарламалары бойынша офицер-мамандарды дайындаумен қатар, болашақта жаңа әскери оқу орындарын ашу үшін, оқу жағынан сәйкес келетін басқа да мамандықтар бойынша офицерлерді даярлайды. Осындай әдісті қолдану, оқу деңгейін төмендетпей, әскери-педагогикалық кадрлардың тәжірибесін сақтап қалуға және қаржы шығындарын үнемдеуге мүмкіндік береді. Кейбір офицер мамандар азаматтық жоғары оқу орындарының әскери кафедраларында дайындалады.

Заманауи соғыс пен қарулы қақтығыстар кезінде әскерлер мен қару-жарақты басқаруға қажет білім деңгейі, әскери білімнің мазмұны, әскери құралдардың дамуы мен тенденцияларына тікелей байланысты екенін баса айтуымыз қажет. Әскери ғылымның жетістіктерін күнделікті өмірге енгізілуі, дүние жүзі бойынша әскери істің жедел дамуына әкелді. Қазіргі уақыттағы әскери технологиялардың дамуы, әскерді қолданудың заманауи үдерістері, кейбір аймақтардағы әскери-политикалық жағдайдың шиеленісуі мен белді мемлекеттердің әскери дайындықты үдету деңгейі офицерлерді бұрынғы, жылдар бойы өзгеріссіз келе жатқан білім жүйесімен дайындау мүмкін еместігін көрсетіп отыр. Бұл жағдай әскери-доктриналық көзқарасқа да, оқытудың техникалық базасына да қатысты. Әскери білімді реформалаудың мақсаты, ғылыми-педагогикалық потенциалды топтастыру арқылы, әскери кадрларды даярлау деңгейін көтеру.

Жоғары әскери білімі бар офицерлер еліміздің қауіпсіздігі мен қорғанысына қажет білікті шешімдер қабылдау үшін, политика, экономика және халықаралық қарым-қатынастар, әскери доктрина негіздері, әскери өнер мен әскери құрылым, құқық, экология салаларын қамтитын кешенді білімі болу керек. Мұндай мамандар Қарулы Күштерді әскери техникамен жабдықтайтын және әскери-техникалық саясатты жүзеге асыратын, әскери-өнеркәсіп саласына да, бақа да құрылымдарға да қажет.

Украина еліндегі соғысты талдау, білімнің заманауи үлгісін қалыптастырған, қоғам дамуына сәйкестендірілген Қарулы Күштердің әскери қызметшілерін үздіксіз дайындау – әскери оқу орындарының басты мақсаты екенін дәлелдеп берді.

Айтылғандарды қорытындылай отырып, әскери мамандарды дайындау процессі – бір-бірімен алмасып отыратын дайындық фазалары мен әртүрлі компоненттері бар жүйе екенін көреміз. Мұндай алмасудың мақсаты шеберлік пен әскери дағдыларды қалыптастыруға қажет үшін білім жүйесін үздіксіз жетілдіру. Қазіргі уақыттағы әскери қызметті өтеу тиімділігінің жеткілікті деңгейде болмауы анық көрінуде. Сондықтан да, бірқатар авторлардың сапалы жана деңгейге көтерілу, әскери мамандардың біліктілік деңгейін көтермей жүзеге асыру мүмкін емес – деген пікірімен келіспеуге болмайды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Постановление Правительства Республики Казахстан «Об утверждении Правил военно-патриотического воспитания граждан». – Астана, 2022.
- 2 Серикбаев К.С. Военное образование и пути его совершенствования.
- 3 Бокарева Г.А., Бокарев М.Ю. Интеллектуальная культура как цель обучения с позиций дифференциально-интегрального подхода / 2004. – №1.
- 4 Мамчур А.М. Теоретическое и технологическое обеспечение гуманитаризации военного образования курсантов вузов. – С.40.
- 5 Демакова И.Д. Воспитательная деятельность педагога в современных условиях. – СПб., 2007.

ГРНТИ 10.15.65

КОНСТИТУЦИОННАЯ ОБЯЗАННОСТЬ ГРАЖДАН ПО ЗАЩИТЕ ОТЕЧЕСТВА

Р.А. Мустафин

Магистрант, Евразийская юридическая академия имени Д.А.Кунаева, г. Алматы

Данная научная работа посвящена анализу конституционной обязанности граждан по защите Отечества. Важность юридических обязанностей в правовой системе общества опосредована их многоцелевыми функциями и социальной ролью, поскольку в юриспруденции обязанности рассматривают в различных аспектах: мера должного, общественно необходимого поведения; элемент демократии; звено в механизме правового регулирования; слагаемое юридического статуса личности; средство формирования нравственного и правового сознания граждан. Военская обязанность является не просто юридической, но конституционной обязанностью. Конституционный статус воинской обязанности подтверждается ее прямым закреплением в конституции.

Ключевые слова: Конституционная обязанность, военнослужащий, воинская обязанность.

Залогом прочности и стабильности правового статуса личности является не только провозглашение и гарантирование субъективных прав и свобод, но также установление юридических обязанностей перед государством обществом и другими людьми. Хотя права и свободы граждан имеют самостоятельное значение, их нельзя рассматривать отдельно от обязанностей. Каждый человек имеет определенные обязанности перед другими людьми, обществом, государством. Эти обязанности настолько важны, что они закрепляются в законе. Основная обязанность – это установленная государством, закреплённая Конституцией необходимость, предписывающая каждому человеку и гражданину определенный вид и меру поведения, связанные с необходимостью их участия в обеспечении интересов общества, других граждан и ответственность в случае его неисполнения.

Впервые конституционное закрепление обязанности личности получили в Конституции Французской Республики 1795 г., а именно в Декларации прав и обязанностей человека и гражданина, включенной в конституционный текст. Устанавливалось, что обязанности личности имеют естественное происхождение из «заключенных во всех сердцах от природы» принципов (не делать другим того, что не желаешь себе; делать другим то доброе, что

желаешь себе), а их исполнение необходимо для охраны общества. Обязанностями человека признавались защита и служение обществу, подчинение законам и уважение представителей законов. А гражданин был также «обязан отдавать все свои силы отечеству и сохранению свободы, равенства и собственности» в соответствии с законодательством [1, с. 59].

Начиная со второй половины XX века, когда права и свободы человека начали активное развитие в мировом масштабе, основные обязанности человека также были закреплены на международном уровне. Пункт 1 ст. 29 Всеобщей декларации прав человека 1948 года [2] гласит, что «каждый человек имеет обязанности перед обществом, в котором только и возможно свободное и полное развитие его личности». Согласно преамбулам Международного пакта о гражданских и политических правах 1966 г [3] и Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах 1966 года [4] каждый отдельный человек имеет обязанности в отношении других людей и того коллектива, к которому он принадлежит. Идея основных обязанностей человека нашла также свое отражение и в региональных международных актах.

По мнению Б.С. Эбзеева, определения юридических обязанностей можно разделить на две группы: определения через категорию «необходимого» и определения через категорию «должного». Эти подходы не являются взаимоисключающими и соотносятся как объективное и субъективное, соответственно [5, с. 204].

Категория государственно-правовой необходимости полнее всего раскрывает существо любой юридической обязанности. Подобная необходимость является специфической формой проявления общественной необходимости, объективных закономерностей развития общества и государства. В обществе государство для обеспечения необходимого поведения ввиду повышенной их социальной значимости помимо установления различного рода юридических обязанностей и запретов использует также такое средство, как убеждение. Если же оно оказывается недостаточным, то к лицам, уклоняющимся от признанной линии поведения, применяется государственное принуждение.

На практике отчетливо обозначилась одна из тенденций развития мирового конституционализма в сфере регулирования правового статуса личности – заметное расширение конституционного каталога обязанностей физических лиц. Данный тренд связан с устремлением авторов конституций побудить граждан не только пользоваться «благами свободы», но и не забывать об ответственности друг перед другом [6, с.23].

Важность юридических обязанностей в правовой системе общества опосредована их многоцелевыми функциями и социальной ролью. В юриспруденции обязанности рассматривают в различных аспектах: мера должного, общественно необходимого поведения; элемент демократии; звено в механизме правового регулирования; слагаемое юридического статуса личности; средство формирования нравственного и правового сознания граждан. Как и в случае с правами, разделяют обязанности человека и

гражданина: одни из них вытекают из связи человека и государства (гражданства), другие не связаны с этим статусом и возлагаются на каждого.

Существует несколько подходов к соотношению категорий «человек», «личность» и «гражданина», и в соответствии с ним выделяется три соответствующих конституционно-правовых статуса, каждый из которых последовательно основан и расширяет предыдущий.

Конституционные обязанности являются одной из разновидностей юридических обязанностей. Е.И. Козлова определяет конституционные обязанности личности как «конституционно закрепленные и охраняемые правовой ответственностью требования, которые предъявляются человеку и гражданину и связаны с необходимостью его участия в обеспечении интересов общества, государства, других граждан» [7, с. 242]. Л.Д. Воеводин дал следующее определение: «Установленная государством в интересах всех членов общества и закрепленная в его Конституции необходимость, предписывающая каждому гражданину определенные вид и меру поведения и ответственность за ненадлежащее его исполнение» [8, с. 141].

Таким образом, конституционные обязанности личности – это конституционно закрепленные и охраняемые правовой ответственностью вид и мера необходимого и должного поведения личности, основанные на преломленных общественным сознанием народа идеях о морали и справедливости, свободе и ее пределах, о взаимной ответственности человека перед другими людьми, семьей, обществом и человечеством, а гражданина перед согражданами и государством.

На граждан возлагается множество правовых обязанностей. Защита Родины в сознании нашего народа издревле считается священным долгом каждого, а с позиций современного законодательства это конституционная обязанность граждан нашей страны. Все обязаны выполнять свой воинский долг.

Конституция закрепила «Защита Республики Казахстан является священным долгом и обязанностью каждого ее гражданина». Стоит необходимость определить, что такое долг и обязанность защиты Отечества. Императивный характер категорий «долг» и «обязанность», несмотря на схожесть их значений, имеет различную природу, следовательно, в конституционном контексте они не являются тождественными. «Долг» исходит не из собственной выгоды или установления законодателя, не является общеобязательной мерой поведения (требованием государства, обеспеченным мерами принуждения), а устанавливает «всеобщий ориентир», обращаясь к сознанию человека с целью побудить к совершению определенных действий. Долг – это термин из разряда моральных категорий, характеризующийся самостоятельным желанием лица совершить определенные действия, получив при этом нравственное удовлетворение и согласие с таким положением дел. Обязанность же следует понимать, как требование совершать определенные действия. Эти требования зачастую подкреплены силой принуждения со стороны государства.

Воинская обязанность является юридической обязанностью, т.к. требует от обязанных граждан определенного нормами права поведения. Собственно, сам термин «воинская обязанность» подтверждает данную характеристику. Также это подтверждают многочисленные обязанности граждан установленные Законом «О воинской службе и статусе военнослужащих» где отмечено, что воинская обязанность это конституционная обязанность, Закон «Об обороне и вооруженных силах Республики Казахстан» в статье статья 4 в перечини обязанностей содержит и воинскую обязанность.

Представляется, что воинская обязанность является не просто юридической, но конституционной обязанностью. Конституционный статус воинской обязанности подтвердился ее прямым закреплением в конституции.

В сравнении со всеми основными обязанностями личности воинская обязанность является самой трудной, что выражается в наивысшей мере требуемого от обязанных граждан поведения – вплоть до жертвы жизнью.

Воинская обязанность также характеризуется в качестве способа комплектования воинских формирований государства. Воинская обязанность является одной из правовых гарантий государственного суверенитета, наряду с другими мероприятиями по военному строительству, обеспечивая «наличие современных вооруженных сил, способных надежно защитить территориальную целостность и обеспечить независимость государства» [9, с.132] Существует мнение, что воинская обязанность – гарантия прав и свобод человека и гражданина. Таким образом, можно сделать вывод, что воинская обязанность в Казахстане – одна из гарантий основ конституционного строя и основных прав и свобод личности.

Следует признать, что как правовое явление воинская обязанность обладает множественностью значений: 1) конституционная обязанность граждан; 2) способ осуществления государством функции по обороне; 3) способ комплектования вооруженных сил (а также других войск, воинских формирований и органов); 4) гарантия основ конституционного строя; 5) гарантия конституционных прав и свобод личности.

В теоретико-правовом смысле воинскую обязанность следует определить как юридическую обязанность граждан, реализуемая в прохождении обязательной военной службы с привлечением к сопряженным с этим мероприятиям согласно закону в целях создания и функционирования вооруженной организации государства, вооруженной обороны государства с учетом его международных обязательств, а также военной подготовки граждан.

Признаками воинской обязанности являются те характерные черты, благодаря которым представляется возможным отделить воинскую обязанность от сходных явлений.

Во-первых, воинская обязанность носит принудительный характер. Как уже отмечалось, она является юридической обязанностью, и ее исполнение обеспечивается мерами государственного принуждения, а за уклонение и неисполнение воинской обязанности, вернее отдельных ее форм, предусмотрена юридическая ответственность. Тем не менее, в правовом

государстве принудительность воинской обязанности не может означать допустимость насильственного осуществления призыва на обязательную военную службу, так, к примеру недопустимо устраивать «облавы» на молодежь, принудительно транспортировать призывников к военкоматам и местам прохождения службы и т.п.

Во-вторых, воинская обязанность предусматривает обязательную военную службу. Она является основным, необходимым и достаточным содержанием воинской обязанности. Следовательно, обязательность военной службы всегда означает наличие воинской обязанности в государстве. Воинская обязанность, кроме самых архаичных и некоторых переходных видов, предусматривает помимо собственно военной службы иные формы реализации. Тем не менее, они связаны с необходимостью несения военной службы, а потому не являются альтернативными или самостоятельными способами исполнения воинской обязанности, хотя и не сливаются друг с другом.

В-третьих, исключительная функция государства по установлению воинской обязанности и организации ее реализации.

В-четвертых, воинская обязанность имеет целевой публично-правовой характер.

В-пятых, можно говорить о комплексном характере воинской обязанности. Такой вывод следует из структуры воинской обязанности, которая усложнялась по мере ее исторического развития, составив систему форм реализации; из комплексного характера правового регулирования (воинская обязанность регулируется нормами конституционного, административного, военного права, юридическая ответственность за неисполнение воинской обязанности предусмотрена нормами административного и уголовного права, также возможно говорить и о конституционной ответственности за неисполнение воинской обязанности); а также из многоаспектности воинской обязанности.

Конкретные ограничения основных прав и свобод личности при исполнении воинской обязанности установлены нормами законодательства. Ключевой проблемой является установление соразмерности ограничений конституционных прав и свобод личности при исполнении воинской обязанности. В литературе содержатся два противоположных подхода: воинская обязанность в существующем виде не является ущемлением прав; воинская обязанность – нарушение и отрицание всех прав.

Первый основан на позитивистском подходе к праву, в рамках которого формально-юридическая непротиворечивость правовых норм, регулирующих воинскую обязанность и ограничения конституционных прав и свобод, является определяющей. Существует предел допустимого ограничения конституционных прав и свобод при исполнении воинской обязанности. Вторая же точка зрения основана на индивидуалистическом подходе к пониманию прав и свобод личности в рамках естественно-правовых учений. Оба подхода в целом не лишены субъективности, что вынуждает искать иное понимание исследуемой проблемы на основе их синтеза. При этом следует избегать

упрощенного и одностороннего анализа, ведущего к недостаточно обоснованным выводам.

Достаточно взвешенную правовую оценку присущих прохождению обязательной военной службы ограничений прав и свобод дает Европейский Суд по правам человека. С одной стороны, ограничения прав и свобод военнослужащих, которые были бы чрезмерными в отношении иных лиц, не являются таковыми, если «способствуют реализации особых задач вооруженных сил». С другой стороны, недопустимы условия прохождения военной службы, несовместимые с уважением человеческого достоинства, а также процедуры и методы военной подготовки, подвергающие «душевному страданиям или лишениям, интенсивность которых превышает уровень тягот, неизбежно присущих военной дисциплине». Более того, государство должно надлежащим образом обеспечивать здоровье и благополучие военнослужащего, учитывая практические потребности военной службы, а также эффективную защиту призывников от опасностей, присущих военной жизни.

Таким образом, специальный правовой статус военнослужащего не должен коренным образом дифференцироваться в отношении различных категорий военнослужащих, а с другой стороны – кардинально изменять либо подменять собой общий конституционно-правовой статус человека и гражданина, поскольку является производным от последнего и обусловлен им по содержанию.

Литература

- 1 Шашкова А.В. Конституционное право зарубежных стран: учебник. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва, Изд-во: Юрайт, 2020. – 181 с.
- 2 Декларации. Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН от 10.12.1948 года // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml.
- 3 Конвенции и соглашения. Международный пакт о гражданских и политических правах. Принят резолюцией Генеральной Ассамблеи от 16.12.1966 года // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions.
- 4 Конвенции и соглашения. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах. Принят резолюцией Генеральной Ассамблеи от 16.12.1966 года // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions.
- 5 Эбзеев Б.С. Личность и государство в России: взаимная ответственность и конституционные обязанности. – М.: Норма, 2007. – 384 с.
- 6 Алебастрова И.А. Конституционные обязанности человека и гражданина: значение и тенденции развития // Конституционное и муниципальное право. 2016. – № 12. – С. 22-25.
- 7 Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право: учебник. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2014. – 578 с.
- 8 Воеводин Л.Д. Юридический статус личности: Учебное пособие. – М.: Издательство МГУ, Изд-во: Проспект, 2023. – 296 с.

9 Конституционное право: учебник для бакалавров / отв. ред. В.И. Фадеев. – М.: Проспект, 2017. – 592 с.

ГРНТИ 10.16.02

МАСЛИХАТЫ В СИСТЕМЕ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Т.М. Жунусбек

Магистрант, Евразийская юридическая академия имени Д.А.Кунаева, г. Алматы

В данной статье проводится анализ системы местного самоуправления в Республике Казахстан, анализируются ее правовые основы организации и деятельности. Проводится исследование законодательства раскрывающую значение нормы Основного закона, где закреплено, что местное самоуправление осуществляется населением непосредственно, а также через маслихаты.

Ключевые слова: местное самоуправление, маслихат, местное государственное управление.

Правовая основа местного самоуправления представляет собой систему нормативных правовых актов обеспечивающих эффективное регулирование вопросов организации и деятельности местного самоуправления в Республике Казахстан. Главным инструментом законодательного регулирования, как известно, выступает конституция, соответственно, конституционное положение органов местного самоуправления в той или иной стране определяется в первую очередь тем, находит ли свое законодательное закрепление право на местное самоуправление в рамках конституционной системы. Однако правовую основу местного самоуправления составляют не только конституционные положения, но и нормы текущего законодательства.

В Республике Казахстан в соответствии со статьей 89 Конституции признается организация местного самоуправления, обеспечивающего самостоятельное решение населением вопросов местного значения. Но, следует отметить, что реализация указанной нормы Конституции еще не предусмотрена на законодательном уровне. Концепция самостоятельности выборных муниципальных органов, их независимости от центра в руководстве делами городских и сельских общин отражала их признание предметом самоуправления мест, находящимся вне сферы государственных интересов.

Согласно законодательству Республики Казахстан местное самоуправление это деятельность, осуществляемая населением непосредственно, а также через маслихаты и другие органы местного

самоуправления, направленная на самостоятельное решение вопросов местного значения под свою ответственность [1].

На сегодняшний день в Республике Казахстан уже утвердилась точка зрения, согласно которой органы местного самоуправления представляют власть народа в пределах соответствующей административно-территориальной единицы. Это – власть территориального коллектива. Именно в этом возникает противоречие, проблема двойственности, в которой институт непосредственной демократии не может быть реализован.

Согласно Закону, местное самоуправление осуществляется отдельно в пределах области, района, города, района в городе, сельского округа, поселка и села, не входящего в состав сельского округа.

Субъектами местного самоуправления названы:

- члены местного сообщества, осуществляющие свою деятельность непосредственно;
- маслихаты, как органы, через «посредничество» которых местное самоуправление осуществляет свою деятельность;
- другие органы местного самоуправления;
- аким области, района, города, района в городе, аульного округа, поселка и аула, не входящего в состав аульного округа [1]

Формой деятельности местного сообщества являются сход местного сообщества и собрание местного сообщества. Порядок проведения собрания, схода и принятия решений определяется областными (города республиканского значения и столицы) маслихатами. Решения, принятые на собрании местного сообщества, могут быть направлены в органы местного самоуправления.

Анализ ст.3 Закона выявляет единый источник финансирования органов самоуправления и местного государственного управления:

- местный бюджет;
- коммунальная собственность, иное коммунальное имущество, закрепленное за юридическими лицами.

Обобщенный анализ обновленного Закона позволяет сделать вывод о том, что весьма непросто адаптировать институты непосредственной демократии, в частности, прямого волеизъявления в практику правоприменения, тем более, что основными субъектами местного самоуправления становятся органы государственной власти – маслихаты и акиматы.

В нововведениях законодатель ограничился такой упрощенной формой организации прямого волеизъявления граждан как сход, отдав все управленческие начала в руки маслихатов. Ни о каких других выборных органах местного самоуправления (статус и режим деятельности) в Законе не сказано.

На наш взгляд, стоит обратить особое внимание на потенциал нормы ст.2-1 п.1, где в качестве субъектов местного самоуправления указаны «другие органы». Сами эти органы и их статус еще стоит определить. Но самое главное, для тех субъектов, которые уже названы, следует определить разницу в объеме полномочий; основания в закреплении тех или иных полномочий за теми или

иными субъектами. Слишком уж большой «разброс» допустил законодатель, начиная от акима до маслихатов и, заканчивая членами местного сообщества, статус которого не установлен.

Отнесение государственных органов власти к субъектам местного самоуправления соответствует традициям отечественного права. Так, в частности, в качестве субъектов муниципально-правовых отношений, Е.С.Шугрина выделяет: муниципальные образования, граждан, группы граждан, органы местного самоуправления, ассоциации или союзы муниципальных образований, органов местного самоуправления. органы государственной власти, общественные объединения, государственные и негосударственные предприятия, учреждения и организации (в том числе коммерческие и некоммерческие и др [2].

В соответствии с Конституцией Республики Казахстан в нашей стране организовано местное государственное управление, осуществляемое местными представительными (маслихатами) и исполнительными (акиматы) органами, которые ответственны за состояние дел на соответствующей территории. Термином «состояние дел», думается, обозначается тот объем полномочий, который возложен на органы местной власти для проведения государственной политики на соответствующей территории. Другими словами – это публичная деятельность уполномоченных местных органов власти.

В пункте 1 ст. 86 Конституции Республики Казахстан говорится, что «местные представительные органы – маслихаты – выражают волю населения соответствующих административно-территориальных единиц» [3]. В настоящее время представляется, что система местного самоуправления должна быть основана на маслихатах – системе местных представительных органов. Усиление роли местных представительных органов и предоставление им дополнительных полномочий – один из первых шагов по формированию самоуправления на местах.

Маслихаты нельзя признавать ни чисто государственным органом, ни чисто органом местного самоуправления. Маслихат -представительный орган населения, поэтому он является органом местного самоуправления. Также следует учитывать, что чем выше уровень маслихата, тем меньше уровень участия населения в его работе, так как в работе областного маслихата население области непосредственно не участвует, поскольку участие населения ограничивается лишь избранием депутатов маслихата области. То же самое происходит с районными и городскими маслихатами, но эти маслихаты стоят к населению, к его нуждам, интересам несколько ближе, а вот если будет продолжена система маслихатов на уровне сельских округов, то их можно будет назвать в полной мере органами местного самоуправления. Это взгляд на маслихаты как на представительные органы населения. Маслихаты с другой стороны – государственные органы. Ведь маслихаты решают государственные задачи, осуществляют государственные функции, но они решают вопросы местного государственного значения. Можно сказать, таким образом, что маслихаты являются государственно-общественными организациями.

Следует отметить, что предпосылки для создания четкой структуры местного самоуправления на территории городов и районов в Казахстане уже имеются. Такими органами являются маслихаты, избранные на основе свободного, тайного, прямого всеобщего голосования. Необходимо учитывать, что местное самоуправление в значительной степени является продолжением государственной власти, в то же время оно осуществляется с участием местного населения, поэтому имеет и общественную природу. Следовательно, органы местного самоуправления выполняют двойные функции – государственную и негосударственную.

Казахстанская модель местного самоуправления, выражается в виде расширения полномочий местных представительных органов по формированию воли народа на местах с выполнением всех соответствующих организационных политико-правовых функций. В Конституции Республики Казахстан такой потенциал маслихатов заложен.

Модернизация государственного управления и попытки найти рациональные формы обеспечения интересов населения на центральном и местных уровнях признается одним из важнейших внешних условий реформирования местных органов власти в Республике Казахстан. Учитываются также внутренние факторы среди которых выделим:

- конституционно-правовое закрепление задач местного государственного управления за местными представительными и исполнительными органами;
- структурные преобразования в системе центральных органов государственной власти, сопровождаемые декларацией о необходимости усиления регионального уровня управления;
- проведение перманентной реформы административно-территориального устройства.

Дальнейшее развитие института местного самоуправления в Республике Казахстан связывается с идеей активизации участия масс в управлении.

В свете принятия Закона Республики Казахстан от 9 февраля 2009 г. «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам местного государственного управления и самоуправления» становится актуальной проблема реализации конституционно-правовой идеи местного самоуправления.

Формирование местного самоуправления для Казахстана – это одна из трудных задач реформирования казахстанской государственности, поскольку опереться на аналогичный отечественный опыт не представляется возможным.

Литература

1 Закон Республики Казахстан от 23.01.2001 г. «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан» // <https://online.zakon.kz/Document>.

2 Шугрина Е.С. Новый этап муниципальной реформы или контрреформирование контрреформ? // Конституционное и муниципальное право. – 2015, № 4. – С. 68-71.

3 Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с дополнениями и изменениями по состоянию на 19.09.2022 г.) // https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution.

ГРНТИ 10.16.02

СОВРЕМЕННЫЕ МОДЕЛИ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

Т.М. Жунусбек

Магистрант, Евразийская юридическая академия имени Д.А.Кунаева, г. Алматы

Данная статья посвящена изучению основных моделей местного самоуправления, используемых в Республике Казахстан и мире, а также выявлению наиболее приемлемой модели местного самоуправления для нашего государства. Исследование построено на анализе трудов казахстанских и зарубежных авторов, на действующем законодательстве Республики Казахстан и иных источниках. Выявляются условия, которые следует учитывать при выборе модели местного самоуправления. Определены основные черты современной модели местного самоуправления в Казахстане.

Ключевые слова: местное самоуправление, Европейская Хартия о местном самоуправлении, модели местного самоуправления.

Изучение моделей института местного самоуправления раскрывает перед нами позитивные возможности сравнительного анализа, связующего ретроспективы его эволюции и современные тенденции его правореализации. Модели местного самоуправления служат основанием построения национальной системы местного самоуправления, выделяющего пути развития общества. Совершенствуясь в условиях сохранения традиций, та или иная модель, преобразовывается в некие общие нормативные стандарты, определяющие наличие демократии в обществе в институтах его управления. Так при анализе моделей выделяется: территориального деления местного самоуправления, порядка взаимодействия государства и местного самоуправления; разделения властных полномочий, гарантий, ответственности и гарантий местного самоуправления.

Под моделями понимают такие претендующие на видовое обособление формы местного самоуправления, которые проявляют свою специфику, отличие от иных форм комплексом сущностных, функциональных, организационно-структурных, материально – финансовых и иных характеристик.

Н.В. Постовой считает, что говорить о соответствующей модели местного самоуправления можно лишь тогда, когда, например, те же организационно-структурные новеллы вызывают существенное перераспределение полномочий,

изменение характера отношений между муниципальными органами, взаимосвязей между органами и населением, между различными муниципальными образованиями (город-район в городе, район-село, район-поселок, район-город районного значения) и др [1, 56].

Особенности модели местного самоуправления сформулированы через ряд характерных признаков, таких как:

- формальная автономия и самостоятельность местного самоуправления;
- отсутствие на местах уполномоченных центрального правительства, «опекающих» органы местного самоуправления.

Англосаксонскую модель принято считать классической и она характерна для ряда современных государств США, Великобритания, Индия, Канада, Австралии, при этом важно учесть, что в том классическом виде, в котором она была сформулирована изначально, она встречается крайне редко.

Взаимоотношения между центральной и местной властями в странах, где доминирует англосаксонская модель, определяются принципом «действовать в пределах предоставленных полномочий». Таким образом, право делегирования полномочий строго определено в нормативном порядке. Все иные действия считаются совершенными с превышением полномочий и могут быть признаны судом неправомерными.

В Соединенных Штатах Америки, где общенациональная модель самоуправления является наиболее характерной принято выделять шесть видов органов муниципального управления: графства, города, виллиджи, бороу, тауны и тауншипы. Все указанные единицы друг другу не соподчинены. Хотя графства в определенной мере доминируют в осуществлении некоторых муниципальных функций в соответствии с полномочиями штатов. Кроме того, административно-территориальное устройство и привязанная к нему система муниципальных органов все больше утрачивают связь с демографической и экономической структурой их территории, изменяющейся в результате урбанизации, экономических и социальных перемен [2, 302].

Однако в отдельных штатах муниципальным органам предоставлено право самостоятельно от центра решать вопросы местного значения в рамках, конечно же, предоставленных им полномочий. Следует также уточнить, что рассматриваемая модель не предусматривает наличия на местах каких-либо чиновников, назначаемых из центра для контроля за органами самоуправления. Местные советы в пределах закона, обычая (сложившейся практики), судебного прецедента самостоятельно и под свою ответственность решают вопросы, не отнесенные к компетенции центральных органов. Контроль за органами местного самоуправления является, в основном, косвенным: через финансирование их деятельности; посредством проводимых отраслевыми министерствами инспекционных проверок; путем принятия адаптивных законов (парламент принимает типовые законы, а местные органы вводят их в действие на своей территории с изменениями, обусловленными местными особенностями); в форме судебного контроля.

В Соединенных Штатах Америки конституциями и законами штатов определяется компетенция органов местного самоуправления. Она соответствует общим принципам местного самоуправления: принятие и исполнение местного бюджета, вопросы общественного порядка, оказание социальных услуг (муниципальное жилье, больницы, местные дороги, помощь нуждающимся), хозяйственная деятельность (муниципальные предприятия и др.), контроль за местными управленческими органами, информация населения об актах федерации и штата и исполнение этих актов.

Правовое регулирование местного управления в ряде государств англосаксонского права обладает определенной спецификой. Так, в частности, в Соединенных Штатах Америки важнейшим правовым источником регулирования вопросов организации и деятельности органов местного самоуправления выступают муниципальные хартии. Здесь следует учесть, что в американском праве различают две трактовки термина «хартия»:

- 1) единый документ, объединяющий все нормы, регламентирующие деятельность конкретного муниципалитета;
- 2) совокупность законов штата, регулирующих деятельность соответствующего муниципального подразделения, даже если они не собраны в один документ (более широкая трактовка).

Таким образом, хартия в широком смысле подразумевает все соответствующие положения Конституции штата, законы и положения общего права в дополнение к документу, непосредственно определяемому как хартия.

Однако, небезосновательно было отмечено, что подобная практика имеет и свои недостатки. Некоторые специалисты полагают, что в условиях взаимозависимости муниципальных органов, действующих в пределах единой территории, которая характеризуется определенной социально-экономической целостностью, усиление самостоятельности одних муниципалитетов способно привести к ущемлению интересов других.

Свою конкретизацию институт местного самоуправления получает в текущем законодательстве. Такое законодательство, как правило, составляют:

- специальные законы о местной организации самоуправления и законы, регулирующие деятельность местных органов в отдельных звеньях административно-территориального деления;
- отдельные законы, регламентирующие деятельность представителей государственной администрации на местах.

Континентальная модель получила свое распространение в странах континентальной Европы (Франции, Италии, Испании, Бельгии, Польше, Болгарии, Турции, Монголии), а также в большинстве стран Латинской Америки, Ближнего Востока, франкоязычной Африки. Особенности данной модели заключаются в:

- сочетании местного самоуправления и государственного управления на местах,
- выборности и назначаемости;

– определения иерархии системы местного самоуправления, подчиненность нижестоящих звеньев вышестоящим;

– наличию на местном уровне специального представителя центральной власти, уполномоченного осуществлять государственный контроль за деятельностью органов местного самоуправления [3, 128].

Родиной континентальной модели местного самоуправления стала Франция. Для нее характерна исторически традиционная высокая степень централизации местного управления и самоуправления.

В странах континентального права органы местного управления рассматриваются, прежде всего, в качестве политических институтов, посредством которых местные сообщества осуществляют управление своими делами. Здесь доминирует принцип негативного регулирования, в рамках которого местные органы обладают своеобразными остаточными полномочиями. В соответствии с данным принципом местные власти вправе осуществлять такие действия, которые прямо не запрещены законом и не закреплены за какими-либо иными органами (т.е. обладают общей компетенцией решать вопросы местного значения в рамках закона).

В ведение органов местного самоуправления были переданы наиболее значимые для развития территорий вопросы, а наиболее сложные перешли в ведение государственных органов. Перераспределение компетенций происходило путем уступки части государственных полномочий территориальным самоуправляемым коллективам.

В странах с различными правовыми системами принцип позитивного регулирования получил свое распространенное применение. Содержание данного принципа раскрывается в Европейской хартии местного самоуправления. В ст. 42 отмечается, что «органы местного самоуправления в пределах, установленных законом, имеют свободу действий в осуществлении своих инициатив по любому вопросу, который не исключен из их компетенции или не предоставлен иному органу власти» [4]. Таким образом, важная особенность местного самоуправления, в соответствии с положениями Хартии, состоит в праве и способности местных территориальных сообществ самостоятельно контролировать и управлять значительной частью общественных дел. В разных странах Европы существуют весьма разнообразные системы местного самоуправления (местного управления), различный объем местных дел, поэтому Хартия закрепила общую формулу. Ее смысл не в том, что существует некий общий для всех перечень местных вопросов, доверяемых решать местным сообществам, а в том, что если этот перечень закреплен, то органы государственной власти не вправе вмешиваться в его осуществление.

Законодательство большинства зарубежных стран подразделяет полномочия местных органов на: обязательные и факультативные (добровольные).

В число обязательных полномочий обычно входят жизненно важные для местных сообществ вопросы, которым придается общегосударственное

значение. Объем обязательных функций, предписываемых законом, может зависеть от численности населения соответствующей территориальной единицы.

Таким образом, сравнительно-правовой анализ теории и практики деятельности местного самоуправления в зарубежных странах раскрывает некоторые возможности для рецепции с учетом национальных правовых традиций. Большинство демократических государств сохраняют за местным самоуправлением автономию. В исключенных случаях выявлена относительная автономия, при которой руководящим звеном органа местного самоуправления (общины) является должностное лицо, выполняющее исполнительные функции на данной административно-территориальной территории.

Анализ зарубежного опыта также выявил тенденции непрерывного процесса совершенствования института местного самоуправления, выраженного в правовых реформах, закрепивших демократические принципы управления. Таким образом, в общем местное самоуправление представляет собой многостороннюю деятельность местного сообщества по решению собственных и других стоящих перед ним задач на основе принципов самоорганизации, самофинансирования, самоответственности с целью улучшения качества жизни населения соответствующей территории и увеличения ее вклада в развитие всего общества. Основными элементами улучшения этого качества являются: повышение уровня жизни, изменение образа жизни в лучшую сторону, улучшение здоровья населения и увеличение продолжительности жизни людей.

Система местных органов самоуправления всегда тесно связана с административно-территориальным делением государства. Оно не может противопоставляться центральной власти, суверенитет которой распространяется на всю территорию государства.

Местное самоуправление нацелено на решение вопросов местного значения. Отдельные местности имеют свои особенные нужды, которые лучше всего удовлетворяются местным самоуправлением. Однако это не означает, что органы территориального самоуправления могут игнорировать задачи, имеющие общегосударственное значение, но их решение следует осуществлять только в соответствии с законом и при обязательной передаче органам местного самоуправления необходимых материальных и финансовых ресурсов. Местные интересы находятся в тесной связи с общими. Самоуправление должно согласовываться с деятельностью центральных органов.

Несмотря на разновидность моделей, все они основаны на общих принципах местного самоуправления.

Международный опыт показывает, что модели местного самоуправления даже в пределах одной страны существенно разнятся в зависимости от местных традиций и культуры, экономических и других условий. Местное самоуправление отличается в зависимости от государственного устройства страны. Конституционное регулирование местного самоуправления в федеративных государствах решается иначе, чем в унитарных. При внедрении

местного самоуправления важно учитывать опыт прошлого отечественной истории, накопившего немало ценного в сфере родового и аульного самоуправления, советского строительства, что может и должно быть использовано на современном этапе развития местного самоуправления.

В Конституции Казахстана заложены базовые параметры местного самоуправления, в основе которых лежит идея сближения систем местного государственного управления и самоуправления. Самостоятельность местного самоуправления подчеркивается тем, что Конституция не включает органы местного самоуправления в систему органов государственной власти. Однако это ни в коей мере не означает, что местное самоуправление находится вне системы государственно-властных отношений и абсолютно независимо от государства.

Безусловно, местное самоуправление сохраняет определенную автономию от государства. Но также необходимо учитывать, что местное самоуправление, в значительной степени, является продолжением государственной власти, в то же время оно осуществляется с участием местного населения, поэтому имеет и общественную природу. Следовательно, органы местного самоуправления выполняют двоякую функцию – государственную и общественную.

Не менее важным является то, что поправки в Основной Закон страны позволяют акимам населенных пунктов легитимно решать проблемы местного самоуправления наряду с осуществлением государственных полномочий. Развитие местного самоуправления на основе маслихатов было продиктовано необходимостью эволюционного государственного и политического развития страны. Единое понимание и согласие по основным направлениям модернизации обеспечит всеобщую поддержку программе политических реформ, которая так нужна нашей стране. Сегодня никто не может серьезно утверждать о создании у себя некой идеальной модели политического устройства, наоборот, открыто заявляя об имеющихся недостатках и ошибках прошлых лет, необходимо поэтапно устраняя их, эволюционно развиваться в рамках общемирового демократического тренда.

Литература

- 1 Постовой Н.В. Местное самоуправление: история, теории, практика. – М., 2013. – 189 с.
- 2 Шугрина Е.С. Муниципальное право. Учебник. – М., Дело, 2016. – 496 с.
- 3 Еремян В.В. Муниципальное право зарубежных стран. Теория и современная практика. – М., 2014. – 679 с.
- 4 Европейская хартия о местном самоуправлении. – Страсбург: Совет Европы, Отдел изданий и документов. – 15.10.1985 г [Электронный ресурс] // <http://www.halktoplushu.md//evropejskaya-khartiya-mestnogo-samoupravleniya>.

ӨНЕРТАНУ САЛАЛАРЫ
ОТРАСЛИ ИСКУССТВОВЕДЕНИЯ
BRANCHES OF ART CRITICISM

GTAMP 18.49.91

ҚАЗАҚ БИ – ХАЛЫҚТЫҢ ТЫНЫСЫ

С.Ш. Тлеубаев

*Ф.ғ.д., профессор, Шымкент қаласының музыкалық колледжінің директоры,
Шымкент қ.*

Б.С. Тлеубаева

*П.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік-Қазақстан университеті
Өнер кафедрасының меңгерушісі, Шымкент қ.*

Қазақ халқының көне дәуірден өшпес мұрасы болып, ұрпақтан-ұрпаққа, әкеден балаға сабақтасып, тізгіннің ұшында, өзіндік тарихымен, әдет-ғұрпымен, сәндік, көркемдік жолымен, көшпенді елімізді бүкіл әлемге өзінің ерекшелігімен таныта білген – халық би өнері. Би – қазақтың халық фольклорының көне түрлерінің бірі, ежелгі заманнан ақындық, күйшілік өнерімен қатар би өнері де сақталып. Ол жайында Қазақстан жерінде сақталған тастағы суреттер, тарихи деректер, орыс саяхатшылары, тарихшылары, ғалымдарының этнографиялық жазбаларын зерттеу. Қандай халық болмасын ұлттық мәдениетке мән бермей өзін ұлт ретінде көрсете алмайды. Халық шығармашылығы бірегей «жазылмаған тарих» ретінде «өмір оқулығы», нағыз білім энциклопедиясы қызметін атқарып, рухани әлем мен халық даналығының идеялық-эстетикалық байлығы жайлы толыққанды мәлімет береді. Би өнері адам өмірінің эмоциялық табиғаты мен оны қоршаған табиғи ортаны бейнелеген көркемдік шығармашылық салаларында елеулі орын алады. Халықтың шығармашылық мәдениеті адамның сана-сезімімен бірге адамгершілік болмысын тәрбиелеп іске асырады.

Түйін сөздер: дәстүр, би, хореография, мәдениет, өнер.

Республикамыздың тарихи санасын қалыптастыру бағыты Концепциясында халықтар тарихының, мәдениеті мен өнерінің асыл мұраларын мұқият зерттеп, кәдеге жарату қажеттілігіне аса терең мән берілген. Бұл ретте қазақ халқының би өнері тарихын жүйелі түрде саралап, оны жас ұрпаққа дұрыс түсіндіре білуіміздің де маңызы үлкен. Рас, мұндай міндет біздің алдымызға кешегі Кеңес өкіметі тұсында да қойылған болатын, бірақ ол міндет ұлттық мүдде тұрғысынан емес, таптық мүдде тұрғысынан біржақты әрі атүсті орындалып келгені баршамызға аян. Мұның бір мысалын қазақ би өнері тарихы туралы әртүрлі пікірдің орын алғандығынан да байқаймыз. Кезінде бұрын қазақта би болмаған, ол беріде, Кеңес өкіметі тұсында ғана, онда да басқа халықтардың биіне еліктеудің нәтижесінде пайда болды деген негізсіз, жаңсақ

пікірлердің кездескені мәлім. Бұл ненің белгісі еді? Бұл, сөз жоқ, өткен тарихымызды жете зерттемеуіміздің белгісі. Ал белгілі ғалым Л.Сарынованың «Қазақстан балет өнері» – деген зерттеу кітабындағы деректерге жүгінсек, қазақ би өнерінің тарихы сонау көне замандардан бастау алғанына қалтқысыз көз жеткіземіз.

Қазақстанның көне тарихынан белгілі Тамғалы және Шолақ таулары жартастарындағы суреттерге зер салу. Тамғалы жартасында бейнеленген суреттерден ән салып, би билеп жүрген бір топ адамдарды көреміз. Ал Шолақ тауы жартастарындағы суреттер де сондай кескін-келбетімен ерекше назар аударады. Олардың қайсыбірі иілген таяққа ұқсас музыка аспаптарымен күй сазын шалқытса, қалғандары бір-бірінің қолынан ұстап, би билеп жүр. Ал түйеге, атқа мінгендер оларға жан-жақтан анталай қызыға қарап тұрған сияқты. Осы бейнелерге зер сала отырып ғалым Л.Сарынова қазақ халқында күй мен би өнері ықылым заманнан болған деген ой түйеді.

Жалпы біздің ойымызша күй мен би бір-бірінен ажырағысыз егіз өнер. Қазақ халқы ерте кезеңдерден бері нағыз күйші, әнші халық ретінде қалыптасқан, тіпті туған күнінен бастап, қара жер қойнына енгенге дейін ән-күй әлдіне бөленген халық. Тағы бір дәлел. Алматы қаласындағы «Өртеке» қуыршақ театрында ағаштан ойылып жасалған серкелердің, аттардың, кейде ерлер мен әйелдердің кішкентай мүсіндері бар. Жіңішке жіптермен күйші саусақтарына жалғастырылған олар күйші күй тартқан кезде күй ырғағына қарай әртүрлі қимыл жасап, билей жөнеледі. Бұдан нені ұғуға болады? Бұдан, біздіңше, күй бар жерде бидің де болатынын ұғу тіпті де қиын емес.

Қазақ халқы бұрын кешпелі өмір сүріп, малмен күнелткен халық. Оның осы ерекшеліктері би арқылы бізге де жеткендігін зерттеу. Мысалы, «Өрмек биі», «Қоян-бүркіт», «Құсбегі-дауылпаз», «Қаражорға», «Тепенкөк», «Ұтыс биі», сықақ, әзіл-қалжыңға толы «Насыбайшы», «Аю», «Көкпар» билері қазақ халқының тұрмыс-салт ерекшеліктерінен туған билер екені даусыз.

Қазақ халқы өнері тарихын жастарға оқыту барысында бізге жоғарыдағыдай тарихи деректерді ұтымды пайдалана білген жөн. Осыған қоса айтарымыз, бізде әлі күнге дейін ескерілмей келе жатқан бір үлкен олқылық бар. Айталық, қазақ халқы биі тарихын неге туысқан халықтар биінің тарихымен салыстыра зерттемеске? Егер осылай етсек, әлі де тың деректерге ұшырасарымыз әрі ойлау көкжиегіміздің аясы кеңі түсері сөзсіз дер едік.

Би – музыка немесе ырғаққа сай дене қимылымен көркем бейне жасайтын өнер халық шығармашылығы ежелгі түрлерінің бірі. Би музыкамен тығыз байланысты. Көптеген халықтардың билері соқпалы музыкалық аспаптардың ырғақты әуенімен орындалады.

Би – қазақтың халық фольклорының көне түрлерінің бірі, ежелгі заманнан ақындық, күйшілік өнерімен қатар би өнері де сақталып. Ол жайында Қазақстан жерінде сақталған тастағы суреттер, тарихи деректер, орыс саяхатшылары, тарихшылары, ғалымдарының этнографиялық жазбаларын зерттеу. Кеңес дәуіріне дейінгі қазақтарда бидің тұрмыс-салт дәстүрлеріне байланысты қол ұстаса жүріп ән айтудан басқа түрі кең таралады. Соған қарамастан халық

арасында би фольклоры сақталып келеді әрі оның түрлері мен дәстүрлерінің өзіндік ұлттық ерекшеліктері болады. Халық билерін орындаушылар және оны шығарушылар негізінен сал-серілер атанған ақындар, әншілер, күйшілер арасынан шыққан дарынды өнерпаздар болды. 1934 жылы Қазақ опера және балет театры құрылғаннан кейін билерді сахнаға шығару қызу қолға алынды. Оған Қазақстанға келген орыс хореограф шеберлері көп көмек көрсетті. Опералық спектакльдерде қойылған алғашқы сахналық билерде ұлттық ойындар, салт-дәстүрлер жоралғылары, өндіріс процесінің элементері пайдаланылды. Бұл билерде бейнелеу құралы ретінде Орта Азия және Қазақстан халықтарының билері мен классикалық бидің қимыл – әдістері қолданылды. Билер 1936 жылдары Москвада өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің он күндігінде қойылған спектакльдерде, 30-40 жылдары Алматыда болған «Халық творчествосының Бүкілқазақстандық слеттерінде көрсетіліп, үлкен табысқа ие болды. 1934 жылы Алматыда өткен ауыл шаруашылығы слетінде атыраулық жеке биші М.Оразғалиев қазақтың халық биін орындады, биінің ерекшелігі аяқ-қол қимылынан гөрі иық қимылы басым келеді.

Қара жорға – Қазақтың халық биі. Оны халық күйі «Қара жорға» немесе «Боз айғырдың» сүйемелімен жігіттер тобы (жеке де) орындайды. Би жорғаның жүрісі мен алғыр жігіттердің қимылын бейнелейді. Бұл би Әуезовтің «Айман – Шолпан» спектаклінде қойылған. Негізінен би Моңғолия мен Қытайды мекендейтін қазақтар мен Алтай халқының арасында кең тараған.

«Қоян биі» – қазақтың халық биі. Құрманғазының «Ақсақ құлан» күйінің сүйемелімен орындалады. Ырғағы екпінді. Биді атақты биші Зәрубаи Құлсеітов қоянды жәрменкесінде үстел үстіндеп шыныларды құлатпай 40 минут билеп, жүлде алған. Бұл би 1928-30 жж. осы бишінің орындауында Қазақ драма театры концерттік бағдарламасына енгізілген. Шекті аспаптар оркестрі не жеке домбыра сүйемелімен бастан аяқ жылдам ырғақта орындалған Құрманғазының «Адай» күйінің желісіне құрылған. 1968 жылы Москвада өткен би мектептерінің байқауында «Адай» биін қазақ жастары орындаған.

«Айжан қыз» – қазақтың халық биі. Халық композиторы Құрманғазы Сағырбайұлының осы аттас күйінің сүйемелімен орындалады. 1934ж. «Қыз жібек» операсында бұл би қазақтың өрмек тоқу өнерін бейнелеген. Оның жаңа нұсқалары бар. Онда қазақ қыздарына тән жан сұлулығы, биязы мінез, мөлдір сезім би тілімен суреттеледі. «Айжан қыз» биі көркем өнерпаздар үйірмелерінде кеңінен орындалып келеді. Қоюшы Қазақ КСР- інің халық артисі Шара Жиенқұлова болатын.

«Алтынай» – қазақтың қыздар биі. Алтынай осы аттас күйінің әуенімен орындалады. Евгений Брусиловский бұл күйді өндеп «Ер Тарғын» операсындағы биге пайдаланды. Оны 1937 жылы бір топ бишілер сондай-ақ жеке бишілер де орындайды. Бұл биді шетелдерде халық артистері Г.Талпақова, Н.Тапалова, Ғ.Тоқтарбаева, «Алтынай» би ансамблі орындады.

«Бүркіт биі» – қазақтың халық биі. Дабыл аспабының сүйемелінде орындалады. Негізінен бұл би Моңғолияда тұратын қазақтар арасында кең тараған. Би алғыр қыранның қимыл әрекетін, қанат қағысын бейнелейді.

Қазақ даласында би өнерінің ежелден дамып келе жатқанын ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы «Сибирский вестник» (1818ж., №2). «Отечественные записки» (1830ж., №124) журналдарында, тағы басқа да басылымдарда жарық көрген мақалалар да дәлелдей түседі. Тіпті олардың кейбіреулерінде қазақ халқының би өнері ерекшеліктеріне ғылыми таңдау жасалған.

Осы секілді қазақ халқының би өнері туралы Бөкей ордасы тарихын сөз еткен еңбектерде де құнды пікірлер кездеседі. Мысалы, 1846-1848 жылдар аралығында қазақ даласында болған А.Евреиновтың «Ішкі, яғни Бөкеевтің қырғыз-қазақ ордасы» деген естелік мақаласында: «Қырғыздар (қазақтар А.Е.) көңіл көтергенді ұнатады. Олар кешке қарай бүкіл ауыл болып бір үнге немесе ашық аспан астына жиналып, өткен күндер, сұлтандар, батырлар, аң аулау кезіндегі олжалары туралы сыр шертеседі. Түн ортасынан ауада домбыра үні күмбірлеп, ән, биге кезек тиеді. Жастар белдесе кетіп, күш сынасады, жарыс, тартыс ойындарын өткізеді. Бізді, әсіресе, жігіттің ұрын келуі және қыз ұзату ойындарынан кейін биленген билер ерекше қызықтырды», – деген жолдар бар. Мұндай пікірлер Д.Исаевтың, М.Киттарының, А.Харузиннің, И.Козловтың, Ә.Диваевтың естелік мақалаларынан да молдап ұшырасады. «Қырғыз той-думанға аса құмар», – деп жаза келіп А.Харузин жұртты күлдіргіш ойымпаздардың кәсіпқой биші болғандығына назар аударады.

Соңғы жиырма жылдағы қазақ өнертанушыларының зерттеулері қазақ халқының өмірінде би өнерінің ерте заманда-ақ бой көрсеткенін дәлелді түрде айқындап берді. Біз би өнерінің халық өмірімен біте қайнасып келе жатқан шежірелік түзілімін, би мәдениетінің Орта Азия мен Қазақстан аймағында өте ерте заманда болғаны жөніндегі анық мәліметтерді археологиялық деректерден алдық. Бұлайша тұжырым жасауымызға материалдық мәдениеттің көптеген ескерткіштері, б.з.д. II-I мыңжылдықтар кезеңіне жататын Қазақстан аумағындағы петроглифтер, жартасқа салынған көптеген сызба-суреттер, мәдени ескерткіштер мүмкіндік береді. Бұл сурет-сызбаларды жан-жақты талдаудың нәтижесінде ғалымдарға Орта Азия мен Қазақстан халықтарын билерінің әр жанрлық классификациясының ертеден келе жатқан тарихы бар екені, олардың кәсіби биден көп бұрын қалыптасқандығы айқын болды. Қазақ халқының ұлттық би мәдениетінің пайда болуы мен даму жолдарына бүкіл түркі мәдениетінің бір бөлігі ретінде шолу жасағанда көшпелі шаруашылық басты орын алған біртұтас этномәдениеттің бірден-бір мұрагері екенімізді естен шығаруға болмайды. Сондықтан ерекше тарихи шарттары мен өнер дамуындағы өзгеше заңдылықтары бар көшпенділердің тарихи-әлеуметтік ерекшелігіне назар аудармайынша ұлттық би мәдениетінің өзіне тән қырларын айыра алмаймыз. Отырықшы халықтар тұрмысынан сапалық жағынан өзгеше көшпенділер қоғамы өнер түрлеріне өзгеше талаптар тудырып, алды көшпелілер әлеміне ыңғайлылығына, тиімділігіне қарай қалыптастырады. Осы себепті көшпенділердің эстетикалық әлемі дүние-мүлікке көңіл аударудан гөрі рухани – идеялық сипаттағы өнер түрлерін басым дамытты. Қазақтар үшін ол әуелі поэзия мен музыка болды.

Би шығармашылығы – әлемді көркемдік тұрғыдан танудағы көркем өнердің ең көне түрлерінің бірі. Ертеде-ақ табиғат күштеріне қарсы күрестен, ауыр еңбектен қалжыраған ата-бабаларымыз еңбек үрдісін бір сәт сезім күйімен серпілтіп сергітуді үйренді. Дәл сол кездерде, ауыл өмірінің барлық қырларымен байланысты еңбек үрдісі аясында ақыл-ой мен қиялдың әсерінен барып әдеттегі еңбек қимылдарынан өз бойына өнер элементтерінің рухани, физикалық бастауларын біріктірген бидің пластикалық-эмоционалдық негіздері туды.

Аристотель биді адамдардың мінез-құлқын, ішкі жан дүниесін, әрекетін көрсететін таза ырғақтың көрінісі деді, себебі би қимылдары туар кездегі ырғақтық сурет әдетте оны туғызған сезім күйіне сәйкес келеді. Ырғақтың эмоционалдығы нақты эмоция мен сезім күйлерінің мағынасын айқын көрсететін ерекше ырғақты пластика пайда болуын анықтады.

Би бір сәттік қана, билеу кезінде ғана өмір сүретін уақытша, өткінші өнер түрі болғандықтан, би шығармашылығының тарихи қалыптасуын зерттеу өте күрделі. Өйткені ол өзінен кейін ешқандай материалдық-заттай ескерткіш қалдырмайды. Биге қатысты сурет, жазба және ілеспелі музыка оның бір қырын ғана қамтып, біржақты түсінік берумен шектелсе, осы заманғы кино, видео түсірілім ғана би өнері жайында толық түсінік бере алады. Ежелгі би шығармашылығы туралы тарихи деректер там-тұм болғандықтан, тым тапшы әрі оның өзі де болжалды.

Осыған қарамастан қазақтың арғы ата-бабаларының рухани мәдениетінің жекелеген деректерін өзге халықтардың мәдениетімен салыстыра отырып, қазақ халқының бүкіл рухани мәдениетінің бастау көзіне негіз болған синкреттік өнердің мәні мен ролін ашып көрсетуге болады. Халықтың өзі жасап, ұрпақтан-ұрпаққа қалдырып отыратын мәдени дәстүрі этикалық дәстүрлерді құрайтын этностың айрықша жиынтық белгісі болып табылады. Көркем шығармашылықтың кейбір салаларының бір-бірінен ажырамас байланыстылығымен қатар оның қазақ қоғамының материалдық, саяси және рухани өмірімен етене бірлікте болуы да синкреттіліктің өзіне тән басты ерекшелігі болып табылады. Би өнері адам өмірінің эмоциялық табиғаты мен оны қоршаған табиғи ортаны бейнелеген көркемдік шығармашылық салаларында елеулі орын алады. Халықтың шығармашылық мәдениеті адамның сана-сезімімен бірге адамгершілік болмысын тәрбиелеп іске асырады. Қандай халық болмасын ұлттық мәдениетке мән бермей өзін ұлт ретінде көрсете алмайды. Халық шығармашылығы бірегей «жазылмаған тарих» ретінде «өмір оқулығы», нағыз білім энциклопедиясы қызметін атқарып, рухани әлем мен халық даналығының идеялық-эстетикалық байлығы жайлы толыққанды мәлімет береді.

Әдебиеттер тізімі

1 «Қазақстан» Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 720 б.

- 2 Абиров Д.Т. Қазақ биінің тарихы. – Алматы: Санат, 1997.
- 3 Евреинов А. Внутренняя или Букеевская киргиз-казачья орда// Современник. Т. XXIX. 1851, октябрь.
- 4 Казахский фольклор в собрании Г. Потанина: Архивные материалы и публикации. – Алматы: Наука, 1972.
- 5 Сарынова Л.П. Балетное искусство Казахстана. – Алматы, 1976.
- 6 Жәнібеков Ө. Уақыт керуені. – Алматы: Жазушы, 1992. – 192 б.
- 7 Джанибеков У. Эхо... По следам легенды о золотой домбре. – Алматы, 1991.
- 8 Балабеков Е.О. Қазақтың музыкалық фольклоры. – Алматы, 2007.

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ҒЫЛЫМДАРЫ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ
AGRICULTURAL SCIENCE

ҒТАМР 65.63.39

СИЫР УЫЗАНАН СЫР ЖАСАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

У.М. Бахтыбекова

Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Халықтың дұрыс тамақтануын ұйымдастыруда сүт және сүт өнімдері маңызды рөл атқарады. Сүт өнімдерінің кең асортименті арасында сырлар ерекше орын алады. Ірімшіктердің танымалдығы олардың жоғары биологиялық және қоректік құндылығымен түсіндіріледі, бұл маңызды аминқышқылдарының, полиқанықпаған май қышқылдарының, кальцийдің жоғары құрамымен және макро және микроэлементтердің, дәрумендердің кең спектрімен, сүт майының оңай сіңетін түрімен, жағымды дәм букетімен байланысты.

Түйін сөздер: сыр, сиыр уызы, дәрумендер, рецептура, тамақтану.

Елдегі табиғи ашытылған сүт және сүт өнімдеріне сұраныстың төмен деңгейі мәселесі елдегі ең өткір және шешуді қажет ететін мәселелердің бірі болып табылады. Көптеген адамдар табиғи сүт өнімдерін жемейді бұл табиғи сүттің құндылығы жағынан әлдеқайда қымбат, сонымен қатар өңделгенге қарағанда калориялы болып саналады. Сондықтан, егер біз тұтынуға жағымсыз қоспалары бар сырды және дәмі мен компоненттері жоғары табиғи сүтте жасалған сырды талдайтын болсақ, онда табиғи ірімшік нәзік құрылымға, ағзаға пайдалы қасиеттерге және ашытылған сүт өнімінің жағымды дәміне ие болады [1].

Уыз сүті – сиырдың сүт безінде төлдегенге дейін 3 апта бұрын және төлдегеннен кейінгі алғашқы 24 сағат ішінде түзілетін сүт. Уыз сүті бұзау өмірінің алғашқы күндерінде қоректік заттар мен пластикалық заттардың негізгі көзі болып табылады. Төлдегеннен кейін бірден уыз сүтінде 23,1 % ақуыз, 6,5 % май, 4 сағаттан кейін 16,4 % және 5,1 %, 12 сағаттан кейін 13,7 % және 2,5 % және 24 сағаттан кейін тиісінше 7,1 % және 3,6 % болады.

Уыздың айрықша ерекшелігі-оның құрамында майдың, А, Д және Е дәрумендерінің және каротиннің жоғары мөлшері.

Уыз сүті бактерицидтік әсерге ие, өйткені оның құрамында лизоцим бар, ол микроорганизмдердің қабығын, функционалды белсенді лейкоциттер мен лимфоциттерді ерітуге қабілетті зат. Сүттегі құраммен салыстырғанда, уыз сүтінде А дәрумені 5-6 есе, ал Е дәрумені 6-7 есе көп [2].

Сиыр мен адамның уыз сүті құрамы жағынан өте ұқсас, екеуінде де көптеген антиденелер, иммундық және өсу факторлары, сондай-ақ басқа қоректік заттар бар. Олардың көптеген жалпы компоненттері болғандықтан, олардың денеде жұмыс істеу тәсілі де өте ұқсас. Сиыр уызының адам денсаулығына пайдасы көптеген салаларда зерттелген, соның ішінде:

Иммундық денсаулық: уыз сүті иммундық денсаулықты қолдайтын биологиялық белсенді заттардың, соның ішінде иммуноглобулиндердің, иммуномодуляторлардың және олигосахаридтердің күшті комбинациясынан тұрады. Бұл биологиялық белсенді заттар иммундық жүйені ғана емес, ересектер мен балалардағы тыныс алу жолдарының денсаулығын сақтау үшін бірге жұмыс істейтіні көрсетілген;

Асқорыту денсаулығы: уыз сүті иммуноглобулиндер, өсу факторлары және олигосахаридтерді қоса, ас қорыту денсаулығын қолдайтын биологиялық белсенді заттардың пайдалы комбинациясынан тұрады. Бұл биоактивті заттар ішектің тұтастығын сақтау және сақтау және қоректік заттардың сіңуін жақсарту үшін бірге жұмыс істейді, ал оның табиғи пребиотиктері жақсы бактерияларды тамақтандырады және ересектер мен балалардағы теңдестірілген Ішекті сақтайды;

Спорттық тамақтану: сиыр уызында иммуноглобулиндер мен өсу факторларын қоса, спорттық тамақтануды қолдауға көмектесетін бірнеше биоактивті заттар бар. Бұл биологиялық белсенді заттар спорттық жаттығулар кезінде стресс кезінде сау иммундық жүйені сақтауға көмектеседі, сонымен бірге жасушалық пролиферация мен қалпына келтіруді, ақуыз синтезін және жұмсақ тіндерді қалпына келтіруді қолдайды [3].

Сыр жасауға арналған шикізат сапалы болуы тиіс және МЕСТ Р 13264-2001 «Шикі сиыр сүті» талаптарына сәйкес келуі тиіс. Сырдың сапалық көрсеткіштері 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1. Сиыр сүтінің негізгі көрсеткіштері.

Көрсеткіш	МЕСТ Р 13264-2001
Майдың массалық үлесі, %	3,5
Ақуыздың массалық үлесі, %	3,0
Қышқылдық, °Т	16-18
Тығыздық, °А	≥28
Бактериялық ұрықтандыру, мың / см ³	≤100
Соматикалық жасушалардың құрамы, мың / см ³	≤300
Ингибиторлар	рұқсат етілмейді

Өнімнің ең оңтайлы нұсқасын таңдау үшін, бұл өнімнің 3 түрлі рецептурасы дайындалды. Сырдың эксперименталды рецептуралары 2-кестеде келтірілген.

Кесте 2. Сыыр уызы негізінде жасалған сыр рецептуралары.

Компоненттер	Тәжірибелік үлгілердегі мазмұны (%)		
	Бақылау нұсқа	Нұсқа №1	Нұсқа №2
Сүт	20	50	70
Уыз	30	50	30
Ашытқы	-	-	1
Тұз	1	1	1
ШЫҒЫМ,г	100	100	100

«Торайғыров университеті» КЕАҚ «Биотехнология» кафедрасының «Азық-түлік өнімдері технологиясы» зертханасында уыз қосылған тәжірибелік сүт өнімдері дайындалды. Органолептикалық талдау 3-кестеде келтірілген.

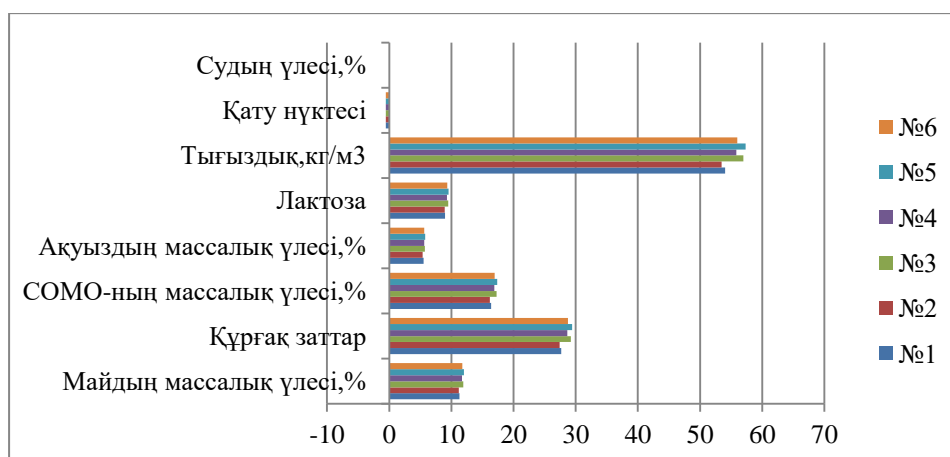
Органолептикалық көрсеткіштер бойынша йогурт сапасына қойылатын талаптар МЕМСТ 33630-2015 сәйкес келеді.

Кесте 3. Сырдың органолептикалық көрсеткіштері.

	Сыртқы түрі	Дәмі мен иісі	Консистенция	Түсі
МЕСТ бойынша	Беті тегіс	Таза, ашытылған сүт дәмі бар, орташа тұзды, бөгде дәм мен иіссіз	Нәзік, орташа тығыз, сәл сынғыш, бірақ ұсақталмайды	Ақ түстен ашық сарыға дейін
Бақылау нұсқа	Беті тегіс	Таза, орташа тұзды	Тығыз, ұсақталмайды, бүкіл масса бойынша біртекті	Ашық сары
Нұсқа №1	Шамалы жарықтардың болуына жол беріледі	Таза, бөгде дәм мен иіссіз	Біртекті, орташа тығыз	Ақ түсті

Торайғыров университетінде сыыр уызының физика-химиялық көрсеткіштері тексерілді. «Лактан» автоматтандырылған өлшеу кешені сүт сапасының 8 параметрін анықтайды: майдың, ақуыздың, құрғақ заттардың, СОМОНЫҢ массалық үлесі, тығыздығы, лактоза, қосылған су және сүт сынамасындағы қату нүктесі. Нәтижелер 1-суретте көрсетілген.

Жұмыста МЕСТ 5867-90, МЕСТ Р 54668-2011, МЕСТ Р 54761-2011, МЕСТ 25179-2014, МЕСТ 34304-2017, МЕСТ Р 54758-2011, МЕСТ 25101-2015, МЕСТ Р 54668-2011 бойынша физика-химиялық көрсеткіштерді зерттеудің стандартты әдістері қолданылды.

Сурет 1. Сыыр уызының физика-химиялық көрсеткіштері.

Сыыр уызының физика-химиялық нәтижелері бойынша майдй массалық үлесінің орташа мөлшері – 11,6, құрғақ заттардың орташа мөлшері – 28,5, СОМО-ның массалық үлесінің орташа мөлшері – 17,5, ақуыздың массалық үлесінің орташа мөлшері – 5,79, лактозаны орташа мөлшері – 9,2, тығыздықтың орташа мөлшері – 55,6, қату нүктесінің орташа мөлшері – 0,529, судың үлесінің орташа мөлшері – 0-ді құрайды.

Зерттеу объектілері мен әдістері.

Эксперименттік зерттеулер ҚР, Павлодар қ., «Ұлттық сараптама орталығы» ШЖҚ РМК-да жүргізілді.

Зерттеу нысандары сыыр уызына негізделген ірімшік үлгілері болды.

Жұмыста МЕСТ ISO 6785-2015, МЕСТ 30347-2016, МЕСТ 32031-2022, МЕСТ 31904-2012, МЕСТ 31747-2012 бойынша микробиологиялық көрсеткіштерді зерттеудің стандартты әдістері қолданылды.

Дайын сыр өнімінің микробиологиялық зерттеуінің нәтижелері 4-кестеде келтірілген.

Кесте 4. Дайын сыр өнімінің микробиологиялық зерттеуінің нәтижелері.

Тіркеу нөмірі	Үлгінің нөмірі	Микробиологиялық көрсеткіштер	Зерттеу нәтижелері	Нормалау көрсеткіш	НҚ-әдісіне
1	2	3	4	5	6
РО-23-00291	28 Сыр	ІТББ(колиформдар)	Анықталмады	0,001 г жол берілмейді	МСТ 9225-84
		Патогенді, оның ішінде сальмонелла	Анықталмады	25 г жол берілмейді	МСТ 31659-2012
		S.aureus	Анықталмады	0,001 г жол берілмейді	МСТ 30347-2016
		L.monocytogenes	Анықталмады	25 г жол берілмейді	МСТ 32031-2012

Үлгілерді зерттеу мақсаты – КО ТР 033/2013 «Сүт және сүт өнімдерінің қауіпсіздігі туралы».

Үлгі алу әдісіне НҚ МСТ 31904-2012.

Жүргізілген зерттеулердің нәтижелері(кесте)бойынша сырда ІТББ(колиформдар), патогенді, оның ішінде сальмонелла, S.aureus, L.monocytogenes сияқты микробиологиялық көрсеткіштер анықталмағанын көрсетеді.

Алынған нәтижелерге сүйене отырып, зерттелген сыр өнімі тұтынушылардың өмірі мен денсаулығы үшін қауіпсіз деп санауға болады.

Қорытындылай келе, сыр – пайдалы, қоректік және тұтынуға оңай өнім екендігін айта аламыз. Сонымен қатар, сыр кальцийге, фосфорға, калийге және магнийге өте бай, олар дененің толық психикалық, физикалық және гормоналды белсенділігі үшін қажет.

Зертханалық жағдайда дайындалған сырдың дәмін көрі нәтижесінде, мен бұл сырдың керемет дәмі, адам ағзасына пайдалы және пайдалы қасиеттері бар деген қорытындыға келдім, бірақ ең бастысы, консерванттар, химиялық және хош иістендіргіштер болмайтын кепілдендірілген сапалы өнім аламыз.

Әдебиеттер тізімі

1 Годхиа М., Патель Н. Молозиво – его состав, преимущества как нутрицевтика: обзор. Curr Res Nutr Food Sci J. (2013) 1:37-47. doi: 10.12944/CRNFSJ.1.1.04.

2 Скаммелл А.У. Производство и использование молозива. Только молочная технология. (2001) 56. – С. 74-82.

3 Товароведение, экспертиза и сертификация молока и молочных продуктов / Н.В. Коники. – М.: Альфа, 2006. – 236 с.

ҒТАМР 65.63.03

ДИАБЕТТІК ТАМАҚТАНУҒА АРНАЛҒАН СҮТ ӨНІМІН ӘЗІРЛЕУ ЖӘНЕ ӨНДІРУ

А.Ж. Жандосова

Торайғыров университеті Павлодар қ.

Табиғи толыққанды тамақ өнімдерінің ұтымды технологияларын құру қазіргі заманғы тамақ өнеркәсібінің өзекті және басым бағыттарының бірі болып табылады. Функционалды тамақ өнімдерінің арасында сүт, оның ішінде ешкі сүтіне негізделген маңызды орын алады. Сүт өнімдерінің биологиялық құндылығын арттыру әртүрлі функционалды ингредиенттерді: пробиотиктерді, витаминдерді, минералды тұздарды, талшықтарды, биологиялық белсенді заттарды қоса алғанда, композициялардың дамуымен байланысты.

Ешкі сүтінен дайындалатын өнім ассортименті нарықта жоғары деңгейде дамымағандықтан пайдалы, құнарлы, әрі емдік-профилактикалық тамақтану негізіне сай болатын өнім жасалды. Қазіргі уақытта сүзбенің сақтау мерзімін ұзарту және сату үшін қаптаманың жаңа түрлері әзірленуде, бұл сатып алушылардың эстетикалық талғамын қанағаттандыруға ықпал етеді.

Түйін сөздер: сүт өнімі, диабеттік тамақтану, сүзбе, ешкі сүті, шәрбат, ұйытқы.

Ешкі сүтінің ақуызы, егер сіз бір стақан сусын ішсеңіз, қант деңгейінің төмендеуінің зиянды әсерін болдырмайды. Гормондар оны ыдырата бастайды. Денедегі инсулин өндірісіне ықпал ететін витаминдік кешендер мен микроэлементтердің болуын ескере отырамыз, бірақ ешкі сүтінің құрамына диабетиктердің жиі асқынуына – атеросклерозға төтеп бере алатын ерекше компоненттер кіреді. Қант диабетімен ауыратын науқасқа қанша сүт ішуге болатындығы туралы дәрігермен кеңесіп, өз жағдайына және қан көрсеткіштеріне назар аудару керек. Өнім күнделікті тұтынуға көмектеседі. Бір реттік қабылдау ұйқы безінің жағдайын жақсартпайды. Ешкі сүтінде кальций (143.0 мг), магний (14.0 мг), фосфор (89.0 мг), марганец (17.0 мкг), мыс (20.0 мкг), А дәрумендері (0.1 мг), В (0.04 мг), С (2.0 мг), және Д (0.06 мкг) құрамында болады. Бұл өнім денені толық ақуыздармен, майлармен, минералдармен және микроэлементтермен байытады, метаболизмді қалыпқа келтіруге өте пайдалы әсер етеді, бұл денсаулық пен ұзақ өмір сүруге ықпал етеді. Алайда, ешкі сүті, сиыр сүті сияқты, темірдің кедей көзі болып табылады, сонымен қатар иммундық жүйенің қалыпты жұмысын және мінез-құлық

сипаттамаларының жеткіліктілігін қамтамасыз ету үшін қажет. Ересектерде темір тапшылығы салқындату реакциясының жоғарылауымен байланысты. Ешкі сүтінің темірі сиыр сүтіне (10 %) қарағанда әлдеқайда жақсы сіңеді (30 %), бірақ әйел сүтінің темір сіңу деңгейіне (50 %) жетпейді [5].

Ешкі сүті сиыр сүті сияқты казеиндер тобына жатады, бірақ ешкіде сиыр сүтіне аллергиялық реакциялардың негізгі көзі болып табылатын альфа-1s-казеин жоқ, сондықтан ол сиыр сүтіне аллергиясы бар адамдарға көрсетіледі. Бета-казеиннің жоғары мөлшері ешкі сүтін әйел емшек сүтіне жақындатады. Ешкі сүтіндегі ақуыздардың көп бөлігі олардың құрамындағы альбуминдердің жоғарылауына байланысты құрамдас бөліктерге бөлінеді-сіңірілмеген түрінде сіңудің орнына ұсақ үлпектерге айналады, сондықтан ас қорыту жүйесінің бұзылуын тудырмай, ағзаға оңай сіңеді. Лактозаның төмен мөлшері (сиыр сүтіне қарағанда 13 %-ға және әйел сүтіне қарағанда 41 %-ға аз) бұл өнімді лактозаға төзбеушіліктен зардап шегетін адамдарға тұтынуға мүмкіндік береді. Ешкі сүтіндегі май шарлары сиырға қарағанда 10 есе аз, сондықтан денеге жақсы сіңеді. Майлылығы 4 – 4,4 %, ешкі сүті 100 % дерлік сіңеді. Ешкі сүтінде 67 % қанықпаған май қышқылдары, сиырда 61 % бар. Бұл қышқылдар адам ағзасының тіндерінде холестериннің тұндырылуын тежейтін ерекше метаболикалық қабілетке ие.

Ешкі сүтінің артықшылықтары:

- ешкі сүті сиыр сүтіне қарағанда минералдарға, дәрумендерге және микроэлементтерге бай;
- ешкі сүтінің ақуыздары асқазанда аз тығыз тромб түзеді, бұл олардың қорытылуын жеңілдетеді;
- ешкі сүтінің майы адам ағзасына 100% дерлік сіңеді, өйткені май шарлары сиырға қарағанда 10 есе аз;
- ешкі сүтінде лактоза аз, сондықтан лактоза жеткіліксіздігі бар адамдарға ұсынылуы мүмкін;
- ешкі сүтінде Альфа-1s-казеин аллергенді ақуызы жоқ, сондықтан оны тамақ аллергиясы бар адамдар жей алады [2].

Лактозаның төмен мөлшері (сиыр сүтіне қарағанда 13 %-ға және әйел сүтіне қарағанда 41 %-ға аз) бұл өнімді лактозаға төзбеушіліктен зардап шегетін адамдарға тұтынуға мүмкіндік береді. Ешкі сүтіндегі май шарлары сиырға қарағанда 10 есе аз, сондықтан денеге жақсы сіңеді. Майлылығы 4-4,4 %, ешкі сүті 100 % дерлік сіңеді. Ешкі сүтінде 67 % қанықпаған май қышқылдары, сиырда 61 % бар. Бұл қышқылдар адам ағзасының тіндерінде холестериннің тұндырылуын тежейтін ерекше метаболикалық қабілетке ие [3].

Сүзбенің пайдалы қасиеттері оның емдік құрамына байланысты. Сүт протеині сүзбе құрамындағы казеин тағамдық құндылығы жоғары және жануарлар ақуыздарын алмастыра алады, 300 г. сүзбе – ағзаға қажет ақуыздың тәуліктік дозасы. Сүзбе құрамына кіретін минералдар сүйек тінінің қалыптасуына және нығаюына ықпал етеді. Сүзбе өндіру технологиясының міндетті элементі – ұйытқыны енгізу және белгілі бір титрленген қышқылдыққа дейін белгілі бір уақыт бұрын тығыз тромб түзу үшін сүтті ашыту, бұл өндіріс

әдісіне байланысты. Сүзбенің сапасы мен қауіпсіздігіне көбінесе сүт қышқылының ашыту жылдамдығы мен сүттің ашыту ұзақтығы әсер етеді. Тұрақты органолептикалық көрсеткіштер бойынша тұтынушы жақсы танитын бәсекеге қабілетті және тұрақты сапалы сүт өнімдерін алу үшін сүзбе үшін бактериялық стартерлерді таңдауға үлкен жауапкершілікпен қарау керек.

Сүзбедегі аминқышқылдары бауыр ауруларының алдын алуға көмектеседі, В дәрумендері атеросклероздан қорғайды. Сүзбе маңызды дәрумендерге бай ғана емес, сонымен қатар денеге оңай сіңеді, сондықтан бұл өнім балалар мен қарт адамдар үшін ең құнды болып табылады [4].

Биотехнология кафедрасының «Азық-түлік өнімінің технологиясы» зертханасында тәжірибелік өнімнің ең оптималды рецептурасын жасау үшін ешкі сүтінен сүзбенің рецептурасы дайындалды.

Кесте 1. Өнімнің рецептурасы.

Ингредиенттер атауы	Бақылау нұсқа, %	I-нұсқа
Ешкі сүті	94	1000 л
Ұйытқы	1	1 г
Лактулоза шәрбаты	5	-
Топинамбур шәрбаты	-	10,6 г
Шығымы	100	1011,6

Зерттеу нысандары сапаны бағалау үшін бақылау және I-нұсқа үлгілеріне талдау жасалды. Дайын сүзбе өнімнің органолептикалық көрсеткіштері МЕМСТ 31453-2013 «Сүзбе. Техникалық шарттар» стандартына сәйкес зерттеу жүргізілді. Дәмі мен иісін анықтау кезінде ашытылған сүт дәмінің тазалығына және бөгде дәмдердің болмауына назар аударылды. Сүзбенің консистенциясы нәзік және біртекті болуы керек. Төмендегі кестеде нәтижелер көрсетілген [2].

Кесте 2. Сүзбе өнімінің органолептикалық көрсеткіші.

Көрсеткіштер атауы	Бақылау нұсқа	I-нұсқа
Сыртқы түрі	Сүт ақуызының нақты бөлшектері бар	Сүт ақуызының нақты бөлшектері бар
Иісі мен дәмі	Таза, ашытылған сүт, бөтен дәм мен иіссіз. Құрғақ сүт дәмі бар	Таза, ашытылған сүт, бөтен дәм мен иіссіз. Құрғақ сүт дәмі бар
Түсі	Ақ немесе кремді реңкпен, бүкіл масса бойынша біркелкі	Кішкене сарғыш реңді, бүкіл массасы бойыншы біркелкі
Консистенциясы	Жұмсақ, жағылған немесе ұсақталған. Майсыз өнім үшін-сарысудың аз бөлінуі рұқсат	Жұсақ, жағылған немесе ұсақталған

Дайын өнімнің органолептикалық көрсеткіштерін жүргізе отырып, I-нұсқа дайындалды. Консистенциясы бойынша біркелкі ұсақталған, бөгде иіс

пен дәмі жоқ. Тәттілігі орташа, себебі шәрбат тым көп мөлшерде қосылмаған. Түсі бақылау нұсқасымен салыстырғанда сүзбе стандартында көрсетілген талаптарға сай. Осы ерекшеліктерді ескере отырып, талдау жүргізілді.

Әдебиеттер тізімі

1 ГОСТ 32940-2014. Молоко козье сырое. Технические условия. – Москва: Стандартинформ, 2018. – 6 с.

2 ГОСТ 31453-2013. Творог. Техническое условия. – Москва: Стандартинформ, 2013. 3 с.

3 Паращук, С. В. Молоковедение и молочное дел / С. В. Паращук – М.: Государственное издательство, 1972. – 379 с.

4 Шалыгина Е. А.; Общая технология молока и молочных продуктов, М.: Колос, 2001. – 400 с.

5 Молоко при сахарном диабете [Электронный ресурс]. URL: <https://www.kp.ru/family/eda/moloko-pri-sakharnom-diabete/>.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
NATURAL SCIENCE

ҒТАМР 27.33.15

«MATHEMATICA» БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ПАКЕТІ КӨМЕГІМЕН АНЫҚТАЛМАҒАН ИНТЕГРАЛДЫ ШЕШУ

Н.Н. Базарбеков

*Магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ.*

Ж.Х. Жунусова

*Ф-м.ғ.к., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ.*

Мақалада стандартты алгоритмдерді есептеуге, «Mathematica» бағдарламалық пакетінің мәнін түсінуге негізделген «Анықталмаған интеграл» тақырыбына есептер шешу тәсілі сипатталған. «Mathematica» бағдарламалық пакетінің ішінде Wolfram пакеттік бағдарламасымен орындалған есептің шешімі көрсетіледі. Бағдарламалық пакеттерді қолдану барысындағы мүмкіндіктер көрсетіледі. Компьютерлік математикалық жүйелердің қажеттілігін, тиімділігін, өзектілігін қарастырылған. Осы тақырыпты барынша меңгеруге, пәнге деген қызығушылықты арттыруды және білім сапасын арттыруды зерттейді.

Түйін сөздер: «Mathematica» бағдарламалық пакеті, КМЖ, Wolfram, C++, MathCad, MathLab, Maple.

Қазіргі таңда білім беру жүйесі ғылым мен технологияның қарыштап дамуына байланысты көптеген өзгерістерге ұшырап жатыр. Осы орайда өзекті мәселелердің бірі «Mathematica» бағдарламалық пакеті көмегімен әртүрлі математикалық есептерді шешу заман талабына сай уақытты тиімді қолдану және күрделі есептің шешімін дәл табу үшін кеңінен қолданылуда. Көптеген бағдарламалық пакеттер дәлірек айтқанда компьютерлік математикалық жүйелерге Wolfram, C++, MathCad, MathLab, Maple және т.б. КМЖ-жоғары дәрежелі визуализациясы бар компьютерлер көмегімен математикалық есептеулердің барлық түрлерін автоматты түрде шешімін табады. Бұл бағдарламалық пакеттердің өз ауқымы бар және нақты операциялық жүйелердің бақылауымен жұмыс істейді [1].

Нақты айнымалының анықталмаған интеграл функциясын табу әдістері кез келген жоғары математика курсының құрамдас бөлігі және белгілі бір интегралдың дәл мәнін табудың негізі болып табылады [2-3]. Анықталмаған интеграл ұғымы орта мектептің жоғары сыныптарында, жоғары оқу

орындарында енгізілген. Орындалатын тапсырмалардың көпшілігі алгоритмдік, шығармашылық сипатқа ие. Алайда, анықталмаған интегралды табуға, сонымен қатар белгілі бір интегралды есептеуге мүмкіндік беретін заманауи бағдарламалық өнімдердің пайда болу ұғымның мәнін түсіну және оны меңгеру қажеттілігін көрсететін Mathematica бағдарламалық пакеті болып табылады. Мысал ретінде анықталмаған интегралды Wolfram бағдарламалық пакетімен есептеп шығарайық.

$$\int x e^{ax} \sin(bx) dx \quad (1)$$

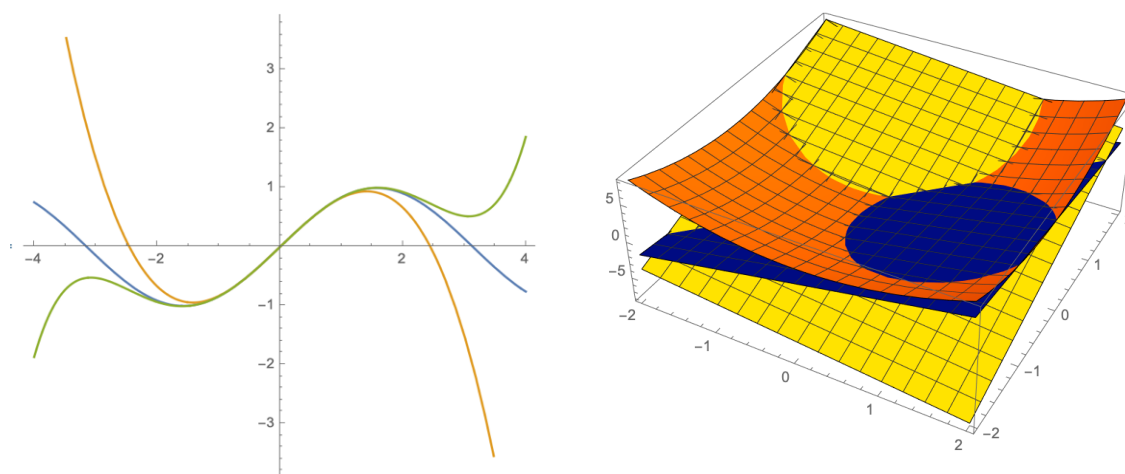
```
In[1]:= Integrate[x Exp[a x] Sin[b x], x]
[интегрировать [показать... [синус]

Out[1]= 
$$\frac{e^{a x} \left( -b \left( -2 a + a^2 x + b^2 x \right) \cos[b x] + \left( -a^2 + b^2 + a^3 x + a b^2 x \right) \sin[b x] \right)}{\left( a^2 + b^2 \right)^2}$$

```

Сурет 1. Wolfram пакетіндегі көрініс.

Осыған байланысты Mathematica бағдарламалық пакетін қолдана отырып әртүрлі есептерді және кесінділерін есептеуге мүмкіндік аламыз (сурет 2).

Сурет 2. Wolfram пакеті арқылы алынған кесінді.

Қазіргі заманғы компьютерлік технологияларды пайдалану мүмкіндігінің бар-жоғына қарамастан интеграл, сонымен қатар, студенттердің осы тақырыпқа тереңірек енуіне және олардың шығармашылық қабілеттерін ашуға мүмкіндік беретін зерттеу тапсырмалары қарастырылған [4]. Сонымен қатар, компьютерді қолайсыз есептеулерді қажет ететін есептерді шешу кезінде де (мысалы, белгісіз коэффициенттердің үлкен санын табу) бағдарламамен берілген жауапты талдап, дұрыс түсіндіре білу, сонымен қатар түсіну қажет.

Қорытындылай келе, Mathematica бағдарламалық пакетінің негізгі әдістерін түсіну және анықталмаған интегралды табу үшін жазбаша

есептеулерді өз бетінше жүргізу қабілеті математикалық мамандықтар мен оқу бағыттарының студенттері үшін әлі де міндетті болып табылады. Сондықтан материалды күнделікті өтуден ауытқу (үлгі бойынша техникалық түрлендірулер мен әрекеттерге баса назар аудара отырып), классикалық саладағы білім беру мәселелерінің жаңа тұжырымдарын іздеу, студенттерге өз бетінше зерттеу жүргізуге мүмкіндік береді. Осы тақырыпты барынша толық меңгеру, пәнге деген қызығушылықты ояту және жалпы математикалық білім беру сапасын арттыру керек.

Әдебиеттер тізімі

1 Кудрявцев Л.Д., Кутасов А.Д., Чехлов В.И., Шабунин М.И. Сборник задач по математическому анализу: Интегралы, ряды: Учеб. пособие для вузов. – М.: Наука, 1986. – 528 с.

2 Левин В.А. Элементы линейной алгебры и аналитической геометрии на базе пакета «Mathematica» // В.А. Левин, В.В. Калинин, Е.В. Рыбалка. – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2007.

3 Половко А.М. Mathematica для студента // А.М. Половко. – СПб.: БХВ-Петербург, 2007.

4 Далингер В.А. Методика обучения математике в начальной школе: учеб. пособие для вузов // 2-е изд., 2020. – 187 с.

SRSTI 31.01.05

CHEMISTRY IN OUR LIFE AND ITS UNKNOWN SIDES THAT AFFECT A PERSON

A.A .Zhapakova, G.S. Ospanova

Suleyman Demirel University, Almaty

Chemistry is an integral part of our lives, from the food we eat to the products we use in our homes. This article explores the potential risks associated with household chemicals, such as surfactants, pipe cleaners, and bleach, and provides advice on how to minimize their impact on our health and the environment. By understanding the chemistry of these products, we can make informed choices and adopt safer and more sustainable alternatives. Overall, chemistry continues to be a vital tool for advancing our understanding of the world around us and improving our quality of life.

Key words: Chemistry, household chemicals, surfactants, biodegradation, bleach, safety, environment, health.

Chemistry is everywhere.

Everything in this world consists of molecules that can interact with each other. We feel these interactions in everyday life: milk souring, blood clotting, rust formation. And now there are many ways to influence these processes: we can dissolve fats, remove scale, clean surfaces.

Literally in every house there is a small chemical laboratory with active substances that simplify life.

Have we always had household chemicals?

The use of various improvised means for cleaning surfaces, washing clothes and washing has been known for a long time. In the past, sand, sedge or nettle, lye could be used to wash dishes. The same lye, as well as soap root, was used in washing clothes. Brush your teeth with chalk or charcoal. In general, people have been using excipients for a long time to improve the quality of their life. Since then, household chemicals and hygiene products have gone far ahead. Their choice is diverse, and sometimes it is already difficult to understand what is safe and what can be harmful and why. In this article, we will try to figure it out.

Substances in the kitchen detergents: what do they threaten?

Probably the first thing that comes to mind in connection with household chemicals is detergents. They owe their lathering and cleaning abilities to surfactants, abbreviated as surfactants. Surfactant molecules have a dual nature: one part of the

molecule is able to dissolve in fats, and the other in water. As a result, they remove impurities. There are four types of surfactants depending on their composition: anionic, amphoteric, cationic, and nonionic. Most often, anionic surfactants are used in conventional dishwashing detergents. They foam well and wash off pollution, but they are the ones that are destroyed in the environment for a long time. If you're wondering how to reduce your environmental footprint, consider switching to sustainable detergents: they contain non-ionic surfactants, which are just as effective at destroying dirt and provide persistent foam, but their rate of biodegradation in wastewater is much higher.

In general, you can wash dishes with less damage to nature – and this is not a myth. As for the potential damage to your health, surfactants can irritate mucous membranes, causing redness and itching, if ingested, cause nausea and diarrhea. More serious illnesses, such as asthma, occur in occupational settings where people regularly come into contact with high concentrations of these substances. Nowadays plastic has been actively demonized in recent times, the material itself will not harm you when used correctly. Not all plastic can be heated, and even more so – heated in the microwave. To do this, the dishes must have a special marking. The safest types of plastics used for disposable tableware are polyethylene and polypropylene. If you choose a container for your food, consider options made of polypropylene (it is marked PP, 5): it can be heated up to 120 degrees without fear for health, and during its production, most often, a large amount of plasticizers is not added – substances added to plastics for improve their plasticity. With regular contact, they can have a toxic effect on the body.

Pipe cleaners most often contain a large amount of alkalis – caustic, soapy inorganic compounds. In case of contact with the skin, the products can cause burning, redness and itching. Therefore, it is worth working with such household chemicals only with gloves and keeping them away from children, since the ingestion of alkalis can lead to serious injuries to the gastrointestinal tract.

Beware of Bleach.

Another household product that contains a significant amount of an active and potentially unsafe substance is bleach. For example, whiteness. It contains in its composition sodium hypochlorite – chlorine-containing inorganic compounds. Hypochlorite is really great at removing stains and brightening things, however, these substances are very aggressive and can cause irritation of the upper respiratory tract and eyes due to the release of chlorine, and if used regularly in large quantities, this can turn into chemical burns of mucous membranes and other equally serious diseases. Therefore, work with whiteness should be done with all caution, avoiding its ingress into the body.

In conclusion, chemistry plays a vital role in our daily lives, from the food we eat to the clothes we wear and the medicines we take. It has enabled us to understand and manipulate the world around us, leading to advances in fields such as medicine, agriculture, and technology. Through chemistry, we have been able to develop safer and more efficient materials, fuels, and technologies that have helped improve our quality of life. As we continue to explore and understand the chemistry of our world,

we will undoubtedly discover new ways to improve our lives and protect our planet.

References

- 1 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/199895>.
- 2 https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/203684/yokAcikBilim_10305875.pdf?sequence=-1.
- 3 <https://urok.1sept.ru/articles/516915>.
- 4 <http://kursak.net/referat-ximiya-i-povsednevnyaya-zhizn-cheloveka/>.

SRSTI 31.21.19

WHAT ARE THE USES OF HALOGENS AND RISKS ASSOCIATED WITH THEM?

A. Toktar

Student, Suleyman Demirel University, Almaty

The aim of this study is to examine the various applications in industry and daily life. The study will also look at the risks and challenges associated with the use of halogens and how they can be managed to ensure safety and sustainability.

Research questions:

- How are they produced and who first invented them (history)?
- What are the primary uses of halogens in industry and everyday life?
- What are the advantages and disadvantages of using halogens?
- What are the risks associated with halogens, and how can they be managed?

Key words: halogens, chlorine, bromine, fluorine, production, uses, advantages, disadvantages.

Historical Background of the halogens starts dates back to ancient times, with early civilizations using naturally occurring halogens such as salt and potassium chloride for food preservation and medicinal purposes. However, the discovery and isolation of individual halogens as chemical elements did not occur until the 18th and 19th centuries. Chlorine was discovered in 1774 by Swedish chemist Carl Wilhelm Scheele, while bromine was discovered in 1826 by French chemist Antoine-Jérôme Balard. Iodine was discovered in 1811 by French chemist Bernard Courtois, and fluorine was the last of the halogens to be discovered in 1886 by French chemist Henri Moissan [1].

Halogens are highly reactive elements that can form a variety of compounds with other elements. Chlorine, for example, is widely used in the production of PVC, as a disinfectant for water and wastewater, and in the production of solvents and pesticides [2]. Fluorine is used in the production of refrigerants, toothpaste, and non-stick coatings [3]. Bromine is used as a flame retardant in plastics, and iodine is used in the production of pharmaceuticals and photographic film [4]. Astatine, while highly radioactive, has potential uses in cancer treatment [5].

The production of halogens requires specialized equipment and processes due to their reactivity and potential hazards. For example, chlorine can be produced through the electrolysis of brine or the oxidation of hydrogen chloride gas [6].

Fluorine is produced through the electrolysis of a mixture of hydrofluoric acid and potassium fluoride [7]. Bromine is obtained through the treatment of brine with chlorine gas, while iodine is obtained from naturally occurring brines, seawater, and certain minerals [8].

Advantages and disadvantages:

Halogens have a range of advantages and disadvantages. One advantage is their versatility in a variety of industrial and everyday applications. They are also relatively abundant and easily obtainable. However, halogens can also be hazardous to human health and the environment. For example, chlorine gas is toxic and can cause respiratory problems, while fluorine gas is highly reactive and can cause severe burns. Halogens can also contribute to environmental issues such as ozone depletion and pollution [9].

Halogens are used in industry, electrical products in swimming pools, toothpaste, and table salt. Ion batteries, electric cables, TV and mobile phone cases are widely used in electrical and electronic products due to the fact that they are relatively cheap, a lot of raw materials are available, they are beneficial in operation as flame retardants, because halogen derivatives give good resistance to heat and this helps to reduce risk of fire following a fire. For example, PVC, fluorinated ethylene propylene FEP [9].

Risks and management:

Commercial production of the fluorine rapidly increased in the beginning of the 20th century, when chlorofluorocarbon (CFC) compounds were initially manufactured in the 1920s as refrigerants for commercial and air-conditioning systems. As soon as we knew that those compounds were depleting the Earth's protective ozone layer, they were replaced by other compounds that still contain the element fluorine, such as hydrofluorocarbons (HFCs). The European Union banned the use of fluorochlorohydrocarbons as a refrigerant in 1995. While hydrofluorocarbons do not break down into compounds in the upper atmosphere that destroy the ozone layer, they are known to contribute to the process of global warming, so they also are gradually being phased out of use [3].

Other disadvantages:

When ignited, they emit toxic and corrosive gases. Consequence: notorious mustard gas A halogen-based mustard gas used during World War I causes asphyxiation and blindness.

Another Consequence of this minus: Acid corrosion due to fire, 1988 in May there was a fire in the telephone switching center of the US-based Hinsdale central office which caused a thick smog from the flames forcing the change of all equipment, even those that did not have direct contact with the fire.

Consequence three: Toxic fumes given off by halogen compounds from burning electronics were inhaled by firefighters. Another example from history: a fire in 2003 Daegu Subway station South Korea, black smoke prevented people from entering the station to rescue the victims for a long time. As a result, the use of halogens is associated with risks and entails not only material losses, but also human ones.

It also affects the environment as it generates toxic waste. This problem is especially acute in countries where the disposal of electrical and electronic goods/devices is poorly organized, when toxins are released into the atmosphere when halogen-containing materials are burned. And Kazakhstan is no exception, unfortunately the population is little informed about proper disposal, responsible consumption, the government as it is said in Article 209 «Environmental requirements for atmospheric air protection during storage, neutralization, burial and incineration of waste» has a law concerning storage, neutralization, burial and incineration of waste outside specially equipped places and without the use of special facilities shall be prohibited. There are some requirements provided for by the environmental legislation of the Republic of Kazakhstan and this article also states: «Legal entities and individual entrepreneurs whose activity wastes are sources of atmospheric air pollution shall be obliged, to ensure timely removal of such waste to specialized places for its storage, neutralization, processing, utilization or disposal» [10] However, it is seen as it compliance with these laws regarding environmental protection is might be not sufficiently monitored. Unfortunately, considerable proportion of these wastes is burned and/or buried in huge landfills and pollutes not only the air but also the soil, water under these landfills with high toxicity.

To combat this problem, the EU countries have taken the following measures: they have introduced rules to restrict the use of hazardous substances, including halogenated compounds, and IEC technical committees have developed standards for making a database of the necessary code of practice regarding halogen substances in electronic devices.

Conclusion.

The use of halogens requires careful management to minimize risks and ensure safety and sustainability. Proper handling, storage, and disposal of halogens are critical to prevent accidents and environmental harm [10]. The use of personal protective equipment and proper ventilation systems can also help to reduce the risks associated with halogens. It is also important to follow environmental regulations and guidelines to minimize the impact of halogens on the environment.

References

- 1 <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/18435986/>.
- 2 <https://www.lenntech.com/processes/disinfection/chemical/disinfectants-chlorine.htm>.
- 3 <https://www.aboutmechanics.com/what-are-the-uses-of-fluorine.htm>.
- 4 <https://sciencestruck.com/bromine-uses>.
- 5 <https://engineering.tamu.edu/news/2021/02/researchers-report-fastest-purification-of-astatine-211-needed-for-targeted-cancer-therapy.html#:~:text=Thus%2C%20when%20astatine%2D211%20is,leave%20health%20tissue%20minimally%20harmed>.
- 6 <https://www.britannica.com/science/chlorine/Production-and-use>.
- 7 <https://www.essentialchemicalindustry.org/chemicals/fluorine.html>.

- 8 <https://www.bsef.com/about-bromine/what-is-bromine/production/>.
- 9 <https://etech.iec.ch/issue/2020-02/understanding-halogen-use>.
- 10 <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K2100000400>.

ҒТАМР 34.29.35

АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ АЛМАЛЫ АУДАНЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫНДА ТАБИҒИ ЖОЛМЕН ҚАЛЫПТАСҚАН ӨСІМДІКТЕР ЖАБЫНЫНЫҢ ЖӘНЕ ОНЫҢ ФЛОРАЛЫҚ ҚҰРАМЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.А. Аметов

Б.э.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

А.Ж. Чилдибаева

PhD, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

М. Бақытжан

Магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Мақалада Алматы қаласында, атап айтқанда оның Алмалы ауданында табиғи жолмен қалыптасқан өсімдік жамылғысының және оның флористикалық құрамының ерекшеліктері қарастырылады. Жиналған гербарий материалы негізінде өсімдік жамылғысына сипаттама және флористикалық құрамға толық талдау жасалады. Көптеген ғасырлар бойы қалыптасқан табиғи өсімдік жамылғысы сақталмаған, оның флористикалық құрамы айтарлықтай өзгергені атап өтіледі. Қазір мұнда урбанизацияланған флора басым, оның негізін адвентивті және сегетальды түрлер құрайды.

Түйін сөздер: урбанофлора, автохтонды түрлер, аутохтонды түрлер, сегатильді түрлер, рудеральды түрлер, өсімдіктердің экологиялық типтері, өсімдіктердің тіршілік формалары, флораның географиялық элементтері.

Қазіргі кезде урбанизация процесі адам өміріндегі дамудың негізгі бағыттарының бірі болып отыр. Жербетіндегі халық санының артуы, жаңа қалалар мен елді мекендердің бой көтеруі қарқынды түрде жүріп келеді. Кейбір деректер бойынша жербетіндегі халықтардың 60% қалада тұрады. Салыстырмалы түрде алар болсақ 1950 жылға дейін бұл көрсеткіш 30% дан аспаған.

Үлкен қалаларда әртүрлі антропогендік факторлардың әсерінен қоршаған ортаның табиғи қалыптасқан жағдайы, әсіресе өсімдіктер жабыны мен флоралық құрамы үлкен өзгеріске ұшырайды. Өсімдік экологиялық жүйенің аса маңызды құрамдас бөлігі. Сондықтан да урбанафлораны және олардың

қалыптасу ерекшеліктерін зерттеу қазіргі кездегі флористиканың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Біз бұл мақалада Алматы қаласы, Алмалы ауданының табиғи жолмен қалыптасқан өсімдіктер жабыны мен урбанофлорасына жүргізілген зерттеулердің нәтижелерін ұсынғанды жөн көрдік.

Зерттеу нысандары мен әдістері: Жоғары сатыдағы өсімдіктердің гербарийлерін жинау және кептіру дәстүрлі әдіспен жүргізіледі. Гербарий жинау үшін бізде гербарий папкасы, газет немесе гербарий салу үшін арнайы кесілген қағаз, гербарий торы, теша, секатор және этикетка қағазы болуы керек. Гербарий толық болуы керек, яғни гербарийге салынған өсімдіктерде сабақтардан, жапырақтардан және тамырдан басқа гүл, гүлшоғыры мен жемістер болуы керек. Егер ағаш немесе бұта болса, онда бұтақтары жапырақтарымен, гүлдерімен, гүлшоғырларымен және жемістерімен бірге кесіледі. Сондай-ақ, гербарийге ағаш діңінің ескі бөлігінен қабық салу керек. Онсыз өсімдіктерді дәл анықтау мүмкін емес. Гербарийге арналған өсімдік бірден газет қағазын пайдалана отырып гербарий папкасына салынады, гербарийді жинау орны (облысы, ауданы, топырақ түрі, егер таулы жер болса, онда теңіз деңгейінен биіктігі, беткейлердің экспозициясы белгіленеді), жинау күні, гербарийді кім жинады (тегі, аты, әкесінің аты) толық жазылады. Лагерге келгеннен кейін гербарий дереу гербарий торына салынып, преспен қатайтылады. Гербарлық торды бүйірімен ашық, құрғақ, жақсы жарықтандырылған және желдетілетін жерге қою керек. Күн сайын кем дегенде бір рет гербарийді, яғни көйлектері (газет қағазы) мен төсемшелерін ауыстыру керек. Бұл процесс гербарий әбден құрғақ болғанша күн сайын қайталанады. Әйтпесе, гербарий қарайып, табиғи көрінісін жоғалтады, гүлдері мен гүлшоғырларының табиғи түсі сақталмайды. Бұл өсімдіктерді анықтауда қиындық туғызады. Жоғары сатыдағы өсімдіктерді анықтауда 9 томдық «Қазақстан флорасы», 2 томдық «Қазақстан өсімдіктерінің иллюстрациялық анықтағышы», 10 томдық «Орта Азия өсімдіктерінің анықтағышы», 30 томдық «КСРО флорасы» пайдаланылды [7,8]. Өсімдіктердің латынша және орысша атауларын С.К.Черепанов (1995), С.А.Абдуллина (1998) бойынша, ал қазақша атауларын С.А.Арыстанғалиев, Е.Р.Рамазанов (1977) бойынша алдық [9, 10, 11].

Зерттеу нәтижелері және оларды талдау: Алматы қаласы Іле Алатауының етегінде, сай жерде орналасқан, оның алып жатқан жер көлемі 683.51 квадрат километрді құрайды. Қала үлке және кіші Алматы өзендерінің және оларға келіп құйатын өзеншелердің аңғарларын алып жатыр. Бұл аймақ сейсмикалық тұрғыдан қауіпті және тасқын су (сел) жүру қауіпі жоғары зона болып табылады. Алматы қаласының халық саны 2017 жылдың 1-ші маусымындағы деректер бойынша 1768303 адамға жеткен. Қаланың экологиялық жағдайы қазіргі таңда аса күрделі. Оның басты себебі қаланың үстінде тұманның (смог) түзілуіне байланысты, атмосфераның ауалық қабатының вертикальды қозғалуы жоқтың қасында. Бұл төменгі көздерден бөлінетін улы газ қоспаларының ыдырауына қолайсыз жағдай туғызады. Соған байланысты атмосфераның жер бетіне жақын жерінде жинақталған зиянды

қоспалар, тұманның (смог) түзілуіне қатысады. Табиғи желденудің төмендігіне және транспорт қозғалысының жиілігіне, атмосфералық ауаны ластайтын стационарлық көздердің көптігіне байланысты, бұл мәселе Алматы қаласының экологиялық проблемасына айналып отыр. Соңғы мәліметтерге жүгінсек Алматы қаласында 850 мыңнан аса автотранспорт тіркелген, олардың саны күн санап артып келеді. Бұдан басқа қалаға күнделікті сырттан келетін машиналар қаншама. Автомашиналар ауаның ластануының негізгі көзі, оның еншісіне ауаға бөлінетін улы қоспалардың 70% тиесілі.

Соңғы кездері Алматыда жаңа салынған үйлердің санының артуы, Урбанафлораға антропогендік процестің әсерінің артуына әкеліп соқтыруда. Алматы қаласын көгалдандыруға қатысты жүргізіліп жатқан жұмыстар, қаланың әртүрлі аудандарының экологиялық жағдайын және техногенді ластану деңгейін толық ескере бермейді. Халық тұратын жерлерді және өндіріс ошақтары орналасқан аудандарды көгалдандыру мәселесі ғылыми тұрғыдан жеткілікті зерттелмеген. Сондықтан да қаланың жағдайында көгалдандыру мәселесіне ерекше көңіл бөліп, тұрақты түрде мониторинг жүргізіп отыру бірден-бір қажет.

Урбанафлора туралы сөз еткенде оның екі бағытына мән беруіміз керек. Бірінші бағыты, Алматы қаласын көгалдандыруға қатысты жүргізіліп жатқан жұмыстарды қамтиды. Бұл мәселемен «зелентрес» компаниясы айналысады. Оған қала көшелеріне, парктер мен скверлерге ағаштар мен бұталар отырғызу, оларға инвентаризация жүргізу, интродукцияға ендірілетін ағаштар мен бұталардың және сәндік бір-, көпжылдық шөптесін өсімдіктердің ассортиментін түзіп, реттеу мәселелері жатады. Бұл аса жауапты және күрделі мәселе. Бірақ қаланы жасыл желекпен бөлеп, оның экологиясын жақсарту тұрғысынан келгенде аса пайдалы. Урбанафлораның екінші бағыты, бұл қаланың табиғи жолмен қалыптасқан өсімдіктер жабынын зерттеу. Қала адвентивті түрлердің көп шоғырланған орталығы болып табылады. Қалаларда басқа жерлерге қарағанда өсімдік түрлерінің бір жерден екінші жерге ауысу процесі қарқынды түрде жүреді. Көп жағдайда қалаларда сырттан әкелінген түрлердің басқа аудандарға және облыстарға таралуы орын алып жатады. Сондықтан да қаланың табиғи жолмен қалыптасқан Урбанафлорасын зерттеу, оған талдау жасау бірден-бір қажет. Бұл біршама өзгеріске ұшыраған қаланың экожүйесін одан әрі құлдырауына жол бермеу тұрғысынан келгенде аса маңызды.

Алматы қаласы 9 әкімшілік ауданнан тұрады. Олардың әрқайсысына тиесілі жер көлемі және белгіленген шекарасы бар. Бірақ қаланың Урбанофлорасының шекарасы әкімшілік аудандардың шекарасымен сәйкес келмейді, тіптен оны анықтау мүмкін емес. Өйткені урбанизация процесі қала территориясынан тыс жерлерде де көрініс береді. Осыларды ескере отырып Ресей ботаниктері Н.Г. Ильминских, Г.С. Антипина (2002) қала флорасын Урбанафлораға (нағыз қала территориясының флорасы) және субурбанофлораға (қала маңының флорасы) бөліп қарастыруды ұсынады. Дей тұрғанменде біздер бұл мақалада Алматы қаласының Алмалы ауданының территориясынан

жиналған гербарий материалдарына талдау жасаумен шектелдік. Алмалы ауданының территориясында 1 парк, 21 сквер, 9 булвар, 8 жасыл зона бар. Бұл қаланың ортасында орналасқан аудан болғандықтан парктердің де, сквер, бульварлардың да территориясының шөптерін жиі орып тұрады. Дей тұрғанмен де өсімдіктердің көктемгі фондында күн түсетін жерлерден *Poa bulbosa* қалың болып шалғындық түзіп өседі. Тратуарларға жақын ашық алаңқайлардан *Asperugo procumbens* өсімдігінің қалың боып өсіп, гүлдеп, жеміс байлап тұрғанын көруге болады. Бірқатар өсімдіктер жабынында *Capsella bursa-pastaris* және *Taraxacum officinale* өсімдіктері сандық көрсеткіші жағынан ерекше басымдылыққа ие. Көктемгі фонды бұл жерлерде де *Poa bulbosa* өсімдігі аралас өседі. Төле би көшесінің бойындағы АЗТМ және «Целинный» кинотеатрының маңындағы скверлерден, әсіресе арықтардың жағалауынан және қоршаулардың шетінен биік болып өсіп тұрған «Тянь-Шань қурайларын» кездестіруге болады. Олардың негізін *Urtica dioica*, *Cannabis ruderalis*, *Rumex acetosa*, *Descuraina Sophia*, *Cirsium arvense*, *Arctium tomentosum*, *Artemisia annua*, *Xanthium strumarium* секілді түрлер құрайды. Бірқатар скверлер мен жасыл зоналардан жердің бетін тұтас жауып тұрған *Ceratocephalus Orthoceras* өсімдігін кездестірдік. Өсімдіктердің флоралық құрамына тоқталар болсақ қаланың Алмалы ауданының территориясынан түтікті өсімдіктердің 18 тұқымдасқа 49 туысқа жататын 58 түрін гербарифа жинап анықтадық. Жетекші тұқымдастарынан бірінші орында қоңырбастар тұрады 18 түр (31,03%), екінші орында күрделігүлділер 8 түр (13,79%), үшінші орында крестгүлділер 6 түр (10,34%) орналасады. Осы үш тұқымдастың түрлері Алмалы ауданының табиғи флорасының 55,16% құрайды. Сарғалдақтар тұқымдасында 3 түр бар (5,17%). Бес тұқымдастың әрқайсысында 2-ден түр бар, сегіз тұқымдаста 1-ден түр бар [диаграмма 1].

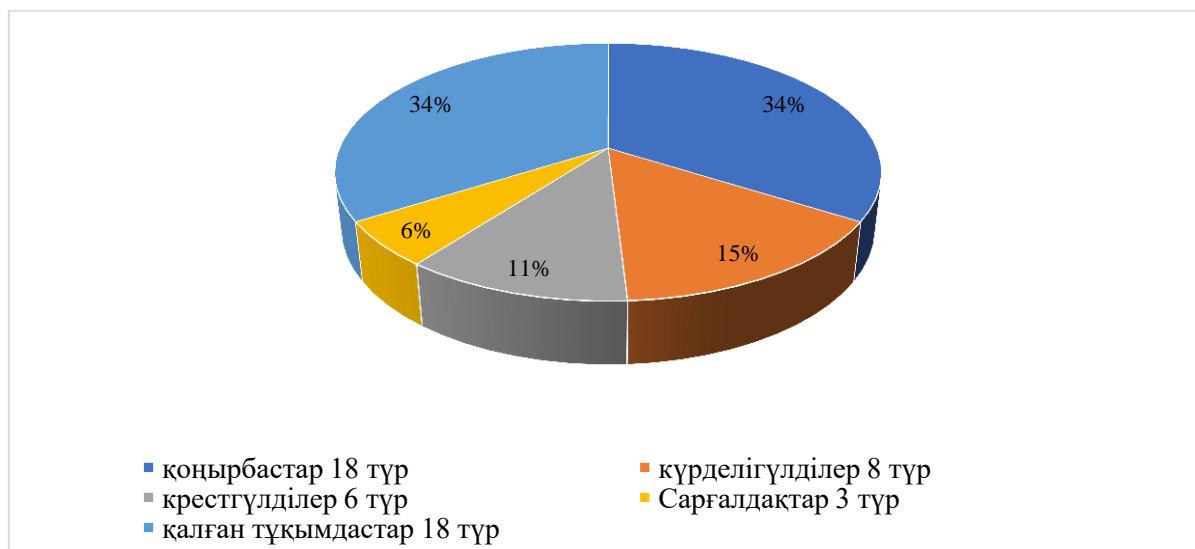

Диаграмма 1. Алматы қаласы, Алмалы ауданында кездесетін шөптесін өсімдіктердің тұқымдастарының сандық сипаты.

Өсімдіктердің тіршілік формаларынан көпжылдық шөптесін өсімдіктер ерекше басым келеді 34 түр (58,62%), екінші орында біржылдық 16 түр (27,58%), үшінші орында екіжылдық өсімдіктер орналасады 5 түр (8,62%) [диаграмма 2].

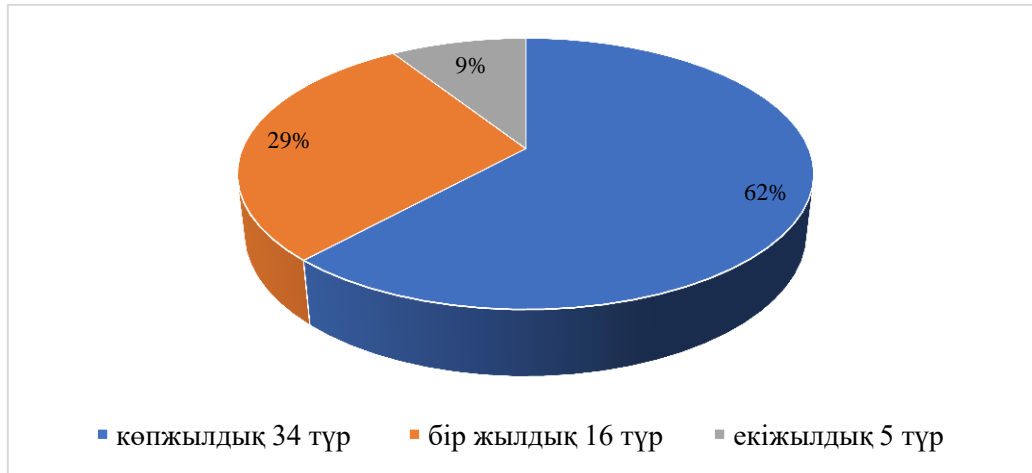

Диаграмма 2. Алматы қаласы, Алмалы ауданында кездесетін шөптесін өсімдіктердің тіршілік формалары.

Өсімдіктердің экологиялық типтерінен мезофиттер айқын басымдылыққа ие 42 түр (72,41%), екінші орында мезоксерофиттер 10 түр (17,24%), үшінші орында ксерофиттер тұрады 6 түр (10,34%) [диаграмма 3].

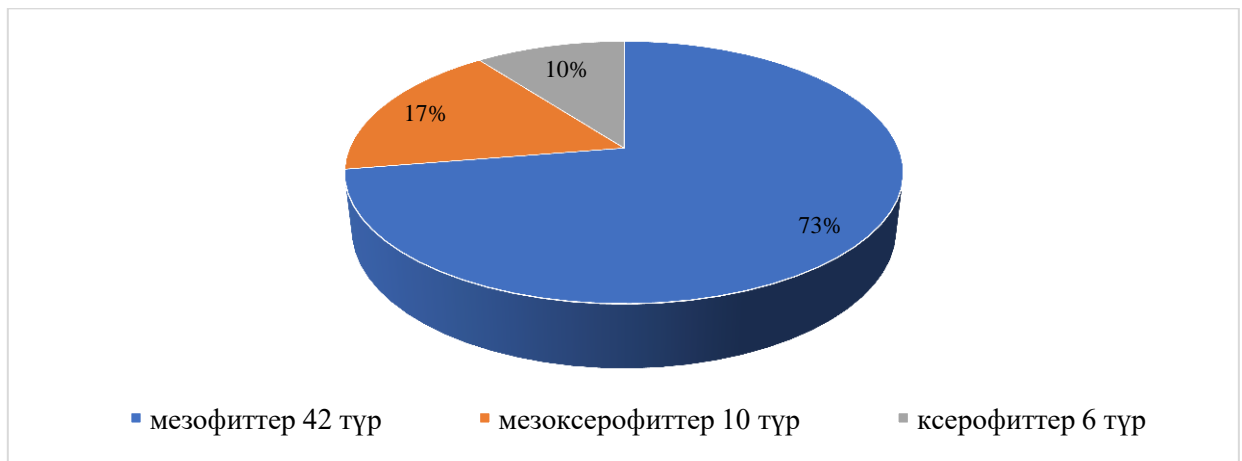
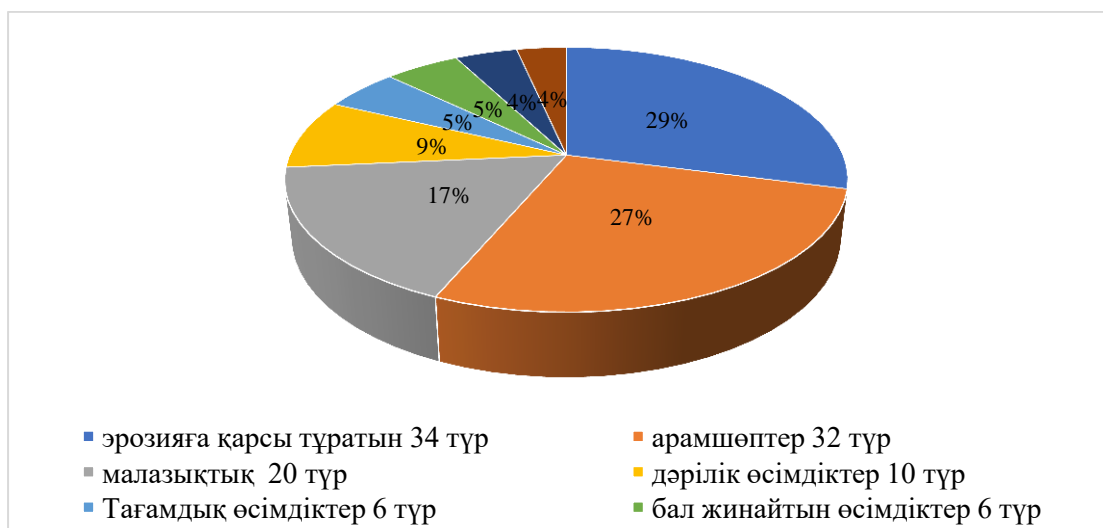

Диаграмма 3. Алматы қаласы, Алмалы ауданында кездесетін шөптесін өсімдіктердің экологиялық типтері.

Алмалы ауданынан жиналған өсімдіктерді шаруашылыққа пайдалы қасиеттері бойынша Н.В.Павловтың (1947) классификациясы бойынша 14 топқа бөлдік. Олардың ішінде эрозияға қарсы тұратын өсімдіктер ерекше басым келеді. Барлық көпжылдық өсімдіктер 34 түр (29%) эрозияға қарсы тұратын өсімдіктер болып табылады. Олардың ішінде тамырсабақты және атпа тамырлы түрлердің орыны ерекше. Оларға *Elytriga repens*, *Cynodon dactylon*, *Chloris*

virgata, *Sonchus arvensis* секілді түрлер жатады. Жалпы оларда бір жылдық және екі жылдық түрлердің өзі топырақ бетін, әсіресе желден болатын эрозиядан қорғауға қатысады. Екінші орында арамшөптер тұрады 32 түр (27%), үшінші орында малазықтық өсімдіктер жайғасады 20 түр (17%). Бұларды малдар жайылымдықта да, пішенге орғанда да жақсы жейді. Айта кеткен жөн қуаңшылық жылдары жайылымдықтарда арамшөптер басым келеді. Сол кезде малдардың арамшөптермен де қоректенуіне тура келеді. Бірақта улы өсімдіктерді және дәрілік қасиеті бар өсімдіктерді малдар жемейді. Себебі олардың құрамында биологиялық белсенді заттар, әсіресе әртүрлі алкалойдтар көптеп кездеседі. Төртінші орында дәрілік өсімдіктер тұрады 10 түр (9%). Қалған пайдалы өсімдік топтарына жататын түрлер көп емес. Бірқатар өсімдіктер комплексті қызмет атқарады. Мысалы *Urtica dioica* L. өсімдігі тағамдық, дәрілік, талшық алынатын және малазықтық болып табылады. *Cannabis ruderalis* өсімдігі май алынатын, талшық алынатын, наркотик алынатын өсімдік және жайылымдықтар мен шабындықтардың күресуге қиын арамшөбі. *Polygonum aviculare* L. өсімдігі дәрілік, малазықтық, бояу алынатын, илік заттар алынатын түр. *Asperugo procumbens* L. мал жемейтін арамшөп, бірақ халық медицинасында оның астмаға қарсы ем ретінде және адамның тынысы тарылып, дем алуы нашарлаған кездерде қолданылады. Төмендеу бағытында олар былай орналасады: Тағамдық және бал жинайтын өсімдіктердің әрқайсысында 6-дан түр бар, улы өсімдіктерде 5 түр, май алынатын өсімдіктерде 4 түр. Қалған тұқымдастарда 3-тен, 2-ден, 1-ден түрлер бар [диаграмма 4].

Диagramма 4. Алматы қаласы, Алмалы ауданында кездесетін шөптесін өсімдіктерінің шаруашылық маңызы.

Алматы қаласының Алмалы ауданында кездесетін табиғи жолмен қалыптасқан урбанофлорасының флоралық ареалдардың басқа сегіз типімен географиялық байланысының болатындығы анықталды. Олардың ішінде бірінші орында космополиттер тұрады 18 түр (31.03%), екінші орында

палеарктикалық 15 түр (25.86%), үшінші орында голарктикалық элементтер 11 түр немесе (18.96%), төртінші орында евразиялық элементтер 5 түр (8,62%). Жерортатеңіздік элементтерден 2 түр кездеседі, Паноно-Қазақстандық және Тарбағатайлық-Ирандық элементтердің әрқайсысында 1-ден түр бар. Урбанофлораға талдау жүргізгенде, ол жерде космополит түрлердің басым болуы заңды құбылыс. Полеарктикалық және Голарктикалық элементтердің түрлік құрамының екінші және үшінші орында тұруы да заңдылық. Себебі осы екі облыста негізінен еуроазиялық кеңістікті алып жатыр [диаграмма 5].

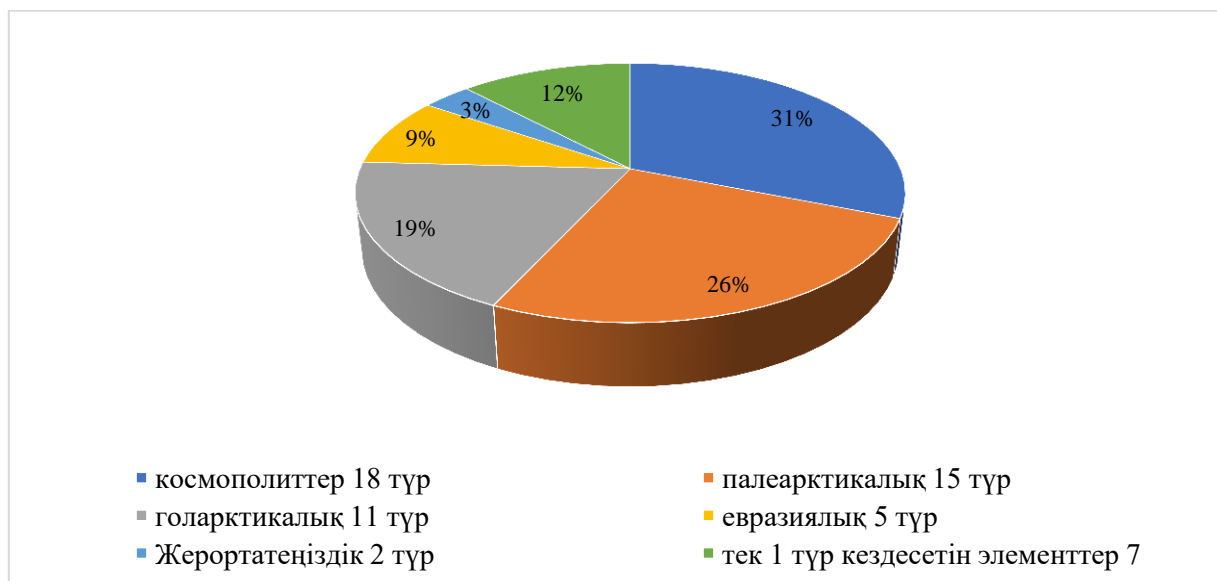

Диаграмма 5. Алматы қаласы, Алмалы ауданында кездесетін шөптесін өсімдіктерінің басқа аймақтар флорасымен байланысы.

Қорыта айтқанда Алматы қаласының халық санының күн санап артуына байланысты экологиялық жағдайы да қазіргі таңда аса күрделі болып табылады. Оның басты себебі атмосфераның ауалық қабатының вертикальды қозғалуы жоқтың қасында, соның салдарынан төменгі көздерден бөлінетін улы газ қоспаларының ыдырауына қолайсыз жағдай туғызады да атмосфераның жер бетіне жақын жерінде жинақталған зиянды қоспалар, тұманның (смог) түзілуіне қатысады. Табиғи желденудің төмендігіне және транспорт қозғалысының жиілігіне, атмосфералық ауаны ластайтын стационарлық көздердің көптігіне байланысты, бұл мәселе Алматы қаласының экологиялық проблемасына айналып отыр. Соңғы кездері Алматыда жаңа салынған үйлердің санының артуы, урбанафлораға антропогендік процестің әсерінің артуына әкеліп соқтыруда. Алматы қаласын көгалдандыруға қатысты жүргізіліп жатқан жұмыстар, қаланың әртүрлі аудандарының экологиялық жағдайын және техногенді ластану деңгейін толық ескере бермейді. Халық тұратын жерлерді және өндіріс ошақтары орналасқан аудандарды көгалдандыру мәселесі ғылыми тұрғыдан жеткілікті зерттелмеген. Сондықтан да қаланың жағдайында көгалдандыру мәселесіне ерекше көңіл бөліп, тұрақты түрде мониторинг жүргізіп отыру қажет болып табылады.

Қорытынды:

1. Алматы қаласының Алмалы ауданының табиғи жолмен қалыптасқан урбанофлорасының конспектін құрастырылды. Онда түтікті өсімдіктердің 17 тұқымдасына, 49 туысына жататын 58 түрі тіркелді.

2. Жетекші тұқымдастарына қоңырбастар 18 түр (31,03%), күрделігүлділер 8 түр (13,79%), және крестгүлділердің 6 түр (10,34%) жататындығы анықталды. Осы үш тұқымдасқа Алмалы ауданының табиғи жолмен қалыптасқан урбанофлорасының 55,16% құрайды.

3. Өсімдіктердің тіршілік формаларынан көпжылдық шөптесін өсімдіктер ерекше басым келеді 34 түр (58,62%), екінші орында біржылдықтар тұрады 16 түр (27,58%).

4. Өсімдіктердің экологиялық типтерінен мезофиттер айқын басымдылыққа ие 42 түр (72,41%), екінші орында мезоксерофиттер 10 түр (17,24%).

5. Пайдалы қасиеттері қарай Алмалы ауданының урбанофлорасын 14 топқа жіктедік. Олардың ішінде бірінші орында эрозияға қарсы тұратын өсімдіктер тұрады. Оған осы жерде кездесетін түрлердің барлығын жатқызуға болады. Олардың ішінде тамырсабақты және атпа тамырлы өсімдіктердің субстратты бекітудегі алатын орыны ерекше. Екінші орында арамшөптер тұрады 32 түр (55,17%), үшінші орында малазықтық өсімдіктер жайғасады 20 түр (34,48%).

6. Алмалы ауданында кездесетін табиғи жолмен қалыптасқан урбанофлорасының флоралық ареалдардың басқа сегіз типімен географиялық байланысының болатындығы анықталды. Олардың ішінде бірінші орында космополиттер тұрады – 18 түр (31,03%), екінші орында палеарктикалық элементтер – 15 түр (25,86%), үшінші орында голарктикалық элементтер – 11 түр немесе (18,96%). Урбанофлораға талдау жүргізгенде космополиттің басым болуы заңдылық. Палеарктикалық және голарктикалық элементтердің екінші және үшінші орында тұруы да заңдылық. Себебі осы екі облыста негізінен Еуроазиялық кеңістікті алып жатыр.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Скворцов А.К. Гербарий. – Москва, 1977. – 199 с.
- 2 Флора Казахстана. – Алма-Ата, – 1956-1966. Т.Т. 1-9.
- 3 Определитель растений Средней Азии. – Ташкент: ФАН, – 1968-1993.
- 4 Иллюстрированный определитель растений Казахстана. – Алма-Ата, 1962-1975. – Т.Т. 1–2.
- 5 Ильминских Н.Г. Экологическая структура городской флоры. // Актуальные проблемы сравнительного изучения флор. – СПб.: Наука. – С. 269-276.
- 6 Антипина Г.С. Урбанофлора Карелии. – Петрозаводск, 2002. – 200 с.
- 7 Флора Казахстана. В 9 томах. Т. 1-9. Алма-ата, 1956-1966.

8 Иллюстрированный определитель растений Казахстана. Т.1, Т.2. «Наука» Казахской ССР. – Алма-ата, 1969-1972.

9 Абдулина С.А. Список сосудистых растений Казахстана. – Алматы, 1998. – 187 с.

10 Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств. –Санкт-Петербург. Мир и семья, 1995. – 992 с.

11 Арыстангалиев С.А., Рамазанов Е.Р. Растения Казахстана. Народные и научные названия. – Алма-ата, 1977. – 28 с.

ҒТАМР 34.33.33

БАЛЫҚТАРДЫҢ ПАРАЗИТТЕРІНЕН ТУЫНДАЙТЫН АУРУ ТҮРЛЕРІ, ОЛАРДЫҢ ТАРАЛУЫ ЖӘНЕ АЛДЫН-АЛУ ШАРАЛАРЫ

А.А. Төлеген

Оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Мақалада балықтардың паразиттерінен туындайтын ауру түрлері туралы деректер келтірілген. Аурулардың пайда болуы, таралуы бір-бірімен өте тығыз байланысты үш негізгі тізбек арқылы жүзеге асады: жұқпалы аурудың бастама көзі, қоздырушыларды беріліс (өткізгіш) факторлары және қабылдағыш (зеректік) ағза. Суқоймаларда жұқпалы аурудың басталуының негізгі қайнар көзі – ауру балық, аралық иелері және сыртқы ортаның қолайлы жағдайы. Қоздырушының ауру балықтан сау балыққа өту жолдары: балық уылдырығы, суқойманың топырағы, жасанды және табиғи қорегі, омыртқасыз жануарлар, балық аулау, балық өсіру құралдары және басқа барлық факторлардың үйлесімі аурудың таралу жолын анықтайды. Аурудың себебін, ауру қоздырғышын және қоздырғыштың түрін анықтаудың балық ауруларының диагнозын және емдеу шараларын дұрыс ұйымдастыруда маңызы зор.

Түйін сөздер: Балық, балық паразиті, ауру тудырушы паразит, ауру түрлері, диагноз, күресу шаралары.

Паразит құрттар арқылы адам организмінде пайда болатын аурулар *іш құрт* немесе *гельминтоз ауруы* деп аталады. Сондықтан құрттардың салдарынан *трематодоз*, таспа құрттардан – *цестадоз*, жұмыр құрттардан – *нематодоз* аурулары пайда болады.

Аурулардың ішінде инфекциялық, инвазиялық және жұқпалы емес аурулар балық арасында кең тараған. Балықтың инвазиялық ауруларының қоздырушылары: қарапайымдар, ішекқуыстылар, гельминттер, ұлулар және буынаяқты шаянтәрізділер. Сонымен қатар, антропогенді әсерлердің кесірі балықтың инвазиялық ауруларын тудырып, оның өсімін тежейді және жойылуына жол беретіні белгілі (1-кесте).

Кесте 1. Балық арқылы адамдар мен жануарларға жұғатын аурулар (гельминтозооноздар).

№	Ауру атауы	Балық түрі	Балықтарда орналасатын орны	Адам және жануарда кездесетін орны
1.	Описторхоз	Тұқы тұқымдас: аққайран, табан, торта, тарғақ, қарабалық, қызыл қанатты шұбар балық (красноперка) және т.б.	Метацеркариилер бұлшық етте	Өт қабы, ұйқы безі және бауырдың өт жолдары
2.	Псевдамфисто моз	Тұқы тұқымдас: аққайран, табан, торта, тарғақ, қарабалық, қызыл қанатты шұбар балық (красноперка) және т.б.	Метацеркариилер бұлшық етте	Бауырдың өт жолдары
3.	Меторхоз	Тұқы тұқымдастар, қара және ақ амур, дөңмаңдай	Метацеркариилер бұлшық етте	Өт қабы
4.	Клонорхоз	Сазан, мөңке, дөңмаңдай, алабұға	Метацеркариилер бұлшық етте	Бауырдың өт жолдары
5.	Дифиллоботриоз	Шортан, нәлім, таутан, алабұға	Балаңқұрттар б/е, асқазан-ішек торабында, уылдырықта	Жіңішке ішек
6.	Метагонимоз	Тұқы, алабұға, ақсаха, майшабақ тұқымдастар	Метацеркариилер бұлшық етте, теріде, жүзбеқанаттарда, қабыршақта	Жіңішке ішек
7.	Нанофиедоз	Кета, таймень, мальма, хариус	Метацеркариилер бұлшық етте және ұлпада	Жіңішке ішек
8.	Эхинохоз	Шортан, жайын, торта, қарабалық, сазан, табан	Метацеркариилер ж елбезекте	Жіңішке ішек
9.	Гнатостомоз	Жыланбас балықтар	Балаңқұрттар б/е және ішкі ағзаларда	Тері асты клетчаткасы, өкпе, көз, орталық жүйке жүйесі
10.	Гетерофиоз	Тікенді балықтар	Балаңқұрттар б/е және теріде	Ішек
11.	Апофаллез (россикотремоз)	Алабұға, таутан, көксерке, тұқы тұқымдастар	Балаңқұрттар теріде, қабыршақта, жүзбеқанаттарда	Жіңішке ішек бөлігі
12.	Анизакидоз	Майшабақ, ставрида, камбала тұқымдастар, ақмарқа, сазан, шортан	Балаңқұрттар б/е және ішкі ағзаларда	Ішек

Ескерту – кесте [1] негізінде құрастырылған.

Осы инвазиялық аурулардың ішінде адамның денсаулығына аса қауіптілері: анизакис, порроцекум, контрацекум, эустронгилидес және описторхис балаңқұрттарымен (личинкаларымен) зақымданатын аурулар. Анизакидоздар қоздырғышының балаңқұрттары каспийлік майшабақта, долгиндік майшабақта, үлкен көзді майшабақта, беріште, көксеркеде, ақмарқада, қылышта, жайында, теңіз көксеркесінде, парсы бекіресінде, орыс бекіресінде, шоқырда, табанда, балпанда, қаракөзде, шабақта, тікенді балықта, айнакөзде, көктыранда және алабұғада кездеседі. Бұл паразиттердің ақтық иелері итбалықтар мен балық жейтін құстар, ал аралық иелері шаянтәрізділер болып табылады. Балықтар аралық иелерімен қоректенгенде залалданып, қосымша иесіне айналады.

Гельминтоз ауруының аталуы ауру туғызатын құрттардың түріне қарай олардың тек адамда немесе адам мен жануарларда кездесетін ауруды гельминтозооноздар деп атайды.

Гельминтоз ауруларының жұғу жолдары әр түрлі. Гельминттер өздерінің тіршілік ету жолдарында көп жағдайда екі иені пайдаланады: негізгі және аралық. Денесінде паразит ересек түрінде дамитын (жыныстық жетілген кезеңінде) болса, онда жануарлар немесе адам паразиттердің негізгі (тұрақты) иесі, ал дернәсілі дамитын болса, ол аралық иесі. Бұлардан басқа екінші (қосымша) және резервуарлық иелері де болады. Мысалы, жалпақ таспа құрттар *Diphyllobothrium latum*-ның негізгі иесі адам, бірінші аралық иесі циклоп (шаянтәрізділер), екінші аралық иесі – балық [2].

Дифиллоботриоз ауруын таспа құрттар класының түрлері туғызады. Бұлар тек қана эндопаразиттік тіршілік етеді, ересек түрлері адамның және әртүрлі омыртқалы жануарлардың ішегінде тіршілік етсе, дернәсілдері омыртқасыз және омыртқалы жануарлардың ішкі мүшелерінде, дене қуысында тіршілік етеді. Адам үшін бұл өте қауіпті ауру.

Этиологиясы. Дифиллоботриоз ауруының қоздырушысы Cestoda класына, Pseudophyllidae отрядына, Diphyllobothridae тұқымдасына, *Diphyllobothrium* туысына жататын жалпақ таспа құрт *Diphyllobothrium latum* (А қосымшасы).

Жалпақ таспа құрт *Diphyllobothrium latum* басында екі саңылауы – ботриясы болады, денесі 3000-4000-нан аса буыннан тұрады, ұзындығы 9-10 м, кейде 20 м. Пісіп-жетілген буындарының ені 1,5 см, жатыны жапырақ тәрізді.

Жалпақ таспа құрттың дамуы иесін алмастыру жолымен өтеді. Ересек түрі адамның, иттің, мысықтың, түлкінің ащы ішегінде паразиттік тіршілік етеді. Ұрықтанған жұмыртқалары иесінің ішегінен нәжіспен араласып сыртқа шығарылады. Әрі қарай даму үшін жұмыртқалар суға түсуі керек. Су ішінде жұмыртқадан денесі кірпікшелермен қапталған алты ілмекті ұрық корацидий шығып, суда еркін жүзіп жүреді де, өзінің ары қарай дамуы үшін ол бірінші аралық иесінің денесіне түсуі керек. Аралық иесі шаянтәрізділер (*Cyclops*, *Diatomus* туыстарынан) циклопқа жұтылып, ішегіне түскен корацидий кірпікшелерін тастап, ішектің қабырғасын тесіп, циклоптық дене қуысына түседі және осында процеркоид деп аталатын құрттәрізді дернәсілге ауысады.

Процеркоидтың ұзындығы 0,5мм, денесінің соңында алты ілмешекті тасымалдайтын қосымша мүшесі болады, ол моногенея дернәсілдерінің церкомер бөліміне ұқсас. Процеркоид үш апта уақытта дамып, келесі сатысына өту үшін екінші аралық иесіне – балықтың денесіне түсуі керек. Егер балықтар (шортан, нәлім, алабұға, таутан, албырт) ішінде процеркоиды бар циклоптарды жұтса, онда процеркоид балықтың ішегін тесіп, балықтың бұлшықеттеріне, жыныс бездеріне, басқа да мүшелеріне өтіп, осы мүшелерінде церкомер бөлігін тастап, келесі плероцеркоид дернәсіліне айналады. Плероцеркоидтың ұзындығы 1-1,5 см, алдыңғы бөлігінде екі сорғыш саңылауы жақсы дамыған. Плероцеркоид ересек формасына өту үшін енді негізгі иесі – адамның, иттің, мысықтың ішегіне түсуі қажет. Толық қуырылмаған немесе пісірілмеген балықтың етімен бірге ішекке түскен плероцеркоид басын шығарып, сорғыш саңылаулары арқылы ішекке жабысып, мойны жаңа буындарды түзіп, ересек формасына айналады [3].

Эпизоотологиясы. ТМД-ның оңтүстік аудандарындағы суқоймаларда (Карелия, Ленинград облыстарында, Эстония, Литва бассейндері мен өзендерінде) және Дунай, Днепр, Еділ (Волга) бассейндерінде жалпақ таспа құрттың плероцеркоидтары кездескен. Плероцеркоидтарды тасымалдаушылар – шортан, таутан, нәлім, алабұға. Балықтардың экстенсивті инвазиясы 80-90% жетеді, ал интенсивті инвазиясы 10-нан 100-ге дейін плероцеркоидтары кездеседі [3]. Плероцеркоид дернәсілі балықтың барлық мүшелерінде қоныстанады: бұлшық еттерінде, ішектің қабатында, бауырында, уылдырықтарында. Адам толық қуырылмаған немесе пісірілмеген, шала қақталған, мұздатылған балықтарды жегенде, ал жануарлар залалсызданған балықтың ішкі мүшелерін жегенде ауырады.

Клиникалық белгілері және патогенез. Адамның ішегіне түскен дернәсіл плероцеркоид өсіп, ересек құртқа айналады. Адамды ұзақ жылдар бойы еңбекке қабілетсіздікке, кейде өлім жағдайына дейін жеткізеді. Адамның ұйқысы бұзылады, дене қызуы көтеріліп, лоқсып құсады, денесі арықтайды, жүйке жүйесінің қызметі нашарлайды, себебі құрт көп жағдайда улы токсикалық заттарды шығарады, олар жүйке жүйесіне әсер етеді. Адамда анемия ауруы байқалады.

Диагнозы. Эпизоотологиялық мәліметтерге, клиникалық белгілеріне және ішекте табылған гельминттердің түрін анықтағанда ғана қойылады.

Күресу шаралары. Негізгі иесінің нәжісімен түскен гельминттің жұмыртқаларын су көздеріне түспеуін қадағалау, су жағалауларына тазалық жұмыстарын жүргізу, тұрып қалған суларды зарарсыздандыру, балықшылар мен кеме жұмысшыларына дегельминтизациялық жұмыстар жүргізу, жеке бастың гигиенасын сақтау, толық қуырылмаған немесе пісірілмеген балықтың етін жемеу, ит және мысықты шикі балықпен қоректендірмеу керек. Ауруға қарсы арнайы дәрілер – антигельминттер қолданылады.

Описторхозбен мысық, ит, түлкі, арыстан, шошқа мен қоян секілді хайуандармен бірге адам да ауырады. Қазақстан территориясында описторхоз ауруын ғалымдар К.И. Скрябин және Н.П. Попов басқарған гельминтологиялық

экспедиция 1925 жылы анықтаған болатын. Олар бұл ауруды ит пен мысықтан тапқан. Бетпақдаладағы Сарысу өзенінде мекендейтін балықтардың шабақтары, тыран балықтары описторхозбен зақымдалғанын 1960 жылы Е.Г.Сидоров басқарған экспедиция қызметкерлері анықтады.

Этиологиясы. Описторхоз ауруының қоздырушысы *Trematoda* класына, *Fasciola* отрядына, *Opisthorchidae* тұқымдасына, *Opisthorhis* туысына жататын сорғыш *Opisthorhis felinus*.

Описторхис құрты адам мен жануарлардың бауырында, өт жолдары мен өт қалтасы, кейде ұйқы бездерінде мекендейді. Ауру тұқы тұқымдас балықтар арқылы жұғады. Өйткені, олардың организмінде паразиттің дернәсілдері тіршілік етуге бейім.

Описторхиз құрты – ұзынша келген сорғыш құрт. Ұзындығы 4-13 миллиметрге дейін жетеді, ені 1,2-2 мм [4]. Бірақ жануарлар мен адам организмдерінде мекендейтін описторхистің үлкендігі әртүрлі болады. Дамуы екі аралық иесі арқылы жүреді. Описторхис құрты өздерінің жұмыртқаларын иесінің өт жолына салады. Олар әрі өт жолы арқылы ішекке түседі. Одан кейін жануарлардың қиымен бірге сыртқа шығады, әрі қарай суға түседі. Жұмыртқадан мерацидий деп аталатын дернәсілі суға шығады. Мерацидий дернәсілі бірінші аралық иесі ұлудың денесіне еніп, алдымен спороцистаға, кейінірек редий дернәсіліне айналады. Редийден церкарий дернәсілі пайда болады. Екі ай өткен соң церкарий ұлудың шырынына араласып, суға шығады да, су түбінде жүзіп жүреді. Ол әрі қарай балықтардың терісіне жабысып, бұлшық етімен дәнекер ұлпаларына еніп, әрі қарай өрши отырып, сыртын қалың қабыршақпен қаптап алады. Оны метацеркарий дернәсілі деп атайды. Балық етіне енген метацеркарий 4 аптаның ішінде өсіп жетіледі. Метацеркарий дернәсілі бар балықты ішкі және жартылай шикі (қақтаған, тоңазытылған, шала қуырылған, ысталған, жаңадан тұздалған) күйінде қорек еткен адамдар описторхоз ауруына шалдығады. Асқазанға түскен метацеркарийдің сыртқы қабығы ериді, паразиттің өзі өт жолына кіреді, 3-4 аптадан кейін метацеркарий үлкен құртқа айналып, жаңадан ұрық сала бастайды. Описторхис 4-5 айда өсіп жетіледі. Адамның организмінде описторхис 20 жылға дейін, ал мысықта 3 жылға дейін тіршілік етеді.

Эпизоотологиясы. Описторхоз ауруының өріс алып, кең таралуы метацеркариймен зақымданған балықтың мөлшері мен сол балықтарды пайдалану жолдарына (әдістері) тікелей байланысты. Описторхоз ауруының таралуы моллюскалардың (*Vithynia*) су қоймаларда мекендеуіне байланысты. Описторхоз ауруының қоздырушылары өзен, көлдерде кең тараған. Қоздырушылардың дернәсілдерін тасымалдаушылары: аққайран, қарабалық, тыран, ақбалық, табан, тұқы, майшабақ, т.б. Описторхоз метацеркариймен балық кішкене шабақ кезінен бастап зақымданып, үлкейе келе ауру барған сайын күшейіп, асқына береді. А.М.Шумилованың айтуынша, метацеркарийлер балықтың жон еттерінде көп, ал бауыр жағы мен құйрық еттерінде аз болады. Мысалы, 111 аққайранды тексергенде метацеркарийдің 68,8%-ы сол балықтың жон етінен табылған [4].

Клиникалық белгілері мен патогенез. Зақымдалған балықпен бірге описторхистің метацеркарийлері адам мен жануарлардың ас қорыту аппараттары арқылы өт жолына түсіп, оны зақымдайды. Паразиттер өт қабы ішіне толып кетеді де, өт жүретін жолдарды бітеп тастайды. Осының салдарынан асқазан мен ішекке өт құйылуы бәсеңдеп, ас қорыту бұзылады. Описторхистер өт жолын жарақаттау арқылы өттің шығуын қиындатып, бауырда тоқырау құбылыстарын туғызады. Дененің улануы және аллергиялық жағдайдың дамуы басталады. Холецистит, бауыр циррозы пайда болады. Метацеркарийлермен интенсивті зақымданған балықтардың ұлпаларында инкапсуляциялық аймақтар пайда болады, дәнекер ұлпалар өсіп жетіледі, бұл бұлшықеттердің созылмалылығының және қызметінің бұзылуына әкеліп соқтырады.

Диагнозы. Адамдарға диагноз гелминто-копрологиялық зерттеулердің негізінде және клиникалық белгілерін есепке ала отырып қойылады. Су ағындарында мекендейтін тұқы балықтарға гелминтологиялық зерттеулер жүргізіп, описторхис құрттарымен жұқтырылғанын анықтайды. Бұлшықеттің кесімдері микроскоппен компрессорлық тәсіл арқылы зерттеледі.

Күресу шаралары. Күресу және алдын алу шараларының кешенінде адам және малдың денсаулықтарына қауіпсіз балық өнімдерімен қамтамасыз етудің алғашқы маңызы бар іс-шараларын өткізу керек. Санитарлық-гигиеналық және ветеринариялық-санитариялық сараптама жүргізу керек. Медициналық-биологиялық және ветеринариялық-санитариялық талаптарға, сондай-ақ, паразитарлық тазалықтың көрсеткіштері бойынша санитарлық нормаларға сәйкес зерттеулерді ұйымдастыру және сапалылығын қамтамасыз ету қажет. Елді-мекен мен жануарларды описторхоздан қорғау үшін балық өнімдерін тек ветеринариялық-санитариялық паспорты бар балық шаруашылығы мен балық өндірісінің су ағындарынан сатып алуға рұқсат етіледі. Ауруға қарсы ем ретінде хлорсил қолданылады.

Клонорхоз – адамның және ет қоректі аңдардың гелминтозды ауруы. Негізінде адамның және жануарлардың бауыры, өт жолдары зақымдалады.

Этиологиясы. Клонорхоз ауруының қоздырушысы Trematoda класына, Opisthorchidae тұқымдасына, Clonorchis туысына жататын сорғыш Clonorchis sinensis. Жыныстық сатысына жеткен қоздырғыш адамның, ет қоректі аңдардың бауырында, өт жолдарында, өт қабында, ұйқы безінде паразиттік тіршілік етеді. Паразиттің ұзындығы 13-20 мм, ені 3-4 мм. Clonorchis sinensis-тің даму циклі Opisthorchis felinus-ке тән. Бірінші аралық иесі моллюскалар Bithyniidae тұқымдасынан, екінші балықтар – Cyprinidae тұқымдасынан. Метацеркарий дернәсілінің ұзындығы 0,4-0,12 мм [5].

Эпизоотологиясы. Қоздырушылар Шығыс, Оңтүстік-Шығыс Азия жылы су қоймаларында жиі кездеседі. Клонорхоз ауруының өріс алып, кең таралуы метацеркариймен зақымдалған балықтардың мөлшері мен пайдалану жолдарына тікелей байланысты.

Клиникалық белгілері мен патогенез. Ауру қоздырушылары иесіне механикалық және токсикалық әсерін тигізеді. Бауырдың, ұйқы безінің

функциясы өзгереді, бауыр ісінеді, өт жолдары ісінеді, эпителийдің гиперемиясы, паренхиманың некрозы байқалады.

Диагнозы. Гельминто-копрологиялық зерттеулердің негізінде және клиникалық белгілеріне қарап диагноз қойылады.

Күресу шаралары. Аурудың алдын алу және қоздырушысымен күресу шаралары описторхоз ауруына сәйкес жүргізіледі.

Метагонимоз – адамның және ет қоректі жануарлардың гельминтозды ауруы. Адамның және жануарлардың ащы ішегінде паразиттік тіршілік етеді.

Этиологиясы. Метагонимоз ауруының қоздырушысы Trematoda класына, Heterophyidae тұқымдасына, Metagonimus туысына жататын Metagonimus yokawai. Паразиттің пішіні алмұрттәрізді, ұзындығы 1,2-2,0 мм, ені 0,4-0,8 мм. Денесі тікенектермен қапталынған. Жұмыртқаларының ұзындығы 0,028-0,017 мм [5].

Метагонимустың даму циклі барлық сорғыштарға тән: жұмыртқа → мирацидий → спороциста → редия → церкарий → метацеркарий → ересек түрі. Бірнеше аралық иесі Melania туысындағы моллюскалардың түрлері, екінші аралық иесі – тұқытәрізді балықтар, негізгі иесі адам және ет қоректі жануарлар. Метацеркариялар балықтың терісін, жүзбе қанаттарын, желбезегін зақымдайды [6].

Эпизоотологиясы. Метагонимоз ауруының қоздырушысы негізінде Шығыс Азия суқоймаларында кездеседі.

Клиникалық белгілері мен патогенез. Паразит иесінің ащы ішегінде паразиттік тіршілік етіп, ішекке қадалып, механикалық әсерін тигізеді. Ішек ісінеді, қызметі бұзылады, соның әсерінен адамның іші өтеді, анемиясы байқалады, қанның құрамы бұзылады. Адамның асқорыту күйі нашарлайды.

Диагнозы. Гельминто-копрологиялық зерттеулердің негізінде және клиникалық белгілеріне қарап паразиттің түрін анықтап, диагнозды қояды.

Күресу шаралары. Метагонимоз ауруының алдын-алу шаралары ретінде барлық трематодоз ауруларына тиісті жұмыстарды жүргізу қажет. Дегельминтизациялық жұмыстарды жүргізу, жеке бастың гигиенасын сақтау, толық қуырылмаған немесе пісірілмеген балықтың етін жемеу, ит және мысықты шикі балықпен қоректендірмеу керек.

Анизакидоз ауруын жұмыр құрттар класының Anisakidae класының дернәсілдері тудырады. Анизакидтер теңіздік және өткінші балықтардың көпшілік түрлерінде кеңінен тараған.

Этиологиясы. Anisakidae және Contracaecum туысының өкілдерінің дернәсілдері көбіне теңіздік балықтарды ауруға душар етеді. Анизакидтердің дернәсілдері балықтардың денесінде спирал түрінде немесе мөлдір түсті капсуласыз орналасады. Цистаның мөлшері 3-5 мм, ал одан шыққан дернәсілдердің ұзындығы 4 см [7].

Анизакидтің дернәсілдері балықтың дене қуысында, сыртқы немесе ішкі мүшелерінде және балықтың бұлшықеттерінде орналасады (трескалар, скумбриялар, сайралар, майшабақтар, салакалтар және т.б.). Гельминттердің соңғы иесі балық жегіш құстар, теңіз сүтқоректілері немесе жыртқыш балықтар

болып табылады. Жануарлар мен адамдар қосымша ие болып табылады, себебі дернәсілдері дамиды да, гельминттер жыныстық сатысына жетпейді. Бірінші аралық иелері әдетте төменгі сатыдағы шаянтәрізділер (копеподтар және амфиподтар). Соңғы аралық иесі – жыртқыш балықтар, ал жыртқыш емес балықтар екінші аралық иесі немесе резервуарлы иесі болып табылады.

Дернәсілдері адамның асқорыту жолдарына түскенде анизокидоз ауруын тудырады. Бұл ауру көпшілік әлем елдерінің медициналық паразитологияның мәселесіне айналған, әсіресе тағам ретінде әлсіз тұздалған балықтарды немесе шикі етті балықтарды пайдаланатын аймақтарда кең таралған.

Анизакидтер адамның ішегіне шикі балық арқылы түсіп, ішектің немесе асқазанның қабырғасына еніп, шырышты қабықшаны бүлдіріп аллерген ретінде әсер етеді. Мұндай жағдайлар Нидерландия, Ұлыбритания, Жапонияда, АҚШ-та, Ресейде кездескен.

Эпизоотологиясы. Анизакидтер дернәсіл сатысында әлем мұхитының барлық аудандарындағы балықтар мен кальмарларда кең таралған. Олар арнайы шикі етті өңдейтін техникаларды қажет етіп, экономикалық шығындарды тудырады. Балықты зерттегенде, ең алдымен, дене қуысындағы дернәсілдерді алып, содан соң ішкі мүшелерін, бұлшықеттерін тексереді. Дернәсілдердің өміршеңдігін бағалайтын негізгі әдіс 34-35°C температурадағы физиологиялық ерітіндіде немесе 0,5% трипсин ерітіндісінде 3 күн ұстағандағы шыдамдылығы болып табылады. Бұл уақытта дернәсілдер өздерінің шыдамдылығын көрсетеді.

Адамға қауіпті болып келетін басқа анизакида нематодалардың түрі *Pseudoterranova* туысы, соның ішінде *P. Decipiens*. Бұл анизакида дернәсілдері көптеген теңіз балықтарында кездеседі. Дернәсілдері қоңыр түсті, біршама үлкендеу (ұзындығы 1,5-6 см), сақина түрінде оралған. Қызғылт қоңыр түсті ішек өсіні бар [7].

Күресу шаралары. Анизакидтердің табиғи суқоймада көзін жою мүмкін емес, сондықтан профилактикаға көңіл бөлу керек. Ол үшін ауру балықты теңізге түсірмеуге тырысу керек. Балықшылар мен балық тұтынушылар арасында бұл ауру туралы мағлұмат жүргізіледі. Анизакидозбен ауырған балықтар мен кальмарларды мұздату арқылы залалсыздандырады. 18°C-та 14 күн, 20°C-та 24 сағат, нашар тұздалған және маринатталған өнімдерде дернәсілдер екі айға жуық тірі қалады. Терминальды өңдеу (60°C жоғары) олардың өліміне әкеледі.

Диоктофимоз ауруын *Nematoda* класының, *Diocotophymidae* тұқымдасының қоздырушылары тудырады. Диоктофимоз – жабайы жануарлар мен үй жануарларының қауіпті ауруы. Адамның ауырғаны да анықталған.

Этиологиясы. Қоздырғышы болып нематода *Diocotophymie renale* немесе алып свайни болып табылады. Олар жыртқыш сүтқоректілердің құрсақ қуысын және бүйрегін паразиттейді. Шошқаларда, жылқыларда және ірі малдарда кездеседі. Аналықтары қызыл түсті, ұзындығы 20 см-ден 1 м-ге дейін болады. Аталықтары кішірек ашық түсті, ұзындығы 14-40 см [8].

Иесінің есебінен сыртқа шыққан жұмыртқалары суқойманың түбіне түсу керек. Онда аралық иесі – *Lumbriculus* және *Branchiobdella* азқылтанды

құрттардың туыстары оларды дитритпен бірге жұтады. Ең соңғы иесі судағы азқылтанды құрттарды жұту арқылы жұқтырады. Қосымша иесі балықтар болуы мүмкін. Дернәсілдері шортанда, жайында, алабұғада, гамбузияда, пілмайда, аз мөлшерде тұқыларда табылған. Жыртқыш балықтар жыртқыш емес балықтарды жегеннен паразиттердің даму циклін қиындатып өзіне жұқтырады. Нематодтар балықтың ішегінен оның қабырғасына, гонадасына енеді. Мұндай жағдайда соңғы иесі шикі немесе нашар пісірілген балықты жегенде ауырады (А қосымшасы).

Одан әрі дамулары соңғы иелері адам немесе ет қоректі жануарлардың организмінде жүреді. Организмде балықпен немесе сумен түскен нематодалар дернәсілдері бұлшықет қабаттарына, асқазан қабырғасына, содан соң серозды қабықшаның қуысына еніп, бауырға миграция жасайды.

Паразиттер бүйрек және құрсақ қуысының арасында кездеседі, несеп торсылдағында, қарын терісінің астында, сүт безінің арасында, кеуде қуысының арасында кездеседі. Паразит өскен сайын бүйрек ұлпаларын қысып тастап отырады.

Эпизоотологиясы. Диоктофимнің дернәсілдері Арал теңізінің бассейнінде, Әмудария, Вахш өзендерінде кездеседі. Ал, жыныстық жетілген түрлері ТМД елдерінің көптеген аудандарында кездескен. Ауырған жануарлардың тәбеті жоғалып, құсып, кейде жануарларды өлімге әкеледі. Зерттеу кезінде нематодтар дене қуысынан және бүйрек қуысынан алынады. Диоктифимдердің табиғи ошақтары бар.

Клиникалық белгілері мен патогенез. Көпшілік жағдайда жетілген гельминттер жануарлар бүйрегінде және сирек ішкі қуыстарында орналасады. Нематодалар, балық немесе олигохета арқылы сүтқоректілердің асқазанына түскеннен кейін миграция жасайды. Олар асқазан қабырғасының бұлшықетті қабатына қанды ісік тудыра отырып енеді. Кейін дене қуысына көшеді де, бауырға жақындайды. Оның паренхимасына, сосын бүйрек тұмаршасына енеді. Нәтижесінде бүйректің қабырғасы қатты созылады да жіңішкереді, бүйрек атрофияға ұшырайды. Кейде нематода уретраға түседі. Мұның барлығы осы мүшелердің зақымдануына және тұтас организмнің ауруына алып келеді. Ауырған адамда тәбеті жоғалады, лоқсу, жүдеу, шаршаулы жағдай пайда болады. Бүйрек қуысының ішінде қанды сұйықтық жиналады.

Диагнозы. Диагнозды балықтың бүйрегімен басқа да мүшелерден нематодаларды табуға сүйеніп қояды және балықтарды зерттегенде асқазаннан, шажырқайдан, гонадалардан инкапсулярлы дернәсілдерін тапқанда диагнозды қояды.

Күресу шаралары. Аурудың профилактикасы ретінде суқоймалардан су алуға және жануарларды шикі балықтармен қоректендіруге тыйым салуды қамтиды. Диоктофимоз ауруы профилактикасы мәселелері бойынша балық шараушылығы жұмысшылары арасында түсіндіру шараларын жүргізуі қажет.

Гнатосомоз ауруын Nematoda класының, Sprirurida отрядының, Ynathostoma туысының қоздырушылары туғызады. Гнатосомоз – Оңтүстік-Шығыс Азияда адамдарда кездесетін ауру.

Этиологиясы. Grathostomatidae тұқымдасына жататын нематода Gnathostoma hispidum болып табылады. Gnathostoma hispidum аталығының ұзындығы 12-25 мм, ал аналығының ұзындығы 25-45мм [9].

Grathostomatidae-ның дамуы циклоптың және резервуарлы иесінің қатысуымен жүреді – балық, амфибия, рептилия.

Тұқылардың көктемгі виремия аурулары. Тұқының көктемгі виремиясы (ТКВ, spring viraemia of carp SVC) тұқыны жарақаттайтын, жоғары контагиозды вирустық ауру болып табылады. Ауруы экссудативті-геморрогикалық синдром ретінде байқалады. Ресейде осы синдромның басқа атауы да бар – «қызыл» ауру. Бұл ауруды вирустардан басқа Aeromonos және Pseudomonos бактериялары да туғыза алады.

Этиологиясы. Ауруды Vesiculovirus туысына жататын Rhabdovirus caprio атты радиовирусы тудырады. Бұл – 105-125x70-85 нм мөлшердегі оқ тәріздес пішіні болатын РНК геномды вирус. Вирустың кеңістік изоляторында авирулентті және жоғары вирулентті айырғышы кездеседі. Вирустың репродукциясына оптимальды температурасы – in vitro 20-23°C [10].

Эпизоотологиясы. Ауру эпизоотиялық типіндегі өтіп, септикалық үдерісінің дамуымен және балықтарының массалық түрінде өлімге ұшырауымен сипатталады. Әсіресе, тұқы балығы осы ауруына сезгіш болады. Тұқы балығынан басқа осы ТКВ вирусы алтын мөңке, ақ амур, шұбар және ақ дөңмаңдайда да кездеседі. Соңғы жылдары индустриалды шаруашылық жағдайында өсірілетін кәдімгі жайынның шабақтарында осы аурудың эпизоотиясы тіркелінген.

Тұқы балығының осы ауруы көктем кезіндегі сәуір-маусым айларында, кейде күз мезгілінде байқалады. Көбінесе бір жылдық және екі жылдық балықтары, кейде екі және үш жылдық балықтары ауырады. Сонымен қатар, жөндеу және өндіруші даналарында балықтарының өлімі бар. Эпизоотиясы күрделі түрінде өтетін болса, үйірінің 40-45%-ы (кейде 70%-ға дейін) өлімге ұшырайды. ТКВ вирусына 11-17°C температура қолайлы болады, ал 20°C температурадан жоғары болғанда вирустың өшуі басталады. 5-10°C температурада инфекциясы созылмалы түрге өтеді. Тұқы өсірілетін еуропалық мемлекеттерде осы ауру жиі кездеседі [10].

Ауру таралуының негізгі жолы – шаруашылық аралығында транспорттық тасымалдау болып келеді. Қыстау кезеңінен соң балықтардың резистенттілігі төмендеуі аурудың пайда болуын жеңілдетеді. Балықтарды тасымалдау, жайылымдық тоғандарына отырғызу кезіндегі болатын стресс сияқты факторлар виремия ауруын тітіркендіреді. Вирус тасымалдаушылары, өлген және ауырған балықтары инфекцияны резервуары болып келеді. Кәсіптік маңызы жоқ балықтары да виремия вирусының тасымалдаушылары болуы мүмкін. Ауру балықтар зәр заттары, эпидермальді сілекей, терісіндегі экссудат төмпешіктері, жыныстық өнімдері, кейде желбезектері арқылы вирусын бөліп шығарады.

Вирус су, лай,саз, балық аулау құралдары арқылы таралады. 10°C суда және 4-20°C температурасында құртылған лайда бір ай ішінде вирус

сақталынады. Балықтардың қансорғыш паразиттері вирустың механикалық таратушылары болып келеді (сүліктер және аргулюстар). Балықжегіш құстардың асқазандарында вирус бірнеше сағатқа сақталынып, кекірілген аспен қайта шығарылуы мүмкін. Инфекцияның инкубациялық кезеңі 1-4 аптаның аралығында өтеді [10].

Инфекция организмге асқорыту жолының алдыңғы жағы, тері жамылғысы, желбезектері арқылы жұғады. Жазылған балықтың иммунитеті жоғарылап, күшейеді, қанда антиденелері пайда болады.

Клиникалық белгілері және патогенез. Ауру экссудативтік-геморрагикалық синдром түрінде өтеді. Бүйрек және қан капиллярының эндоденелерінде вирустың көбеюіне байланысты аурудың жинақты белгілерінің дамуы өтеді. Осыған байланысты қанындағы су, минералды балансы бұзылып, қоршап жататын ұлпаларына және дененің мүшелеріне қанындағы формалық элементтерінің жету үдерісі бұзылады. Инфекцияның ұзақтығы септикалық үдерісінің дамуы арқылы балықтардың барлық ұлпаларының және мүшелерінің зақымдануына әкеледі.

Балық түсінің қараюы, тоғандағы терең емес жерлерінде балықтардың жиналуы, анорексияның бар болуы аурудың негізгі белгілері болып келеді. Аурулар күрделі, созылмалы және жүйкелік формада кездеседі.

Аурудың күрделі формасында балықтардың құрсақ жағының ұлғаюы, жүзбе қанаттарының түбінде және құрсақ жағындағы нүктелі қанды дақ басуы (петехия), жүзбе қанатының сәулеаралық ұлпаларының ыдырауы, қабыршақ қалталарының және көз қарашығынан қан құйылуы байқалады. Желбезектері петехияларымен бірдей болады. Одан кейін көзі алға қарай шығып, ісінген және шығыңқы болатын аналь тесігінен сілекейдің сұр немесе ақ түсті, кейде қанымен бірге болатын ұзын тәжі пайда болады. Балықтардың денесінде тері төмпешіктерінің болуы байқалады. Төмпешіктерінің іші түссіз болатын экссудат затына толы болады. Кейде денесінің барлық дерлік бөліктерінде жалбыраған сұр түсті эпидермальді-сілекейлі заттары иіліп салбырап тұрады. Төмпешіктерінің экссудаттарында және эпидермальді-сілекейлі заттарында инфекциялы вирустың мөлшері көп болады.

Аурудың күрделі формасының соңғы кезеңдерінде қабыршақтардың локальді түрінде түсуі болады. Тері жамылғысының жарақатталынған аймақтарында микрофлораның және кейін жараларының пайда болуына әкелуі мүмкін. ТКВ формасымен ауырған балықтардың кейбіреулері ғана тірі қалады.

Ауырған балықтардың ішінде 5-7% ауруы эпизоотикалық кезеңінен бастап созылмалы күйінде өтеді. Аурудың созылмалы күйінде өтетін жағдай балықтардың қорекке қабілеттілігі болмай, денесінің түсі қаралау түстес болуымен сипатталады. Кейде олардың көз қарашығына және денесінің сыртына қан құйылуы байқалады. Тыныс алуы қозғалыстары жиілеп, желбезектері анемиялық, кейде некроз ошағы түрінде болады. Арықтау процесі дамып, летальді жағдайына әкеледі.

Ауырған балықтардың 3-5%-да вирус орталық жүйке жүйесіне түскенде эпизоотияның соңғы кезеңі жүйкелік формада өтеді. Ауырған балықтар сырттай

сау болып көрінеді, бірақ олардың қаңқа бұлшықетінің тонусы жоғары болып, барлық жүзбе қанаттары тік болады да, бұлшықеттерінің тітіркенуі байқалады. Сыртқы қоздырғыштарына реакциясы нашар – балық судың жоғары қабатына көтеріледі, секіреді, шеңбер жасап немесе иірленіп жүзеді. Балықтар тыныштық және қозғалмалы күйін ауыстырып отырады.

Тұқы балығының жас шабақтарына және дернәсілдеріне экспериментальді жағдайында ТКВ вирусы ауруын енгізген кезінде келесі симптомдар байқалады: тыныс алуы жиілейді, денесінің сыртын қан басуы, құйрық қалақшасының ісіп кетуі, құрсақ жағында қызылдануы, экссудаттың жиналуына байланысты бас жағында ісіктің пайда болуы, т.б. Кейде жазылған балықтардың астыңғы жағы семіп қалып, аузы жабылмай қалады.

Тұқының шешек ауруы – балықтардың жұқпалы вирустық ауруы.

Этиологиясы. Шешек ауруы ең алғаш рет 1950 жылы зерттеле басталды. Кейін электронды микроскоптың көмегімен тұқының терідегі туындылардың ішінде клетка ішілік домалақ формалы денешіктер табылған. Вириондарының пішіні домалақ, диаметрі 110 нм-ге дейін жетеді, эпителиальды клетканың ядросында жинақталады. Нуклеидтің құрамында ДНК бар және ол капсид пен белоктан тұратын қабықпен қоршалған [5].

Эпизоотологиясы. Бұл аурудың жасырын кезеңі өте ұзаққа созылады, кейде бір жылға дейін. Аурудың клиникалық белгілері екі жастағыларда және осы жаздықтарда байқалады, бірақ аурудың жұқтырушысы өндірушілер болып табылады. Кейбір авторлардың пікірінше, ауруға тұқым қуалаушылық әсер етеді, бірақ бұл көзқарастар экспериментальді түрде зерттелмеген.

Көпшілік авторлардың пікірінше балықтарды өсіру шартты аурудың әрі қарай өршуіне жол береді. Бұл біріншіден, витаминдері аз болып келетін жасанды қоректерді пайдалану және суда кальцийдің мөлшерінің аз болуы, отырғызудың жоғары тығыздығы балықтардың өсуін баяулатады, балықтардың жаппай шешек ауруымен ауруына алып келеді.

Клиникалық белгілері және патогенез. Шешек ауруының сипаты балықтың денесінде және жүзбе қанаттарында эпителиальды ісіктер пайда болады, бұл эпителиом деп аталады. Ісіктер денесінің сыртқы жамылғысын, яғни терінің беткі қабатын ғана зақымдайды. Егер ісік асқынатын болса, балықтың қабыршағы терісінен түсіп қалады. Егер ауру өршіп кететін болса, ісіктер бірігіп, бірыңғай бүкіл денені жабады. Аурудың басында ісіктер жұмсақ, кейін ісік тығыз әрі олар қатайып, парафинді дақтар сияқты болып шығады. Егер ауру балықтарды аурудың бастапқы кезеңінде ағысы қатты суларға ауыстырса, онда эпителиомдар кетіп қалуы мүмкін.

Шешек ауруынан балықтар өлмейді, бірақ балықтардың өспей қалуы және кейіннен сүйектері жұмсарып, қаңқаларының, формасының өзгеруі байқалады.

Күресу шаралары. Аурудың алдын алу үшін тоғандарда санитарлық шаралар жүргізіліп отыруы керек және балықтарды отырғызудың тығыздығы жоғары болмауы тиіс. Егер тоғанда кальций жетіспесе, тоғанның түбін избестпен әктеп, балық қорегіне 10% бор беріп отыру керек.

Эритродерматит ауруы тұқы балықтарында кеңінен кездеседі. Ауру балықтың терісін зақымдайды.

Этиологиясы. Аурудың қоздырғышы – *Aeromonas salmonicida* subsp, *Achromogenes* жылжымайтын грамтеріс талшық хромогеннің түр астына жататын *A.salmonicida*. Тәжірибе жүзінде анықталған аурудың токсиндік әрекет етушісі – ақуыздық экзотоксин.

Эпизоотологиясы. Ауру негізінен тұқы шаруашылығы дамыған аймақта көп кездеседі. Бұл аурумен тұқы балығы екі жасқа толғаннан бастап ауыра бастайды, яғни жыныстық жетілген кезге дейін. Кейбір ересек түрлерінің 45-90% қырылып қалады. Бұл ауру температура жоғарылағанда пайда болады, яғни көктем мезгілінде 18-20°C температурада көптеп шалдығатындары белгілі болған [9]. Ауру негізінен балықтың жарақатталған, жараланған жерлерінде, қабыршақтардың түскен жерлерінде кездеседі, сонымен қатар судың құрамына байланысты да кездеседі. Балықтарды тасымалдаған судың лайлануына байланысты кездеседі. Балықтарды тасымалдаған кезінде ауру балықтарға жұғатыны белгілі болған.

Эпизоотологиясы. Ауруды жұқтыру көзі ауру балықтар болып табылады. Аурудың қоздырушылары ТМД, Еуропа және Латвия елдерінде де кездеседі.

Клиникалық белгілері және патогенез. Тұқы эритродерматиті – контагиозды терінің ауруы, яғни жұқпалы ауру қоздырғышы бір организмнен екінші организмге тізбектеліп және тармақталып таралу қабілеті, бірінен–біріне жұғу арқылы ауруы мүмкін немесе бұрыннан бері белгілері сақталып келе жатқан түрі болуы мүмкін (жасырынды). Инфекция негізінде эпидермистің зақымдалған жерінде басталады да, ауру эпидермиспен тері арасына жайылады. Ұлпалардың зақымдалуы жаралардың пайда болуына себепкер болады. Аурудың соңында балықтың денесі ісініп кетеді де, үлкен жараға айналады.

Диагностды клиникалық белгілеріне, патологоанатомиялық мәліметтеріне, сонымен қатар микробиологиялық зерттеулер және міндетті түрде биологиялық пробалардың қорытындысына байланысты қояды. Тұқының эритродерматитінің диагнозын қою ұзақтығы 21 күнге созылуы тиіс.

Күресу шаралары. Аурудың алдын алу және күрес шаралары қатаң түрде ветеринария-санитарлық жағдайларды, сонымен мелоративтік жұмыстарын уақытымен жүргізуге негізделген. Балық өсіру кезінде олардың жарақаттануын болдырмау, қыстық және көктемдік тоғандарға тасымалдау кезінде балықтарды жараланудан сақтау және зоогигиеналық жағдайларды қамтамасыз ету керек. Емдеу шаралары жағынан ауру балықты антибактериалды препараттарды қолдану қажет.

Тұқы балықтардың ішегінде *кокцидиялардың* паразитті тіршілік етуінен қабыну байқалады. Қабынудың бұл түрін – *кокцидиоз энтериті* деп атайды.

Этиологиясы. Кокцидия *Goussia carpelli* ооцистасы шар тәріздес, қалдық денесі жоқ, қабырғасы жұқа, диаметрі 5-16 мкм. Әрбір ооцистада төрт доғал тәрізді споралары болады (споралардың бір жағында микропилесі бар), споралар тығыз орналасқан, ұзындығы 7,0-8,5 мкм. Әрбір спора екі спорозиттен

және қалдық денеден тұрады. Спора түзуші ооцисталарды «сары дене» деп атайды, бұл ооцисталардың көлемі оның ішіндегі паразиттерге байланысты. *Goussia carpelli* балықтардың ішек қабырғаларының эпителиальді клеткаларында, кейде өт қабығында паразиттік тіршілік етеді [11].

Көбею үдерістерінің барлығы да иесінің организмінде жүреді де, сыртқы ортаға инвазиялық ооцисталар бөлінеді. Қорек іздеген балық *Goussia carpelli* ооцистасын жұтып, зақымдалады. Балық ішегіне түскен ооцисталардың қабыршағы ериді де, ішінен спорозонттар босап шығып, ішектің клеткасына коноид және роптриялары арқылы спорозонт еніп, шизонт деп аталатын домалақ немесе доғал клеткаға айналады. Шизонт өсіп, белгілі деңгейге жеткен кезде, шизонттың ядросы бірнеше қайтара бөлінеді. Әрбір ядроның айналасында цитоплазма қалыптасады да, шизонт көптеген клеткаларға ыдырайды. Бұл клеткаларды мерозонт деп атайды, олар қайтадан жаңа клеткаларға енеді. Мерозонттардың ішіндегі біреулері шизонтқа айналады да, қайтадан жыныссыз көбеюді жалғастыра береді, ал басқалары жыныстық көбеюге жіктеліп, макро және микрогаметаларға (аналық және аталық жыныс клеткалары) айналады. Микрогаметалар талшықтың көмегімен қозғалып, макрогаметаларды тауып, жанасады. Мұндай ұрықтанған клеткаларды зигота деп атайды. Зигота сыртынан тығыз қабыршаққа қапталып, ооцистаға айналады. Ооцистада спора түзілу үдерісі жүреді де, спора қалыптасады. Споралар бөлініп, спорозонттарға айналады, ал цитоплазманың жұмсалмаған бөлігі қалдық дене ретінде қалады. Балық нәжісімен бірге жетілген ооцисталар сыртқа (суға) шығып, басқа балықтарға түседі, осылайша даму циклі қайталана береді.

Кокцидияның ооцисталары ұзақ уақытқа дейін суда тіршілігін жоймай сақталады. Кокцидияларды 25-30 минут бойы 24-29°C температурада кептірсе, олар өле бастайды. Ооцисталар 6 сағат бойында 5-8°C суық температурада төзімді болады, ал 1°C температурада тіршілігін 30 тәулікке дейін сақтайды. Хлорлы және сөндірілмеген әк ерітінділері ооцисталардың тіршілігін жояды [11].

Эпизоотологиясы. *Goussia carpelli* тоған шаруашылықтарында кең таралған. Инвазияның негізгі көзі – паразиттерді тасымалдаушылар және ауру балықтар. Аурудың табиғи резервуары: сазан, тарта, күміс мөңке және т.б. болып табылады. Кокцидиоз ауруымен барлық жастағы балықтар зақымдалады, көбінесе шабақтар мен осы жылғы шабақтар ауырады. Инвазияның өсімталдығы жаз айларында байқалады. Күзге қарай бәсеңдейді, қыста паразиттер сирек кездеседі. Ал, көктемде зақымдалған балықтар саны қайта өседі, жаз айларында жоғары қарқынды инвазияға жетеді.

Goussia carpelli-ді тасымалдаушы балықтар мен тұқыбалықтардың дернәсілдерін тоғандарға бірге отырғызу барысында 17 күннің ішінде дернәсілдердің 16,7%-ын, ал 24 күнде 100% зақымдалғаны байқалған, осы кезде инвазияның өсуі де байқалады [11].

Эпизоотологиясы. Ресейдің оңтүстік аудандарындағы шабақтар мен осы жылғы шабақтар үшін кокцидиоз ауруы қауіпті. Сонымен қатар, Шығыс Еуропа мемлекеттерінде осы аурудан балықтардың өлім-жітімі тіркелген.

Клиникалық белгілері мен патогенез. Ауырған балық жүдейді, солғын тартады, нашар қоректенеді немесе мүлде қоректенбейді, сыртқы орта тітіркендіргіштеріне жауап бермейді. Балықтың құрсағы ісінеді, құрсағын қолмен сипағанда жұмсақтығы байқалады, аналь тесігінен көптеген инвазиялық ооцисталар мен эпителий клеткаларының қалдықтары, шырыш аралас жасылдау жіпшелер бөлінеді. 60-80% ооцисталар жиналған кезде балықтың ішегі эксудаттарға толып, таңбалы қанталаулар мен қабынулар байқалады. Қатты зақымдалған кезде ішектің шырышты қабатының қабынуы, ісінуі және қоймалжың эксудатпен қапталынған борпылдақ қанталаулары байқалады.

Паразит балық ішегінің эпителиальды жасушаларына еніп, бүлдіреді, оның қызметін бұзады. Паразит механикалық әсермен қоса балық организміне токсикалық әсер де танытады.

Диагнозы клиникалық белгілеріне және балықтың ішегінен қырынды алып, микроскоппен тексеру кезінде көп мөлшерде кокцидияның ооцисталары табылғанда ғана қойылады.

Күресу шаралары. Кокцидиялардың ооцисталарын жою мақсатында тоған суын ағызып, түбін жүйелі әрі мұқият қатыру және кептіру аурудың алдын алудың негізі болып табылады. Сонымен қатар, тоған түбінің ойық және кеппеген жерлерін хлорлы (500 кг\га) немесе сөнбеген әкпен (2500 кг\га) өңдеу қажет. Аурудың табиғи резерванты болып табылатын балықтарды тоғандарға жібермеу жолдарын қарастыру қажет. Балықтарды құнды, бағалы қоректендіру олардың дұрыс өсуін қамтамасыз етеді, шабақтардың ауруға қарсы төтеп беру қабілетін жоғарылатады. Жоғарыда келтірілген барлық іс-шаралар паразиттердің қарқынды инвазиясын төмендетуге мүмкіндік береді.

Емдік әрі алдын алу сипаттағы препарат ретінде фуразолидон ұсынылады. Емдік қоректі 3 күн қатарынан (15-20 мг\кг балық массасына) береді. Қажет болған жағдайда емдеу курсы 2-3 күннен кейін қайталауға болады. Аурудың алдын алу үшін фуразолидон препараты балықтың бір жылдықтары мен осы жылғы шабақтарға көктем және күз мезгілдерінде беріледі.

Тұқының *кокцидиоз түйіншегімен* тұқы, сазан және олардың гибридтері ауырады.

Этиологиясы. Кокцидия *Goussia suberithelielis*-тің ооцистасы шар тәрізді, жұқа қабырғалы, қалдық денесі болмайды, мөлшері 14,5-17,0 мкм. Споралары ұршық тәрізді, ұзындығы 10,0-12,5 мкм. Спораның ішінде 2 жіңішке спорозоит және ұсақ дән тәрізді қалдық дене орналасқан [12].

Паразит ішектің сілемейлі қабатының астында орналасып, оның беткі жағынан дәнекер ұлпалы ақ түйіншіктерді құрайды, мөлшері 2-3 мм, оларды оптикалық құралсыз көзбен де көруге болады. Паразиттер бір жылдық балықтарды зақымдайды (зақымдалу 80-90%-ға жетеді). Бұл ауру тек көктемде ғана байқалады. Балықтар қатты зақымдалған кезде жүдеп өле бастайды [12].

Эпизоотологиясы. Кокцидиоз түйіншегі ауруы Украинаның оңтүстігінде, Германияда және Польшада таралған.

Күресу шаралары. Тұқының кокцидиоз энтеритінде қолданылған іс-шаралар қолданылады.

Қорыта айтсақ, зерттеу жұмысында балықтардың паразиттерінен туындайтын ауру түрлеріне жеке-жеке тоқталып, олардың таралуы және алдын-алу шаралары қарастырылды. Сондай-ақ, паразиттердің экологиясын, биологиясын және эпизоотологиясын зерттеп білмей, балықтардың паразитоздарына қарсы тиімді шараларды ұсыну мүмкін еместігін анықтадық.

Әдебиеттер тізімі

1 Макеева А.П., Веригин Д.В. Метод гипофизарных инъекций в практике разведения толстолобиков и белого амура // «Вопросы ихтиологии», 2009. Т.2. Вып.2. – С.117-131.

2 Котельников Г.А. Гельминтологические исследования животных и окружающей среды. – М.: «Колос», 1984. –207 с.

3 Есімбеков Ж.М., Ысқақов М.М., Дүйсенбаев С.Т. Жануарлардың инвазиялық ауруларын анықтау практикумы. – Алматы, 2000. – 150 б.

4 Клебановский В.А. и др. Новые данные об описторхозе в верховьяхбассейна реки Урал и вопрос о возможных эпидемиологических последствиях в связи с предполагаемой переброской части стока сибирских рек в Аралско-Каспийский бассейн. В кн. материалы межоб-й научно-практ. конф.по проблеме «Описторхоз человека». – Томск, 1979. – С.89-90.

5 Осетрова В.С. Болезни рыб. Справочник. –М.: ВО Агропромиздат, 1989. – 288 с.

6 Кәдіров Н.Т., Есімбеков Ж.М., Ысқақов М.М., Егізбаева Х.Е., Ыбыраев Б.К., Танраев А.Д., Тоқпан С.С. Паразитология және жануарлардың инвазиялық аурулары. – Астана, 2013. – 494 б.

7 Бөлекбаева Л.Т. Балықтың инвазиялық аурулары. – Астана, 2003. – 49 б.

8 Ыбыраев Б.К., Шабдарбаева Г.С., Тоқпан С.С. Жануарлардың инвазиялық ауруларын балау. – Астана, 2013. – 206 б.

9 Ахмедсадыков Н.Н. Болезни рыб // «Ветеринария», 2009. – №1(5). – С.70-74.

10 Ыбраев Б.К. Гельминтоздарды балаудың негізгі әдістері. – Астана, 2008. –52 б.

11 Дәуітбаева К.Ә. Ихтиопатология: Оқулық. – Алматы: «Дәуір», 2013. – 384 б.

12 Канаев А.И. Ветеринарная санитария в рыбоводстве. – М.: Агропромиздат, 1985. – 280 с.

ҒТАР 37.74.04

БИОЛОГИЯ ПӘНІ БОЙЫНША СМАРТФОНҒА АРНАЛҒАН ОҚУ ОЙЫНДАРЫН ЖАСАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

А.Д. Дөңесова

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰП, Алматы қ.

А.Д. Майматаева

PhD, аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰП, Алматы қ.

Мақалада негізгі жалпы білім берудің мемлекеттік білім беру стандартын іске асыру жағдайында биология сабақтарында қолданылатын оқу ойындарының түрлері, ойындар жасаудың теориялық негіздері қарастырылды. Қазіргі күні білім беру жүйесінің алдында қажетті құзыреттіліктерді қалыптастыру үшін заманауи білім беру технологияларын қолдану міндеті тұр. Бұл жағдайды шешудің ең даулы құралдарының бірі – білім беруде және өмірдің басқа салаларында кеңінен қолданылатын смартфондық ойындар мен білім беруді геймификациялау. Көптеген зерттеушілер білім беруде геймификацияны қолдану оқушылардың мотивациясына оң әсерін тигізетінін, нәтижесінде олардың оқу нәтижелерін жақсартатынын атап өтеді. Практикалық маңыздылығы теориялық тұрғыда әзірленген биология пәні бойынша смартфонға арналған оқу ойындарының түрлерін көрсету және оқу ойындарын жасаудың теориялық негіздерін практикалық тұрғыда пайдалана алатынында.

Түйін сөздер: смартфондық ойындар, геймификациялау, ұйымдастырушылық қабілеттер, білім беру жүйесі.

Смартфонға арналған оқу ойындары әдістемесінің технологиясы мектеп оқушыларын олардың оқу мотивтерін, ойындағы және өмірдегі мінез-құлқын түсінуге, яғни олардың өз бетінше әрекетінің мақсаты мен мазмұнын қалыптастыруға және оның тікелей нәтижелерін болжауға үйретуге бағытталған.

Геймификация – оқушыларды оқу процесінде ынталандыру құралы болып саналады. Смартфондық ойын түрлері білімді меңгеру деңгейлерін пайдалануға мүмкіндік береді. Оқушылардың ойында оқуы қызықты, өйткені дәл осы формада олар алған ақпарат қолжетімді болып қабылданады және пәнді оқуға деген қызығушылықтары артады. Әлеуметтік-педагогикалық деңгейде

зерттеудің өзектілігі – геймификацияны қолдану оқушыларды оқу процесіне тартуға ықпал ететіндігімен түсіндіріледі [1].

Ғылыми-әдістемелік деңгейде өзектілігі – зерттеушілер геймификацияны білім беруде қолданудың практикалық артықшылықтарын мойындайды, бірақ геймификацияны оқу процесіне енгізуге мүмкіндік беретін әдістер іс жүзінде жоқ. Сонымен, жоғары білім беру жүйесінде мынадай қарама-қайшылықтар анықталады:

– білім беру жүйесін жаңғырту жағдайында педагогикалық қызметкерлердің ақпараттық және смартфондық технологиялардың заманауи құралдарын пайдалану қажеттілігі және олардың осы саладағы құзыреттілік деңгейінің жеткіліксіздігі;

– жылдам өзгеретін ақпараттық білім беру ортасының жағдайлары және педагогтардың білім беру мақсаттарында геймификациялық элементтердің алуан түрлілігін пайдалануға бейімделуге дайындығының жоқтығы;

– білім берудің геймификация элементтерінің мүмкіндіктері және мұғалімнің белгілі бір пәнді оқытудың мақсаттары мен міндеттеріне жету үшін осы қызметтерді пайдалануға жеткіліксіз дайындығы.

Зерттеу мақсатына жету және гипотезаны тексеру үшін зерттеу әдістерінің жиынтығы пайдаланылды:

– теориялық-зерттеу мәселесі бойынша философиялық, психологиялық-педагогикалық, ғылыми-әдістемелік, анықтамалық және энциклопедиялық әдебиеттерді зерттеу және талдау; зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми ережелерді жалпылау және жүйелеу;

– эмпирикалық-педагогикалық бақылау, педагогикалық тәжірибені жалпылау, әңгімелесу, сұрақ қою, оқушылардың бақылау тапсырмаларын орындау нәтижелерін салыстырмалы талдау [2].

Білім алуға арналған арнайы ойындармен қатар, белгілі бір кіру шегі бар ойындар да ынталандырады. Мысалы, «Deus Ex Human Revolution» және «Bioshock infinite» сияқты ойындар оқушыларға ойынға кірудің белгілі бір деңгейін белгілейді, күрделі биологиялық-философиялық сұрақтар қояды, оларды гуманизм, қоршаған орта және заманауи қоғам тақырыптары туралы ойлануға мәжбүр етеді, ойыншыны ойлауға ынталандырады, сәйкесінше биологиялық салалардың негіздерінен білім алуға ықпал етеді [3].

Мобильді оқыту – бұл портативті құрылғылар негізінен немесе тек қана пайдаланылатын кез келген білім беру әрекеті – телефондар, смартфондар, планшеттер, кейде ноутбуктер және т.б., бірақ қарапайым жұмыс үстелі компьютерлері емес. Мобильді қосымша – бұл әртүрлі әрекеттерді орындауға мүмкіндік беретін белгілі бір функционалдығы бар белгілі бір платформада орнатылған бағдарлама. Ұялы телефондар, смартфондар, планшеттік компьютерлер адамның цифрлық өмірінің негізгі бөлігіне айналуға бастады. Білім беруде болжам жасасақ, 5 жылдан кейін мобильді оқытуға толығымен көшетінімізді көреміз. Сондықтан тақырып өзекті, ал мобильді қосымшаларды оқу үдерісінде тестілеу – жаңашылдық, мұғалімге мүмкіндік береді [4].

Мобильді қосымшаларды сабақта пайдаланудың артықшылықтары мен кемшіліктері. Кез келген инновацияны жүзеге асырған кезде жағымсыз жағына дайын болу керек, сондықтан біз мобильді оқытудың сөзсіз артықшылықтарын да, жағымсыз жақтарын да қарастырамыз. Осылайша, мектептің оқу процесінде мобильді құрылғылар мен технологияларды қолданудың сөзсіз артықшылықтары:

- кез келген уақытта, кез келген жерде білім беру және анықтамалық ресурстар мен бағдарламаларға жылдам қол жеткізу;
- Сынақтар мен бақылау жұмыстарын жүргізуді жеңілдету;
- Мұғалім мен оқу қоғамдастығының тұрақты кері байланысы;
- Оқушының жеке ерекшеліктерін ескеру
- Есептерді диагностикалау, жеке оқу жылдамдығы;
- Таныс техникалық құралдар мен виртуалды ортаны пайдалану арқылы тыңдаушылардың мотивациясын арттыру;
- Дербес оқытуды ұйымдастыру;
- Жекелендірілген кәсіби бағдарланған студенттік оқу кеңістігін құру;
- Өмір бойы білім алу дағдылары мен дағдыларын дамыту [6].

Мобильді оқытудың жағымсыз аспектілері, ең алдымен, техникалық және қаржылық емес, әкімшілік, ұйымдастырушылық және әдістемелік қиындықтарды қамтуы керек. Біріншіден, мұғалімдерді де, оқу орындарының әкімшілігін де оқытудың бұл түрі оқу үдерісін оңтайландыруға ықпал ететініне сендіру қиын, өйткені тапсырмалар әдетте мектептер мен университеттерде пайдалануға тыйым салынған құрылғыларда орындалады. сыныпта, өйткені барлық мобильді құрылғылар электрондық көшірме ретінде әрекет етеді. Екіншіден, мұғалімдерде мобильді технологиялар негізіндегі тапсырмаларды дәстүрлі формаға енгізуге, мобильді құрылғыларға арналған қолданыстағы білім беру қосымшаларын пайдалануға, оқу процесін интерактивті қолдауға, дамытуға мүмкіндік беретін АКТ құзыреттілігінің тиісті деңгейі жоқ. студенттердің өздерінің осы саладағы АКТ құзыреттілігі. Үшіншіден, әр түрлі деңгейдегі мектеп оқушыларына арналған дайын мобильді оқу ресурстары мен бағдарламалары жеткіліксіз, бірақ сонымен бірге ағылшын тілі мұғалімдері тиімдірек: ағылшын тілінде әртүрлі қосымшалар мен ойындардың алуан түрлілігі бар. оның ішінде грамматикалық тесттер, іздеу және ойын тапсырмаларын жасауға болады. Техникалық және қаржылық мәселелер кейбір мобильді құрылғылардың (iPhone-ға арзан баламалары бар), шағын экранның және барлық мобильді құрылғыларда қайталанбайтын шағын қаріптің жоғары құнына дейін төмендейді [7].

Қазіргі заманғы мұғалім мобильді құрылғылар мен технологияларды оқуға қауіптен көмек пен қолдауға айналдыра алады. Бүгінгі таңда мұғалімдер мен тәрбиешілерге көмектесу үшін көптеген ойындар мен қосымшалар жасалды, олардың көмегімен бұрын ойланбаған тәжірибелер қолжетімді болады. FrogDissection бағдарламасы– Бұл қолданба жануарларға эксперимент жүргізуге қатысты этика мәселесін ішінара шешеді. Frog Dissection нақты диссекцияға ұқсайтын бақаның 3D диссекциясын орындауға мүмкіндік береді.

Бағдарламада эксперимент жүргізуге арналған егжей-тегжейлі нұсқаулар, бақа мен адамды анатомиялық салыстыру және экранның жоғарғы жағында көрсетілетін қажетті құралдардың толық жиынтығы бар: скальпель, пинцет, түйреуіш. Сонымен қатар, қосымша әрбір бөлінген органды егжей-тегжейлі зерттеуге мүмкіндік береді.

Leafsnap – барлық ботаниктер мен табиғат әуесқойлары ұнататын сандық ағаш танушы. Қолдану принципі өте қарапайым: сіздің алдыңызда қандай өсімдік екенін түсіну үшін оның жапырағын суретке түсіру жеткілікті. Осыдан кейін қолданба жапырақ пішінін жадында сақталғандармен салыстыру үшін арнайы алгоритмді іске қосады. Жапырақтың болжалды «тасымалдаушы» туралы қорытындымен бірге өтінім осы өсімдік туралы көптеген ақпарат береді – өсу орны, гүлдену сипаттамалары және т.б. Егер кескін сапасы бағдарламаны қиындатса, түпкілікті қорытындыға келсе, ол сізге егжей-тегжейлі сипаттамасы бар ықтимал нұсқаларды ұсынады. Әрі қарай – бұл сізге байланысты. Жалпы алғанда, қосымша күш-жігерсіз айналаңыздағы әлем туралы көбірек білуге көмектесетін өте мазмұнды қолданба. Айтпақшы, өтінімде алынған әрбір фотосурет белгілі бір аймақтың арнайы жасалған флора дерекқорына түседі және ғалымдарға өсімдіктердің жаңа түрлерін зерттеуге және бұрыннан белгілілері туралы ақпаратты толықтыруға көмектеседі [8].

Биология. Бұл тіпті қолданба емес, бұл негізгі тақырыптар бойынша қысқаша мақалалар беретін қалтаға арналған кеңес: Жасуша, Тамыр, Балдырлар, Жәндіктер класы, Балықтар қосалқы класы, Сүтқоректілер класы, Жануарлар эволюциясы, «Адам денесіне шолу және т.б. Жаңа және таңқаларлық ештеңе жоқ. Бірақ жадта жоғалған кейбір негізгі нәрселерді қайталау үшін бұл өте жақсы болады. Білім беруде мобильді қосымшаларды қолдану бойынша әдебиеттерге жасалған талдау бұл идеяда мектептегі білім беруді жаңғыртудың, яғни қазіргі таңда мектепке қойылатын жаңа талаптар тұрғысынан оқу үдерісін жетілдірудің үлкен мүмкіндіктері бар екенін көрсетеді. Ұсынылған мобильді қосымшаларды тәжірибеде қолдану олардың орындылығы мен тиімділігін көрсетеді. Мотивациясыз заманауи оқыту мүмкін емес, сондықтан мобильді оқыту технологиясы кейде бұл мотивацияны арттырады [9].

Сонымен, білім берудің инновациялық дамуының анықтаушы факторларының бірі геймификация элементтерін тиімді пайдалану болып табылады. Геймификация элементтеріне негізделген оқыту мен оқу құралдарын ұйымдастырудың арқасында оқушылардың оқу әрекетінің жаңа түрлерін жүзеге асыру және қолдау үшін оқу процесінің интерактивтілігін дамытуға жағдай жасалады. Сондықтан, білім беру үдерісінің интерактивтілігі үшін геймификация элементтерін пайдалану қазіргі уақытта студенттерді оқытудың әдістемелік жүйесін жетілдірудің перспективалық бағыттарының бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Абдульменова З.З. Игра – способ развития пытливости и любознательности // Начальная школа. 2020. – № 11. – 112 с.
- 2 Аникеева Н.П. Воспитание игрой. – М.: Просвещение, 2017. – 214 с.
- 3 Бабанский Ю.К. Педагогическая наука и творчество учителя // Советская педагогика. 2017. – № 2. – 3-8 с.
- 4 Барташникова И.А. Учись играя / И.А. Барташникова, А.А.Барташников. – Харьков, 2017. – 45 с.
- 5 Бахир В.К. Развивающее обучение // Начальная школа. 2019, № 5. – 26-30 с.
- 6 Бесова М.А. Познавательные игры от А до Я / М.А. Бесова. – Ярославль: Академия развития, 2016. – 272 с.
- 7 Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2019. – 368 с.
- 8 Тяглова Е.В. Учебно-исследовательская работа учащихся по биологии: метод. пособие. – М.: Глобус, 2018. – 255 с.
- 9 Нигматулина Э.А. Современные тенденции развития ИКТ в образовании, Красноярск. – 2016 г [Электронный ресурс]. URL: <http://www.metod-kopilka.ru/sovremennie-tehnologii-v-obrazovanii-mobilnie-elektronnie-obuchayuschie-sistemi-68980.html>.

ҒТАМР 34.29.01

БОТАНИКА ПӘНІНЕН ОҚУ-ДАЛАЛЫҚ ПРАКТИКА БАРЫСЫНДА СТУДЕНТТЕРДІ КӘСІПКЕ БАУЛУ

П.М. Әбіласан

Магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.

А.Т. Байкенжеева

Б.ғ.к., доцент, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.

«Баулу» ұғымы «рухани-адамгершілік құндылықтар», «жалпы адамзаттық құндылықтар», «дәстүрлер», «мәдениет», «қоғамдық қызмет» ұғымдарымен қатар қолданылатыны анықталды. Арнайы сөздіктерде «баулу» ұғымына балама ретінде «тарту», «қатыстыру», «араластыру», «қосылу», «қосу» сөздерін синоним ретінде қолданылады. Кәсіпті қазақша мағанасында қандай да бір істі шебер орындайтын маман деп түсінуіміз керек. Кәсіп – кәсіптік оқу және тәжірибе жинақтау нәтижесінде игерілетін, белгілі бір білім мен машықтарды талап ететін еңбек қызметінің түрі. Мақалада «Ботаника» пәнінен оқу-далалық практика барысында, қосымша кәсіпке баулу мүмкіндіктері қарастырылған.

Түйін сөздер: биология, ботаника, оқу-далалық практика, кәсіп, білім алушылар.

Қазіргі кезде білім алушыларды кәсіпке баулу жүйесіне өзгеріс енгізу және кәсіпке бағдарлауды оқу үдерісіне енгізу қажеттілігінен туындап отыр. Білім алушыларды қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайда кәсіпке баулуға дейін олардың түсініктерін, дайындық деңгейін анықтау қажет екенін көрсетті. Бұл мәселе бойынша біз, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, «5В01517 – Биология» білім беру бағдарламасының 1-2 курс студенттерін экспериментке таңдадық. Бірінші кезекте студенттерді мотивациялау, жалпы деңгейін бақылау мақсатында бақылау, сауалнама, тестілеу, қызмет өнімін зерттеу жүргізілді. Алдымен презентация арқылы Биолог маман, болашақта қандай кәсіппен айналыса алады деген сұраққа жауап бердік?.

«Биология» білім беру бағдарламасының 2 курсының 2-ші академиялық кезеңінде Ботаника (өсімдіктер систематикасы) бойынша оқу-далалық практика жоспарланған. Оқу-далалық практика барысында әртүрлі флористикалық аймаққа танымжорықтар жүргізіледі. Мысалы, «орман фитоценозының құрамы және құрылымы» тақырыбы бойынша тарымжорық кезінде ағаштар мен бұталарға систематикалық талдау жасап қоймай жапырағы, діңі, бөрік басы

бойынша декоративтік әсемдік белгілеріне, көбейту жолдары, биіктігі, өсу жылдамдығы да талданады. Бұл «Декоративті дендрология» кәсібін игеруге білім алушылардың қызығушылықтарын арттырады. Сонымен қатар «шалғындық өсімдіктер» тақырыбы бойынша танымжорықта өсімдіктердің вегетативті кезеңдері, көктеу, гүлдеу, жеміс беру кезеңдері қаралып, қандай белгілері бойынша әсемдік ерекшелігі, жергіліктің жердің табиғат жағдайына байланысты гүлзарларға қандай өсімдіктерді, қай уақытта қолдануға болатыны жөнінде мағлұмат беріледі.

Ботаника оқу-далалық практика уақытында дәрісханада және білім алушылардың оқытушымен бірге орындалатын өзіндік жұмысы және білім алушылардың өзіндік жұмысы уақында кәсіпке баулу мүкіндіктері жоғары, олардың кейбірі Қазақстанның жаңа 100 мамандығы атласына енген кәсіптер [1].

	Бөлме өсімдіктерін күту кәсібі
	Интерьерді көгалдандыру кәсібі
	Экстерьерді көгалдандыру кәсібі
	экотехнолог
	Биофармаколог
	Инновациялық биопрепараттар технологу;
	Экологиялық туризм бойынша менеджер;
	Фитодизайнер
	Эко-таре бойынша маман
	Дендролог
	Ментор стартап
	Өсімдіктерді микроклондау маманы
	Лаборант
	Ботаникалық бақ, қорықтар, Ұлттық парктің қоршаған ортаны қорғау маманы;

Аталған кәсіп түрлері ботаникадан оқу-далалық практика барысында білім алушыларды кәсіпке баулу, бағыт беруге мүмкіндіктер (1-кесте).

Кесте 1. Ботаника пәнінен оқу-далалық практика барысында студенттерді кәсіпке баулу [2, 3].

Мамандық (кәсіп саласы)	Сипаттама	Негізгі құзыреттері
Инновациялық биопрепараттардың технологиясы	Маман өсімдік шаруашылығы қажеттіліктері үшін биологиялық өнімдерді әзірлеумен айналысады (мысалы, препараттар құрамында «топырақ-өсімдік» жүйесіне пайдалы әсер ететін тірі пайдалы микроорганизмдер бар) және мал шаруашылығы қажеттіліктері үшін (мысалы, метаболизмді қалыпқа келтіруге, иммунитетті нығайтуға арналған жемшөп қоспалары).	– Биология», «Микробиология», «Биохимия» салаларының біріндегі жоғары білім»; – Бастапқы шикізаттан түпкілікті өнімге дейін биопрепарат алудың технологиялық тізбегін әзірлеудегі практикалық білім
Эко-ыдыс жөніндегі маман	Маман биологиялық ыдырайтын материалдар мен азық-түлік қаптамаларының әртүрлі түрлерін әзірлейді (материалдар мен қаптамаларды қайтадан қаптамаға оңай қайта өңдеуге болады және/немесе әртүрлі жағдайларда табиғи компоненттерге тез ыдырайды).	– Органикалық қосылыстар химиясы», «Биохимия», «Биотехнология», «Экология» салаларының біріндегі жоғары білім»; – Эко-ыдыс өндірісінің технологиялық схемасын әзірлеудегі және оны аппаратуралық ресімдеудегі практикалық дағдылар.
Экотехнолог	Мал шаруашылығы мен өсімдік шаруашылығының органикалық қалдықтарын өңдеуге қажетті технологиялар мен жабдықтарды біледі. Қайта өңдеу процесін ұйымдастырады және бақылайды. Қайта өңдеу нәтижесі (мысалы, биогаз, электр энергиясын, органикалық тыңайтқыштарды, мал азығын және т.б. алу) экотехнологияның тар мамандануын анықтай алады.	– «Химия», «Биология», «Биотехнология», «Эколог» салаларының біріндегі жоғары білім». – Қалдықтарды қайта өңдеудің, қалдықтарды қайта пайдалануға дайындаудың экологиялық қауіпсіз әдістерін білу және қолдану дағдылары.
Дендролог	Дендрологтар өсімдіктерді бақылау қажет болған жерде жұмыс істейді. Бұл ормандар мен орман саябақтары, сондай-ақ абаттандыру компаниялары. Сондай-ақ, дендролог сәулет кеңсесінде немесе кәсіби көгалдандыру фирмасында жұмыс таба алады. Қызметкерлер үшін қолайлы жағдай жасауға тырысатын ірі фирмалар кеңсе бақшалары мен	«Биология», «Биотехнология», «Эколог» салаларының біріндегі жоғары білім». Ағаштардың биологиясын, экологиясын, фенологиясын білу.

	демалыс аймақтарын құру үшін мамандардың қызметтерін пайдаланады.	
--	---	--

Білім алушылардың жалпы түсінігін анықтау үшін сауалнама алынды.. Білім алушылар зерделей келе сұрақтарға жауап берді: олар мамандық саласын таңдадың ба; егер таңдасаң қайсысын; білім алушылар ботаника курсы бойынша кәсіп саласы жөнінде не біледі; оларды өздері үшін таңдағысы келеді ме және неге; олар бұл кәсіпті қоғам үшін маңызды деп санайды ма және неге; бастапқы кәсіби дағдыларды орындау үшін қандай дағдылар қажет; іс-қимылдар және оларды қалай орындайды деген сұрақтарға жауап берді (2-кесте).

Кесте 2. Білім алушылардың кәсіптер туралы білімі және олардың одан әрі оқу жоспарлары (пилоттық зерттеу кезеңінде) %.

Кәсіп	Кәсіптің маңызы жөнінде			Оқуға деген ұмтылысы		
	төмен	орташа	жоғары	төмен	орташа	жоғары
Бөлме өсімдіктерін күту	9,12%	26,72%	64,16%	13,12%	25,68%	61,2%
Интерьерді көгалдандыру	7,10%	44,72%	48,18%	12,03%	52,47%	35,5%
Экстерьерді көгалдандыру	58,6%	25,35%	16,05%	51,2%	30,3%	18,5%
экотехнолог	40,09%	20,1%	39,81%	34,0%	33,4%	32,6%
Биофармаколог	35,00%	28,3%	36,7%	30,8%	29,9%	39,3%
Инновациялық биопрепараттар технологы	46,03%	32,4%	21,93%	38,4%	36,8%	24,8%
Экологиялық туризм бойынша менеджер	10,8%	48,6%	40,6%	16,5%	51,45%	32,05%
Фитодизайнер	4,15%	50,8%	45,05%	8,65%	35,35%	56,0%
Эко-таре бойынша маман	8,56%	46,6%	44,84%	10,15%	37,35%	52,5%
Дендролог	3,08%	54,5%	42,42%	5,06%	31,54%	63,4%
Өсімдіктерді микроклондау	54,05%	35,9%	10,05%	60,2%	24,78%	15,02%

Сауалнамаға жауап бергеннен соң, студенттермен әңгімелесу жұмысы жүргізілді.

Неліктен кәсіптің осы түрін таңдадың; не себепті таңдалмады; сұрақтарына студенттер жауап берді. Студенттердің көп бөлігі Дендролг, Фитодизайнер кәсібін таңдады. Үшінші орында эко-таре бойынша маман болуды таңдады. Таңдау төмен кәсіп салаларына интерьерді көгалдандыру, экстерьерді көгалдандыру, экологиялық туризм бойынша менеджер кәсіп салалары болды. Студенттерде кәсіпті таңдауда қандай логикаға сүйендің деген сауалға: 1. Қоғамда сұранысқа ие, 2. Көп шығынды талап етпейтін. 3. Кәсіп тез нәтижесін беретін, 4. Еркін және

тәуесіз болу деген жауаптар алынды. Интерьерді көгалдандыру және экстерьерді көгалдандыру кәсібі көп шығынды талап етеді (өсімдіктерді сатып алу, тасмалдау, егу құралдары, грунт және т.б) және әсем көрніс бірден байқалмайды (өсімдік өсу үшін уақыт қажет), сонымен қатар мерзімдік жұмыс деген пікірлерін білдірді.

Студенттерге төменде ұсынылған төрт саланың бірін таңдауға кеңес берілді.

1) *қызмет көрсету саласы*: интерьерді көгалдандыру, экстерьерді көгалдандыру

2) *материалдық өндіріс саласы*: эко-таро маманы,

3) *зияткерлік еңбек саласы*: педагог, биофармаколог, инновациялық биопрепараттар технологы.

4) *бизнес саласы*: шағын бизнес кәсіпкері, ірі бизнес кәсіпкері, экологиялық туризм бойынша менеджер.

Пилотаттық зерттеу кезеңіндегі еңбек қызметі процесіне қатысты білім алушылардың уәждемесі, ұстанымы «ойын-жағдаят» әдістемесінің көмегімен анықталды. Әдістеме ұсынылған түсіндірмелері бар ашық жауаптар түрінде берілді. Жағдаяттарды іріктеу келесідей болды: бірінші, екінші, үшінші жағдаяттар білім алушыларға еңбек қызметінің әртүрлі түрлеріне қатысуды ұсынады (3-кесте).

Кесте 3. Білім алушылардың еңбекке және еңбек қызметінің нәтижелеріне деген көзқарасын жағдаяттық талдау (тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың басында).

Жағдаят	Білім алушылар жағдаятты таңдауы
1-жағдаят Еңбек ұжымында жұмыс жасау	92,5%
2-жағдаят Өмірде волонтерлық көмек көрсету	50,8%
3-жағдаят Өндірісте жұмыс жасап, болашақта тұрақты жұмысқа қалу	76,4%
4 жағдаят Мұраға қомақты қаржы алсаңыз қандай мақсатта жұмсайсыз:	
– Жұмысқа	36,5%
– Болашақ бизнеске саламын	12 %
– Жәй қажетіме жаратамын	44 %
– Қайырымдылыққа жұмсаймын.	7,5 %

Студенттердің ұсынылған эсседе, онда білім алушылар қандай еңбек операцияларын орындай алатынын сипаттап қана қоймай, оларды орындау процесін де сипаттауы керек еді. Студенттер мұны сипатталған үлгі бойынша жасауы керек еді. Мәселен, мысалы, өсімдіктер жемісінен көрнекі құрал дайындаудың жолы, құрғақ және шырынды жемісті сақтау ережесі, жемістің табиғи түсін өзгертпей сақтау және т.б.

Кесте 4. Өмірде жетістікке жету үшін қажетті қасиеттер туралы білім алушылардың пікірлері (пилоттық зерттеуде)* (%).

Студенттердің пікірінше, өмірде жетістікке жету үшін қажетті қасиеттер	Білім алушылар пікірді қолдайды
1. Жақсы білім мен жұмысты сапалы орындай білу (жоғары білікті маман болу)	18,6 %
2. Еңбекқорлық, еңбек міндеттеріне жауапкершілікпен қарау	24,5 %
3. Байланыстардың, тиісті таныстардың болуы	31 %
4. «Өмір сүру» қабілеті (өмірден барлық рахат алу)	26 %

Ескерту: * – зерттеуге қатысқан студенттер саны – 73.

Өмірде жетістікке жету үшін қажетті қасиеттер туралы білім алушылардың пікірлер де талданды (4-кесте).

Сонымен қатар, зерттеу міндеттеріне сәйкес студенттердің кәсіп таңдауға дайындығының мәнін түсіну үшін сұрақтар қойылды оның ішінде материалдық өндіріс салалары.

Мысалы,

1. Анықтаманы жалғастырыңыз: «Кәсіп таңдау-бұл...»;
2. «Сіз сала бойынша кәсібін таңдауға дайынсыз ба?»;
3. «Дайындықты бес балдық шкала бойынша бағала»;
4. «Кәсіпті дұрыс таңдау үшін нені үйрену керек (білу немесе дағдылану керек)?» және т.б.

Бірінші мәселе бойынша өз пікірі: «Кәсіп таңдау – бұл... «41,2% білім алушы пікірін білдірді, 58,8% нақты жауап бермеді. Сауалнамаға қатысқандар өздерінің ЖОО-да оқыту және кәсіптік бағдарлау процесінде өмірлік жоспарлармен бөлісті, мысалы, «Мені бөлме өсімдіктерін күтіп-баптау кәсібі туралы әңгіме қызықтырды (Рауза)», «Мені Фитодизайнер кәсіби қызықтырады, болашақта зерттеп көремін (Айкерім)» және т.б. мамандықты таңдауға дайындықтың мәні анағұрлым мазмұнды болды деп білім алушылардың 20,3%-ы жұмыста көрсетілген: «Мен дендролог болғым келеді, қаланың әсемдігі маңызды, бірдің климатқа төзімді түрлерді жерсіндіруді ойлаймын (Гүлмира)», «мен жүргізуші болғым келеді, өйткені машинамен жұмыс істеу ыңғайлы және жылдам, бір нәрсені алып кету немесе адамдарды жеткізу (Арман.)». Кәсіпті дұрыс таңдау үшін нені білу керектігін түсіндіре отырып, студенттерді 1-кестеде көрсетілген кәсіпті таңдауға дайындықтың 11 бағыты ұсынылды: кәсіп таңдауға қызығушылық, мамандық таңдаудың маңыздылығы мен себептері, еңбек нарығын білу, еңбекке деген көзқарас, еңбек дағдыларын білу, қауіпсіздік техникасын білу және т.б. әр студенттің жауаптары 3-4 бағыт тізімімен шектелді, бірақ олардың арасында «кәсіпке қойылатын талаптар», «кәсіпті таңдайтын тұлғаға қойылатын талаптар» сияқты бағыттар кездескен жоқ. Осылайша, респонденттер дайындықтың мәні туралы шектеулі түсінік көрсетті. Сонымен қатар,

студенттердің кейбір бөлігі – 28,2 % – кәсіп таңдауға жеткілікті дайындығы бар деп есептелінді, ал 24,3% күмәндануда.

Зерттеудің нәтижесі «Биология» білім беру бағдарламасы бойынша Minor бағдарламасын құрастыруда негізге алынды және оқу жұмыс жоспарына енгізілді.

Әдебиеттер тізімі

1 Атлас новых профессий и компетенций в Республика Казахстан. <https://www.enbek.kz/atlas/>.

2 Қазақстан Республикасының жана мамандықтар мен құзыреттердің Атласы.

[https://www.enbek.kz/atlas/kk/professions?department=3&trends=53&skills=.](https://www.enbek.kz/atlas/kk/professions?department=3&trends=53&skills=)

3 Мое образование. <https://moeobrazovanie.ru/>.

ҒТАМР 87.19.02

БҰҚТЫРМА СУ ҚОЙМАСЫНЫҢ СИПАТТАМАСЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАЙ-КҮЙІ

Н.Қ. Қабдрахманова, Э.М. Сейтқанова

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ.

Мақалада Бұқтырма суқоймасының гидрографиялық желісінің сипаттамасы және қазіргі жай-күйінің мәселелері қарастырылған. Суқойманың гидрографиясына зерттеулер жүргізіліп, антропогендік әсерлердің салдарына талдау жасалды.

Түйін сөздер: суқойма, биогендік, қосылыстар, суқойма, концентрация, норматив.

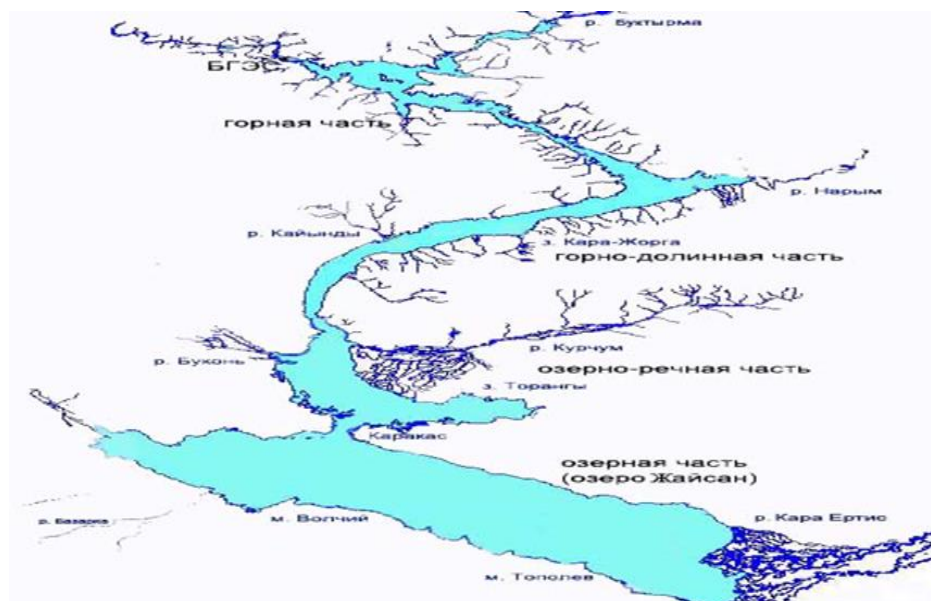
Су табиғатта болып жатқан барлық үрдістерде және адам өмірін қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Қазақстан Республикасының аумағының барлық су қоры өзендерден, көлдерен, мұздықтардан, су қоймалардан, басқа да жерүсті су көздерінен, жерасты суларын қамтитын бірыңғай су қорларынан тұрады, олардың жалпы қоры 450 км^3 -ті құрайды.

Қазақстанда 39 мыңға жуық өзен бар, оның 8 мыңнан астамы арнасының ұзындығы 10 км-ден асады. Маңызды өзендерге Жайық, Ертіс, Сырдария, Есіл, Тобыл, Есіл, Нұра, Талас, Қаратал, Лепсі және т.б. жатады. Жер үсті су ресурстары республика бойынша біркелкі таралмаған. Сумен ең қамтамасыз етілген Шығыс Қазақстан облысы-200-290 мың $\text{м}^3 / \text{км}^2$ құрайды [1].

Сонымен қатар, республикада 4 мыңға жуық тоған мен 204 су қоймасы бар.

Бұқтырма су қоймасы күрделі конфигурациялы аралас типті (көл-өзен) су қоймасы болып табылады. Оған көптеген өзендер құяды. Олардың ішіндегі ең ірілері бұл Бұқтырма, Күршім, Нарым, Қайыңды, Қаракөл, Бөкен және т.б. өзендер.

Бұқтырма су қоймасының деңгейлік режимі Жайсаң көлі мен су айдынының өзен бөлігі үшін бірдей. Гидрологиялық тұрғыдан алғанда, бұл бір су қоймасы, сондықтан оның деңгейлік режимі Жайсаң көлімен бірге. Су қойманың көл және өзен бөліктерінің ауданы мен көлемі бойынша айтарлықтай айырмашылықтар бар. Мысалы, Жайсаң көлінің ауданы өзен бөлігіндегі көлемнен екі есе, ал өзен бөлігіндегі су көлемі көлмен салыстырғанда екі есе көп.

Сурет 1. Бұқтырма су қоймасының кескін картасы.

Ертіс пен Бұқтырманың су ресурстары экономикада маңызды рөл атқарады, әсіресе Бұқтырма ГЭС жұмыстарын қалыпты ұстап тұру үшін.

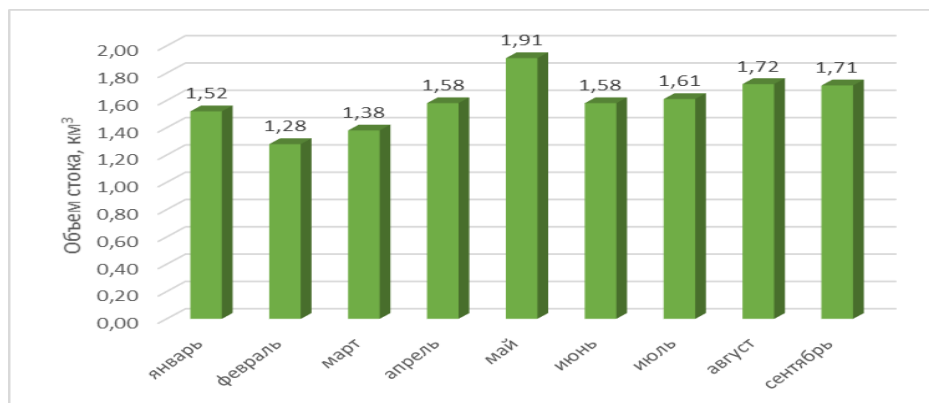
Бұқтырма су қоймасының орташа жылдық гидрологиялық деңгейі 2021 жылдың 9 айында 392,29 мБС, ал су қойма мен Жайсаң көлінің ауданы – 1536 км² (Бұқтырма су қоймасы) және 3217 км² (Жайсаң көлі) жатады. 2021 жылдың 9 айында Бұқтырма 23,814 км³, ал Жайсаң көлі 13,949 км³ құрады. Суы аз жылдары су қоймада жағалау сызығының көл-өзен бөлігінде ондаған метрге, таулы және таулы-алқаптық бөліктерінде бірнеше метрге, ал Жайсаң көлінің – барлық жерлерінде жүздеген метрге дейін тартылу байқалады [2].

Су қоймадағы су деңгейінің көтерілуі сәуірдің бірінші жартысында орын алып, шілде айының соңында ең жоғарғы белгіге жетеді, қыркүйектен бастап су қойма іске қосылып, сәуірдің басына дейін жалғасады. Осы уақыт ішінде су қоймасындағы деңгей орташа есеппен 0,4-0,65 метрге төмендейді, деңгейдің көпжылдық ауытқуларының амплитудасы 5 м-ден асады. Су қоймасындағы су деңгейінің ауытқуы ағып жатқан өзендердің су көлеміне, булануға және су қоймасының ағын көлеміне байланысты.

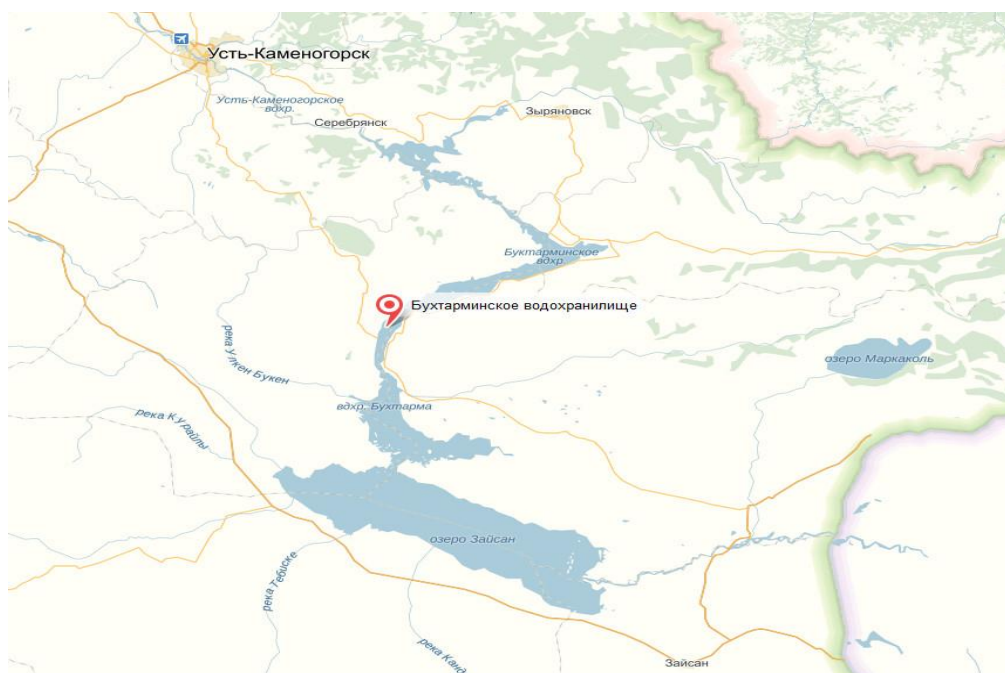
2008-2015 жылдардағы су қойманың гидрологиялық деңгейі жылдар бойынша айтарлықтай өзгерді, сондықтан су қоймасының гидрологиялық сипаттамаларын ескере отырып, 2009 және 2012 жылдардағы сулылығы төмен жылдарды шартты түрде бөлуге болады.

Су қоймасының қалыпты сақтау горизонтының белгісі 394,94 мБС құрайды, 2021 жылы 9 айдағы гидрологиялық деңгейдің орташа көрсеткіші 392,29 мБС құрады, бұл 2020 жылдың көктемінде балықтардың көбеюіне қолайлы жағдай жасауға мүмкіндік берді және көбеюдің жақсы тиімділігінде көрінді және тиісті бөлімде толығырақ қарастырылады.

Қолда бар деректер бойынша Бұқтырма су қоймасы ағынының жалпы ай сайынғы және жылдық көлемін сипаттауға болады. Ағынның орташа айлық көлемінің ең төменгі көрсеткіштері ақпан айында тіркелді, онда орташа айлық мәнi 1,28 км³ көрсетті (Сурет 2), ең жоғары көрсеткіш Мамырда 1,91 болды. Бұқтырма су қоймасы ағынының орташа жылдық көлемі 2021 жылғы 9 айда 1,59 км³ құрады.

Бұқтырма су қоймасының іргелес жүйесі оң жақтағы толықсу өзендерімен (Бұқтырма, Нарым, Күршім өзендері) және сол жақтағы аз толықсу өзендерімен (Қайыңды, Қаракөл, Бөкен өзендері) ұсынылған.

Сурет 2. Бұқтырма су қоймасына құятын өзендер.

Су қойманың оң салалары таулы сипатқа ие және балықтардың көбею тиімділігінде аз мәнге ие, бірақ олар биоәртүрлілікті сақтауда үлкен маңызға ие. Бұқтырма және Күршім өзендері жергілікті ихтиофаунаның резерваттары болып табылады, мұнда ол су қоймасынан жерсіндірілген [3]. Бұл бағалы балық

түрлері: кәдімгі таймень, сібірлік хариус, ленок (үскіш) және таймень Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына енгізілген. Балық шаруашылығы саласында, су қоймасының оң жақ салаларында бағалы сирек кездесетін балық түрлерін қорғау бойынша ерекше қорғауға алынған аймақты құру қажет. Болжамдық жоспарда, егер осы өзендерді реттеу жөніндегі жобалар іске асырылмаса, оң ағындардың сулылығына ештеңе қауіп төндірмейді.

Кесте 1. Бұқтырма суқоймасына гидрохимиялық зерттеу көрсеткіштері.

Зерттеу жүргізілген жылдар	рН	Еріген газдар			Биогендік қосылыстар, мг/дм ³				Органик заттар, мг/дм ³	Минер алдану, мг/дм ³
		СО ₂ , мг/дм ³	О ₂		NH ₄	NO ₂	NO ₃	PO ₄		
			мг/дм ³	% қанықтыру						
Көл-өзен бөлігі										
2021	8,20	0,12	8,60	89,1	0,19	0,02	1,70	0,12	2,8	157
2020	8,41	0,17	8,52	87,6	0,26	0,04	2,40	0,14	2,9	88
2019	8,70	0,21	9,21	98,1	0,34	< 0,007	3,25	0,09	2,9	82

Гидрохимиялық зерттеулер 2021 жылы Бұқтырма суқоймасында көктемгі кезеңде мамыр айында және жазғы кезеңде тамыз айында өткізілді. Үлгілер 7 станциядағы литоральды және пелагиялық аймақтардың беткі қабатынан алынды. Талдау өзен-көл (Күршім өзенінің сағасы, Буконь өзенінің сағасы, тораңғы ауылы), таулы – Долинная (Большенарым ауылы, Қара-жорға станциясы), су қоймасы бөліктерінің таулы бөлігі (Алтай кенті, Васильев өткелі станциялары) орташа нәтижелері бойынша жүргізілді. Зерттеулер физикалық-химиялық қасиеттерін, газ режимін, биогендік қосылыстарды, органикалық заттар мен минералдануды анықтауды қамтыды (1-кесте).

2021 жылы зерттеу кезеңінде судың температурасы мамырда 3,0 – 17,0⁰С, шілдеде 21,0 – 22,5⁰С құрады. 2021 жылы су айдынының барлық акваториясы бойынша сутектік көрсеткіш балық шаруашылығы маңызы бар су айдындары үшін нормаларға сәйкес келді, сынамаларды іріктеу станциялары бойынша ауытқу шектері – 8,0 – 8,3 диапазонында болды. РН мәні бойынша су Бұқтырма суқоймасында сәл сілтілі топқа жатады.

Еріген оттегінің құрамы су қойма бойынша орта есеппен 8,7 мг/дм³ құрады, оттегімен қанықтыру пайызы 90,6% аралығында болды, бұл оттегі режимін гидробионттардың өмір сүруіне қолайлы деп сипаттайды.

Көмірқышқыл газының концентрациясы. Бұқтырма орта есеппен 0,13 мг/дм³ құрады, бұл су қоймасының рН және температурасына сәйкес келеді және балық шаруашылығы су айдындары үшін белгіленген стандарттар шегінде болды [4].

Станциялар бойынша Органикалық заттардың құрамы (перманганатты тотығуы бойынша) 2,1 – 2,8 мг О/дм³ диапазонында өзгерді. Тотығу шамасының орташа көрсеткіші бойынша (2,4 мг О/дм³) Бұқтырма суқоймасында өте аз тотығатын су санатына жатады.

Суқоймадағы судың кермектігі. Бұқтырма орта есеппен 3,5 мг-экв / дм³ құрады. Қаттылық тұрғысынан Бұқтырма суқоймасының суы жұмсақ деп жіктеледі, өйткені қаттылық мәні 4 ммоль-экв/дм³ аспайды. Алекин О.А. классификациясы бойынша өткен жылдардағы зерттеулерге сәйкес. Бұқтырма гидрокарбонат класына, кальций тобына, магнийге қарағанда кальций немесе натрий иондары басым бірінші типке жатады [5].

2021 жылы су қойманың көл-өзен бөлігінің жалпы минералдану көрсеткіштері 136-157 мг/дм³ шегінде өзгеріп отырды, жалпы су қоймасы бойынша минералдану көрсеткіші 145 мг/дм³ құрады, бұл тұщы суға жатқызуға мүмкіндік береді. Биогендік қосылыстардың құрамы өткен жылдармен салыстырғанда айтарлықтай өзгерген жоқ. Жалпы су қойма бойынша аммоний иондарының концентрациясы 0,22 мг/дм³, нитриттер – 0,02 мг/дм³, нитраттар 2,01 мг/дм³, фосфаттар – 0,14 мг/дм³ құрады. Биогенді заттардың концентрациясы балық шаруашылығы су айдындары үшін белгіленген нормативтерден аспады.

Осылайша, жүргізілген зерттеулердің нәтижелер бойынша 2021 жылы Бұқтырма суы қолайлы оттегі режимімен, ортаның сәл сілтілі реакциясымен және төмен тотығуымен сипатталды.

Әдебиеттер тізімі

1 «Технические указания по проектированию водоохраных зон и полос поверхностных водных объектов», утвержденные Комитетом по Водным Ресурсам МСХ РК от 21.02.2006 г., приказ №33.

2 Правила использования водных ресурсов Верхне-Иртышского каскада водохранилищ, утвержденные Комитетом водных ресурсов Мин. ПР и ООС РК (приказ от 04.03.02 г. № 17-п).

3 «Қазақстан Республикасының аумағында Ертіс өзені бассейнінің су ресурстарын кешенді пайдалану және қорғау схемасы» – Негізгі ережелер, г. Алматы, 2004 ж.ПК «Институт Казгипроводхоз».

4 «Бұқтырма су қоймасының демалыс аймағының бас жоспарының жобасы (солтүстік-батыс рекреациялық ауданының 1 рекреациялық аймағы)» 2009 г.

5 «Бұқтырма су қоймасының және оның су қорғау аймағының техникалық жағдайын жақсарту және абаттандыру сызбасы» 1986 ж.

ГРНТИ 87.17.02

ЗАГРЯЗНЕНИЕ ПОЧВ ТВЕРДЫМИ БЫТОВЫМИ ОТХОДАМИ И ВОЗМОЖНОСТЬ ИХ РЕКУЛЬТИВАЦИИ

М.Д. Тюлегенова

*Студент, Восточно-Казахстанский Университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск*

В статье рассматривается проблема загрязнения почвы твёрдыми бытовыми отходами. Хозяйственная деятельность людей создает серьезные проблемы с утилизацией образующихся отходов, которые загрязняют окружающую среду: воздух, почву, воды. Несанкционированные свалки и плохо оборудованные полигоны твёрдых бытовых отходов наносят большой ущерб экологии. Качество окружающей среды, особенности естественных природных условий, степень техногенной нагрузки на природную среду оказывают значительное влияние на состояние здоровья человека, в связи с чем, вопросы в сфере обращения с отходами весьма актуальны в любом регионе. В работе проанализирован вопрос о необходимости утилизации мусора иными способами, такими как вторичная переработка и строительство мусоросжигательных заводов.

Ключевые слова: мусор, биогаз, полигон, свалка, рекультивация.

Сегодня загрязнение почвенного покрова отходами жизнедеятельности человека является актуальной проблемой не только в Казахстане, но и во многих других странах. Огромные площади земель заняты свалками и мусорными полигонами. Ведь только 3-4 % бытовых отходов подвергается переработке, остальные складировются и киснут. Итоги печальны: наша страна зарастает горами мусора.

Не секрет, что с каждым годом количество выброшенного нами бытового мусора увеличивается в разы. Причиной этого можно считать повышение уровня жизни, когда каждый купленный нами товар не предназначен для длительного потребления и мы имеем возможность на смену ему приобрести новый, увеличение количества используемой упаковки и разнообразие материалов, массовое производство товара. Что бы ни стояло за этим, отходы – это то, с чем человек сталкивается на протяжении всей своей жизни. А что же происходит с мусором на следующем этапе?

На данный момент в мире известно более 20 видов обезвреживания и утилизации твердых бытовых отходов. Наиболее преуспели в этом такие

страны как США, Германия, Китай, Япония. Стимулом к подобной деятельности являются их ограниченный запас первичного сырья и его высокая стоимость. Именно поэтому им значительно выгоднее получать вторичное сырье из бытовых отходов.

Сам по себе *мусор* – это ценный материал, 70% которого мы могли бы использовать как топливо. Не меньшую пользу он мог бы принести как носитель вторичного сырья. Казахстан же избрал для себя другой путь.

Основной способ устранения ТБО в нашей стране – это складирование на полигонах. Еще не так давно у всех на слуху было выражение «несанкционированные свалки мусора». Если разбираться, то это были обыкновенные навалы отходов из наших мусорных ведер. Особенно часто они встречались за городом, вблизи поселков, где вывоз мусора не являлся регулярной процедурой или его просто не было. Основная опасность таких накоплений – это их негерметичность по отношению к окружающей среде. Отсутствие кислорода в нижних утрамбованных слоях (анаэробной зоне) приводит к образованию фильтрата и биогаза, а наличие питательных веществ – к развитию микроорганизмов. Просачиваясь сквозь все слои, фильтрат с микроорганизмами попадает в почву. Этот раствор обладает высокими токсичными свойствами, а в его состав – это соединения смешанных рядов, ациклические карбонильные соединения, ионы цинка, железа, никеля и многих других металлов, а также соли, щелочи и кислоты. Смешиваясь с атмосферными осадками, фильтрат способен загрязнить почву на километры от места сброса мусора, значительно снизить её плодородность и нанести вред биоте. Так же опасно его попадание и в грунтовые воды. Сегодняшняя экологическая политика нацелена на снижение вредоносного влияния отходов. Одно из направлений – это уничтожение несанкционированного скопления мусора вблизи населенных пунктов. Сказать, что все свалки ликвидированы, и эта проблема себя изжила нельзя, однако все больше слышишь об их закрытии и рекультивации. На место свалкам пришли полигоны – сооружения для складирования и обезвреживания отходов. В отличие от свалки, он имеет водонепроницаемые защитные экраны основания и бортов, а также отвод биогаза газодренажной конструкцией и фильтрата гидродренажной конструкцией с последующей очисткой. При правильном планировании полигонов, в окружающую среду поступает минимальное количество загрязняющих веществ, но возникает другая проблема.

Полигон – это территория огромных площадей, отводимая под длительное изолированное хранение отходов. С возрастанием бытовых отходов, мы столкнулись с тем, что уже существующих площадок нам не хватает, и появляется необходимость к их расширению. Таким образом все больше земель становится недоступно для расширения городов и нужд сельского хозяйства.

Решить эту проблему можно лишь избрав другой способ обезвреживания твердых бытовых отходов. Не хранение, а наиболее быстрая и продуктивная утилизация.

В Казахстане рынок по переработке твердых бытовых отходов начал развиваться относительно недавно, что напрямую связано с риском возникновения экологической угрозы. До недавнего момента не приходилось волноваться о нехватке первичного сырья при наличии в нашей стране такого количества природных ресурсов. На данный момент имеющиеся мощности не способны переработать весь образующийся мусор.

Но даже если мы кардинально поменяем свое отношение к переработке мусора, то у нас все равно останутся неразрешенные проблемы. В первую очередь расчистка уже существующих полигонов, обезвреживание их содержимого и рекультивация освободившейся земли.

Под *рекультивацией* понимается процесс восстановления продуктивности и хозяйственной ценности земли. В данном случае были нарушены химический, растительный и биологический составы, снижена продуктивность земель и изменен рельеф.

В настоящее время уже практикуется рекультивация полигонов, но в большей степени все же оставшихся крупных свалок. Меры назначаются в зависимости от состава фильтрата, тяжести нанесенного ущерба, формы котлована.

По каким принципам происходит рекультивация земель в Казахстане?

При разработке проектов рекультивации нарушенных земель учитываются:

- 1) природные условия района (климат, почвенно-растительный покров, геологические и гидрологические условия);
- 2) перспективы развития района;
- 3) фактическое или прогнозируемое состояние нарушенных (нарушаемых) земель к моменту рекультивации (площади, формы рельефа местности, степень естественного зарастания, наличие плодородного и потенциально-плодородного слоев почв, подтопления, эрозионных процессов, уровня загрязнения);
- 4) показатели химического и гранулометрического состава, агрохимических и агрофизических свойств, инженерно-геологической характеристики вскрышных и вмещающих пород и их смесей в отвалах;
- 5) хозяйственно-экономические и санитарно-эпидемиологические условия района размещения нарушенных земель;
- 6) требования по охране окружающей среды.

Разработка проектов рекультивации нарушенных земель проводится:

- 1) при предоставлении земельного участка, использование которого повлечет нарушение земель в сроки, указанные в решении местного исполнительного органа о предоставлении земельного участка;
- 2) при изменении целевого назначения земельного участка, в результате которого его использование повлечет нарушение земель, после принятия местным исполнительным органом решения об изменении целевого назначения земельного участка и до начала работ, связанных с нарушением земель;

3) на ранее нарушенных землях, по которым отсутствуют сведения о лицах их нарушивших – по решению местного исполнительного органа.

В зависимости от применяемых процессов, технологии восстановления почв бывают:

1. биологические – процесс, посредством которого загрязнения в почве, осадках, илах или грунтовой воде трансформируются или разлагаются в неядовитые вещества;

2. физические – процесс, при помощи которого происходит перенос загрязняющего вещества из почвы или грунтовой воды;

3. химические – процесс, в котором химическая структура загрязнителя изменяется с помощью химической реакции для получения менее токсичного или более легко отделяемого вещества;

4. физико-химические – процесс, при котором используются физические и химические свойства загрязняющего вещества для его разрушения, отделения или изоляции;

5. термические – процесс, с использованием температуры для увеличения летучести, либо для сжигания, разрушения и расплавки загрязняющего вещества.

Довольно часто для того, чтобы избавиться от всех загрязняющих веществ приходится использовать несколько технологий.

Однако на практике оказалось, что комплексное восстановление почвы довольно затратный и длительный процесс, отсюда и такая низкая статистика по восстановлению их свойств. Наиболее распространённой мерой по восстановлению считается засыпание котлована свежей землей и её выравнивание, тем самым весь впитавшийся фильтрат так и остается в нижних слоях, а затем может просочиться в грунтовые воды. Отсюда и необходимость при рекультивации использовать сначала обеззараживание почв, а уже затем восстанавливать рельеф.

С каждым годом мы будем отдавать все больше пахотных земель под полигоны для складирования твердых бытовых отходов. Вместо многолетнего простаивания, эти земли могли бы служить площадкой для постройки новых городов и новых дорог. Мы могли засеивать их зерном и разбивать на них сады, так не слишком ли расточительно отдавать их под хранение ТБО?

Выводы: 1. Бытовые отходы негативно влияют на экологическое состояние почвы. В почвах, испытывающих влияние бытовых отходов, обнаружены вредные химические вещества. 2. Мусорная корзина среднестатистической семьи на половину состоит из пищевых отходов и на 30 % из упаковки. Все эти отходы можно было бы переработать, но в нашей стране не развит метод вторичной переработки. 3. Почва – бесценное богатство. Ничто не может заменить почвенный покров: без этого колоссального природного объекта невозможна жизнь на Земле. Важнейшая задача человечества – охрана и защита почв от загрязнений.

Заключение: Согласно прогнозам, к 2050 году население планеты превысит 9 миллиардов человек. Поэтому нынешняя и будущая

продовольственная безопасность зависит от нашей способности повысить урожайность и качество продовольствия, используя те почвы, которые у нас есть сейчас. Загрязнение почв негативно сказывается на всех нас и считается одной из главных угроз для функционирования почв во всем мире.

Для того чтобы решить проблему загрязнения почв, необходимо понимать ее причины. Защита и сохранение почв начинается с нас с вами. Выбор экологически чистых продуктов питания, правильная утилизация опасных материалов, таких как батарейки, производство компоста в домашних условиях в целях уменьшения количества отходов, которые попадают на свалки, более ответственное обращение с мусором – вот лишь несколько примеров того, как можно содействовать решению этой проблемы. Если брать шире, то необходимо поощрять устойчивые методы ведения сельского хозяйства в своих общинах.

Здоровая почва – это драгоценный невозобновляемый ресурс, которому угрожает все более разрушительное поведение человека. Мы несем ответственность за состояние почв, которые дают нам пищу, воду и чистый воздух, и сегодня мы должны принять меры к тому, чтобы наши почвы были здоровыми в интересах устойчивого будущего и продовольственной безопасности. Решим проблему загрязнения почв!

Литература

1 <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500011256>.

2 Сметанин В.И. Защита окружающей среды от отходов производства и потребления. – М.: Колос, 2000. – 232 с.

3 Сметанин В.И. Рекультивация и обустройство нарушенных земель. – М.: Колос, 2000. – 96 с.

4 Ступин Д.Ю. Загрязнение почв и новейшие технологии их восстановления. – СПб.: Лань, 2009. – 432 с.

ҒТАМР 27.29.15

ИРРАЦИОНАЛ ТЕҢДЕУЛЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

А.Е. Нурсайдиева

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Бұл жұмыста мектеп бағдарламасындағы күрделі иррационал теңдеулерді шешуде қарастырылмайтын кейбір стандартты емес әдістер көрсетілді. Мұнда стандартты емес әдістер ретінде Бернуллі теңсіздігі, рационал теңдеулер жүйесін қолдану немесе қосарлы алмастыру, толық квадратқа келтіру, көбейткіштерге жіктеу әдістері алынып отыр. Жалпы стандартты емес әдістерді оқушыларға үйрету – олардың ойлау қабілетін дамытуға және тақырыпты терең түсінуге көмек береді, иррационал теңдеулер түрлі конкурстарда кездесетін болғандықтан, әрі конкурстарға, олимпиадаға қатысатын оқушылар үшін қосар үлесі зор.

Түйін сөздер: иррационал теңдеу, көбейткіштерге жіктеу, рационал теңдеулер жүйесі немесе қосарлы алмастыру, толық квадратқа келтіру, Бернуллі теңсіздігі, стандартты емес әдіс.

Мектепте теңдеулерді шешу әдістемесін оқытуда «Иррационал теңдеулер» тақырыбы ерекше орын алады [1]. Көптеген мектеп оқушылары иррационал теңдеулерді оқуда күрделі қиындықтарға тап болады. Себептерді анықтаудан бастайық және иррационал теңдеудің шешімін іздей бастаған кез келген адам кездесетін үшеуін тізіп көрейік. Біріншісі – теңдеуді шешу әдісін таңдау. Екіншісі, теңдеудің екі жағын қайта-қайта дәрежеге көтеру жоғары дәрежелі алгебралық теңдеуге әкелуі мүмкін. Үшіншісі – бөгде түбірлердің пайда болу мүмкіндігі. Теңдеуді шығару әдісін сәтті таңдау екі фактормен байланысты:

- 1) мектеп оқушыларының әр түрлі әдістерді меңгеруімен.
- 2) осы әдістерді қолдану ерекшеліктерін білуімен [2].

Оқушы теңдеулерді шешудің әдістері мен тәсілдерін атай білуі, теңдеу жазбасында белгілі бір әдісті қолдану көрсеткіштерін көре білуі, осы әдісті қолданғанда өз әрекеттерінің нәтижесін болжай білуі керек.

Иррационал теңдеулерді шешкенде көмек беретін мынадай ұсыныстар келтірейік [3]:

а) Теңдеудегі айнымалысы бар радикалдардың дәрежелерін салыстырыңыз. Егер олар бірдей болса, онда радикалдардың санын есептеңіз. Егер үшеуден көп болмаса, онда радикалды оқшаулау әдісі, одан кейін

дәрежеге шығару әдісі пайдалы болуы мүмкін. Теңдеудің бір бөлігінде тек бір радикалды қалдырып, теңдеудің екі бөлігін де радикалдың дәрежесіне тең дәрежеге көтеріңіз. Мысал қарастырсақ,

$$\sqrt{4 - 6x - x^2} = x + 4 \text{ теңдеуін шеш.}$$

Шешуі: Теңдеуде екінші дәрежелі бір радикал бар. Теңдеудің екі жағын да квадраттап, сосын түрлендіреміз: $4 - 6x - x^2 = (x + 4)^2$. Ары қарай квадрат теңдеу аламыз, Виет теоремасы бойынша түбірлері $x_1 = -6, x_2 = -1$. Тексеру арқылы иррационал теңдеудің түбірі $x_2 = -1$ екені белгілі болады.

ә) Егер радикалдың астында екінші дәрежелі (және одан жоғары) көпмүшелік болса, теңдеудің екі жағын қосымша көбейткішке көбейту пайдалы болуы мүмкін (тек нөл емес);

б) Айнымалысы бар өрнек теңдеуде қайталанса, көмекші айнымалыны енгізу арқылы есепті шығаруға болады;

в) Егер теңдеуде әртүрлі дәрежедегі радикалдар пайда болса, бірнеше айнымалыларды енгізу ыңғайлы;

г) Егер теңдеуде күрделі радикалдар болса, онда толық квадратқа келтіру пайдалы.

Аталған бес кеңесті иррационал теңдеулерді шешудің негізгі тәсілдері ретінде қарастыруға болады. Алайда иррационал теңдеулерді шешудің басқа да тәсілдері бар. Олардың бірнеше түрін қарастырсақ, вектор ұғымын қолдану арқылы иррационал теңдеулерді шешу, Коши-Буняковский теңсіздігін қолдану, рационал теңдеулер жүйесіне келтіру арқылы иррационал теңдеулерді шешу, Бернулли теңсіздігін қолдану, Коши теңсіздігін қолдану және түйіндесіне көбейту арқылы иррационал теңдеулерді шешу. Яғни жоғарыда аталғандай иррационал теңдеуді шешуде тиімді әдісті сәтті таңдау мектеп оқушыларының осы тақырып бойынша әртүрлі тәсілдерді меңгеруімен байланысты [4]. Иррационал теңдеуді шешудің әдістері өте көп, соның ішінде оқушылар үшін тиімдірек болатын әдістерді көрсетеміз.

1) Рационал теңдеулер жүйесіне келтіру (немесе қосарлы алмастыру) арқылы иррационал теңдеулерді шешу.

Қосарлы алмастыру – теңдеулер мен теңсіздіктерді қамтитын параметрлері бар есептерді шешу әдісі. Бұл әдіс мектептегі математика оқулықтарында көрсетілмеген, бірақ кейде мектепте қолданылатын мұндай есептерді шешудің дәстүрлі әдістерінен – дәрежеге шығару, көбейткіштерге бөлу және кәдімгі ауыстыру әдістерінен оңайырақ болып шығады. Бұл әдіс теңдеуді дәрежеге көтермей орындауға мүмкіндік береді. Иррационал теңдеулерді шешуде қосарлы алмастыру келесі артықшылықтарға ие:

1) теңдеудің эквивалентті емес түрлендіруін болдырмайды – жұп дәрежеге көтеру, мұны сандардың дәрежесіне көтеру арқылы ауыстыру;

2) анықталу облысы үшін теңсіздіктер жүйесін қарапайым шарттармен ауыстыру арқылы анықталу облысын табу қажеттілігін жояды: жұп дәрежелі радикал тек теріс емес мәндерді қабылдайды;

3) екі теңдеулерді өзгертуге мүмкіндік береді. енгізілген айнымалылар арасындағы байланыс: бастапқы теңдеу және қосарлы алмастырудан алынған бастапқы айнымалыны алып тастау;

4) аралық айнымалылар арасындағы байланыс теңдеулерін декарттық координаталар жүйесінде олардың графиктерімен алмастыра отырып, теңдеулерді шешудің графикалық әдістерін қолдануға мүмкіндік береді [5]. Мысал қарастырайық,

$$\sqrt{\frac{\sqrt{x^2 + 66^2} + x}{x}} - \sqrt{x\sqrt{x^2 + 66^2} - x^2} = 5 \text{ теңдеуін шешіңіз}$$

Шешуі: Жаңа айнымалы енгіземіз: $\sqrt{\frac{\sqrt{x^2 + 66^2} + x}{x}} = t, t \geq 0,$

$\sqrt{x\sqrt{x^2 + 66^2} - x^2} = z, z \geq 0.$ Онда $\sqrt{\frac{\sqrt{x^2 + 66^2} + x}{x}} \cdot \sqrt{x\sqrt{x^2 + 66^2} - x^2} = tz$ немесе

$\sqrt{\frac{(\sqrt{x^2 + 66^2} + x) \cdot x(\sqrt{x^2 + 66^2} - x)}{x}} = tz.$ Бұдан $\sqrt{x^2 + 66^2} - x^2 = tz$ немесе $tz = 66$ болады.

Енді теңдеулер жүйесін құрамыз:

$$\begin{cases} t - z = 5 \\ tz = 66 \end{cases}$$

Теңдеулер жүйесін шешіп, мынаны аламыз $\begin{cases} z_1 = -11 \notin [0; \infty) \\ z_2 = 6 \end{cases}; z = 6, t = 11$

Жаңа айнымалы енгізген жерге, осы шыққан мәнді қоямыз:

$$\sqrt{\frac{\sqrt{x^2 + 66^2} + x}{x}} = 11$$

Бұл теңдеуді шешу үшін екі жағын квадраттап, түбірлерін табамыз

$$\sqrt{x^2 + 66^2} + x = 121x$$

$$\sqrt{x^2 + 66^2} = 120x$$

Соңғы теңдеу мына жүйеге эквивалентті $\begin{cases} x \geq 0 \\ x^2 + 66^2 = 120^2 x^2 \end{cases}.$ Осы жүйені

шешсек,

$$66^2 = (120x + x)(120x - x); 66^2 = 121 \cdot 119 \cdot x^2$$

$$x^2 = \frac{11^2 \cdot 6^2}{121 \cdot 119}$$

$$\text{Сонда мынадай жауап аламыз } \begin{cases} x = \frac{6\sqrt{119}}{119} \\ x = -\frac{6\sqrt{119}}{119}; x = \frac{6\sqrt{119}}{119} \\ x \geq 0 \end{cases}$$

Ескерту: $\sqrt{x\sqrt{x^2 + 66^2} - x^2} = 6$ теңдеуін шешсек те осы түбірлерді аламыз.

Сонымен берілген иррационал теңдеудің түбірі $x = \frac{6\sqrt{119}}{119}$.

2) *Көбейткіштерге жіктеу арқылы иррационал теңдеулерді шешу*

Бұл әдіс теңдеудің екі бөлігінде де ортақ көбейткіштер болған жағдайда қолданылады [34]. Мысал қарастырайық,

$$(x+3)\sqrt{x-1} = 3\sqrt{x^2-1} \text{ теңдеуін шеш}$$

Шешуі: Анықталу облысы $x-1 \geq 0$ немесе $x \geq 1$. Алдымен сол немесе оң жағын бір жаққа жылжыту болады

$$(x+3)\sqrt{x-1} - 3\sqrt{x^2-1} = 0 \text{ немесе } (x+3)\sqrt{x-1} - 3\sqrt{(x-1)(x+1)} = 0$$

Ортақ көбейткішті жақша сыртына шығарып, мынадай теңдеу аламыз

$$\sqrt{x-1}(x+3) - 3\sqrt{x+1} = 0$$

Егер бірінші көбейткіш нөлге немесе екінші көбейткіш нөлге тең болса, онда көбейтінді нөлге тең.

$$\sqrt{x-1} = 0 \quad x = 1$$

$(x+3) - 3\sqrt{x+1} = 0$ бұл теңдеуді квадраттау арқылы екі түбірін табамыз, $x=0$ және $x=3$. Теңдеудің анықталу облысын $x \geq 1$ ескере отырып, теңдеудің түбірлері $x=1$ және $x=3$.

Иррационал теңдеулерді шешуде көбейткіштерге жіктеу әдісін қолдану кезінде бір өте маңызды техникалық және әдістемелік ерекшелік – анықталу облысын міндетті түрде анықтауды ескеру қажет.

3) *Толық квадратқа келтіру арқылы иррационал теңдеулерді шешу*

Кейбір иррационал теңдеулерді шешкенде мына $\sqrt{a^2} = |a|$ формуланы қолдану тиімді [6]. Мысал қарастырсақ,

$$\sqrt{x+3-4\sqrt{x-1}} + \sqrt{x+8-6\sqrt{x-1}} = 1 \text{ теңдеуін шеш.}$$

Шешуі: Бұл теңдеуді келесідей түлендірсек,
 $\sqrt{x-1-4\sqrt{x-1}+4} + \sqrt{x-1-6\sqrt{x-1}+9} = 1$ немесе $|\sqrt{x-1}-2| + |\sqrt{x-1}-3| = 1$.

$y = \sqrt{x-1}$, $y \geq 0$ деп белгілесек, мына теңдеуді аламыз:

$$|y-2| + |y-3| = 1$$

Соңғы теңдеудің шешімі $2 \leq y \leq 3$ болады, енді айнымалы енгізген жерге оралсақ,

$$2 \leq \sqrt{x-1} \leq 3$$

$$4 \leq x-1 \leq 9$$

$$5 \leq x \leq 10$$

Жауабы: $5 \leq x \leq 10$.

4) *Бернулли теңсіздігін қолданып иррационал теңдеулерді шешу.*

Бернулли теңсіздігі $x > -1$ және n натурал көбейтінді үшін былай тұжырымдалады:

$$(1+x)^n \geq 1+nx$$

Бұл теңсіздік $x=0$ немесе $n=1$ болғанда теңдікке айналады. Сонымен қатар Бернулли теңсіздігінің көп қолданылатын тағы бір формуласы:

Егер $p < 0$ немесе $p > 1$, онда

$$(1+x)^p \geq 1+px \quad (2)$$

Егер $0 < p < 1$, онда

$$(1+x)^p \leq 1+px, \text{ мұндағы } x > -1 \quad (3)$$

2,3 теңсіздігі $x=0$ болған жағдайда теңдікке айналады [7]. Мысал қарастырайық,

$$\sqrt{1-x} + \sqrt{1+x} + \sqrt[4]{1-x^2} + \sqrt[4]{1+x^2} = 4$$

Шешуі: Анықталу облысы $-1 \leq x \leq 1$ аралығы болады, алайда $x = -1$ және $x = 1$ теңдеудің түбірлері бола алмайтындықтан, $-1 < x < 1$ деп жазуға болады. Бұл жағдайда теңдеудің сол жағындағы өрнекке Бернулли теңсіздігін қолдана аламыз:

$$\begin{aligned} & \sqrt{1-x} + \sqrt{1+x} + \sqrt[4]{1-x^2} + \sqrt[4]{1+x^2} = \\ & (1-x)^{\frac{1}{2}} + (1+x)^{\frac{1}{2}} + (1-x^2)^{\frac{1}{4}} + (1+x^2)^{\frac{1}{4}} \leq \\ & 1 - \frac{x}{2} + 1 + \frac{x}{2} + 1 - \frac{x^2}{4} + 1 + \frac{x^2}{4} = 4 \end{aligned}$$

Сәйкесінше, мынадай теңсіздік шығады:

$$\sqrt{1-x} + \sqrt{1+x} + \sqrt[4]{1-x^2} + \sqrt[4]{1+x^2} \leq 4$$

Егер алынған теңсіздікті бастапқы берілген теңдеумен салыстырсақ, Бернуллі теңсіздігі теңдікке айналғанын байқауға болады. Бернуллі теңсіздігі $x=0$ кезінде, теңдікке айналатынын ескерсек, онда берілген теңдеудің түбірі $x=0$ болады.

Оқушылардың мектептегі математика курсы аясында танысатын материалдың ең көп бөлігі теңдеулер мен теңсіздіктерді шешуге қатысты. Тәжірибе көрсеткендей, алгебраның иррационал теңдеулер мен теңсіздіктерді шешуге арналған бөлімі күрделірек, өйткені бұл бөлімге өте аз көңіл бөлінеді [8]. Иррационал теңдеулерді шешу әдістері қазіргі уақытта оның күрделілігі мен материалдардың көлеміне ғана емес, сонымен қатар оқушыларды бірыңғай мемлекеттік емтиханға дайындау қажеттілігіне байланысты өзекті және пікірталас тақырыбына айналуға және иррационал теңдеулер емтихан материалының бір бөлігі болатыны сөзсіз. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін иррационал теңдеулерді шешу әдістерін үйретудің маңызы зор. Сондықтан оқушылардың осы әдістерді қолдана білу қабілетін ғана емес, сондай-ақ осындай теңдеулерді шешудің басқа ұқсас әдістерін де өз бетінше табуға көмектесетін әртүрлі жалпы шешу әдістерін қажет ететін теңдеулерді жиі ұсынған жөн. Сабақта иррационал теңдеулерді шешудің стандартты емес тәсілдерін қолдану оқу үлгерімінің ауқымын арттыруға көмектеседі, математикалық логика деңгейін жақсартады. Иррационал теңдеулерді шешудің дәстүрлі емес тәсілдерін меңгерген оқушылар қиындығы жоғары тапсырмаларды сәтті орындай алады және оқушыларға айтарлықтай көмек көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Астамбаева Ж.Қ. Математиканы оқыту әдістемесі: оқу-әдістемелік кешен. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2012. – 62 б.
- 2 Алпысов А.Қ. Математиканы оқыту әдістемесі: Оқу құралы. – Павлодар, 2012. – 151 б.
- 3 Паршина Т.Ю. О преодолении трудностей в обучении старшекласников решению иррациональных уравнений // *Modernscience*. – №9-2, 2019. – С. 198-203.
- 4 Жадраева Л.У. Дидактико-методические основы создания учебно-методического комплекса по математике для средней школы: дис. ... док. пед. наук. – Бишкек: КАО, 2015. – 207 с.
- 5 Гузаиров Г.М. Двойная подстановка в иррациональных уравнениях. *Мир. Науки, Культуры, образования*. № 5 (84) 2020. – С. 196-199.
- 6 Жұмалиева Л.Д. Орта мектепте математикалық есептерді шығаруды оқытудың әдістемелік негіздері: Философия докторы (PHD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2017. – 132 б.
- 7 Веретенникова О.Н. Об обобщении одного иррационального уравнения // *Математический вестник педвузов и университетов Волго-Вятского региона*. – №20, 2018. – С. 213-216.

8 Жумалиева Л.Д., Мураталиев Ж.С. Есептерді әртүрлі тәсілдермен шығарудың әдістемелік тұрғыдан тиімділігі // Хабаршы. Абай ат. ҚазҰПУ. «Жас ғалым. Ізденістер. Мәселелер. Зерттеулер» сериясы. – Алматы, 2016, №2(8). – Б 44-49.

ГРНТИ 52.47.01

ИСТОЧНИКИ НЕФТЯНОГО ЗАГРЯЗНЕНИЯ МИРОВОГО ОКЕАНА

Ю.С. Яковлева

*Студент, Восточно-Казахстанский университет им.С.Аманжолова,
г.Усть-Каменогорск.*

В статье выделяются основные источники загрязнения нефтью Мирового океана и последствия для окружающей среды при таком загрязнении, затрагивается проблема нефтедобычи в арктической зоне. При рассмотрении проблемы применялись методы анализа, синтеза, сравнения. В результате были выделены источники, создающие наибольшее загрязнение Мирового океана нефтью, а также предложены меры по снижению такого загрязнения.

Ключевые слова: экология, нефть, Мировой океан, загрязнение, окружающая среда.

Вода является источником жизни на земле. Загрязняя её, мы подвергаем человечество опасности и всю глобальную экосистему. Одним из самых опасных и распространённых источников загрязнения Мирового океана является нефть.

В современном мире нефть является не только одним из важнейших полезных ископаемых, использование которого во многом определяет развитие энергетики и, как следствие, других отраслей современной мировой экономики. Доступ к месторождениям нефти имеет также политическое значение – не случайно в последние десятилетия участились политические и даже военные конфликты, в основе которых лежит обеспечение доступа к этому ценному ресурсу.

Одна из главных опасностей для здоровья океана – нефть. Наибольшую опасность представляют нефтехимические разработки на континентальном шельфе. Аварии на таких объектах всегда представляют угрозу для водных объектов, животного мира, атмосферы и почвы. Ярким примером здесь служит недавняя авария на нефтяной платформе в Мексиканском заливе.

Тема исследования является очень актуальной, поскольку в мире активно ведутся разработки месторождений континентальных шельфов, в том числе и в Российской Федерации. Арктический континентальный шельф Российской Федерации также является богатым на залежи нефти. Но разработка этого шельфа не застрахована от возможных аварийных ситуаций. Исходя из этого, необходимо детально изучать такие крупные разливы нефти, как в

Мексиканском заливе. Это позволит в дальнейшем учесть возможные последствия, рассчитать риск, предотвратить возникновение аварийных ситуаций и усовершенствовать законодательство в сфере охраны окружающей среды.

Нефть включает в себя много различных веществ. Основными элементами нефти являются углерод и водород, также в ее состав входят азот, кислород и сера. Сырая нефть практически не используется, она идет на переработку. Чаще всего из нефти получают топливо, различных видов: бензин, керосин, дизель, мазут и масла. Также в результате переработки нефтепродуктов получают сложные полимерные соединения, которые например, используются при производстве пластика. Также из нефти получают ароматические углеводороды, которые используют в химической промышленности при производстве косметики, лекарственных средств, различных добавок.

Таким образом, нефть используется практически во всех сферах жизни человечества. Важность нефти и нефтепродуктов толкает человечество на поиски и разработки новых месторождений. А нефтяными месторождениями богата как суша, так и океан.

Нефть и нефтепродукты являются наиболее распространенными загрязняющими веществами в Мировом океане. Можно выделить несколько путей поступления нефти и ее продуктов в океан:

- 1) сбросы в море промывочных, балластных и льяльных вод с судов;
- 2) сбросы в портах и припортовых акваториях, включая потери при загрузке бункеров наливных судов;
- 3) сброс промышленных отходов и сточных вод;
- 4) ливневые стоки;
- 5) катастрофы судов и буровых установок в море;
- 6) бурение на шельфах;
- 7) атмосферные выпадения;
- 8) вынос речным стоком во всем многообразии форм.

Поверхностные стоки с различных территорий, в первую очередь промышленных, автодорожных, портовых, содержат нефтепродукты, такие как бензин, керосин, топливные и смазочные масла, а также различные соединения: бензол, толуол, ксилолы, жирные кислоты, фенолы, глицериды, стероиды, пестициды и металлоорганические соединения. Перечисленные соединения составляют около 90% и выше от суммарного количества всех органических примесей.

Наибольшую опасность загрязнения океана нефтью представляют разливы при бурении скважин в шельфовой зоне. В настоящее время ведутся разработки по добычи нефти в Арктике.

Бурение в Арктике, особенно на шельфе, крайне опасно: в мире не существует успешных практик по ликвидации нефтяных разливов в ледовых условиях. Уже при 10 % покрытия акватории льдами, механические средства сбора становятся неэффективными. Экстремально низкие температуры

приводят к загустеванию нефти, что затрудняет работу насосов и других механических, которые используются для ликвидации разливов. Также при проливах нефти используют метод ее сжигания. Однако из-за удаленности платформы такой метод затруднителен, поскольку необходимое оборудование должно быть доставлено к месту разлива в течение 50 часов, в противном случае разлитая нефть будет непригодна для сжигания.

Таким образом, до начала разработки месторождений на континентальном шельфе в Арктике необходимо создать систему предупреждения возможных аварий, а также разработать механизмы и технологии для ликвидации возможных утечек.

Больше всего нефти поступает в океан в результате проливов во время ее транспортировки из районов добычи к потребителям. Утечки происходят из-за аварийных ситуаций, слива промывочных и балластных вод. Часто в целях экономии, большей выгоды транспортные компании пренебрегают правилами безопасности, что приводит к аварийным ситуациям.

Примерные объемы ежегодного загрязнения мирового океана нефтью:

- 0,1 млн. т.н. – незначительные утечки;
- 2,0 млн. т. – с бытовыми и ливневыми стоками, попадающими в реки и далее в моря;
- 0,5 млн. т. – промышленные стоки.

Попадая в океан, нефть растекается в виде пленки, которая меняет свой цвет в зависимости от толщины, чем больше толщина пленки, тем темнее ее окраска и заметнее радужные разводы.

О степени загрязнения Мирового океана можно сделать вывод, проанализировав карту распределения нефтяных пятен.

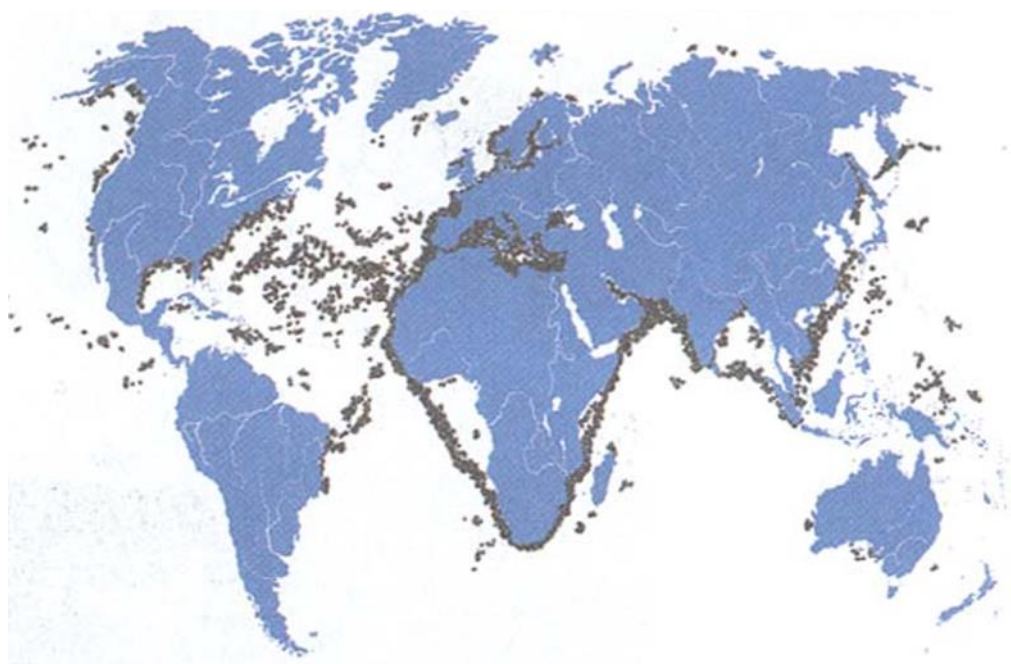

Рис. 1. Распределение нефтяного загрязнения в Мировом океане.

Наиболее загрязненной является акватория Атлантического океана. Это объясняется тем, что основные поставки нефти осуществляются от континентов Северной и Южной Америки к Европе. Как показывает анализ карты (Рис. 1), нефтяная пленка покрывает значительную часть Атлантического океана, главным образом центральную часть, между Центральной Америкой, Европой и Африкой.

Наибольшее загрязнение океана нефтью происходит из-за аварий на буровых платформах и аварий танкеров, перевозящих нефть. В качестве примера можно привести аварию на буровой платформе «Браво» в 1977 г., которая произошла в центральной части Северного моря. Тогда в море попало 13 тысяч тонн нефти, из которых было собрано только 750 т.

В 1978 г. недалеко от побережья Бретани произошла авария либерийского супертанкера «Амосо Cadis», в результате чего в море вылилось более 200 т. тонн сырой нефти и мазута. Ущерб был нанесен не только флоре и фауне моря, но и рыбному и устричному промыслу.

Крупнейшей аварией стал взрыв на нефтяной платформе в Мексиканском заливе в 2010 г, когда в океан попало около 5 миллионов баррелей нефти.

Также следует отметить, что кроме аварийных ситуаций большое количество нефти попадает в океан при выносе реками. Большой частью загрязнены устья рек, в частности в районе портов, а также в местах протекания рек через месторождения нефти.

Еще один источник загрязнения Мирового океана – перенос воздушными потоками микроскопических капель бензина, керосина и других легких фракций нефти. Даже если суда не перевозят нефть, все равно вода загрязняется мазутом и дизельным топливом.

Однако больше нефти поступает через воздушные потоки в результате горения нефти и нефтепродуктов. Здесь возможны два варианта: сжигание нефти и нефтепродуктов в печах и возгорание в результате аварии. При горении нефти и ее продуктов в атмосферу поступают такие вредные вещества как азота диоксид, ангидрит сернистый, бенз/а/пирен, сажа, сероводород и углерода оксид. В атмосфере такие вещества смешиваются с микрочастицами влаги и выпадают на землю в виде осадков, в том числе попадая в водные объекты.

В результате пожара при аварии и в первую очередь при взрыве на объектах, связанных с нефтепродуктами, кроме указанных загрязняющих веществ могут поступать в атмосферу и частицы самих нефтепродуктов (бензин, дизель, мазут). В частности, в процессе эксплуатации нефтяных и газонефтяных скважин на поверхность земли могут вырываться напорные струи в виде фонтанов, которые нередко становятся пожарами. Условно фонтаны подразделяются на газовые (содержащие газа 95-100 %), нефтяные (содержащие нефти более 50 %, а газа меньше 50 %), газонефтяные (содержащие газа более 50 %, нефти меньше 50 %).

При взрывах нефтесодержащих емкостей частицы нефти и ее продуктов могут выбрасываться на значительное расстояние от места аварии. Так, к

примеру, в соответствии с Методикой расчета выбросов вредных веществ в атмосферу при свободном горении нефти и нефтепродуктов, а также Временным методическим руководством по оценке экологического риска деятельности нефтебаз и автозаправочных станций радиус выброса частиц составляет до восьми диаметров емкости во все стороны. Таким образом, при взрыве емкости диаметром в 30м:

$R = 16 \cdot 30 \cdot \sqrt{0.08 \cdot 1800 / 41} = 899,2$, м – зона теплового воздействия при пожаре с выбросом горячей жидкости.

Отсюда следует, что при пожарах и взрывах на нефтесодержащих объектах есть риск попадания частиц нефти и ее продуктов в ближайший водный объект, в том числе морскую акваторию.

Нефть загрязняет не только поверхность воды, но и проникает на глубину. Нефть распределяется в толще воды в зависимости от ее плотности, содержания парафина и асфальтенов. Так более тяжелыми будут нефтяные марки Arabian Super Light (Саудовская Аравия) и Merey (Венесуэла), а более легкой будет нефть марки Brent (Россия). Кроме того, в состав воды (как морской, так и речной) входят взвешенные вещества, которые могут вступать в соединение с частицами нефти, что приведет к оседанию таких частиц на дно. Наличие взвешенных частиц, в первую очередь песчаных, увеличивается с приближением прибрежной зоны, таким образом, больше частиц нефти оседает именно вблизи побережья. А в случае возгорания нефтяного пролива образуются частицы горения, и некоторые из них обладают большим коэффициентом оседания, например сажа. Учитывая этот фактор, не рекомендуется использовать песок для сбора пролитой нефти в акватории. Такой способ сбора нефти применим только на суше.

Нефть загрязняет не только поверхность воды, но и проникает на глубину. Таким образом, вредному воздействию подвергаются организмы, живущие от поверхности до дна водного объекта.

Моллюски и зоопланктон способствуют очищению воды от нефти. Однако, поскольку они не переваривают нефть, а лишь переносят её, то большого плюса это не приносит. Моллюсками и зоопланктоном питаются другие животные. Они тоже отравляют свой организм. И таким образом нефть переходит по трофической цепочке к другим видам животных, даже если они находились не вблизи места разлива.

Для водных организмов нефть смертельно опасна даже в минимальных количествах. Осевшие на дно тяжелые фракции (наподобие мазута, битума) губят бентосные сообщества, а местами, например, в акваториях крупных портов, они образуют на дне сплошную корку, напоминающую асфальт. Жизнь в таких условиях невозможна.

Даже при небольшой утечке нефти на поверхности воды образуется тонкая нефтяная пленка. Она препятствует проникновению солнечного света и воздуха в толщу воды, тем самым затрудняя поступление кислорода в воду, вызывая гибель планктона и других организмов. Не исключена и гибель

взрослых рыб в результате отравления растворенной нефтью, либо их вынужденные миграции из района катастрофы.

Сырая нефть и нефтепродукты отличаются разнообразием токсичного воздействия на разные виды рыб. Концентрация 0.5 миллионной доли или менее нефти в воде способна привести к гибели форели. Почти летальный эффект нефть оказывает на сердце, изменяет дыхание, увеличивает печень, замедляет рост, разрушает плавники, приводит к различным биологическим и клеточным изменениям, влияет на поведение живого организма.

Нефтяное загрязнение вод Каспийского моря.

Запасы нефти в Каспийском регионе превышают 5 млрд т. В связи с введением в эксплуатацию новых месторождений увеличивается нагрузка на экосистему Каспия. Опасными компонентами загрязнения вод Каспийского моря прежде всего являются нефтепродукты и фенолы. Высокая концентрация нефтепродуктов в морской воде отмечается во всей ее толще, особенно в верхнем слое воды. Вокруг морских буровых платформ, находящихся в средней части Каспийского моря установлены следы нефти на площади превышающей 800 км.

Вредные вещества, выделяемые при добыче и переработке нефти, распределяются примерно 70% выбросы в атмосферу, 20% к источникам воды и 5% поступает в грунт. По оценкам экспертов 3,5% добываемой нефти теряются в нефтепромыслах.

В северной части моря основными источниками загрязнения воды нефтепродуктами являются судоходство, нефтепромыслы и речной сток. Увеличение судоходства является угрозой экологической безопасности, если оно не сопряжено с мерами по предотвращению загрязнения моря с судов, снижению риска аварий и столкновений, а также ограничению движения судов в уязвимых районах. Уровень защищенности морских экосистем Каспия от негативного воздействия судоходства очень низок. Восточная часть Северного Каспия подвержена загрязнению нефтью, вызванному ее утечкой во время штормовых нагонов с прибрежных нефтяных месторождений, а также аварийными разливами при бурении и транспортировке нефти. Степень загрязнения моря, связанного с затоплением нефтяных месторождений при подъеме уровня моря, в настоящее время трудно оценить. Законсервированные скважины в основном затампонированы, однако некоторые из них продолжают выделять в окружающую среду газ, нефть и пластовые воды, насыщенные загрязняющими веществами. Следует ожидать, что эта проблема будет обостряться по мере дальнейшего подъема уровня моря и разрушения под действием коррозии металлических конструкций. Загрязнение акваторий в зоне островов Бакинского и Апшеронского архипелага сегодня достигает более 8000 ПДК. Эти районы полностью потеряны для рыбного хозяйства. Нефтяное загрязнение на большей части Северного Каспия сегодня составляет 1-6 ПДК. В приустьевых участках Волги и Урала, в районе Тенгизского месторождения оно доходит до 10-20 ПДК.

Выводы.

1) Нефть является опасным загрязнителем Мирового океана. Существует множество источников её поступления в океан. Наибольшее загрязнение нефти происходит из-за аварийных ситуаций при ее добыче и транспортировке, вынос нефтепродуктов реками, поверхностный сток промышленных территорий. Это создает глобальную экологическую проблему. Здесь задействованы десятки государств;

2) Поскольку нефть является необходимым элементом развития техники и технологий, она применяется практически во всех сферах жизнедеятельности человека, отказаться от её добычи невозможно. Однако поскольку нефть губительна для животных и растений, а загрязненная ей вода опасна для человека, необходимо снижать её содержание в Мировом океане, разрабатывать новые безопасные технологии по ее добыче и ликвидации проливов, а также строго следить за выполнением требований по добыче и транспортировке.

Литература

- 1 Кузнецов А.Н., Федоров Ю.А. Нефтяное загрязнение в водных экосистемах. – Саарбрюкен: Lambert academic publishing, 2011.
- 2 Глазов М. Здоровье океана. – М.: Норма, 2005. – С. 156.
- 3 Романов В. Прикладные аспекты аварийных выбросов в атмосферу. – М.; Физматкнига, 2006. – С.176.
- 4 Судо М.М., Судо Р.М. Нефть и углеводородные газы в современном мире. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 256 с.
- 5 Географо-этнографический справочник.
- 6 Информационное агентство ИТАР-ТАСС. Авария на нефтяной платформе «Дипуотер хорайзон» в Мексиканском заливе.
- 7 Информационное агентство РиаНовости. Экологические последствия разлива нефти в Мексиканском заливе.
- 8 Общественная экологическая организация Гринпис.
- 9 Поведение морских разливов нефти. Технический информационный документ.
- 10 Экологический центр «Экосистема». Раздел: Химическое загрязнение среды промышленностью.

ҒТАМР 27.01.45

КВАДРАТТЫҚ ФУНКЦИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Ә.А. Құлмағанбет, Ж.Х. Жунусова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Математика дамыған сайын графикалық әдістің адам өмірінің әртүрлі салаларына енуі артып келеді. Атап айтқанда, функционалдық тәуелділіктерді пайдалану және графиктерді құру экономикада кеңінен қолданылады. Есептеу техникасының дамуымен, оның керемет графикалық құралдарымен және операциялардың жоғары жылдамдығымен функциялардың графиктерімен жұмыс әлдеқайда қызықты, көрнекі, қызықты болады. Бұл мақалада оқушыға білімді жүйелі меңгертуде тиімді болып отырған квадраттық функцияны оқыту әдістемесі берілген. Квадраттық функция ұғымын түсіну және зерттеу үшін не қажет екендігі туралы шолу қарастырылған.

Түйін сөздер: функция, квадраттық функция, график, координата, координаталық жазықтық, осьтік симметрия.

Квадраттық функцияны зерттеу санды квадраттау әрекетімен байланысты $y = x^2$ функциясынан басталады. $y = x^2$ функцияның графигі координаттары кестеге енгізілген көптеген нүктелер бойынша құрылады. Графиктің координаттардың басталуына жақын қалай әрекет ететінін бақылау керек, ол үшін $(-1, 1)$ сегментіндегі функцияның тағы бірнеше мәндерін таңдау керек. Нүктелерді координаталық жазықтыққа қойып, байланыстырғаннан кейін оларды оқушылар кейбір тегіс қисық сызықты – параболаны анықтайды. Бұл жағдайда оқушылардың назарын графиктің ординаталар осінің жоғары және оң және сол жағында шексіз жалғасатындығына аудару керек.

Формулаға, мәндер кестесіне және графикке сүйене отырып, оқушылар мұғаліммен бірге функция мен графиктің қасиеттерін тұжырымдайды, сонымен қатар оларға негіздеме береді.

Кесте 1. $y = x^2$ функциясының қасиеті мен оның графигі.

№	$y = x^2$ функциясының қасиеті	Графиктің қасиеттері (парабола)
1	Егер $x = 0$ онда $y = 0$	$O(0;0)$ нүктесі графикке жатады, оны параболаның шыңы деп атайды
2	Егер $x \neq 0$ онда $y > 0$	$O(0;0)$ нүктесінен басқа графиктің барлық нүктелері абсцисса осінен жоғары орналасқан

3	Қарама-қарсы x мәндері бірдей y мәніне сәйкес келеді	График ординат осіне – парабола осіне қатысты симметриялы.
4	$x \geq 0$ кезінде функция өседі, $x \leq 0$ кезінде функция кемиді.	График $x \geq 0$ кезінде жоғары көтеріледі, $x \leq 0$ кезінде төмен түседі.
5	$x = 0$ кезінде функция нөлге тең ең кіші мәнді алады	$O(0;0)$ нүктесі графиктің ең төменгі нүктесі болып табылады

«Квадраттық функция және оның графигі» тақырыбы « $y = ax^2$ функциясы, оның графигі және қасиеттері», « $y = ax^2 + n$ және $y = a(x - m)^2$ функцияларының графиктері», «квадраттық функцияның графигін құру» үш байланысты элементтерден тұрады. Бұл тармақтарда функция мысалында $y = x^2$ функциялар графигінің қарапайым түрлендірулері қарастырылады: абсцисса осіне созылу және қысу, абсцисса осіне қатысты осьтік симметрия, координаталық осьтер бойымен параллель көшіру.

« $y = ax^2$ функциясы, оның графигі және қасиеттері» тармағында $y = x^2$ функциясының графигі арқылы $y = ax^2$ функциясының графигін қалай құруға болатындығы көрсетілген. Берілген функцияның қасиеттері $a > 0$ және $a < 0$ кезінде тұжырымдалған және ішінара дәлелденген.

Бұл функцияны зерттеу қажеттілігін көрсету үшін бірнеше тапсырмалардың мысалын қолданған жөн деп саналады. Мысалы,

- ортаның, дененің (ұшақтың, сүңгуір қайықтың) қозғалысына кедергісі оның жылдамдығының квадратына пропорционалды;
- дененің біркелкі жеделдетілген (баяулаған) қозғалыста жүріп өткен жолы уақыт квадратына пропорционалды;
- шеңбердің ауданы радиустың квадратына пропорционалды.

Содан кейін функциялардың графигін құруды бастау керек: $y = 2x^2$, $y = \frac{1}{2}x^2$, $y = -\frac{1}{2}x^2$. Ол үшін білім алушылар осы функциялардың мәндерінің кестелерін жасайды, алынған нүктелерді құрастырады және оларды тегіс сызықпен байланыстырады. Осыдан кейін оқушылар келесі тұжырымдарға келеді:

1) $y = ax^2$ функцияның графигін $y = x^2$ параболадан алуға болады, егер $a > 1$ болса, x осінен a есе созылу арқылы, және егер $0 < a < 1$ болса, x осіне $\frac{1}{a}$ есе қысу арқылы жасалады.

2) $y = ax^2$ және $y = -ax^2$ функциялардың графиктері ($a \neq 0$ кезінде) x осіне қатысты симметриялы.

Оқушылар параболаның тік дәрежесі a коэффициентінің шамасына байланысты екенін білуі керек. Әрі қарай, $a > 0$ және $a < 0$ кезінде $y = ax^2$ функциясының қасиеттері тұжырымдалады. Нәтиже 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 2. $y = ax^2$ функциясының қасиеті.

№	Қасиеттері	$y = ax^2 (a > 0)$	$y = ax^2 (a < 0)$
1	Функцияны анықтау аймағы	$(-\infty; +\infty)$ яғни, барлық сандық сызықта	
2	Функция белгісі	$x = 0$ кезінде $y = 0$; $x \neq 0$ кезінде $y > 0$	$x = 0$ кезінде $y = 0$; $x \neq 0$ кезінде $y < 0$
3	Үздіксіздік	үздіксіз функция	
4	Функцияның ең үлкен және ең кіші мәндері	$y_{\text{ең кіші}} = 0 (x = 0)$ $y_{\text{ең үлк}} \text{ мәні болмайды}$	$y_{\text{ең үлк}} = 0 (x = 0)$ $y_{\text{ең кіші}} \text{ мәні болмайды}$
5	Өсу және кему аралықтары	$x \geq 0$ кезінде артады, $x \leq 0$ кезінде азаяды	$x \leq 0$ кезінде артады, $x \geq 0$ кезінде азаяды
6	Шектілігі	төменнен шектелген	жоғарыдан шектелген
7	Мәндер аймағы	$[0; +\infty)$	$(-\infty; 0]$
8	Дөңестігі	дөңес төмен	дөңес жоғары
9	Жұп-тақтылығы	жұп функция	

$y = ax^2 + n$ және $y = a(x - m)^2$ квадраттық функциясының басқа екі ерекше жағдайын қарастырамыз, мұнда басты назар графикке аударылады және берілген функциялардың қасиеттері көлеңкеде қалады. Салыстыру үшін $y = ax^2$ функциясын аламыз. Барлық пайымдаулар функциялардың нақты мысалдарында жүзеге асырылады. Бірінші жағдайда $y = 2x^2, y = 2x^2 + 2, y = 2x^2 - 2$ екіншісіне $y = 2x^2, y = 2(x - 2)^2, y = 2(x + 2)^2$ функцияларын қарастырамыз. Құрастырылған функция мәндерінің кестелері мен сәйкес графиктерді салыстыра отырып, оқушылар келесі қорытындыға келеді:

- $y = ax^2 + n$ функциясының графигі парабола болып табылады, оны $y = ax^2$ функциясының графигінен y осі бойымен егер $n > 0$ болса n бірлікке жоғары, егер $n < 0$ болса, n бірлікке төменнен параллель тасымалдау арқылы алуға болады;

- $y = a(x - m)^2$ функциясының графигі-бұл $y = ax^2$ функциясының графигінен алуға болатын парабола x осі бойымен $m > 0$ кезінде m бірлігіне оңға, $m < 0$ кезінде m бірліктеріне солға параллель тасымалдаймыз.

«Квадраттық функцияның графигі» $y = ax^2 + bx + c$ кез-келген квадраттық функцияны $y = ax - m^2 + n$ түрінде ұсынуға болатындығын көрсетеді.

$ax^2 + bx + c$ үшмүшесінен биномның квадратын бөліп алайық:

$$\begin{aligned} ax^2 + bx + c &= ax^2 + \frac{b}{a}x + \frac{c}{a} = ax^2 + 2x \cdot \frac{b}{2a} + \frac{b^2}{4a^2} - \frac{b^2}{4a^2} + \frac{c}{a} = \\ &= ax + \frac{b^2}{2a} - \frac{b^2 - 4ac}{4a^2} = ax + \frac{b^2}{2a} - \frac{b^2 - 4ac}{4a} \end{aligned}$$

$$\text{Біз } y = ax - m^2 + n \text{ түрінің формуласын алдық, мұндағы } m = -\frac{b}{2a}, \\ n = -\frac{b^2-4ac}{4a}.$$

Сонымен, функция графигі $y = ax^2 + bx + c$ парабола бар, оны $y = ax^2$ функциясының графигінен екі параллель көшіру арқылы алуға болады – x осі бойымен және y осі бойымен жылжыту. Демек, $y = ax^2 + bx + c$ функциясының графигі парабола болып табылады, оның төбесі $(m;n)$, мұндағы $m = -\frac{b}{2a}, n = -\frac{b^2-4ac}{4a}$. Сондай-ақ, параболаның симметрия осі y осіне параллель $x=m$ түзу екенін атап өтеміз.

Квадраттық функцияның графигін құрудың келесі алгоритмін келтіреміз: 1) параболаның төбесінің координаттарын тауып, оны координаталық жазықтықта белгілеу; 2) параболаға жататын тағы бірнеше нүкте салу; 3) белгіленген нүктелерді тегіс сызықпен қосу.

Параболаны құру үшін x абсцисса осын парабола осіне қатысты симметриялы түрде таңдаған жөн. Функцияның нөлдерін және параболаның y осімен қиылысу нүктесін табу керек.

Оқушыларға егер x_1 және x_2 $y = ax^2 + bx + c$ функциясының нөлдері және $(m;n)$ параболаның жоғарғы жағындағы координаттар болса, онда формулалар дұрыс екенін дәлелдеуге болады.

$$m = \frac{x_1+x_2}{2}, x_1 = m - \frac{\bar{n}}{a}, x_2 = m + \frac{\bar{n}}{a}.$$

Оқушыларға егер парабола $y = a(x - x_1)(x - x_2)$ түрінің теңдеуімен берілсе, онда парабола төбесінің абсциссасын $m = \frac{x_1+x_2}{2}$ формуласы бойынша табу ыңғайлы екенін көрсету қажет.

А.Г. Мордкович $y = ax^2 + bx + c$ параболаны құрудың келесі алгоритмін ұсынады:

1) парабола төбесінің координаттарын табу, координаталық жазықтықта сәйкес нүкте жасау, парабола осін сызу;

2) осьте парабола осіне қатысты симметриялы екі нүктені белгілеп (көбінесе осындай нүктелердің бірі ретінде $x=0$ нүктесін алу), осы нүктелердегі функцияның мәндерін табу; координаталық жазықтықта сәйкес нүктелерді құру;

3) алынған үш нүкте арқылы параболаны жүргізу (қажет болған жағдайда парабола осіне қатысты симметриялы тағы бірнеше нүкте алынып, параболаны бес нүктеге салу).

Есеп 1. $f(x) = \begin{cases} x^2 - 1, & \text{егер } x > 0 \\ 5, & \text{егер } x \leq 0 \end{cases}$ функциясы берілген. Аргументтің мәні

үшін осы функцияның мәнін табыңыз: -3; -2; 0; 0,1; 5.

Оқушылар үшін негізгі қиындық-берілген аргумент мәндерін қай формулаға ауыстыру керектігін анықтау. Сондықтан алдымен оқушыларға

функцияның мәні $y = x^2 - 1$ формуласымен есептелетін бірнеше x мәндерін алуға және алынған x мәндерінің кез-келгені үшін функцияның мәнін табуға кеңес беру қажет. Содан кейін оқушыларға функцияның мәні 5 болатын бірнеше x мәндерін алуға рұқсат етіңіз.

Берілген сандардың әрқайсысы үшін оның қай аралыққа жататынын және қандай формула бойынша есептеу керек екенін анықтау керек (демек $-3 \leq 0$, $f(-3) = 5$ және т.б.).

Есеп 2. $f(x) = \begin{cases} x^2 - 6, & \text{егер } x \geq 3 \\ 6 - x^2, & \text{егер } x < 3 \end{cases}$ функциясы берілген. Аргумент мәні

бойынша осы функцияның мәнін табыңыз:

а) $\sqrt{3}; \sqrt{7}; \sqrt{10};$

б) $2 - \sqrt{3}; \frac{1}{\sqrt{3}}; 2\sqrt{3}$

б) $2 - \sqrt{3} < 3, f(2 - \sqrt{3}) = 6 - (2 - \sqrt{3})^2 = 6 - (7 - 4\sqrt{3}) = 4\sqrt{3} - 1$

$$\frac{1}{\sqrt{3}} < 3, f\left(\frac{1}{\sqrt{3}}\right) = 6 - \left(\frac{1}{\sqrt{3}}\right)^2 = 5\frac{2}{3}$$

$$2\sqrt{3} \geq 3, f(2\sqrt{3}) = (2\sqrt{3})^2 - 6 = 6$$

Есеп 3. $f(x) = x - 3, g(x) = \sqrt{x}$ болсын.

а) $f(4) - g(4)$

б) $f(g(100))$ табыңыз.

б) тармағында оқушылар іс жүзінде күрделі функциямен танысады. $f(g(100))$ сияқты жазбаның мағынасын түсіну үшін оны мұқият оқып шығу керек, атап айтқанда: $g(100)$ аргумент мәніндегі f функциясының мәні. Енді берілген өрнектің мағынасын қалай табуға болатыны анық: $g(100) = \sqrt{100} = 10, f(10) = 10 - 3 = 7$.

Элементті зерттеу нәтижесінде оқушылар функционалды терминологияны (функция, аргумент, функцияны анықталу аймағы) түсініп, дұрыс қолдануы керек, символдық тілді ($f(x) = x^2 + 4$) қолдана отырып функционалдық қатынастарды жазуы керек. Қарапайым жағдайларда формуламен шамалар арасындағы байланысты білдіру, формула бойынша берілген аргументке сәйкес функцияның мәнін және функцияның берілген мәніне сәйкес келетін аргументті табуы керек.

Есеп 4. Дөңес көпбұрыштың p диагональдарының саны оның n қабырғалары санының функциясы болып табылады. Бұл функцияны формуламен табыңыз. Оның анықталу аймағы қандай? n аргументі мен p функциясының кейбір мәндері берілген кестені толтырыңыз:

Кесте 3.

p	5		10	
n		14		54

Алынған нәтижелерді геометриялық тілде түсіндіру қажет. Бұл тапсырмада оқушылардан геометрияда үйренген кейбір білімдерін қолдану талап етіледі.

Әрқайсысы n төбесі диагональмен көпбұрыштың екі көршісінен басқа барлық басқа төбелерімен, яғни $(n - 3)$ төбелерімен байланысады.

n -ді $(n-3)$ көбейте отырып, біз көпбұрыштың диагональдарының екі еселенген санын аламыз (өйткені осы санау әдісімен әрбір диагональ екі рет есептеледі). Көпбұрыштың диагональдарының санын алу үшін бұл өнімді 2-ге бөлу керек. Біз көпбұрыштың диагональдарының санын оның қабырғаларының саны арқылы білдіретін формуланы аламыз: $p = \frac{n(n-3)}{2}$

Функцияны анықтау аймағы: n -натурал сан, $n \geq 4$.

Осылайша, негізгі мектептегі квадраттық функцияны зерттеу кезең-кезеңімен жүзеге асырылады. Негізгі мақсат-квадраттық функцияның графигін құру және графиктің көмегімен осы функцияның қасиеттерін тізімдеу қабілетін дамыту. Квадраттық функцияға когнитивті қызығушылық тудыру үшін мұғалімге бірнеше тапсырмалардың мысалында оқушыларға осы функцияны үйрену қажеттілігін көрсету ұсынылады. Квадраттық функцияның графигін әр түрлі тәсілдермен құрған жөн: түрлендірулерді қолдану немесе алгоритм бойынша құру. Квадраттық функцияны оқыту кезінде оқушыларға формулаға кіретін коэффициент белгілеріне және дискриминант белгісіне байланысты координаталық жазықтықта параболаның орналасуының жалпы жағдайларын көрсету қажет.

Әдебиеттер тізімі

1 Епифанова, Н.М. Методика обучения алгебре основной школы: учебно-методическое пособие. – Ярославль: изд-во ЯГПУ имени К.Д. Ушинского, 2006. – 83 с.

2 Әбілқасымова А.Е., Тұяқов Е.А. Жалпы білім беретін мектепте математикалық есептерді шығаруды оқытудың әдістемелік негіздері. – Алматы: Мектеп, 2019. – 340 б.

3 Алпысов А.Қ. Математиканы оқыту әдістемесі: Оқу құралы. – Павлодар, 2012. – 151 б.

4 Мордкович А.Г. Алгебра. 8 класс. В 2 ч. Ч. 2: задачник для учащихся общеобразовательных учреждений. – 12-е изд., испр. и доп. – М.: Мнемозина, 2010. – 271 с.

5 Лященко Е.И. Изучение функций в курсе математики восьмилетней школы. – Минск: Научно-исследовательский институт педагогики министерства просвещения БССР, 1970. – 176 с.

6 Суворова С.Б. Методические указания к теме «Квадратичная функция» // Математика в школе. – 2002. – № 9. – С. 12-28.

ҒТАМР 34.33.33.

ҚАПШАҒАЙ СУҚОЙМАСЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ҚЫТАЙ КОМПЛЕКСІ БАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРАЛУЫ

Г.М. Аблайсанова

А.ш.ғ.м., ихтиология зертханасының аға ғылыми қызметкері, «Балық шаруашылығы ғылыми-өндірістік орталығы» ЖШС, Алматы қ.

Е.Т. Сансызбаев

А.ш.ғ.м., ихтиология зертханасының меңгерушісі, «Балық шаруашылығы ғылыми-өндірістік орталығы» ЖШС, Алматы қ.

Э.Б. Қожабаева

Б.ғ.к., биоалуантүрлілік және биоресурстар кафедрасының аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

С.А. Кенесары

Биоалуантүрлілік және биоресурстар кафедрасының магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Мақалада Қапшағай суқоймасында таралған бөгде түрге жататын кәсіптік маңызы жоқ балықтар туралы мәліметтер берілген. Жұмыстың негізгі мақсаты суқоймаға енген бөгде балықтардың түрін, негізгі биологиялық көрсеткіштерін, таралуын және кездесу жиілігін анықтау болып табылады. Суқоймаға енген бөгде балық түрлерін зерттеу олардың суқойма ихтиофаунасына таралуын және тигізетін әсерін анықтауға мүмкіндік береді.

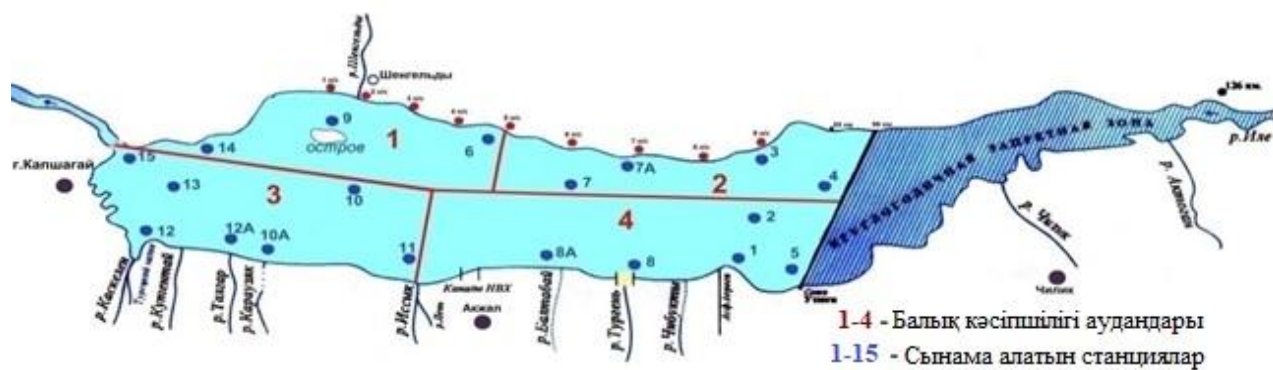
Зерттеу Қазақстан Республикасы Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігімен қаржыландырылады/қаржыландырылған (Грант № BR10264205).

Түйін сөздер: балықтардың шоғырлануы, таралуы, бөгде түрдегі балықтар, кездейсоқ жерсінгендер, кездесу жиілігі, қорек, суқойма, сүзгі ау.

Ғалымдардың зерттеу нәтижелері бойынша Қазақстанда балықтың 156 түрі тіршілік етеді. Балықтардың түрлік құрамын абориген балықтар, арнайы жерсіндірілген балықтар мен өлкеге жат, кездейсоқ енген бөгде түрге жататын балықтар құрайды. Еліміздің суайдындарына бөгде балықтар трансшекаралық суайдындар арқылы немесе суайдындарға өсімдікпен қоректенетін балықтарды (ақ амур, ақ дөңмандай) жерсіндіру барысында кездейсоқ енген. Трансшекаралық суайдындардың біріне Іле өзені мен Қапшағай суқоймасын жатқызуға болады. Іле өзеніне салынған Қапшағай суқоймасы 1970 ж. сумен толтырылды. Қапшағай суқоймасы құрылғаннан кейінгі зерттеу жұмыстарын

Киров атындағы (қазіргі әл-Фараби атындағы) Қазақ мемлекеттік университетінің оқытушы-ғалымдары, биология ғылымдарының кандидаттары Митрофанов В.П., Бәйімбетов Ә.А., Дукравец Г.М. жүргізген [1,2,3]. Зерттеу нәтижелері бойынша кәсіптік маңызы жоқ балықтардың 8 түрі тіршілік ететіні анықталды. Олар: теңбіл талма-балық, біртүсті талма-балық, амур шабағы, амур жалған теңге балығы, қырлықұрсақ, ротан және қытай бұзаубас балығы. Аталған балықтардың алғашқы екі түрі аборигендік, ал қалған түрлер «қытай кешеніне» жататын кездейсоқ енген балықтар болды. Бұл балықтар Балқаш-Іле суалабына 50 жылдың аяғы 60 жылдардың басында Амур бассейнінен (ҚХР аймағынан) Қазақстан суқоймаларына өсімдікпен қоректенетін балықтарды (ақ амур, ақ дөңмаңдай) жерсіндіру барысында кездейсоқ енген [4]. Кеңестік республикалардағы суқоймалар мен тоғандық шаруашылықтарға өсімдікпен қоректенетін балықтарды интродукциялау нәтижесі жергілікті ихтиофаунаның құнсыз, кәсіптік маңызы жоқ қытай кешеніндегі балық түрлерімен толысуына әкеліп соқты. Қазіргі таңда бөгде балық түрлері республикамыздың көптеген суқоймаларына және тоған шаруашылықтарына кеңінен тараған. Бұл балықтар көптеген жағдайда балық шабақтарымен бірге суқойманың таяз сулы жағалауларында тіршілік етеді. Себебі, суайдынның жағалауында су тез жылиды, суқоймадағы балық шабақтарының жайылымында маңызды рөл атқаратын макрофит, фито және зоопланктон дамиды.

Материалдармен әдістер. Қапшағай суқоймасында ғылыми-зерттеу жұмыстары 2022 жылы шілде-тамыз айларында жүргізілді (сурет 1). Кәсіптік маңызы жоқ балықтар мен кәсіптік маңызы бар балықтардың шабақтары суқойма жағалауынан және суқоймаға құятын өзендердің сағаларынан ауланды. Аулауға ұзындығы 6 м, қанатының көзі 5 мм, қалташасының ау көзі 3 мм болатын шабақтық сүзгі ау қолданылды. Жалпы саны 12 сынама алынды (4, 5, 7, 9-насосық станциялардан, 1,5,14 станциялардан және Қаскелең, Көтентай, Талғар өзендерінің құярлықтарынан, УШӨШ каналынан). Оның ішінде кәсіптік маңызы жоқ бөгде балықтар 6 станциядан кездесті. Ауланған балықтар 4% формалинге салынды және зертханада биологиялық талдауы жасалды. Талдауға МБС 10 бинокюльяры, торсиондық таразы, штангенциркуль қолданылды. Материалды жинау және өңдеу жұмыстары И.П. Правдиннің әдісімен, балық түрлерін анықтау үшін *Fish Base*, *Frose R.* and *Paulo D* ақпараттық – іздеу жүйесі, Ә.А.Бәйімбетов, Г.М.Дукравец және басқалары бойынша анықталды [5,6,7,8], қауымдастықтардың алуантүрлілігін бағалау үшін келесі көрсеткіштер қолданылды: S – қауымдастықтағы түрлердің жалпы саны, D – Симпсонның алуантүрлілік индексі, E – Симпсон бойынша бөлудің біркелкілігі, H – Шеннон индексі, J – Шеннон бойынша бөлудің біркелкілігі.

Сурет 1. Қапшағай суқоймасы және сынама алынған аудандар.

Зерттеу нәтижелері және талқылау. Зерттеу жүргізу кезінде алынған нәтижелер бойынша Қапшағай суқоймасында қытай комплексіне жататын балықтардан амур шабағы, медака, жалған теңге балық, қытай қоңқақ мұрынды бұзаубас балық, элеотрис, кекіре кездеседі (кесте 1). Ал 2022 ж. зерттеу жүргізу кезінде аулауда аталған балықтардың 4 түрі ғана кездесті.

Кесте 1. Қапшағай суқоймасында тіршілік ететін қытай комплексі балықтарының түрлік құрамы.

Түрдің атауы		
латынша	қазақша	орысша
Тұқытәрізділер тұқымдасы – <i>Cyprinidae</i> Bonaparte, 1832		
<i>Abbottina rivularis</i> (Basilewski, 1855)	Амур жалған теңге балығы	Речная абботина (лжепескарь китайский)
<i>Pseudorasbora parva</i> (Temminck et Schlegel, 1846)	Амур шабағы	Чебачок амурский
<i>Rhodeus sinensis</i> Gunther, 1868	Қытай горчагы	Китайский горчак
Адрианихттектестер тұқымдасы – <i>Adrianichthyidae</i> Jordan, 1923		
<i>Oryzias latipes</i> (Temminck et Sch.)	Медака	Медака
Элеотрлар тұқымдасы – <i>Odontobutidae</i> Hoese et Gill, 1993		
<i>Micropercops cinctus</i> (Dabry de Thiersant)	Қытай элеотрисі	Китайский элеотрис
Бұзаубас-балықтар тұқымдасы – <i>Gobiidae</i> Bonaparte, 1832		
<i>Rhinogobius similis</i> (Gill, 1859)	Қытай қоңқақ мұрынды бұзаубас балық	Китайский бычок

Өзен абботинасы *Abbottina rivularis* (Basilewsky, 1855). Қазақстанда кездейсоқ жерсіндірілген балық және алғашында жалған теңге балық – *Pseudogobio rivularis* ретінде танылды. Арал, Балқаш, Алакөл, Шу, Талас және т.б. бассейндерінде кездеседі. Уылдырықты су айдынының түбіндегі ұяшыққа бірнеше жүзден астам мөлшерде салады. Аталықтары уылдырықтарын күзетеді.

Қоректері шаян, планктон, олигохеттер, құрттар мен жәндіктер, балдырлар. Балықтың ұзындығы 12 см дейін кездеседі. Кәсіптік маңызы жоқ [9].

Амур шабағы *Pseudorasbora parva* (Schlegel, 1842). Республикада кездейсоқ жерсіндірілген. Арал, Балқаш және Алакөл бассейндерінің көптеген су қоймаларына таралған. Таралу аймағының шекарасы нақты белгісіз. Негізінен бентофаг, бірақ зоопланктон мен өсімдіктермен қоректенуі мүмкін [10].

Кекіре *Rhodeus sericeus* (Pallas, 1776). Өсімдіктес балықтарды тасымалдау кезінде Сырдария өзенінің бассейніне абайсызда түскен. Ұсақ, әдетте 3-6 см дейін жетеді. Баяу ағатын және тұщы суларда тіршілік етеді. Қазақстанда биологиялық көрсеткіштері зерттелмеген.

Медака *Oryzias latipes* (Temminck et Schlegel, 1846). Алғаш рет Іле өзенінде 1970 жылы табылған. Қазір Арал, Балқаш және Алакөл бассейндерінің көптеген су қоймаларында тіршілік етеді. Қысқа циклді түр. Кәсіптік маңызы жоқ.

Қытай элеотрисы *Micropercops cinctus* (Dabry et Thiersant, 1872). Республиканың оңтүстігіндегі су айдындарына (Арал, Балқаш, Алакөл көлдерінің бассейндері) Қиыр Шығыстан келген. Қоректену спектрі аралас: балдырлар, шаян планктон, зообентос, уылдырық және құрттар.

Қытай қоңқақ мұрынды бұзаубас балық *Rhinogobius cheni* (Nicholos, 1931). Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстігіндегі көптеген су айдындары – Арал, Балқаш және Алакөл бассейндерінде тіршілік етеді. Бөгде қысқа циклді түр. Қытайдан өсімдік тектес балықтармен бірге кездейсоқ алып келінген.

Жоғарыда айтып кеткендей, зерттеу кезінде шабақтық сүзгі ауға «қытай кешеніне» жататын балықтардан амур шабағы, медака, жалған теңге балық, қытай қоңқақ мұрынды бұзаубас балық, элеотрис, кекіре кездесті. Ауланған балықтардың кездесу жиілігі мен олардың өлшемдік көрсеткіштері 2-кестеде берілген. Кестеден көрініп тұрғандай, қытай қоңқақ мұрыны 5 станцияда кездесті, медака балығы 4 станцияда, амур шабағы 2 станцияда, ал кекіре балығы тек 1 ғана станцияда (УШӨШ) кездесті. Кекіре мен медака балықтарының шоғырлануы жоғары көрсеткішке ие болды, екі балықтың да өнімділігі 0,77 дана/м³ болды, ал қытай қоңқақ мұрынды бұзаубас балық пен амур шабағының өнімділігі 0,22 және 0,29 дана/м³ болды.

Кесте 2. Балықтардың кездесу жиілігі және олардың өлшемдік көрсеткіштері, 2022 ж.

Станциялар	Көрсеткіштер	Балық түрлері			
		қытай қоңқак мұрынды бұзаубас балық (n=23)	кекіре (n=35)	амур шабағы (n=10)	медака (n=38)
9 насостық станция	өнімділігі, дана/м ³	0,03	-	-	-
	кездесу жиілігі, %	16,7	-	-	-
	ұзындығы, мм	1,6-2,2 1,8	-	-	-
	салмағы, г	0,1-0,2 0,15	-	-	-
Қаскелең өзенінің құярлығы	өнімділігі, дана/м ³	0,01	-	-	0,02
	кездесу жиілігі, %	2,2	-	-	4,3
	ұзындығы, мм	1,6	-	-	2,0-2,3 2,2
	салмағы, г	0,1	-	-	0,2-0,2 0,2
Көтентай өзенінің құярлығы	өнімділігі, дана/м ³	0,16	-	-	-
	кездесу жиілігі, %	81,3	-	-	-
	ұзындығы, мм	1,3-1,7 1,5	-	-	-
	салмағы, г	0,1-0,2 0,15	-	-	-
Талғар өзенінің құярлығы	өнімділігі, дана/м ³	0,02	-	-	0,05
	кездесу жиілігі, %	13,3	-	-	40,0
	ұзындығы, мм	1,8-1,9 1,85	-	-	1,8-2,0 1,9
	салмағы, г	0,1-0,2 0,15	-	-	0,1-0,2 0,15
Қараөзек өзенінің құярлығы	өнімділігі, дана/м ³	0,07	-	0,07	0,60
	кездесу жиілігі, %	1,4	-	1,4	11,9
	ұзындығы, мм	2,0-2,3 2,1	-	1,3-2,3 1,8	1,4-2,3 1,9
	салмағы, г	0,15-0,2 0,17	-	0,1-0,2 0,15	0,1-0,2 0,15
УШӨШ каналы	өнімділігі, дана/м ³	-	0,77	0,15	0,10

кездесу жиілігі, %	-	24,5	4,6	3,3
ұзындығы, мм	-	3,0-5,1 3,8	3,4-5,1 4,2	1,6-2,2 1,8
салмағы, г	-	0,7-3,9 1,5	0,6-2,2 1,3	0,1-0,2 0,15

Ихтиофаунаның Симпсон және Шеннон индексі бойынша алуантүрлілігін зерттеу барысында алынған нәтижеге тоқталатын болсақ, 5 насостық станция мен УШӨШ аймақтарының алуантүрлілігі жоғары, сәйкесінше D және H индексі 1 ден жоғары болды. Ал басқа зерттеу аймақтарының алуантүрлілігі Қаскелең, Қараөзек, Талғар, Көтентай өзендерінің алуантүрлілігі төмен, сәйкесінше D және H индексі 1– ге жақын болды (кесте 3).

Кесте 3. Қапшағай суқоймасында кездесетін балықтардың алуантүрлілігі.

Белгілер	Қаскелең	Қараөзек	Талғар	Көтентай	УШӨШ	9 насос. станция	5 насос. станция
n	46	210	15	16	102	24	686
S	6	6	5	3	8	4	11
D сим	1,68	2,01	3,81	1,47	2,62	1,68	5,6
E равном по симп	0,28	0,33	0,76	0,49	0,33	0,42	0,51
H, log2 шен	1,3	1,44	2,11	0,87	1,69	1,12	1,16
J, log2 равном по шенно	0,5	0,56	0,91	0,55	0,56	0,56	0,34

Ескерту: n – ауланған балықтардың саны; S-түрлік құрамы; D-Симпсон алуантүрлілік индексі; E-Симпсон бойынша таралудың біркелкілігі; H, log2-Шеннон алуантүрлілік индексі; J, log2-Шеннон бойынша таралудың біркелкілігі.

Қорытынды. Қапшағай суқоймасының ихтиофаунасында қытай комплексіне жататын балықтар көбіне өзендердің құяр сағасында, таяз жерлерде, шөптесін өсімдігі көп кездесетін жерлерде көптеп кездеседі. Бұндай жерлер балықтардың шабақтарының қоректенуі мен жауынан қорғануға мүмкіндік береді. Бөгде балықтардың ересек топтары кәсіптік маңызы жоғары балықтардың шабағымен қоректеніп олардың сандық көрсеткішін төмендетеді. Сондай-ақ, олар аборигенді балықтарға қоректік бәсекелестік тудырады және өздері де жыртқыш балықтарға қорек болып табылады. Қандай да бір суқойманың ихтиофаунасын кешенді түрде зерттеуде, олардың суқойма ихтиофаунасына таралуын және тигізетін әсерін анықтауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Митрофанов В.П., Дукравец Г.М. и др. Рыбы Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1989. Т4. – 312 б.
- 2 Митрофанов В.П., Дукравец Г.М., Сидорова А.Ф., Солонинова Л.Н. и др. Рыбы Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1987. Т. 2. Карповые. – 200 б.
- 3 Митрофанов В.П., Дукравец Г.М., Сидорова А.Ф. и др. Рыбы Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1992. Т. 5. – 464 б.
- 4 Макеева А.П. Особенности развития некоторых сорных рыб, завезенных в Среднюю Азию. Тезисы докладов конференции «Биологические основы рыбного хозяйства республик Средней Азии и Казахстана», Ташкент – Фергана. 1972. – 112 б.
- 5 Правдин И.Ф. Руководство по изучению рыб. – М.: Пищепромиздат, 1965. – 376 б.
- 6 <http://www.fishbase.org/search.php>.
- 7 Бәйімбет Ә.А., Темірхан С.Р. Қазақстанның балықтәрізділері мен балықтарының қазақша-орысша анықтауышы. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 53-82 б.
- 8 Дукравец Г.М., Мамилов Н.Ш., Митрофанов И.В. 2016. Рыбы Казахстана: аннотированный список, исправленный и дополненный (по состоянию на 31 декабря 2016 г.) // Selevinia. Т. 24. – Б. 58-67.
- 9 Sapargaliev N.S. Ichthyofauna of the Aksu River of Balkhash Basin. Russian Journal of Biological Invasions, 2015, Vol. 6, № 3. – p. 197-201.
- 10 Кегенова Г.Б., Мусағали Ә.Қ., Шарахметов С.Е. Морфологическая изменчивость амурского чебачка *Pseudorasbora parva* (Temminck et Schlegel, 1846) в водоемах Балкашского бассейна. Experimental Biology. №1 (90). 2022. – Б. 138-147.

ҒТАМР 31.17.15

МЕТАЛЛ НАНОБӨЛШЕКТЕРІН АЛУ ЖӘНЕ ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ

А.С. Дарменбаева, А.Е. Үшкемпір, Г.З. Жанасова, Б.Ә. Бейбіт

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Бұл мақала кобальт нанобөлшектерін синтездеу және алынған металл нанобөлшектерінің қасиеттерін зерттеуге арналған. Синтездеудің оңтайландырылған әдістері жоғары тұрақты металл-полимерлі нанокомпозиттерді алуға мүмкіндік береді. Құрамында кобальт бар нанобөлшектер негізінде нанокомпозиттерді синтездеу әдісі әзірленді, одан тиімділігі жоғары катализаторлар құруға болады.

Түйін сөздер: металл нанобөлшектері, кобальт ионы, полимер тұрақтанған, полиэтиленгликоль, СЭМ, ИҚС.

Процестердің 80%-дан астамы катализаторлардың қатысуымен жүретіні белгілі [1]. Сонымен қатар катализ саласындағы зерттеулердің негізгі міндеті жоғары селективті, активті, ұзақ қызмет мерзімі бар катализаторларды алу болып табылады. Бұл өлшемді, пішінді, бетінің құрамын және электрондық құрылымды бақылау арқылы ғана қол жеткізуге болады. Соңғы жылдары зерттеушілердің назарын аударған кең таралған әдістердің бірі – тұрақтандырғыш ретінде полимерлер немесе беттік белсенді заттар болатын наноөлшемді катализаторларды синтездеу болып табылады [2].

Полимерлі наноматериалдарды өндіруде нанобөлшектерді материалдар көлемінде біркелкі бөлу, тұрақты нанокомпозиттерді қалыптастыру, құрылымдық сипаттамаларын, құрамын және өлшемдерін бақылау мәселелері өзекті болып қала береді.

Практикалық қолдану тұрғысынан полимер нанокомпозиттерін алудың әдісі қарапайым болғаны маңызды. Бұл мәселелерді шешу жолдарының бірі ретінде алынған материалды синтез өнімдерінен тазарту сатысын айналып өтіп, қосымша тотықсыздандырғыштар мен тұрақтандырғыштарды қолданбай, әртүрлі табиғаттағы полимерлі матрицаларда қолда бар прекурсорлардан тікелей нанобөлшектерді қалыптастыру болып табылады.

Белгілі бір аумақта мақсатты пайдалану үшін полимерлік нанокомпозиттерді жасау кезінде бұл нанобөлшектерді кез келген полимерге жай ғана енгізу жеткіліксіз. Олардың қасиеттерінің айтарлықтай жақсаруын қамтамасыз ету үшін олардың тұрақтандырғыш полимерін таңдауға ерекше

назар аудару керек. Бұл орайда, полиэтиленгликоль биологиялық мақсатты жүйелерді дамытудағы бірегей полимер болып табылады, өйткені оның биоүйлесімділігі, физиологиялық белсенділігі және жоғары адгезиялық қасиеттері бар, биологиялық ыдырайтын және нанобөлшектердің (Ni, Co, Zn, Au, Ag) жоғары тиімді тұрақтандырғышы ретінде ғана қызмет ете алмайды, сонымен қатар олар үшін әлсіз тотықсыздандырғыш болып табылады. Наноқұрылымды полимерлі органо-бейорганикалық нанокомпозиттер жаңа катализаторларды құру үшін қолданылатын кобальтты нанобөлшектерді алу тұрғысынан перспективалы болып табылады.

Бұл ғылыми жұмыстың мақсаты – полиэтиленгликольмен тұрақтандырылған бейорганикалық тасымалдағышқа кобальт иондарын отырғызу арқылы кобальт нанобөлшектерін алу және алынған композиттердің физика-химиялық қасиеттерін зерттеу болып табылады.

Металл нанобөлшектерін алу үшін негізгі компонент ретінде CoCl_2 сулы ерітінділері таңдалды. Макролиганд ретінде жалпы формуласы $\text{C}_{2n}\text{H}_{4n+2}\text{O}_{n+1}$ бар полиэтиленгликоль (ПЭГ) қолданылды. ПЭГ молекулалық массасы 2000 кДа. ПЭГ сұйық немесе қатты, суда еритін және улы емес полимер болып табылады. Осы қасиеттеріне байланысты ол медицинада фармацевтикада, өндірісте, жасушалық биологияны зерттеуде және косметикалық өнімдерде белсенді зат тасымалдаушы ретінде қолданылады.

Бейорганикалық тасымалдаушы ретінде алюминий оксиді Al_2O_3 таңдалды. Табиғатта ол алюминий тотығы, саз компоненті, алюминий, калий, натрий, магний және т.б. оксидтерінің стехиометриялық емес қоспасы түрінде таралған.

Металл нанобөлшектері келесі әдіспен дайындалды. Полимермен тұрақтандырылған полимер-металл кешендері сіндіру әдісімен алынды [3]. Тасымалдаушы полиэтиленгликольмен модификацияланды. Полимер өлшемі 1 металл атомына 1 мономер бірлігінің макромолекуласы ретінде есептелді.

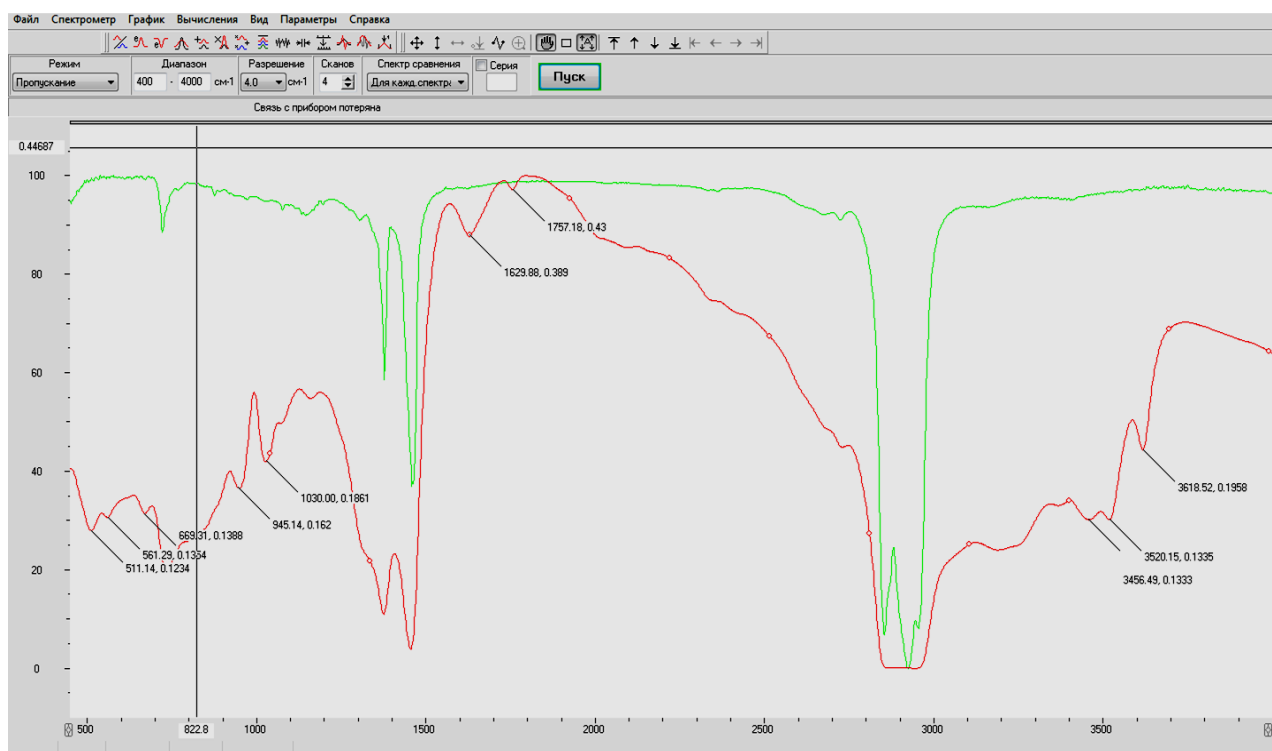
Металл нанобөлшектері бөлме температурасында және магнитті араластырғышта үнемі араластыру арқылы дайындалды. Тасымалдаушының сулы суспензиясына (5 мл судағы 1 г алюминий тотығы) бөлме температурасындағы 0,0156 г полиэтиленгликольдің 5 мл сулы ерітіндісін қосып, араластырғышта 2 сағат араластырды. Содан кейін 0,0101 г Со бар CoCl_2 сулы ерітіндісінің 5 мл қосып, кобальт толық тұнбаға түскенше 3 сағат араластырады. Декантация процесі алынған жүйені 10 сағаттан астам қалдырып, сумен жүргізілді. Содан кейін бөлме температурасында ауада кептірілді.

Алынған металл нанобөлшектерінің қасиеттерін зерттеу үшін келесідей физика-химиялық талдау әдістері қолданылды: фотоэлектроколориметрия (ФЭК), сканерлеуші электронды микроскоп (СЭМ), инфрақызыл спектроскопия (ИҚС).

ФЭК мәліметтері бойынша енгізілген кобальттың 98% алюминий тотығына бекітілген модификацияланған ПЭГ-де адсорбцияланады. Осылайша, ФЭК мәліметтері бойынша сорбциядан кейінгі аналық ерітіндінің талдауы

металдардың полимермен модификацияланған алюминий тотығымен толық дерлік байланысатынын көрсетті.

Ары қарай кобальт ионының полимермен байланысын сипаттау үшін ИҚ спектроскопия әдісі қолданылды. Нәтижесі 1-суретте келтірілген.

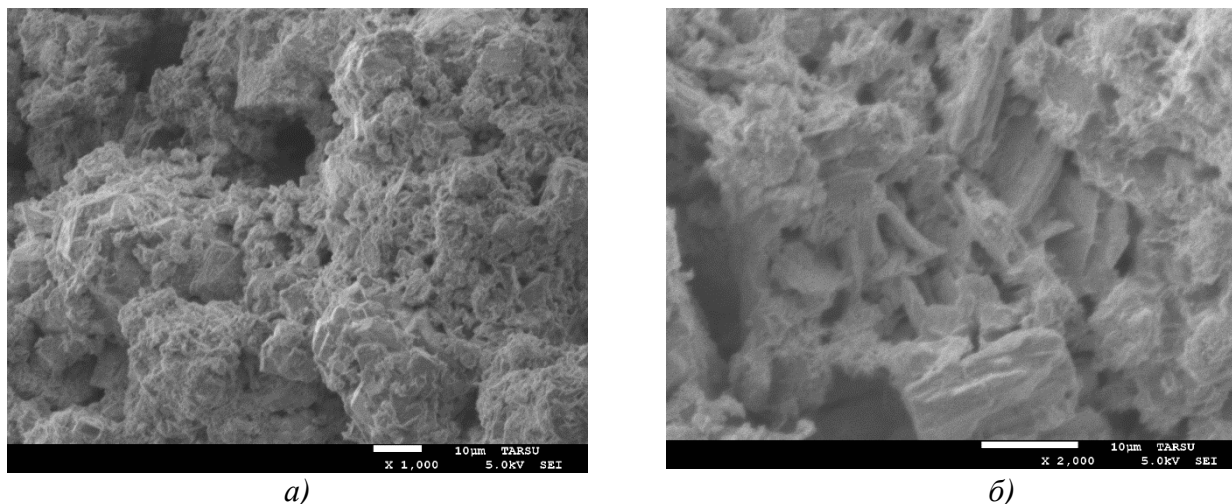
Сурет 1. ПЭГ тұрақтанған кобальт нанобөлшектерінің ИҚ спектрлері.

CoCl_2 тұзының ИҚ спектрлерінде $3000\text{--}3150\text{ см}^{-1}$ диапазонында су созылатын тербелістерді қарқынды жұту жолақтары бар (2-кесте). Спектрдің төменгі жиілік аймағындағы судың деформация тербелістерінің жұту жолақтары $1620 + 10\text{ см}^{-1}$. Жиілігі $800\text{--}860\text{ см}^{-1}$ болатын интенсивті абсорбция жолағы Cl^- -анионның жұтылуын білдіреді.

$3527, 3520\text{ см}^{-1}$ (жұтылу тербелістері), $1627, 1629\text{ см}^{-1}$ жұтылу жолақтары катализаторлардың спектрлерінде байқалады және $-\text{OH}$ тобына жатады. Металл катиондарының бір бөлігі металл бөлшектеріне айналды, ал кейбіреулері $\text{Co}(\text{OH})$ түрінде қалды, бұл 3616 см^{-1} абсорбция жолақтарымен расталады.

Осылайша, ИҚ-спектрлік талдау нәтижесінде алюминийді өтпелі металмен, біздің жағдайда кобальтпен, полиэтиленгликольді қолдану арқылы үйлестіру әдісі түсіндірілді.

СЭМ микрофотографияларына сәйкес, кешендер үлкен кеуекті материал болып табылады. Алынған комплекстер жоғары кеуектілікке ие (2-сурет) және субмикронды кеуектерге ие, бұл полиэтиленгликольмен тұрақтандырылған октаэдрлік кобальт кешенінің құрылымдық ерекшеліктеріне байланысты.

Сурет 2. Әртүрлі рұқсаттағы Co-ПЭГ / Al_2O_3 : а – 1000; б-2000

Осылайша, полиэтиленгликоль тұрақтандырылған кобальт нанобөлшектерінің құрамы мен құрылымы ИҚ-спектроскопия және сканерлеуші электронды микроскопия деректері негізінде анықталды. Полиэтиленгликольмен модификацияланған кобальт нанобөлшектерін тұрақтандыру полиэтиленгликольдің органикалық макромолекулаларының гидроксил топтарының кобальт атомының нанобөлшектерінің бетімен әрекеттесуінің хелат кешенінің түзілуімен мүмкін болады.

Орындалған зерттеу жұмысы барысында полимермен модификацияланған, сонымен қатар бейорганикалық тасымалдағышқа бекітілген наноөлшемді металл нанобөлшектері синтезделді. Наноөлшемді бөлшектер қоспаларға сезімтал және бір-бірімен тез байланысады. Алынған металл нанобөлшектерін катализатор ретінде қолдану мүмкіндігі бар.

Әдебиеттер тізімі

1 Kalu E.E., Daniel M., Bockstaller M.R. Synthesis, Characterization, Electrocatalytic and Catalytic Activity of Thermally Generated Polymer-Stabilized Metal Nanoparticles // International Journal of Electrochemical Sciences. – 2012. – Vol. 7. – P. 5297-5313.

2 Степачева А.А., Маркова М.Е., Манаенков О.В., Гавриленко А.В., Сидоров А.И., Сульман М.Г., Косивцов Ю.Ю., Матвеева В.Г., Сульман Э.М. Модификация поверхности сверхсшитого полистирола. новые подходы к синтезу полимерстабилизированных катализаторов // Известия Академии наук. Серия химическая. – 2020, № 4. – С. 721-730.

3 Applications of plant terpenoids in the synthesis of colloidal silver nanoparticles / Mashwani Z.R., Khan M.A., Khan T., Nadhman A. // Advances in Colloid and Interface Science. – 2016. – Vol. 234. – P. 132-141.

ГРНТИ 27.03.02

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПОДГОТОВКИ УЧАЩИХСЯ К ОЛИМПИАДЕ ПО МАТЕМАТИКЕ

О.Д. Жұмаш

Магистрант, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

В данной работе рассматриваются актуальные вопросы, связанные с подготовкой учащихся к олимпиадам, в частности к математическим олимпиадам. В докладе обращается внимание на следующий факт. Базисный учебный план среднего общего образования по математике реализуется как через учебную, так и через внеурочную деятельность. Внеурочная деятельность по математике в рамках развития личности может быть организована в форме научных и прикладных конференций, научных математических обществ, исследовательской и научной работы, кружков, олимпиад и т.д. Утверждается, что подготовка к математическим олимпиадам и участие в них позволяет учащимся применить свои знания на практике, самостоятельно найти недостающую информацию и повысить уровень своего личностного развития. Специфика подготовки к математической олимпиаде указывает на специфику математики как науки, необходимость владения методами решения математических задач и их практического применения, а также необходимость учета знания общих математических методов решения задач. В книге обобщены виды математических кружков и методы, которые могут использовать учителя для подготовки учащихся к олимпиадам. Особое внимание уделяется видам подготовки учащихся к олимпиаде, обращая особое внимание на направление работы, проводимой непосредственно учителями на уроках математики.

Ключевые слова: внеурочная деятельность, олимпиада, математика, логика, рассуждения, задачи, математическое мышление, кружок, закономерности, подготовка, развитие, интерес.

Основная цель современной системы образования заключается в развитии универсальных учебных действий учащихся. Согласно требованиям учителя должны помочь своим ученикам не только узнать новые факты и понимать их смысл, но и научить их применять полученные знания в реальных ситуациях. Поэтому образовательный процесс должен быть основан на решении задач и научных исследованиях, которые помогают ученикам получать новые знания.

Оценка знаний проводится на практике, то есть проверяется умение учеников применять свои знания.

Программа обучения математике в средней школе включает как уроки в классе, так и внеурочные занятия. Внеклассные занятия могут быть организованы в различных формах, таких как научно-практические конференции, научно-исследовательские работы, кружки и олимпиады. Участие в математических олимпиадах помогает учащимся применять свои знания на практике, учиться самостоятельно находить необходимую информацию и развивать личностные качества. Во многих задачах, особенно логических, важно не только правильно рассчитать ответ, но и уметь аргументировать свои рассуждения. Для решения таких задач необходимо знать общие математические методы, такие как метод обратного, метод математической индукции, а также научиться противопоставлять различные точки зрения.

Обзор литературы.

По результатам анализа содержания нестандартных математических задач, выяснилось, что в 80% случаев решение уже содержится в условии задачи. Однако, данный навык не учат на уроках математики, что приводит к тому, что большинство учеников не способны понять условие задачи и извлечь из него нужную информацию. Школьная математика хорошо подходит для развития логических операций, таких как анализ, синтез, построение логических цепочек рассуждений и доказательств, и это умение важно во всех областях знаний. Для развития логических навыков, можно обратиться к математическим кружкам, которые бывают двух типов: первый тип направлен на повышение интереса учеников к предмету, включая решение кроссвордов и головоломок, а второй тип на подготовку учеников к олимпиадам по математике. В таких кружках обсуждаются типичные задачи и общие математические приемы решения задач, и домашние задания помогают развивать навыки самостоятельного мышления и решения проблем. Работа в математическом клубе помогает ученикам не только решать сложные математические задачи, но и развивать уверенность в себе при решении реальных проблем в других предметах и в окружающем мире.

Математические кружки, например, могут помочь учащимся развить логические навыки. Их можно разделить на два типа.

1. Цель этих клубов – повысить познавательный интерес учащихся к предмету математики. В этих клубах учащиеся часто разгадывают кроссворды и головоломки или играют в математические настольные игры. Учителя обычно выбирают такие задания, которые позволяют ученикам достичь результатов, не испытывая трудностей, но при этом не теряя интереса к предмету и не развивая уверенность в себе.

2. Кружки предназначены для подготовки учащихся к олимпиадам по математике. В этих кружках обычно уделяется внимание общим математическим приемам решения задач, а также решению и анализу типичных задач, встречающихся в олимпиадных заданиях. Кроме того, домашние задания

являются обязательными и обсуждаются в классе. Учеников учат думать самостоятельно, а не следовать алгоритму. Работая со своими учителями в математическом клубе, ученики не только решают сложные математические задачи, но и приобретают уверенность в решении реальных проблем по другим предметам и в окружающем мире.

Преимущества подготовки школьников к олимпиадам по математике могут быть выделены следующим образом:

1. Развитие математического мышления и логических операций.
2. Повышение уровня интеллектуального развития учеников и их способности контролировать и направлять свои мысли в любой ситуации.
3. Развитие критического мышления и адекватности оценки результатов своих действий.
4. Работа в команде в процессе подготовки к олимпиадам позволяет учащимся научиться работать в группе, слушать других и учитывать их мнения, если они доказаны правильными.
5. Выполнение домашних заданий по решению олимпиадных задач вместе с родителями полезно как для учащихся, так и для их родителей, позволяя им проводить больше времени вместе и совместно работать.

Согласен, что подготовка к олимпиадам по математике может быть как системной, так и интенсивной.

Системная подготовка обычно проводится на протяжении длительного времени и осуществляется по расписанию, чтобы обеспечить регулярное занятие математикой. Такой подход позволяет учащимся развивать свои навыки постепенно и систематически, укрепляя базовые знания и умения. Кроме того, занятия на кружках и факультативах дают возможность работать в коллективе, обмениваться опытом и учиться у друг друга.

Интенсивная подготовка, как правило, организуется перед соревнованием и нацелена на ускоренное и более глубокое изучение математических тем, которые могут встретиться на олимпиаде. Такой подход может быть полезен, если ученики уже имеют достаточную базу знаний и готовы к более интенсивной работе. Однако интенсивная подготовка не всегда дает желаемые результаты, так как не всегда возможно изучить все необходимые темы за короткий период времени и освоить их достаточно глубоко.

Поэтому наиболее эффективным способом подготовки к олимпиадам является комплексный подход, который включает в себя и системную, и интенсивную подготовку. Важно, чтобы подготовка была правильно организована и сбалансирована, чтобы учащиеся имели достаточно времени для обучения, самостоятельной работы и отдыха. Поэтому студентам, которые хотят добиться высоких результатов, а также участвовать в Олимпийских играх, необходима систематическая подготовка. При такой подготовке важно учитывать индивидуальные особенности студента, так как правильный баланс между силой и личными способностями имеет решающее значение. Это включает в себя:

1) уровень умственного развития ученика – способность к обучаемости, имеющиеся знания, умения, навыки, т.е. способность в достаточно короткие сроки повышать свой уровень знаний;

2) личностные черты характера школьника, отражающие такие качества, как трудолюбие, отношение к учебе, самостоятельность, оказывающие влияние на успешность ученика;

3) типологические особенности, отражающие трудолюбие, работоспособность, скорость запоминания и восприятия нового материала учеником, а также умения переключиться или сосредоточиться на материале, необходимом в данный момент;

4) возрастные закономерности психологического развития.

Математические олимпиады и конкурсы призваны решать следующие задачи:

1) подготовка обучающихся к участию в любых предметных соревнованиях;

2) подготовка обучающихся к самостоятельной исследовательской деятельности;

3) повышение интереса учеников к более глубокому изучению предмета «Математика»;

4) повышение интереса школьников к внеурочной и внешкольной деятельности;

5) развитие соревновательных возможностей учащихся, используя знание предмета;

6) применение в процессе подготовки информационных технологий.

Важно, чтобы учителя дали понять всем учащимся, что любой ученик, независимо от его оценок, может принять участие в математических конкурсах. Все конкурсы должны способствовать развитию математических знаний, развивать умение решать нестандартные задачи, стимулировать интерес к учебной и исследовательской деятельности, развивать навыки познания, выявлять одаренных детей и обеспечивать дальнейшую поддержку и обогащение.

Для того чтобы школьник мог успешно участвовать в интеллектуальных соревнованиях по математике, необходимо принимать во внимание специфику математики как науки, а именно:

1) расширенный математический интерес;

2) владение математическими знаниями для решения оригинальных задач;

3) владение способами решения математических задач и умениями практически их применять.

Знание этих особенностей может помочь учителям направлять подготовку своих учеников к олимпиаде по математике. Важным аспектом подготовки к олимпиаде по математике является выбор учителем системы заданий. Это означает, что в олимпиадные задания не входят задачи, в которых используются сложные формулы или справочные материалы, а их решение

требует нестандартного подхода. В задачах на доказательство часто используются метод отрицания, принцип Дирихле и математическая индукция, и они должны быть адекватно объяснены, чтобы оценки не были сняты. Для задач, требующих всех методов решения, общее количество баллов будет зависеть от указанных методов решения и их количества.

Основная часть.

Особый интерес представляют задания с вопросом «Можно ли...?». Для ответа на вопрос достаточно привести один пример, доказывающий, что действительно «можно», а для доказательства того, что «нельзя», необходимо привести полное подтверждение.

Учащимся необходимо внимательно прочитать условия задачи, самостоятельно проанализировать их и применить наиболее подходящие приемы для решения задачи. Частой ошибкой участников олимпиады является рассмотрение частных случаев вместо доказательства задачи в общем виде. Это следует учитывать при подготовке к олимпиаде по математике.

В условиях современной системы образования у учителей не всегда есть возможность проводить специальные уроки для подготовки учащихся к олимпиаде по математике. В таких случаях учителя могут найти время и место на своих уроках для работы над олимпиадными заданиями. В таких случаях основными способами, которыми могут руководствоваться учителя на своих уроках, являются следующие:

- 1) связать олимпиадные задачи с темой урока;
- 2) решение задач по математике, позволяющих развивать умственные способности школьников и гибкость ума.

Для развития гибкости ума учитель может использовать следующие методы:

- 1) применять задания с взаимно обратными операциями;
- 2) предлагать школьникам решать задачи несколькими способами;
- 3) проводить доказательства теорем несколькими методами;
- 4) переключать мысли школьников с прямого хода на обратный.

Заключение.

Роль учителей в подготовке учащихся к участию в математических соревнованиях разного уровня крайне важна. Важной частью этой сложной задачи является желание учителя развивать и совершенствовать собственные навыки и достигать новых высот вместе со своими учениками. Учителя могут повысить интерес к математике, используя увлекательные занятия, математические игры и прошедшие математические олимпиады.

Поэтому участие в олимпиадах и математических конкурсах имеет неоценимое значение в процессе решения задач школьного математического образования. Оно способствует формированию универсальных учебных действий и познавательного интереса к математике у учащихся. Решение математических задач учит школьников нестандартно мыслить и принимать самостоятельные решения не только в процессе изучения математики, но и в повседневной жизни.

Литература

1 Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования. Приказ Минобрнауки РФ от 17.12.2010 № 1897 (в ред. от 31.12.2015). <https://aujc.ru/dokumenty-fgos-uchitelyu-matematiki/>.

2 Фарков А.В. Организация внеклассной работы по математике в современной общеобразовательной школе. 5-11 классы: учебное пособие. Изд-во: Илекса, 2016. – 248 с.

3 Фарков А.В. Математические олимпиады. Методика подготовки и проведения. 5-11 классы: учебное пособие. Изд-во: Вако, 2018.

4 Капкаева Л.С. Теория и методика обучения математике: частная методика: в 2 ч.: учебное пособие для среднего профессионального образования. – Москва: Издательство Юрайт, 2018. Ч. 1.

5 Битуова Д.Р. Одаренные дети: проблемы и перспективы. Исследовательская деятельность школьников. 2005; № 3.

6 Гусев В.А. Теоретические основы обучения математике в средней школе: психология математического образования. – Москва: Изд-во: Дрофа, 2010.

ҒТАМР 87.51

ОҚУШЫЛАРДЫҢ БОЙЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕНІ, МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Н.Қ. Қабдрахманова

*Магистр, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ.*

Е.Қ. Түркестанов

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ.

Мақалада география пәнін экология мен байланыстыра отырып білім алушылардың сыныптан тыс жұмыстарын жүргізудің бағыттары мен әдістері сипатталған. Экологиялық сана сабақтарда қалыптасады, ал экологиялық мінез-құлық практикалық қызметте жылдар бойы қалыптасады. Балаларда табиғатқа жауапкершілікпен қарауды қалыптастыру күрделі және ұзақ процесс.

Түйін сөздер: экология, оқушы, тәрбие, білім, сана, табиғат.

Қазіргі мектептегі экологиялық білім мен тәрбие барлық сынып оқушыларын қамтып, негізгі орынды алу керек. Барлық оқушылар экологиялық білім алуы қажет.

Экологиялық ойлау адамның іс-әрекеті табиғат әлеміне терең әсер ететінін мойындай отырып, күрделі экологиялық мәселелерге жақындаудың маңызды негізі болып табылады. Бұл қоршаған орта, адамзат қоғамдары мен экономика арасындағы байланысты және олардың күрделі және динамикалық тәсілдермен өзара әрекеттесуін түсіну тәсілі. Экологиялық ойлау экологиялық мәселелермен қатар әлеуметтік, экономикалық және мәдени факторларды ескерудің маңыздылығын мойындай отырып, экологиялық мәселелерге біртұтас көзқарасты ынталандырады. Ол сондай-ақ қоршаған ортаны қорғау мен адамның әл-ауқаты арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ететін ұзақ мерзімді, тұрақты шешімдердің қажеттілігін көрсетеді. Соңғы жылдары климаттың өзгеруі, биоәртүрліліктің жоғалуы және қоршаған ортаның ластануы сияқты өзекті экологиялық мәселелерді шешуде экологиялық ойлаудың шұғыл қажеттілігін мойындау өсуде. Экологиялық мәселелерді шешуге неғұрлым жан-жақты көзқарасты алға тарта отырып, экологиялық ойлау бізге тұрақты болашақты құруға көмектеседі.

Қазіргі өркениет үшін негізгі мәселе қоршаған ортаны қорғау және ерекше назар аудару. Көрініс экологиялық дағдарыстың алғышарттары- адам қызметінің жеке салаларында ХХ ғасырдың аяғында мұрт мәселесін

өзектендірді- тұрақты даму үшін ең алдымен- дамыған мемлекеттердің болуы. Экологиялық өсудегі маңызды мәселелердің бірі таза-халықтың мәдениетінің жеткіліксіздігі – басшылардың логикалық құзыреттілігі, өнеркәсіптік кәсіпорындар мен менеджерлер әр түрлі деңгейде болуы [1, 2].

Экологиялық мәдениетті қалыптастыру қазіргі уақытта студенттер мен кәсіби педагогика мен экологиялық менеджменттің маңызды міндеттерінің бірі [2, 3, 4]. Қазіргі уақытта экологиялық білім мен мәдениетке қойылатын талаптар жалпы мәдениеттің ажырамас бөлігі. Экологиялық білім беру, экологиялық сананы қалыптастыру сияқты экологиялық тәрбиенің құрамдас бөлігі болып табылатын мәдениеттерге көбірек көңіл бөлу қажет. Экологиялық мәдениет дегеніміз экологиялық сананың, мінез-құлық пен тәрбиенің бірлігі табиғатпен үйлесімділігі. Әр түрлі аймақтарда елдер студенттерге экологиялық тәрбие беру арқылы ерекшеленеді.

Қазіргі уақытта экологиялық мәдениетті анықтаудың бірқатар тәсілдері бар. А.Н. Захлебныйдың пікірі бойынша [1, 5] – бұл адамның санасы мен іс-әрекетіндегі мәлімдеме табиғатты пайдалану принциптерін, иелік ету әлеуметтік тұрғыдан шешу дағдылары мен табиғи ортаға зиян келтірместен экономикалық міндеттерін және қоршаған орта мен адамдардың денсаулығы сақтау деп көрсеткен.

Қоғам мен ғылымда экологияның міндеті мен болашағы адамның ақыл-ойы өзгерген әлемді құру теориясында жатыр деген пікір бар. Адамзат тарихы кез-келген тіршілік формасын (тірі затты) өзгертудің барлық жаһандық және «ақылға қонымды» жоспарлары мәдениет саласында да (қоғамда) да, материя саласында да (табиғат) сәтсіз болғанын көрсетеді. Идеалды мемлекет құру, бүкіл әлемді қамтитын ғылыми теория құру, табиғатты бағындыру әрекеттері (мүмкін, орындаудың қол жетімділігіне байланысты ең қауіпті) болды және тоқтамайды.

Жердегі тіршілік – бұл жеке организмдердің тығыз байланысты қауымдастығы және Біз сүйек заты деп анықтайтын нәрсе. Бірақ алдымен біз өмір деген сөзбен не түсінетінімізді қарастырған жөн. Тірі материямен және ондағы процестермен байланысты сөздер мен анықтамалар, әдетте, эмоционалды бояуды алып жүреді, бұл оларға қосымша түсініксіздік береді. Бұл мақалада Мен өмірді (тірі затты), ең алдымен, материяның тіршілік ету формасы ретінде қарастырамын.

Адамның табиғи тепе-теңдікке араласуын шектеуді мемлекет атынан қоғам заңнама деңгейінде реттейді, табиғаттағы адамның мінез-құлқы заңмен, сондай-ақ қоғамдағы моральдық тыйымдар мен мінез-құлық ережелері деңгейінде реттеледі. Егер ұжымдық сана бұған дайын болса, заңдар қабылданады және моральдық принциптер мен мінез-құлық ережелері сақталады. Адам өзінің дүниетанымы мен білім деңгейіне қол жетімді ақпаратты оң қабылдайды және игереді. Қарапайым тілде айтылған идеялар жалпыадамзаттық ақпараттық өріске тезірек енеді, олардың қаншалықты бекітілгені олардың берілу формасы мен сұранысына байланысты. Экология бұл табиғаттағы адам мінез-құлқының теориялық негізі болып табылатын

ғылым және кез-келген арнайы білім сияқты, ол ерекше ойлауды, ақыл-ойдың шиеленісін және қабілеттерін қажет етеді. Алайда, экологиялық ойлаудың негіздері бұқаралық санаға қол жетімді түрде ұсынылуы керек және адамның қоғамдағы мінез-құлқының сөзсіз ережелері ретінде қарастырылуы керек, мысалы, гигиена ережелері адамның моральдық және физикалық келбетін ішкі және сыртқы бағалауға қалай әсер етеді.

Жалпай және жалпыға қол жетімді экологиялық ойлауды қалыптастыру – танымның барлық формалары мен жалпы қоғамның алдында тұрған маңызды міндет. Бұқаралық ақпарат интуитивті түрде сенімді болып саналады. Ол көбінесе әлеуметтік дүниетаным мен сананы анықтайды. «Экология» терминінің өзі және әртүрлі экологиялық ұғымдар жалпы адамзаттық қызметтің әртүрлі салаларына енеді және биологиялық мағынасын жоғалтып, әртүрлі әлеуметтік құбылыстарды көрсетеді. Экология көп жағдайда адам мен табиғаттың кез-келген өзара әрекеттесуін немесе экономикалық қызметтен туындаған қоршаған орта сапасының нашарлауын білдіреді.

Экологиялық мәселелер туралы хабардарлықты арттыру: экологиялық ойлау экологиялық мәселелер туралы және олардың адамзат қоғамы мен табиғат әлеміне әсері туралы көбірек хабардар болуға әкелуі мүмкін. Экологиялық проблемалардың күрделі және өзара байланысты сипатын мойындай отырып, жеке адамдар мен қауымдастықтар оларды шешу үшін ұжымдық іс-қимыл мен саяси араласудың қажеттілігін жақсы түсінеді.

Тұрақты әдістерді енгізу: Экологиялық ойлау сонымен қатар энергетика, ауыл шаруашылығы және көлік сияқты әртүрлі секторларда тұрақты әдістерді енгізуге әкелуі мүмкін. Көмірқышқыл газын азайтудың, Биоәртүрлілікті қорғаудың және табиғи ресурстарды сақтаудың маңыздылығын мойындай отырып, кәсіпорындар мен үкіметтер олардың экологиялық іздерін азайтатын және ұзақ мерзімді тұрақтылыққа ықпал ететін тұрақты тәжірибелерді енгізе алады.

Зерттеу жұмыстары – экологияны зерттеу, балаларды экологиялық тәрбиелеу бойынша жұмыстың ең тиімді түрлерінің бірі. Зерттеу барысында оқушылардың табиғатпен тікелей байланысы жүреді, дағдылар қалыптасады және ғылыми эксперименттер тәжірибесі жинақталады, байқау дамиды, нақты экологиялық мәселелерді зерттеуге деген қызығушылық оянады.

Табиғи жағдайда әртүрлі зерттеу жобаларын орындау балаларға өз қалаларының табиғи орталарын, экологиялық жүйелерін зерттеуге белсенді қатысуға, ғылыми-практикалық конференцияларға қатысуға, сол мәселелер бойынша жұмыс істейтін басқа мектептердің балаларымен зерттеу нәтижелерімен алмасуға мүмкіндік береді.

Зерттеу жүргізу кезінде оқушыларға мынандай міндеттер қойылады: туған өлке, қала туралы білім алу, практикалық зерттеу іс-әрекетінің дағдыларын игеру, табиғатқа практикалық көмектің маңыздылығын түсіну.

Экологиялық зерттеулерді орындауға қатысатын балалар өздерінің қабілеттерін іске асыруға, әлеуметтік белсенділігін арттыруға мүмкіндік алады.

Мұндай жобалық қызметті үйірме жұмысында пайдалануға болады. Үйірме бағдарламасының негізгі мақсаттары-оқушыларға табиғатқа деген сүйіспеншілік пен ұқыптылықты ояту, экология және басқа да жалпы білім беру ғылымдары бойынша білімдерін тереңдету, еңбек даярлығын жетілдіру.

Үйірме сабақтарына қатысатын балалар өз өлкесінің табиғаты туралы, табиғаттағы құбылыстардың өзара байланысы мен өзара тәуелділігі туралы жалпы ақпарат алады, табиғатты қорғау мен ұтымды пайдаланудың заманауи мәселелерімен танысады.

Сонымен, мектеп оқушыларының экологиялық тәрбиесі мектеп оқушыларының үйлесімді дамуы үшін қажет және мектептегі қажетті бағыттардың түрі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1 Конрад Лоренц. Агрессия (так называемое «зло»): Пер. с нем. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универсал», 1994. – 272 с.

2 Концепции современного естествознания. Под ред. Михайлова Л.А. Учебник для вузов Издательство Питер, 2008. – 336 с.

3 Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой: Пер. с англ./ Общ. ред. В.И. Аршинова Ю.Л. Климонтовича и Ю.В. Сачкова. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.

4 Розенберг Г.С., Рянский Ф.Н. Теоретическая и прикладная экология: Учебное пособие. 2-е изд. – Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. пед. ин-та, 2005. – 292 с.

5 Философские мысли натуралиста. В.И.Вернадский. – М.: Наука, 1988. – 520 с.

6 Хайнд Роберт. Поведение животных. Синтез этологии и сравнительной психологии. – М.: Мир, 1975. – 856 с.

7 Экологические очерки о природе и человеке. под ред. Б. Гржимека. – М.: Прогресс, 1988. – 640 с.

8 Энергетика биосферы и устойчивость состояния окружающей среды / В.Г. Горшков. Итоги науки и техники Серия: Теоретические и общие вопросы географии; т. 7. – Москва: ВИНТИ, 1990. – 236 с.

9 Королев Г.Н. Материя, информация и жизнь [Электронный ресурс] // SCI-ARTICLE.RU. 2020. URL: <http://sci-article.ru/>.

10 Королев Г.Н. Гипотеза Геи и Экологическое мышление [Электронный ресурс]. proza.ru/202005/21/1411/.

ҒТАМР 27.01.45

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ТАНЫМЫН АРТТЫРАТЫН ҚОЛДАНБАЛЫ ЕСЕПТЕРДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Н.Т. Баймолда

Магистрант, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

С.М. Сеитова

П.ғ.д., профессор, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Мақалада ғылымның ғарыштап дамуы, оның күнделікті өмірге қажетті жағдайларымен ұштасып жатқандығы, жас ұрпақтың ғылыми-танымын дамытудың қажеттілігін туралы айтылып отыр. Оқушылардың ғылыми-танымын арттырудың бір жолы қолданбалы есептердің әдістемелік негіздерін игерту деп санадық. Біз зерттеуімізде оқушылардың ғылыми-танымы мен қолданбалы есептердің бір-бірімен байланысын қарастырдық, себебі, бұл бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі.

Сондықтан, зерттеуімізде оқушылардың ғылыми танымын арттыратын қолданбалы есептерді зерттедік.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында алдымызға төмендегідей міндеттерді қойдық, олар: «таным», «ғылыми-таным» ұғымдарының мән мағынасын ашу; оқушыларда ғылыми-танымды қалыптастыратын факторларды анықтау; қолданбалы есептердің оқушыларда ғылыми-танымын қалыптастыруын айқындау; зерттеу нәтижелерін тұжырымдадық.

Зерттеу жұмысымыздың нәтижесін сараптай келе, қолданбалы есептердің оқушылардың ғылыми-танымын арттыратынын және білім сапасының көтерілетіне көз жеткіздік.

Түйін сөздер: таным, ғылыми-таным, қолданбалы есептер, білім сапасы, ғылым, оқыту процесі, логикалық есептер, практикалық бағытты есептер, ойын есептер.

Қазіргі таңдағы ғылым мен техниканың даму деңгейі әрбір жас ұрпақта сапалы және терең білімнің, іскерліктің болуын қамтиды. Ғылымның ғарыштап дамуы, оның күнделікті өмірге қажетті жағдайларымен ұштасып жатқандығы, жас ұрпақтың ғылыми-танымын дамытудың қажеттілігін туындатып отыр. Оқушылардың ғылыми-танымын арттырудың бір жолы қолданбалы есептердің әдістемелік негіздерін игерту.

Олай болса, математика іргелі ғылымдар қатарына жатқандықтан, қай заманда болмасын оның қолданбалы саласының да маңызы зор. Математиканы оқытудағы қолданбалы бағыты мәселесі өзінің өзектілігін еш уақытта жоғалтпайды. Бүгінгі таңда қолданбалы есептерге деген қызығушылық артып келе жатқанын, математиканы оқыту процесіндегі қолданбалы есептердің рөлінен көруге болады. Себебі, ол ең алдымен, математикалық білімді практикалық қолданудың барлық алуан түрлілігін ашады. Сонымен қатар, қолданбалы есептерді шешу бұрын зерттелген теориялық материалды шоғырландыруға және тереңдетуге ықпал етеді.

Қолданбалы есептерді шеше отырып, біз есте сақтауды, ойлауды, зейінді дамытамыз. Көптеген ғасырлар бойы ғалымдар табиғат, қоғам және адам ақыл-ойының біршама заңдылықтарын ашты. Ғалымдар жаңалықты алғашқы күйінде таниды. Сондықтан да ондай таным толық болмайды. Ал жаңалықтарды ашуға арналған таным процесі ұзақтық кезеңдік ғылыми ізденістерді қажет етеді. Таным процесі материалдық нысандарды қабылдауды талап етеді, ал олардың шынайылығы практикада дәлелденуі тиіс.

Біз зерттеуімізде оқушылардың ғылыми-танымы мен қолданбалы есептердің бір-бірімен байланысын қарастырамыз, себебі, бұл бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі.

Сондықтан, зерттеуіміздің **мақсатын**: «Оқушылардың ғылыми танымын арттыратын қолданбалы есептердің әдістемелік негіздері «деп тұжырымдадық.

Зерттеу жұмысын жүргізу үшін, мақсатымызға сай келесі міндеттерді қойдық, олар:

- «таным», «ғылыми таным» ұғымдарының мән мағынасын ашу;
- оқушыларда ғылыми-танымды қалыптастыратын факторларды анықтау;
- қолданбалы есептердің оқушыларда ғылыми – танымын қалыптастыруын айқындау;
- зерттеу нәтижелерін тұжырымдау.

Зерттеу жұмысы барысында келесі **әдістерді** қолдандық.

- ғылыми әдістемелік әдебиеттерді талдау, сараптау;
- оқушылармен және мұғалімдермен әңгімелесу, сауалнама, эксперимент жүргізу.

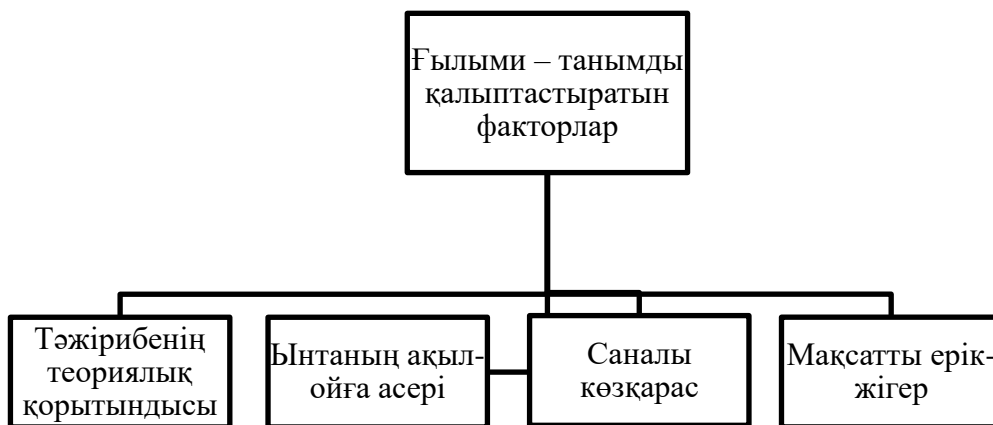
Әдістер мен материалдар:

Таным – объективті әлемнің құбылыстары мен заңдылықтары туралы білуді мақсат еткен процестердің жиынтығы. Танымды жалпы түрде адамның әлемге әлеуметтік тарихи тұрғыдан дамыған қатынасы деп анықтауға да болады. Танымның мәні қоғам деңгейіне байланысты. Сондықтан ол тарихи тұрғыдан өзгермелі болады. Танымның теориясы процестің негізгі элементтеріне объектісі және табиғи объектімен сәйкеспейді, қайта адамның субъективтік мүдделерін және мақсаттары көрініс беретін бөлігі болып табылады. Жалпы «таным» ұғымы төмендегі 1-ші суретте сипатталған.

Сурет 1. Таным.

Ғылыми таным – танымның ең жоғарғы формасы. Ғылыми таным рационалдық сипатының басымдылығымен сипатталатын өте күрделі құбылыс. Ол негізінен ұғымдар жүйесі, теориялар, заңдар сияқты басқа да ойлау процестерінің түрлері арқылы айқындалады. Ғылыми таным жүйелік білімдердің негізділігі, ғылымның тілі, ғылыми зерттеулердің әдістері мен құралдары сияқты ерекше белгіге ие танымның түрі болып табылады. Шетелдік ғалымдар ғылыми танымды зерттейтін ғылым саласын эпистемология деп атайды. Ғылыми – танымды қалыптастыратын факторлар 2-суретте айқындалған.

Сурет 2. Ғылыми-танымды қалыптастыратын факторлар.

Олай болса, оқушылардың ғылыми танымын қалыптастыруға әсер ететін факторлардың бірі, қолданбалы есептер деп санаймыз. Қолданбалы есептерді әртүрлі мақсатта қолдануға яғни, мысалы олар арқылы пәнге деген қызығушылықты, ынтаны, ақыл-ой белсенділігін дамытуға болады. Сол сияқты қолданбалы есептер арқылы математика мен басқа пәндер арасындағы байланысты жеңіл түсіндіруге мүмкіншілік бар. Себебі, қолданбалы есептерді шығару барысында, оқушылардың басқа пәндердің ғылыми негізін, оның математикамен байланысын біледі, күнделікті өмірдегі бұл білімдердің қолданысын көреді.

Ғылыми әдістемелік әдебиеттерде қолданбалы есеп ұғымына әртүрлі түсініктеме берілген. Орыс ғалымы Терешин Н.А., өз еңбектерінде «Қолданбалы есеп – математиканың шеңберінен тыс жасалған, бірақ математикалық құралдармен шешілетін» тапсырма ретінде түсіндіреді [1]. Ал, Фридман Л.М. «Мәтіндік есептер деп белгілі бір сандық сипаттамаларды табу үшін белгілі бір сюжеттер сипатталатын есептер» деп өз зерттеуінде көрсеткен [2]. М.В. Егупова, Н.А.Терешиннің «қолданбалы есепке» берген анықтамасы жалпылай сипатталынған, сол сияқты оның математика ғылымына және мектептегі математикаға қатысты қолдануға болатыны айтылған.

Қолданбалы есептер мәселесі ресейлік ғалымдар. Г.Г. Маслова, В.В.Фирсов, А.Король еңбектерінде де қарастырылған. Бүгінгі таңда қолданбалы есептерге деген қызығушылық артуда, себебі оның математиканы оқыту процесіндегі алатын орны маңызды. Біз зерттеуімізде қолданбалы есептер ұғымын төмендегідей тұжырымдадық:

Қолданбалы есептер – ғылым саласын өмірмен, күнделікті өмірге қажетті жағдайлар мен байланыстыратын есептер. Қолданбалы есептерді әртүрлі мақсаттарда қолдануға болады, олар қызықтыруы немесе ынталандыруы, ақыл-ой белсенділігін дамытуы, математика мен басқа пәндер арасындағы байланысты түсіндіруге мүмкіншілігі бар.

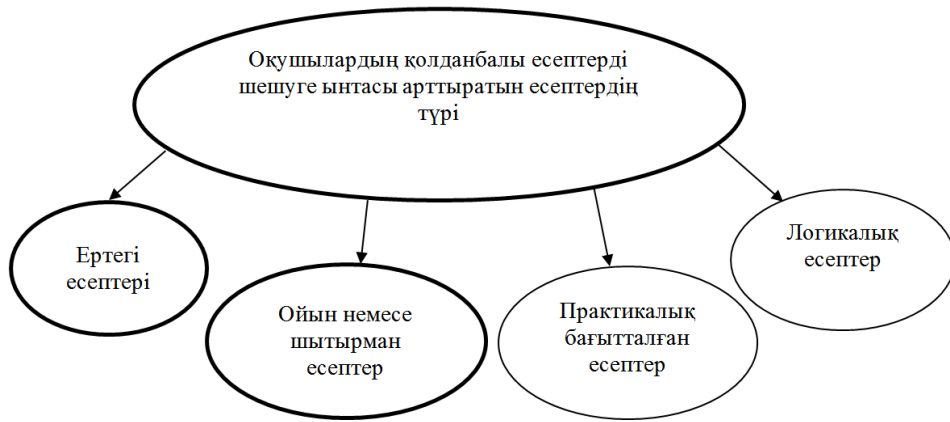
Қолданбалы есептер оқушылардың пәннің өзіне деген қызығушылығын арттырады. Қолданбалы есептер өмірді оқытумен байланыстырудың негізі.

Қолданбалы есептердің маңыздылығын келесі 3-ші суретте көрсеттік.

Сурет 3. Қолданбалы есептердің маңыздылығы.

Біз зерттеу жұмысымыздың барысында оқушылардың қолданбалы есептерді шешуге ынтасын арттыратын есептер түрлерін анықтадық (4 сурет).

Сурет 4. Ынтаны арттыратын есептер.

1-ші мысал. Ертегі есеп [5]. Хан – пайғамбар жаста, ал қызы-бір мүшел жаста. Неше жылдан кейін хан қызынан 6 есе үлкен болады?

Шешуі:

Пайғамбар жасы– 63 жас.

1 мүшел жыл – 13 жас.

X – жылдан кейін хан қызынан 6 есе үлкен болсын.

Онда:

$63+x$ – ханның жасы

$13+x$ – қызының жасы

$63+x=6(13+x)$ теңдеуің шешеміз.

$63+x=78+6x$

$5x= -15$

$X= -3$

Жауабы: Демек, бұдан 3 жыл бұрын ата қызынан 6 есе үлкен болсын.

Яғни, $63-3=60$

$13-3=10$

$60\div 10=6$ есе.

2-ші мысал. Ойын немесе шытырман есеп. «Еселік «ойыны».

Оқушылар шеңбер жасай айнала тұрады. Бірден бастап санай береді 1,2,3,...4,5...тек үшке бөлінетін сан кездескенде оны атамай «еселік «деп өтуі керек. Жаңылысқан бала ойыннан шығып қалады да, қалған балалар ойынды әрі қарай жалғастырады. Қателеспеген бала ойын соңында жеңімпаз атанады.

Бұл есептер арқылы оқушылардың ғылыми танымы артып, шығармашылық белсенділіктері дамиды.

3-ші мысал. Практикалық бағытталған есеп [4].

2-есеп. Ауданы 50 м^2 гүлзарды суару үшін 600 л су қажет. Егер суды жұмсау мөлшері бірдей болса, онда ауданы 70 м^2 гүлзарды суаруға қанша литр су керек?

Шешуі. Есепті шешу үшін мына сұрақтардың төңірегінде ойлануымыз керек:

1) есептің негізгі сұрағы қандай?

2) x әрпімен нені белгілеу керек?

Ауданы 70 м^2 гүлзарды суару үшін x литр су қажет болсын. Кесте құрайық (11-кесте):

11-кесте

Судың көлемі	Гүлзардың ауданы	Су жұмсау мөлшері
600 л	50 м^2	бірдей
x л	70 м^2	

Кестедегі берілгендер бойынша нені білуге болады? (Суды жұмсау мөлшері.)

Оны қалай табуға болады? Жұмсалатын судың мөлшерін табу үшін оның көлемін гүлзардың ауданына бөлу керек: $600 : 50$ және $x : 70$.

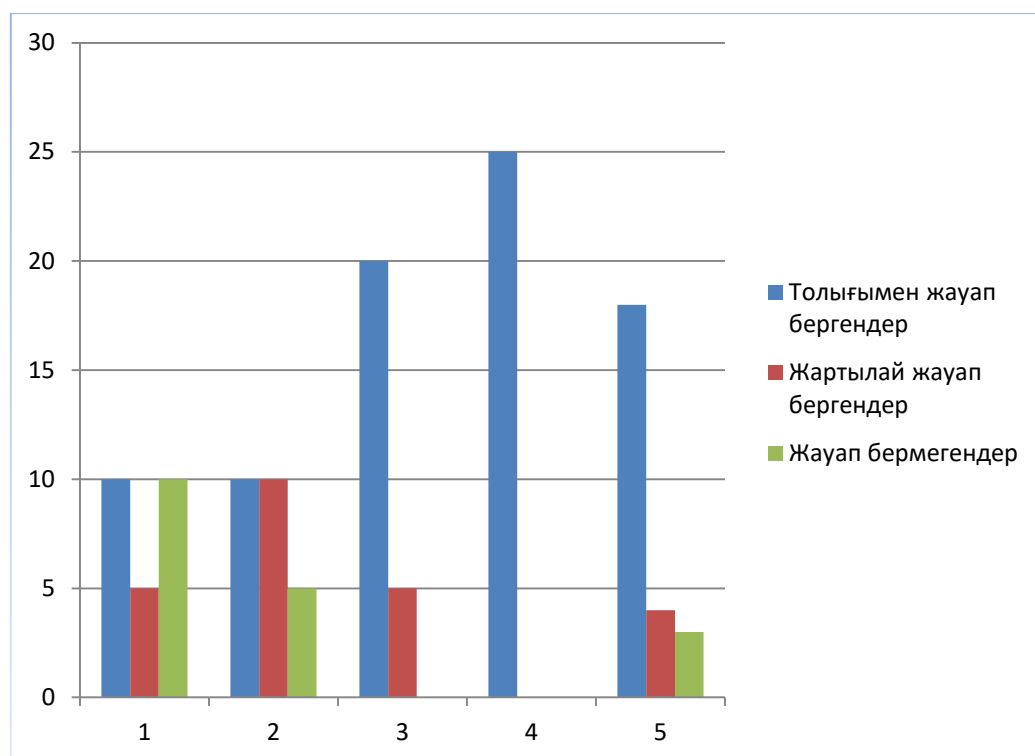
4-ші мысал. Логикалық есеп. А мен Б әріптері цифрларды белгілейді. Егер де $A^9 + 2A = B^4$ теңдігі орындалатын болса, $A + B$ қосындысы нешеге тең болады? [5].

Нәтижелер мен талқылаулар:

Оқушылардың ғылыми-танымын арттыратын қолданбалы есептер туралы түсінігін байқау үшін, 2 түрлі сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға Ақсу ауданы, Майтай орта мектебінен 25 оқушы қатысты. Сауалнама нәтижелері төмендегі 1 және 2-ші кестелерде көрсетілген.

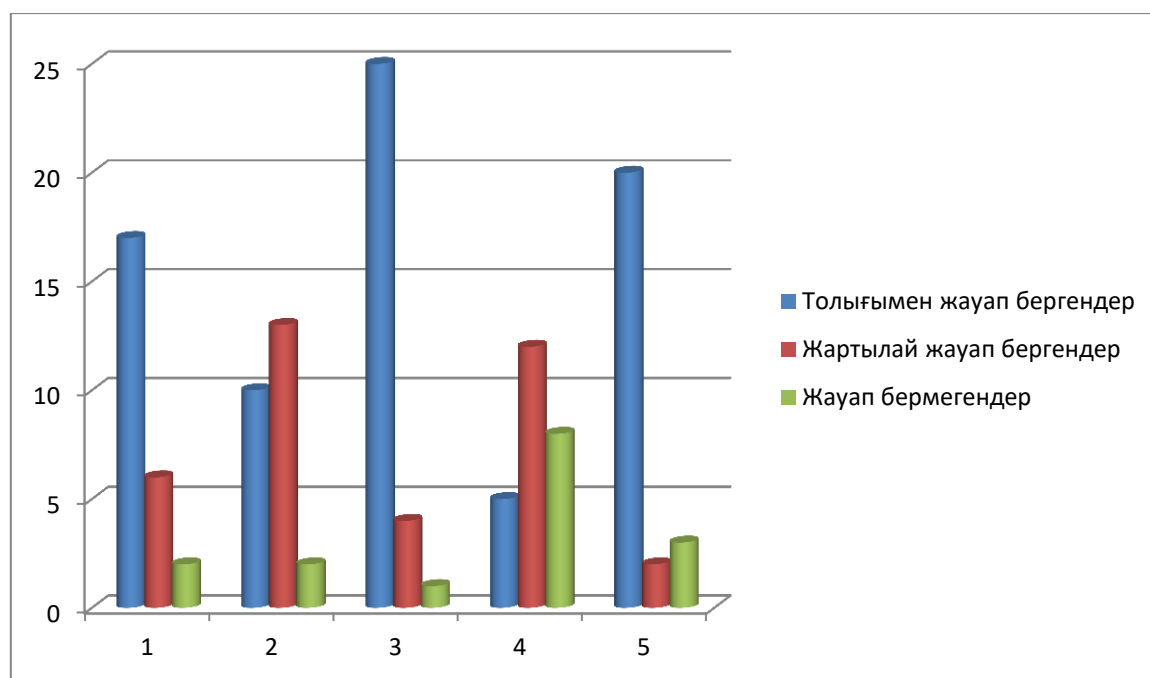
Кесте 1. Сауалнама.

№	Сұрақ	Толығымен жауап бергендер	Жартылай жауап бергендер	Жауап бермегендер
1	Танымды әлеуметтік тарихи тұрғыдан дамыған қатынас деп анықтауға келісесіңбе ?	10	5	10
2	Ғылыми таным дегенді қалай түсінесің?	10	10	5
3	Оқушылардың ғылыми танымын қалыптастыруға әсер ететін факторлардың бірі, қолданбалы есептер дегенге келісесіңбе ?	20	5	-
4	Қолданбалы есептерге күнделікті өмірден мысал келтіре аласыңба ?	25	-	-
5	Ғылыми танымды зерттейтін ғылым саласын білесіз бе?	18	4	3

Кесте 2. Сауалнама.

№	Сұрақ	Толығымен жауап бергендер	Жартылай жауап бергендер	Жауап бермегендер
1	Қолданбалы есепке мысал келтіріңіз.	17	6	2
2	Мәтінді есеп пен қолданбалы есептің байланысы барма ?	10	13	2
3	Практикалық бағыттағы есептерге мысал келтіріңіз	20	4	1
4	Күнделікті өмірге қолдануға байланысты есепті сипаттаңыз.	5	12	8
5	Пәнге деген қызуғышылықты тудыратын есептер түрін атаңыз.	20	2	3

Экперимент жүргізу барысында төмендегі бағыттағы есептер шығардық:

1. *Натурал көрсеткішті дәрежені қолданып шығарылатын қолданбалы есеп [5].*

Жарық жылдамдығы $3 \cdot 10^8$ м/с, Жерден Күнге дейінгі арақашықтық $1,5 \cdot 10^{11}$ м. Күннен Жерге дейінгі қашықтықты жарық сәулесі қанша уақытта жүріп өтеді ?

Шешуі: Бірқалыпты қозғалыс кезінде орын ауыстыру жол $S = V \cdot t$.

Формуласымен анықталынады. есептің шартын қолдана отырып, мына есептеулерді орындаймыз:

$$1,5 \cdot 10^{11} = 3 \cdot 10^8 \cdot t, \text{ бұдан } t = \frac{1,5 \cdot 10^{11}}{3 \cdot 10^8} = 0,5 \cdot 10^3 \text{ с} = 0,5 \cdot 1000 = 500 \text{ с}$$

Жауабы: 500с немесе 8минут 20 секунд

2. *Қатынас, пропорция, шамаларды пропорционал бөліктерге бөлудің маңыздылығын ашатын қолданбалы есептер [5].*

Шаруашылық тобы қыс мезгілінде даярлық үшін әрбір сиырға 9 т – дан шөп дайындады. Бұл өткен қыста әрбір сиырға дайындалған шөптің $1\frac{1}{2}$ есесін құрады. Осы қыста шаруашылықта 180 сиыр болса, бұл өткен қыстағы барлық сиыр санының $1\frac{1}{3}$ есесі болады. Шаруашылық тобы өткен қысқа қарағанда осы қыста барлық сиыр үшін қанша тонна шөп атық дайындады ?

3. *Теңдеу құру арқылы есеп шығару; теңдеулер жүйесін қолданып есептер шығаруға байланысты қолданбалы есептер [5].*

Екі бригада ағаш отырғызды. Бірінші бригада екінші бригадаға қарағанда күніне 40 талдан отырғызып, барлығы 270 тал отырғызды. Екінші бригада барлығы бірінші бригадаға қарағанда 2 күн артық жұмыс

жасап, 280 тал отырғызды. Тал отырғызу жұмысына әрбір бригада қанша күн жібереді?

4. Арифметикалық прогрессия, геометриялық прогрессия, а байланысты қолданбалы есептер [5].

Бірінші қабаттың едені жерден 1м биіктікте орналасқан. Бірінші қабаттан екінші қабатқа апаратын саты 18 баспалдақтан тұрады және әрқайсысының биіктігі 20 см. Жер бетінен кез-келген баспалдаққа дейінгі биіктікті есептеуге болатын өрнек құрастырындар. Екінші қабаттың едені жерден қандай биіктікте орналасқан.?

5. Туынды қолданып шығаратын қолданбалы есептер [5].

Қозғалыстағы дененің жүрген жолы $S(t) = t^2 + 2$ формуласымен берілген. Осы дененің $t=5$ с мезетіндегі лездік жылдамдығы мен үдеуін табылық.

Шешуі: Лездік жылдамдық $S(t) = t^2 + 2$ функциясына лездік туындысы бойынша анықталады.

$$V(t) = S'(t) = 2t. V(S) = 2 * S = 10$$

Үдеуін есептеу үшін лездік жылдамдықтан туынды алу керек, сонда

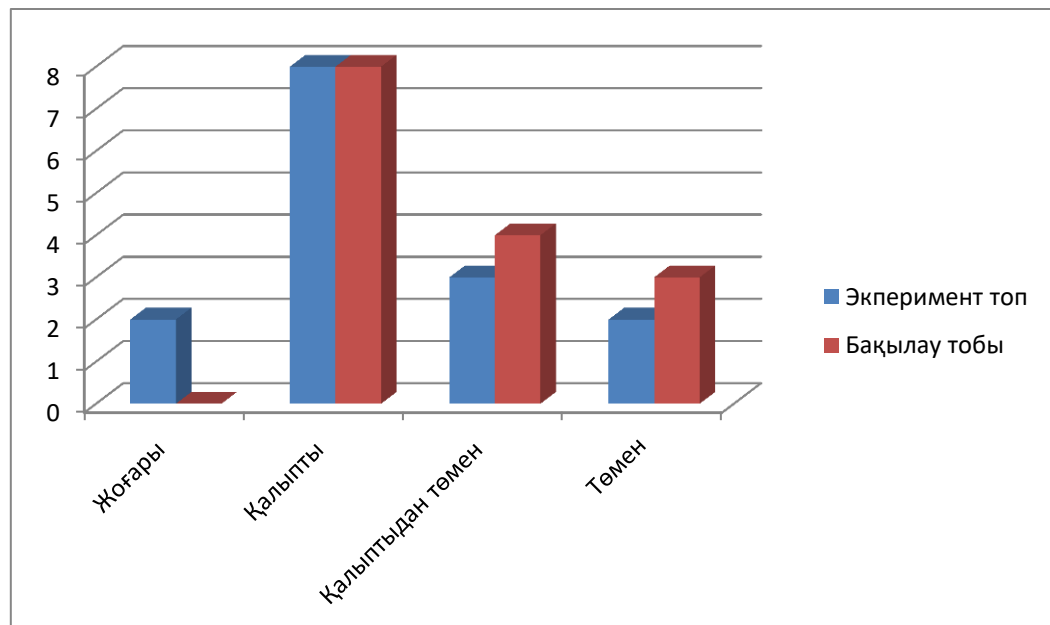
$$A(t) = V'(t) = (2t)' = 2 \text{ а}(S) = 2$$

Жауабы: 10м/с; 2м/с.

Экспериментке 2 топқа барлығы 30 оқушы қатысты.

Интеллектің деңгейі қалыптасу	Экперимент топ, адам саны 15		Бақылау тобы, адам саны 15	
	Эксперименттің басталуы	Эксперименттің соңы	Эксперименттің басталуы	Эксперименттің соңы
Жоғары	2 (13,3%)	4 (26,7%)	0 (0%)	1 (6,7)
Қалыпты	8 (53,3%)	8 (53,3%)	8 (53,3%)	7 (46,7%)
Қалыптыдан төмен	3 (20%)	2 (13,3%)	4 (26,7%)	5 (33,3%)
Төмен	2 (13,4%)	1 (6,7%)	3 (20%)	2 (13,3%)
Σ	15 (100%)	15(100%)	15(100%)	15(100%)

Эксперимент басталғанға дейін қалыптасу деңгейлері:

Қорытынды: Біз зерттеуімізде оқушылардың ғылыми-танымы мен қолданбалы есептердің бір-бірімен байланысын қарастырамыз, себебі, бұл бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі. Зерттеулерімізде оқушылардың ғылыми танымын арттыратын қолданбалы есептердің әдістемелік негіздерін көрсеттік.

Ол үшін алдымен:

- «таным», «ғылыми таным», «қолданбалы есептер» ұғымдарының мән-мағынасын аштық;
- оқушылардың қолданбалы есептерді шешуге ынтасы арттыратын есептердің түрін айқындап, мысал келтірдік;
- оқушылардың ғылыми-танымын арттыратын қолданбалы есептер туралы түсінігін байқау үшін 2 түрде сауалнама жүргіздік;
- әртүрлі бағыттағы қолданбалы есептерді шығарту арқыл эксперимент жүргіздік.

Зерттеу жұмысымыздың нәтижесін сараптай келе, қолданбалы есептердің оқушылардың ғылыми-танымын арттыратынын және білім сапасының көтерілетіне көз жеткіздік.

Әдебиеттер тізімі

- 1 «Теоретические основы обучения математике» (2004), Фридман Л.М.
- 2 Прикладная направленность школьного курса математики (Терешин) 1990 год – старые учебники.
- 3 Жумагулова З. Қолданбалы есептер жайлы. – Алматы: «Рауан» баспасы, 1990. – 36 б.

4 Қожагелдиева С., Нұртазаева Н. Сын тұрғысынан ойлау арқылы оқытудың тиімділігі. Бастауыш мектеп, 2009, №4.

5 Математика 5 сынып, авторлар Әбілқасымова А.Е., Кучер Т.П., Жұмағұлова З.Ә. 1-тарау. Натурал сандар және нөл саны.

6 Сеитова С.М. Мектеп курсындағы мәтінді есептер моделі. – Талдықорған, 2017.

7 Өтепқалиев С. Оқушыларда мазмұнды есептердің мағынасын семантикалық талдау жасап үйрету // Математика және физика. – Алматы, 2002, №4.

8 Тердікбай К. Логикалық математика және математикалық сауаттылық. – Нұр-Сұлтан, 2019.

9 Методика решения прикладных задач. Мандрика Г.В.

10 Интернет ресурсы: uzdikter.biz/matematikalik-analiz-elementterinin-matemati.

ГРНТИ 27.45.15

ПРИМЕНЕНИЕ ЛЕММЫ БЕРНСАЙДА К РЕШЕНИЮ КОМБИНАТОРНЫХ ЗАДАЧ

А.З. Курмантай

*Студент, Казахский агротехнический исследовательский университет
им.С.Сейфуллина, г.Астана*

Л.К. Дюсембаева

*Научный руководитель, магистр, старший преподаватель, Казахский
агротехнический исследовательский университет им.С.Сейфуллина, г.Астана*

Изучена лемма Бернсайда и решены комбинаторные задачи о раскраске с её применением, также рассматриваются выпуклые фигуры и фигуры постоянной ширины, применение группы перестановок к решению комбинаторных задач. Основным используемым фактом в этой статье – лемма Бернсайда.

Ключевые слова: лемма, перестановка, множество, подмножество, пространство, иллюстрация, орбита группы.

В настоящее время комбинаторика является одним из важных разделов математической науки. Ее методы широко используются для решения практических и теоретических задач. Установлены связи комбинаторики с другими разделами математики.

С аналогичными задачами, получившими название комбинаторных, люди сталкивались в глубокой древности. Уже несколько тысячелетий назад в Древнем Китае увлеклись составлением магических квадратов, в которых заданные числа располагались так, что их сумма по всем горизонталям, вертикалям и главным диагоналям была одной и той же. В Древней Греции подсчитывали число различных комбинаций длинных и коротких слов в стихотворных размерах, занимались теорией фигурных чисел, изучали фигуры, которые можно составить из частей особым образом разрезанного квадрата и т.д.

Рассмотрим лемму Бернсайда и решим комбинаторные задачи о раскраске с её применением [1].

Лемма Бернсайда. Пусть G – группа перестановок на множестве $M = \{1, 2, \dots, n\}$. Подмножество $O \subset M$ называется *орбитой* группы G , если: а) $b(a) \in O$ для любого $b \in G$ и любого $a \in O$, то есть действие перестановок из G на элементы O

не выводит за пределы O ; б) любые два элемента из O можно перевести друг в друга некоторой перестановкой из G .

Легко показать, что всякая группа перестановок $G = \{e = b_0, b_1, \dots, b_{k-1}\}$ имеет орбиты. Орбитами подобного вида исчерпываются все типы орбит, то есть, если O – орбита группы G и $a \in O$, то $O = O(a)$.

Любые две орбиты $O(a)$ и $O(b)$ либо совпадают (если $b \in O(a)$), либо не пересекаются (если $b \notin O(a)$) [2].

Таким образом, множество M распадается в объединение непересекающихся подмножеств – орбит группы G .

Для любого элемента $a \in M$ можно рассмотреть группу G_a всех перестановок из G , для которых точка a является неподвижной. Она называется стабилизатором точки a . Ответим на вопрос, доказав следующую теорему:

Длина орбиты $O(a)$ равна индексу стабилизатора G_a в группе G , то есть $|O(a)| = |G| / |G_a|$ [3].

Доказательство. Пусть $G = \{e = b_0, b_1, \dots, b_{k-1}\}$, $G_a = \{e = v_0, v_1, \dots, v_{s-1}\}$. Для подсчёта различных элементов в последовательности $a = b_0(a), b_1(a), \dots, b_{k-1}(a)$ удобно особым образом расположить в ряд элементы группы G . Для этого используем тот факт, что группу G можно представить в виде объединения всевозможных непересекающихся правых классов смежности по подгруппе G_a , имеющих одинаковое число элементов. То есть существуют перестановки $z_0 = e, z_1, \dots, z_{l-1}$ из группы G такие, что все перестановки ряда

$$b_0 = v_0 z_0 = e, b_1 = v_1 z_0, \dots, b_{s-1} = v_{s-1} z_0,$$

$$b_s = v_0 z_1, b_{s+1} = v_1 z_1, \dots, b_{2s-1} = v_{s-1} z_1, \quad (1)$$

$$b_{(l-1)s} = v_0 z_{l-1}, b_{(l-1)s+1} = v_1 z_{l-1}, \dots, b_{ls-1} = v_{s-1} z_{l-1}$$

попарно различны и исчерпывают всю группу G .

Для любого $i = 0, \dots, l-1$ применение s перестановок $b_{is}, b_{is+1}, \dots, b_{(i+1)s-1}$, образующих i -тую строку таблицы (1), к элементу a даёт один и тот же элемент $z_i(a)$ (так как v_0, v_1, \dots, v_{s-1} оставляют a неподвижным). Все l элементов $z_i(a)$ попарно различны. Действительно, если бы $z_i(a) = z_j(a)$ для некоторых i, j , то $a = (z_j \circ z_i^{-1})(a)$, то есть перестановка $(z_j \circ z_i^{-1}) \in G_a$. Но это возможно только тогда, когда z_i и z_j содержатся в одном правом классе смежности группы G по подгруппе G_a , чего быть не может. Таким образом, длина орбиты $O(a)$ равна l , то есть числу строк в таблице (1): $k = l \cdot s$ (то есть l является индексом подгруппы в группе). По теореме Лагранжа $l = |G| / |G_a|$, то есть $|O(a)| = |G| / |G_a|$. Теорема доказана [4].

Теперь ответим на вопрос. Для этого сформулируем и докажем **лемму Бернсайда**. Пусть $l(b)$ – число неподвижных точек перестановки b , $t(G)$ – число орбит группы перестановок $G = \{e = b_0, b_1, \dots, b_{k-1}\}$, действующей на множестве

$M=\{1, 2, \dots, n\}$. Тогда для любой группы перестановок имеет место равенство:

$$[5] \tau(G) = \frac{1}{|G|} \sum_{\sigma \in G} l(\sigma), \text{ где } \sigma \in G.$$

Доказательство. Рассмотрим отношение «перестановка σ сохраняет неподвижным элемент m » между перестановками группы G и элементами множества M . Сопоставим парам (σ, m) , $\sigma \in G$, $m \in M$, вершины прямоугольной сети и отметим те из них, для которых соответствующая пара (σ, m) находится в указанном отношении, то есть $\sigma(m)=m$ (рис. 1).

Иными словами, построим график указанного отношения.

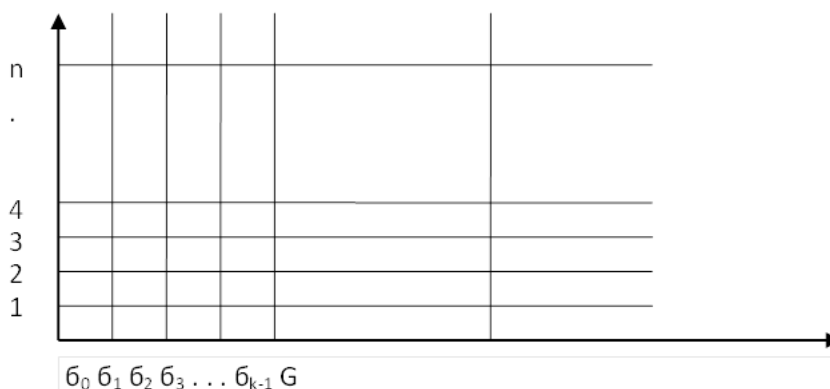

Рисунок 1.

Число отмеченных точек (точек, принадлежащих графику) можно подсчитать двумя способами: определить число отмеченных точек на каждой вертикали и просуммировать полученные величины или же определить число таких точек на каждой горизонтали и вычислить их сумму. Согласно определению отношения на каждой вертикали отмечаются все точки, сохраняемые перестановкой σ , соответствующей этой вертикали. Их число равно $l(\sigma)$. Поэтому число всех точек графика равно [6].

$$l(\sigma_0) + l(\sigma_1) + \dots + l(\sigma_{k-1}) = \sum_{\sigma \in G} l(\sigma), \text{ где } \sigma \in G.$$

С другой стороны, на каждой горизонтали отмечаются все перестановки, сохраняющие элемент $m \in M$, отвечающий этой горизонтали. А такие перестановки образуют группу G_m – стабилизатор элемента m , – и их число, по теореме, доказанной ранее, равно $|G_m| = |G|/|O(m)|$. Поэтому при втором способе подсчёта числа отмеченных точек графика рассматриваемого отношения получаем выражение $|G_1| + |G_2| + \dots + |G_n| = \sum_{m \in M} |G_m|$ [7].

Однако, если элементы $i, j \in M$ содержатся в одной орбите, то $O(i)=O(j)$, и поэтому $|G_i|=|G|/|O(i)|=|G|/|O(j)|=|G_j|$. Пусть O_1, O_2, \dots, O_t – все орбиты группы G такие, что $M = O_1 \cup O_2 \cup \dots \cup O_t$, и слагаемые в этом объединении не пересекаются. Разобьём $\sum_{m \in M} |G_m|$ (где $m \in M$) на части так, чтобы внутри каждой

из этих частей суммирование шло по элементам некоторой орбиты:

$$\sum_{m \in M} |G_m| = \sum_{m \in O_1} |G_m| + \sum_{m \in O_2} |G_m| + \dots + \sum_{m \in O_t} |G_m|.$$

Каждое из t слагаемых в правой части этого равенства можно преобразовать следующим образом:

$$\sum_{m \in O} |G_m| = \sum_{m \in O} \frac{|G|}{|O(m)|} = \frac{|G|}{|O|} \sum_{m \in O} 1 = \frac{|G|}{|O|} |O| = |G|.$$

Поэтому
$$\sum_{m \in M} |G_m| = |G| + \dots + |G| = t \cdot |G|.$$

Таким образом, при втором способе подсчёта мы получили $t \cdot |G|$ отмеченных точек графика. Приравнивая величины, полученные при первом и втором способах, получим $t \cdot |G| = \sum_{\alpha \in G} \lambda(\alpha)$,

то есть
$$t = t(G) = \frac{1}{|G|} \sum_{\alpha \in G} \lambda(\alpha).$$

Лемма доказана.

Рассмотрим пример, иллюстрирующий возможности применения леммы Бернсайда при решении комбинаторных задач на перечисление [8].

Задача 1. *Сколькими способами можно раскрасить вершины куба в три цвета (например, красный, синий и зелёный)?*

Решение. Поскольку каждую из восьми вершин куба можно раскрасить тремя способами, причём независимо от того, как раскрашены другие вершины, то множество всех вершин куба можно раскрасить $3^8=6561$ различными способами (по формуле $\tilde{P}_n^k = n^k$). Однако при таком подходе к решению задачи молчаливо предполагается, что мы умеем различать вершины куба перед окраской, то есть, скажем, куб жёстко закреплён или его вершины занумерованы. При этом полученный ответ можно интерпретировать следующим образом: можно так раскрасить 3^8 абсолютно одинаковых, жёстко закреплённых кубов, что все они будут различаться. Для 3^8+1 кубов этого сделать уже нельзя. Ситуация существенно меняется, если мы откажемся от предположения о том, что кубы жёстко закреплены, так как по-разному окрашенные кубы можно повернуть так, что в новом положении их окраски совпадут (рис. 2).

Естественно считать, что два куба раскрашены одинаково, если их раскраски совпадают вплоть до способа размещения кубов в пространстве, то есть вплоть до некоторого вращения одного из кубов. Будем говорить, что такие раскраски кубов *геометрически неотличимы*. Поэтому естественным уточнением задачи о раскраске является следующая задача: *сколькими геометрически различными способами можно раскрасить вершины куба в три цвета* [9].

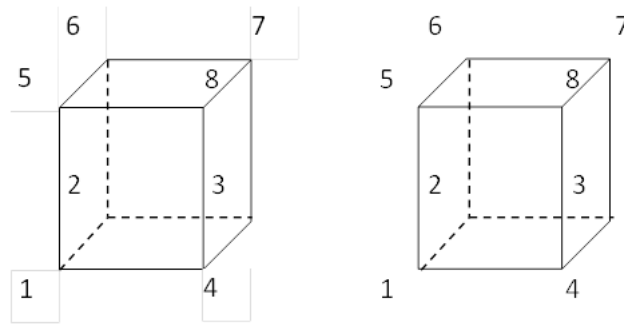

Рисунок 2.

Переформулируем теперь эту задачу так, чтобы стала понятной её связь с леммой Бернсайда. Пусть M – множество всевозможных по-разному раскрашенных кубов одного размера, положение которых в пространстве фиксировано ($|M|=3^8$), G – группа всех вращений куба. Группа G естественным образом определяет группу перестановок на множестве M . Именно, если $b \in G$ – некоторое вращение, то каждому кубу из M можно сопоставить некоторый другой куб, который получается из первого при вращении b . Это соответствие является перестановкой на M , которую будем обозначать $\tilde{\alpha}$. Группу всех таких перестановок множества M , определяемых перестановками из G будем обозначать \tilde{G} . Ясно, что $|\tilde{G}| = |G|$. То, что два куба K_1 и K_2 из M раскрашены геометрически одинаково, означает, что один из них можно перевести вращением в такое положение, в котором они неразличимы. Иными словами, существует такая перестановка $\tilde{\alpha} \in \tilde{G}$, что $\tilde{\alpha}(K_1) = K_2$, то есть K_1 и K_2 содержатся в одной орбите группы \tilde{G} , действующей на множестве M . Таким образом, для того чтобы определить число геометрически различных способов раскраски вершин куба, нужно найти количество орбит группы \tilde{G} на множестве M . Считая вершины кубов занумерованными числами 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, раскраску каждого из 3^8 кубов можно однозначно охарактеризовать «словом» из восьми букв, каждая из которых есть либо k , либо c , либо z . То, что i -тая буква слова равна k (или c , или z) означает, что i -тая вершина при выбранной нумерации окрашена в красный цвет (или в синий, или в зелёный соответственно). Перестановки из группы \tilde{G} переставляют последовательности букв k, c, z . Для того чтобы применить лемму Бернсайда, необходимо определить число неподвижных точек каждой перестановки из \tilde{G} . Последовательность букв k, c, z будет неподвижной для перестановки $\tilde{\alpha} \in \tilde{G}$ тогда и только тогда, когда при разложении соответствующей перестановки $b \in G$ в произведение циклов вершины куба, номера которых входят в один и тот же цикл, окрашены одним цветом. Если перестановка $b \in G$ разложена в произведение k циклов, то число её неподвижных точек равно 3^k , где $1 \leq k \leq 8$, так как вершины куба, номера которых входят в один цикл, можно раскрасить тремя способами. Для определения способов разложения для всех перестановок, на основе Бернсайда. Опишем разложения в произведение циклов для всех перестановок из группы G вращений куба [10].

а) Вокруг каждой из трёх осей, соединяющих центры противоположных граней, имеется три вращения на углы $\frac{\pi}{2}$, π , $\frac{3\pi}{2}$. Им соответствуют перестановки: 1) (1, 5, 8, 4) (2, 6, 7, 3) 2) (1, 8) (2, 7) (3, 6) (4, 5).

3) (1, 4, 8, 5) (2, 3, 7, 6) 4) (1, 4, 3, 2) (5, 8, 7, 6)

5) (1, 3) (2, 4) (5, 7) (6, 8) 6) (1, 2, 3, 4) (5, 6, 7, 8)

7) (1, 5, 6, 2) (3, 4, 8, 7) 8) (1, 6) (2, 5) (3, 8) (4, 7)

9) (1, 2, 6, 5) (3, 7, 8, 4)

б) Вокруг каждой из четырёх диагоналей куба имеется по два вращения.

Им соответствуют перестановки:

10) (1) (2, 5, 4) (3, 6, 8) (7) 11) (2) (1, 3, 6) (4, 7, 5) (8)

12) (3) (1, 6, 8) (2, 7, 4) (5) 13) (4) (1, 3, 8) (2, 7, 5) (6)

14) (1) (2, 4, 5) (3, 8, 6) (7) 15) (2) (1, 6, 3) (4, 5, 7) (8)

16) (3) (1, 8, 6) (2, 4, 7) (5) 17) (4) (1, 8, 3) (2, 5, 7) (6)

в) Вокруг каждой из шести осей, соединяющих середины противоположных рёбер куба, имеется одно вращение. Им соответствуют перестановки: 18) (1, 5) (2, 8) (3, 7) (4, 6) 19) (1, 2) (3, 5) (4, 6) (7, 8)

20) (1, 7) (2, 3) (4, 6) (5, 8) 21) (1, 7) (2, 6) (3, 5) (4, 8)

22) (1, 7) (2, 8) (3, 4) (5, 6) 23) (1, 4) (2, 8) (3, 5) (6, 7)

Вместе с тождественной перестановкой (1)(2)(3)(4)(5)(6)(7)(8) получаем 24 перестановки – все элементы группы G . Итак, в группе G вращений куба имеется: 1 перестановка типа $\langle 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1 \rangle$, 6 перестановок типа $\langle 4, 4 \rangle$, 9 перестановок типа $\langle 2, 2, 2, 2 \rangle$, 8 перестановок типа $\langle 1, 1, 3, 3 \rangle$.

Тогда перестановка первого типа имеет 3^8 неподвижных точек, любая из перестановок второго типа – 3^2 , третьего и четвёртого типов – 3^4 неподвижных точек (по формуле $\tilde{P}_n^k = n^k$). Поэтому согласно лемме Бернсайда, имеем $t(\tilde{G}) = \frac{1}{24}(3^8 + 6 \cdot 3^2 + 9 \cdot 3^4 + 8 \cdot 3^4) = 333$.

Таким образом, число геометрически различных способов раскраски вершин куба в три цвета равно 333.

Литература

- 1 Болтянский В.Г, Гохберг И.Ц. «Теоремы и задачи комбинаторной геометрии», 1965.
- 2 Болтянский В.Г., Гохберг И.Ц. «Разбитие фигур на меньшие части», 1971.
- 3 Бляшке В. «Круг и шар», 1967.
- 4 Данцлер Л., Грюбанов Б., Кли в, «Теорема Хелли», «Мир» 1968.
- 5 Калужнин Л.А., Суцанский В.И. «Преобразования и перестановки», 1979.
- 6 Тот Ф.Л. «Расположение на плоскости, на сфере и в пространстве», 1958.
- 7 Шклярский Д.О., Ченцов Н.Н., Яглом И.М. «Геометрические оценки и

задачи из комбинаторной геометрии», 1974.

8 Фрид Э., Паспорт И., Зейсман И., Ревес Г., Ружа И. «Малая математическая энциклопедия». – Будапешт: Издательство Академии наук Венгрии, 1976.

9 Хадвигер Г., Дебруннер Г. «Комбинаторная геометрия плоскости», 1965.

10 Burnside, William. Theory of groups of finite order. – Cambridge University Press, 1897.

ГРНТИ 61.31

ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАНОМАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ПРОИЗВОДСТВА ПРОДУКТОВ ПИТАНИЯ

С.Т. Алмагамбетова

Ассоц. профессор, Алматинский технологический университет, г. Алматы

Анализ применения наноматериалов в пищевой промышленности и оценка их безопасности является целью работы. Задачей является рассмотрение основных рисков, связанных с использованием наноматериалов в пищевой продукции. В статье приводятся результаты анализа воздействия на живые организмы наноматериалов, содержащихся в продукции пищевой промышленности. На основе анализа разработаны предложения по обеспечению контроля за соблюдением нормирования определенных добавок в потребительской продукции.

Ключевые слова: наночастица, пищевая промышленность, биологически активные добавки, пищевые добавки, упаковочные материалы, риск.

В пищевой промышленности используются наноматериалы – нанодисперсные формы пищевых ингредиентов, пищевые добавки с улучшенными функциями, инновационные упаковочные решения с повышенным газовым барьером, фотобарьером и антимикробными свойствами. Химическая активность, способность проникать и накапливать наночастицы в организме определяет наличие токсичных свойств у многих наноматериалов, что делает необходимым оценку безопасности таких продуктов. Наночастицы серебра, аморфный диоксид кремния или аэрозоль, диоксид титана и углеродные нанотрубки считаются лучшими материалами с точки зрения перспективного гигиенического нормирования. Возможная суточная доза наночастиц SiO₂ (диоксида кремния) из пищевых продуктов была установлена опытным путем на уровне не более 1 мг на 1 кг массы тела, что подтвердило актуальность нормирования наноразмерного SiO₂ в качестве пищевой добавки [1].

Цель работы – анализ использования наноматериалов в пищевой промышленности и оценка их безопасности. Это обзор основных рисков, связанных с использованием наноматериалов в пищевых продуктах.

Предметом исследования являются научно-технические данные о безопасности и оценке воздействия наноматериалов, содержащихся в пищевых продуктах, на организмы.

В ходе исследования используются теоретические методы анализа и синтеза.

При производстве пищевых продуктов используются новые упаковочные материалы, обладающие высокой усвояемостью, биологическим применением, идентичностью с другими компонентами продукта, пищевые добавки с улучшенными функциями, газобарьерными, светобарьерными и антимикробными свойствами. Более 60 видов продукции наноиндустрии зарегистрированы в Таможенном союзе как новые виды пищевых продуктов, это пищевые рецептуры в наноформах, биологически активные добавки к пищевым продуктам с комплексными пищевыми добавками в виде эмульсий, а также некоторые виды вспомогательных средств и упаковочных материалов. Нанотехнологии используются для фильтрации и мембранной обработки питьевой воды, молока, сыворотки, сока и других продуктов [2].

Однако по составу и свойствам пища по-прежнему традиционна. Диоксид кремния (SiO_2) E 551 используется как антиоксидант.

Таблица 1. Допустимые уровни содержания диоксида кремния (SiO_2) аморфного E 551.

Пищевая продукция	Допустимый уровень
пряности	не более 30 г/кг
продукты, плотно обернутые фольгой	30 г/кг
сахарная пудра	10 г/кг
соль и ее заменители	10 г/кг
сыры и сырные продукты	10 г/кг
ароматизаторы	50 г/кг

При производстве детского питания допускается использовать пищевое сырье, содержащее E 551. Большая часть общего объема E 551 составляет высокодисперсная форма пирогена SiO_2 , удельная площадь поверхности аэрозоля составляет 300-380 $\text{Нм}^2/\text{г}$, то есть он состоит из наночастиц. Анализ структуры формы E 551 показал, что материал представлен на структурном уровне сферическими наночастицами агломерата, свободно связанными с размером 20-60 Нм [3].

Слизистая оболочка тонкой кишки с повышенным местным иммунным ответом реагирует на наночастицы SiO_2 в пище. Диоксид титана (TiO_2) используется в пищевой промышленности в качестве белого красителя E171 в рыбных капсулах, молочных продуктах, кондитерских изделиях и пищевых добавках. Другие применения этого вещества включают солнцезащитные кремы, косметические кремы, красители, очистители воздуха в фармацевтической промышленности и фотокатализаторы. Коммерческие продукты TiO_2 представлены на рынке в двух кристаллических модификациях этого вещества: анатазе и рутиле. Анатазы могут содержать наночастицы, поэтому TiO_2 также может попадать в организм через рот [4].

Попадая в желудочно-кишечный тракт, эти частицы могут оказывать вредное воздействие на энтероциты.

Зарегистрировано более 20 пищевых добавок, содержащих серебро в качестве активного компонента наночастиц в качестве источника микроэлементов. Наночастицы серебра могут попадать в продукты, изготовленные из упаковочных материалов, обладающих антимикробными свойствами. В пищевой промышленности действующим законодательством не допускается использование наночастиц серебра в качестве пищевой добавки в виде консервантов и продуктов, используемых для дезинфекции. Однако существует множество научных разработок, так называемых.. регистрация таких продуктов и их появление на рынке вряд ли будут возможны в ближайшем будущем. Наночастицы серебра – это материал, который часто используется в производстве парфюмерии, косметики, красителей и дезинфицирующих средств, что позволяет намеренно загрязнять пищевые продукты этими типами наноматериалов. Промышленность производит различные виды наночастиц серебра, это т.н. «ионное» серебро, полученное путем электрического взрыва мишени из металла, также производится «кластерное» серебро, которое синтезируется фотокаталитическим методом в присутствии пищевой добавки E 1201, поливинилпирролидона. Восстановление соли серебра с помощью кверцетина получают в присутствии диоктилсульфосукцината (E 480). Серебряные наночастицы, попадающие в желудочно-кишечный тракт с пищей и водой, могут всасываться: биодоступность составляет приблизительно 1-3%.

Предполагается, что механизм токсического действия наночастиц серебра заключается в дозированном выделении цитотоксических Ag^+ (ионов серебра) эндогенных окислителей, таких как пероксинитрит, супероксид-анион, гипохлорит-ионы в соответствующих органах, главным образом в печени. Были выявлены признаки токсичности наночастиц серебра для человеческого организма, начиная с дозы около 1 мг/ кг массы тела с максимальной дозой 0,001 мг/кг массы тела.

Таким образом:

1. в нормативные документы целесообразно включить положение о специальной маркировке продукции, содержащей искусственные наночастицы;
2. необходимо совершенствовать стандарты содержания некоторых добавок в потребительских товарах.

Литература

1 Токсикологическая оценка наноразмерного коллоидного серебра, стабилизированного поливинилпирролидо– ном. IV. Влияние на микробиоту, иммунологические показатели / А.А. Шумакова, В.А. Шипелин, Н.Р. Ефимочкина, Л.П. Минаева, И.Б. Быкова, Ю.М. Маркова [и др.] // Вопросы питания. – 2016. – Т. 85, №3. – С. 27-35.

2 Shumakova A.A., Arianova E.A., Shipelin V.A., Sidorova Yu.S., Selifanov A.V., Trushina E.N. et al. Toxicological assessment of nanostructured silica. I. Integral indices, adducts of DNA, tissue thiols and apoptosis in liver. *Voprosy pitaniya*, 2014, vol. 83, № 3. – p. 52-62.

3 Токсикологическая оценка наноструктурного диоксида кремния. / А.А. Шумакова, Е.А. Арианова, В.А. Шипелин, Ю.С. Сидорова, А.В. Селифанов, Э.Н. Трушина [и др.] // *Вопросы питания*. – 2014. – Т. 83, №3. – С. 52-62.

4 Bettini S., Boutet-Robinet E., Cartier P., Coméra P., Gaultier E., Dupuy J [et al.]. Food-grade TiO₂ impairs intestinal and systemic immune homeostasis, initiates preneoplastic lesions and promotes aberrant crypt development in the rat colon. *Sci. Rep*, 2017, vol. 7. – p. 40373.

ҒТАМР 27.01.45

ПРОФЕССОР Қ. НҰРСҰЛТАНОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Ә.М. Манасбаев

Магистрант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ.

О.М. Жолымбаев

Ғылыми жетекші, ф.-м.ғ.д., проф., Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ.

Пифагор заманынан бастап математиктер саны атаулыны рационал сан(ақылы жетер сыйымды сан) және иррационал сан(ақыл жетпес сан) деп екі жікке бөліп қарайды. Мәселен, Пифагордың өзі: «Квадраты екіге тең болатын ақыл жетер сан(рационал сан) жоқ» деп дәлелдеген. Сондықтан $x^2 - 2 = 0$ теңдеуіне шешім, яғни түбір болатын $x = \sqrt{2}$ санын иррационал сан (яғни ақыл жетпес) деп атаймыз. Дәл осы тәртіппен $\alpha = \sqrt{3}, \beta = \sqrt{5}, \gamma = \sqrt{7}$ сандарының тиісінше $x^2 - 3 = 0, x^2 - 5 = 0, x^2 - 7 = 0$ теңдеулерге түбір бола алмайтындығын, яғни олардың иррационал (ақыл жетпес) сандар тобына жататынын дәлелдеуге болады.

Жалпы түрде алғанда, қандай да бір алгебралық теңдеудің түбірі боп келетін иррационал сандарды алгебралық иррационал сандар деп атайды. Сондықтан $\alpha=2, \beta=3, \gamma=\sqrt{5}, \delta=\sqrt{7}$, т.с.с. сандармен қатар ешбір алгебралық теңдеуге түбір бола алмайтын иррационал сандары да кездеседі. Мысалы, $\pi=3,1415\dots, e=2,71818\dots$ сандары да иррационал сандар. Бірақ, олардың ешқандай алгебралық теңдеуге түбір бола алмайтыны дәлелденген шындық. Сондықтан π және e сандарын алгебрадан сырт иррационал сандар немесе трансцендентті иррационал сандар деп атайды.

Қазіргі мектеп математикасында иррационал сан ұғымы ондық бөлшектер арқылы былайша анықталды.

Анықтама. Периоды жоқ ақырсыз ондық бөлшек атаулыны иррационал сан деп атайды.

Мысал. $\pi=3,1415\dots, e=2,71818\dots, \alpha=\sqrt{2} = 1,414\dots, \beta = \sqrt{3}=1,732\dots, \gamma=\sqrt{5} = 2,236\dots, \delta=\sqrt{7}=2,645\dots$, т.с.с периоды жоқ ақырсыз ондық бөлшектердің бәрі иррационал (ақыл жетпес ақырсыз) сандар жиынына типті сандар болып табылады [1].

Ақыл жетпес ақырсыз, яғни иррационал сандардың басты атқаратын бір қызметі, ол кесінді бойындағы нүктелер жиынының санақсыз көптігін, реттелістігін әрі үзіліссіз тығыздығын бейнелеу болып табылады.

Тәртіптеліп реттелген санақсыз көп және үзіліссіз тығыз жиын математикадағы ең әсем, әрі аса қуатты жиын деп ұғылады. Ондай жиынды математиктер ғылыми тілде *континуум қуатты жиын* деп атайды. Осындай континуум (үзіліссіз) қуатты жиындарға тиісті өнер математикасында кен қолданылатын иррационал сан ретінде $x = \frac{1+\sqrt{5}}{2}$ саны қарастырылады. Бұл санның $x^2 - x - 1 = 0$ алгебралық теңдеуге шешу болатынына көз жеткізу оңай. Сондықтан $x = \frac{1+\sqrt{5}}{2}$ санының алгебралық иррационал сан екенін көреміз. $\sqrt{5} = 2,236 \dots$, болғандықтан, $x = \frac{1+\sqrt{5}}{2} = 1,618 \dots$

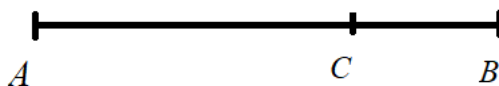
Америкалық математик осы периоды жоқ ақырсық оңдық бөлшекті немесе алгебралық иррационал санды Φ әрпі арқылы белгілеп жазу жөн деген ұсыныс енгізген. Сондықтан $\frac{1+\sqrt{5}}{2}$ санын математиктер соңғы кезде *фи саны* деп атап жүр.

Сөйтіп, теориялық математика мен әсемдік өнер математикасында кең де тиімді қолданылатын фи атты иррационал сан пайда болған.

$$\Phi = \frac{1+\sqrt{5}}{2} \text{ немесе } \Phi = 1,618 \dots$$

Мұндағы Φ белгісі ретінде ежелгі гректердің айтулы мүсінші өнерпазы Фидийдің (б.з.б 495-430 ж.) есіміндегі Фи әрпі алынған. Өнер мен математика тарихын зерттеушілердің еібектеріне қарағанда Фидийдің қолынан шыққан мүсіндік әдемі бейнелердің баршасы «алтын қима» заңына негізделіп жасалса керек. Ал Фи саны «алтын қима» есебінің шешіміне тікелей байланыста болып келеді. Сондықтан Фи санын «сұлулық сәнін» сипаттайтын әсемдің заңы деп қарауға болатынын көреміз.

«Алтын қималы» әсемдік саны. Ұзындығы $AB=a$ болатын кесіндіні мына пропорциялық қатынас $\frac{AC}{CB} = \frac{AB}{AC}$ (1) тура болатындай әр түрлі AC және CB екі кесіндіге бөліңдер.

Бұл есептің «кесіндіні орта және шет қатынаста бөлу» есебімен, яғни «алтын қимамен» мазмұндас есеп екені айқын. Мұндағы (1) «алтын пропорцияны» $AB=AC+CB$, $AC=a_1$ және $CB=a_2$ белгілемесі пайдаланып былай жазамыз:

$$\frac{a_1}{a_2} = \frac{a_1+a_2}{a_1}. \text{ Бұдан } \frac{a_1}{a_2} = 1 + \frac{a_2}{a_1} \quad (2)$$

Мынадай белгілеме ангіземіз: $\frac{a_1}{a_2} = x$ (3). Сонда (2) тендікті былай жазуға болады:

$$x = 1 + \frac{1}{x} \quad (4). \quad x^2 - x - 1 = 0 \quad (5)$$

Осы теңдеуді шешіп, $x = \frac{1+\sqrt{5}}{2} = 1,618\dots$ болатынын көреміз.

Демек, $x = \Phi$; $\Phi = \frac{1+\sqrt{5}}{2} = 1,618\dots$

Алдыңғы (3) және (4) теңдіктерді юылайша жазуға болады:

$$\frac{a_1}{a_2} = \Phi \quad (6) \quad \text{және} \quad \Phi = 1 + \frac{1}{\Phi} \quad (7)$$

Мұндағы, $\Phi = \frac{1+\sqrt{5}}{2} = 1,618\dots$

Түйін. Осында айтылған ұғымдар мен есептерге сүйеніп Фи санын, шын мәнінде, сұлулық сыры мен сынын сипаттайтын әсемдік заңы, яғни «алтындаған» сұлулық сәні деп қарауға болатынын көреміз, немесе Φ – санын, біз, бұдан былай «алтын сан» деп атайтын боламыз.[1]

«Алтын сандар» алгебрасы.

Түсініктеме. Біз мұнда «алтын сандар» алгебрасы деп « Φ » санына қолданылатын әр алуан алгебралық амалдар мен түрлендірулер жүйесін атап отырмыз.

« Φ » санының «алтын қима» есебіне шешу болатынын, демек оның бір біріне тең мағыналы болып келетін мынадай екі «алтын теңдеуге» түбір болатынын көреміз:

$$x = 1 + \frac{1}{x} \quad (A_1) \quad \text{және} \quad x^2 = x + 1. \quad (A_2) \quad (1)$$

Сондықтан « Φ » саны үшін мынадай екі «алтын тепе теңдік» әрқашан тура болады:

$$\Phi = 1 + \frac{1}{\Phi}. \quad (1) \quad \text{және} \quad \Phi^2 = \Phi + 1 \quad (2)$$

Осы (1) және (2) тұптағандық теңбе теңдіктерге сүйене отырып, Φ санын $\Phi^2 - \Phi$ санының квадратын және « $\frac{1}{\Phi}$ саны Φ -дің кері мәнін» былайша жазып көрсетуге болады:

$$\Phi = \frac{1+\sqrt{5}}{2} = 1,618\dots \quad (3)$$

$$\frac{1+\sqrt{5}}{2} + 1 = \frac{3+\sqrt{5}}{2} = 2,618\dots = \Phi + 1 = \Phi^2 \quad (4)$$

$$\frac{1+\sqrt{5}}{2} - 1 = \frac{\sqrt{5}-1}{2} = 0,618\dots = \frac{1}{\Phi} \quad (5)$$

Осы атап өткен « Φ », « Φ^2 » және « $\frac{1}{\Phi}$ » үш «алтын сандар» арасында өзара тәуелділік бар екенін (3) және (4) теңбе теңдіктерге сүйене отырып көрсетуге болады.

Атап айтқанда, (3) және (4) теңбе теңдіктер салдары болып келетін мына «алтын қатынастарда» білу абзал.

$$\Phi - \frac{1}{\Phi} = 1 \quad (6)$$

$$\Phi^2 - \Phi = 1 \quad (7)$$

$$\Phi(\Phi - 1) = 1 \quad (8)$$

$$\Phi = \sqrt{1 + \Phi} \quad (9)$$

«Алтын сандар», «алтын теңдеулер» және «алтын теңдік» қатынастардан тұратын алгебраны, біз, әрине, «алтын алгебра» деп атаймыз. «Алтын алгебрада» тек қана «алтын есептер» мен олардың «алтын шешімдері» қарастырылады. Соның бірі

«Алтын алгебра» есептері.

$a_1)$ $\Phi - \frac{1}{\Phi} = 1$. «Алтын теңдеуді» пайдаланып, мынадай теңдіктің тура екенін көреміз:

$$\Phi = 1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \dots}}}}}$$

$a_2)$ $\Phi^2 - \Phi = 1$. «Алтын теңдеуге» сүйеніп, мынадай теңдіктің тура болатынын көреміз:

$$\Phi = \sqrt{1 + \sqrt{1 + \sqrt{1 + \sqrt{1 + \sqrt{1 + \dots}}}}}$$

$a_3)$ Егер $a > 0$ болса, онда мына теңдік:

$$x_n = \sqrt{a + \sqrt{a + \sqrt{a + \sqrt{a + \sqrt{a + \dots}}}}} = \frac{1 + \sqrt{1 + 4n}}{2} \quad \text{орындалатынын тура}$$

болатынын көреміз:

$a_4)$ $\Phi^2 - \Phi = 1$. «Алтын теңдеуге» сүйеніп, мынадай теңдіктің тура болатынын көреміз:

$\Phi^3 = \Phi^2 + \Phi$, $\Phi^4 = \Phi^3 + \Phi^2$, $\Phi^n = \Phi^{n-1} + \Phi^{n-2}$, Мұндағы n – оң бүтін сан, яғни $n \in \mathbb{Z}^+$.

$a_5)$ Φ – «Алтын сан». $q = \Phi$ еселгі болатын мынадай геометриялық прогрессия құрылған:

$$1, \Phi, \Phi^2, \Phi^3, \dots, \Phi^n, \dots$$

Осы «алтын прогрессияның» үшінші мүшесін және одан кейінгі мүшелерінің бәрін $\Phi^n = \Phi^{n-1} + \Phi^{n-2}$ қалыптамасы арқылы табуға болады. Басқаша айтқанда, аталмыш «алтын прогрессияның» үшінші мүшесі және оның бұдан кейінгі барлық мүшесін алдыңғы екі мүшесінің қосындысына тең болатынын көреміз.

$a_6)$ Алдыңғы айтылған ережеге сүйеніп, мына кестені толтыруға да болады.

Кесте 1.

n	0	1	2	3	4	5	6
$\Phi^n = \Phi^{n-1} + \Phi^{n-2}$	$\frac{2 + 0\sqrt{5}}{2}$	$\frac{1 + \sqrt{5}}{2}$	$\frac{3 + \sqrt{5}}{2}$				

1-кестеге сүйеніп, « Φ алтын санның» Φ^n дәрежесін мынадай қалыптама арқылы өрнектеуге болады:

$$\Phi^n = \frac{A(n) + B(n)\sqrt{5}}{2}$$

Соңғы формуладағы $A(n)$ және $B(n)$ сандарының мәнін тауып, кестені толтыруға болады.

Кесте 2.

n	0	1	2	3	4	5	6
$A(n)$							

Кесте 3.

n	0	1	2	3	4	5	6
$B(n)$							

$a_7)$ $\Phi^n, \Phi^{n-1}, \dots, \Phi^2, \Phi^1, \Phi^0, \Phi^{-1}, \Phi^{-2}, \Phi^{-3}$, «Алтын прогрессия» үшін де мынадай теңдіктің тура болатынын көреміз.

Кесте 4.

n	0	1	2	3	4	5	6
Φ^{-n}	$\frac{2 + 0\sqrt{5}}{2}$	$\frac{-1 + \sqrt{5}}{2}$	$\frac{3 - \sqrt{5}}{2}$				

a_7) 4-кесте сүйеніп, «Ф – алтын санның» Φ^{-n} дәрежесін мынадай қалыптама арқылы өрнектеуге болатынын көруге болады:

$$\Phi^{-n} = \frac{A(-n) + B(-n)\sqrt{5}}{2}$$

$$B(-n): 1, -1, 2, -3, -8, 13, -21, \dots$$

Ереже. $B(-n)$ саны одан кейінгі келетін тетелес екі санның қосындысына тең болады..[1].

Міне, Профессор Қажы Нұрсұлтановтың «Жүлдегерлік жүз есеп» ғылыми еңбегі оқушыларды есеп шешуге үйрету мақсатында мектеп қабырғасында орта буын (5-9 сынып оқушыларына) математикалық үйірмелер мен тақырыптық кештер, сыныптан жұмыстарда және де математиканы тереңдетіп оқытатын сыныптарда қолдануға болады.

Әдебиеттер тізімі

1 Нұрсұлтанов Қ., Нақышбекова Г. Жүлдегерлік жүз есеп. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2009. – 104 б.

2 Нұрсұлтанов Қ., Дүрмекбаева Ж.Н., Нақышбекова Қ.М., Әміренова Л.М. Ойлау логикасы: оқу әдістемелік құрал. – Семей, 2006. – 156 б.

3 Профессор Қажы Нұрсұлтанов. Ғибратты ғұмырнамалықтар: Мемуарлық жадығаттық жарияланымдар. – Семей, Интеллект, 2012. – 337 б.

ГРНТИ 39.01.29

РАЗВИТИЕ ЦИФРОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СРЕДСТВАМИ ПРЕДМЕТА ГЕОГРАФИЯ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Г.К. Абюрова, А.В. Егорина, А.М. Алдажарова, Р.С. Бейсембаева
Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск

Требования к современному уроку таковы, что ученик в процессе добывания знаний должен быть активен, видел плоды своего труда и мог оценивать свою работу. Задача непростая, решить её помогает сочетание традиционных методов обучения и современных информационных и компьютерных технологий.

Ключевые слова: география, цифровые технологии, мультимедиа, деловые игры, ролевые игры, анимационные карты, информация, компьютерные тесты.

География – единственный учебный курс, дающий целостное представление о Земле как планете людей. Она формирует и общую культуру, в том числе экологическую; необходима для принятия управленческих решений на всех уровнях.

Школьная география как учебный предмет, отражающий основы науки, весомый вклад в формирование у учащихся научного мировоззрения. Чтобы научное знание, усвоенное учащимися, стало элементом мировоззрения, оно должно выполнять роль ориентира для каждой личности в ее отношениях с окружающей действительностью, в упорядочении и организации этих отношений, в понимании их смысла.

И чтобы учащиеся могли правильно понять материальные, духовые и культурные ценности, окружающие их, и смысл существования человека в пространстве, необходимо накопление больших географических познаний.

Для накопления географических знаний учащимися необходимы современные образовательные технологии и правильный выбор методов обучения. Само определение метода упорядоченного способа взаимосвязанной деятельности учителя, направленного на достижение целей образования, делает все более актуальной проблему сотрудничества педагога и школьника в процессе обучения, которая предполагает укрепление доверия к ученику. Его

надо хорошо знать, чтобы правильно выбрать метод обучения. Некоторые учителя обеспокоены тем, что интерес школьников к изучению предмета падает из-за «сухости» изложения материала в учебниках, его большого объема, высокой степени научности и недостаточной доступности для разных групп учеников.

Организуя урок, надо стремиться так управлять деятельностью учеников, чтобы каждый (обязательно каждый) почувствовал окрыляющую силу успеха. Успех – первостепенное условие становления личности. Это внутренний комфорт, радостный настрой, когда дело спорится. Для школы это особенно важно. Ученик, если его усилия не увенчаются успехом, начинает терять веру в себя.

Одним из направлений модернизации системы географического образования является внедрение компьютерных технологий и мультимедиа. Применение в обучении компьютера в сочетании с аудиовизуальными средствами принято называть «новыми информационными технологиями в образовании».

Применение информационных компьютерных технологий на уроках географии не только облегчает усвоение учебного материала, но и представляет новые возможности для развития творческих способностей учащихся:

- повышает мотивацию учащихся к учению;
- активизирует познавательную деятельность;
- развивает мышление и творческие способности ребёнка;
- формирует активную жизненную позицию в современном обществе.

Мультимедийные учебники – это учебники нового поколения, которые выполняют следующие функции:

- информационная, обеспечивает усвоение школьниками содержания учебного предмета;
- углубление изучения географии, использование материалов справочника, выход в Интернет не только для получения нужной информации, но и для работы в режиме дистанционного обучения;
- организация самостоятельной учебной деятельности школьников;
- контролирующая, разделы «Тесты» и «Практика» – задания для проверки знаний и умений в разной форме, разного уровня сложности, с оценением результата.

В процессе использования мультимедиа – учебников выделяются следующие положительные стороны:

- учащиеся имеют возможность самостоятельно приобретать знания, проверять свои достижения с помощью практических работ разного вида (обучающих, тренировочных, итоговых) и тестовых заданий;
- создается ситуация успеха: при неудачном выполнении задания имеется возможность повторить его несколько раз, выбирая индивидуальный темп работы, не боясь отстать от других одноклассников, или ответить хуже их. Часть практических заданий имеет игровой характер, что позволяет в интересной форме закрепить знания и умения;

- создана возможность нелинейного перемещения по курсу (очень быстро можно найти нужный материал из любой темы в случае, если он забыт);
- демонстрация анимационных схем, видеofilьмов, раскрывающих сущность изучаемого явления и его динамичность в случае, когда изучаемый материал труден для показа или носит абстрактный характер;
- имеются широкие функциональные возможности работы с интерактивными картами: работа со слоями карты (физические, тектонические, климатические, карты природных зон), метод сопоставления карт путем накладывания одной карты на другую, позволяет реализовать деятельностный, практико – ориентированный подходы в обучении, формируя важнейшие географические умения -картографические.

Считаю, что использование мультимедийных учебников эффективно, так как: повышается плотность урока, появляются широкие возможности для индивидуального подхода к учащимся, для формирования ключевых компетенций, растет уровень обучаемости, изменяется роль учителя: устанавливаются партнерские отношения между субъектами учебного процесса, учитель растет профессионально, апробируя новую модель урока.

На наш взгляд, проведение уроков с наглядной компьютерной демонстрацией помогает ученикам лучше запомнить материал, более глубоко проникать в суть изучаемого вопроса.

Но даже к этим учебникам нужно подходить творчески. Как показал опыт работы, большинство учебников предлагают материал фрагментарно. Поэтому возникает необходимость дополнить одну программу другой. Таким образом, учитель сам становится автором, он создаёт свою собственную программу.

Например, удобно использовать графическую программу для подготовки презентаций POWER POINT, с помощью которой можно создать слайды для показа диаграмм, рисунков, схем, фотографий, текста, видео– и звуковых записей. Показ элементов презентации.

Презентации удобны тем, что при подготовке отбираю материал именно тот, который нужен для конкретного урока и в нужной последовательности. Демонстрация презентаций к урокам по темам: «Литосфера», «Атмосфера», «Внутренние воды Казахстана».

Компьютерную презентацию можно использовать не в течение всего урока, а на отдельном этапе. Например, удобно выводить на экран планы характеристик, описаний, планы практических работ.

Это значительно облегчает подготовку учителя к уроку, экономит время на уроке.

На уроках ученики овладевают отдельными приёмами работы на компьютере, но у них не возникает понимания того, как эти приемы должны сочетаться между собой для решения разнообразных практических задач. Поэтому внимание можно уделить тому, чтобы полученные знания ученики использовали в практической, проектной и иной деятельности.

Пример 1. Задание для учащихся на уроке: создайте таблицу «Крупные реки Казахстана».

Используя программу поиска, учащиеся должны найти сайты со статьями по этой тематике и, проанализировав информацию, заполнить таблицу:

Таблица.

Название реки

Местонахождение

Длина (км)

Можно также предложить добавить дополнительные параметры для сравнения рек, определить самую длинную и самую короткую реку, подсчитать суммарную площадь бассейнов рек, среднюю протяженность рек, построить диаграммы, графики и т.п., используя электронные таблицы.

Составление и заполнение электронных таблиц является одним из навыков информационно-коммуникативных-компетентности, т.к. они помогают выделить главное и детализировать информацию, выявить взаимосвязи в предмете изучения, помогают выразить информацию в сжатой форме (это особенно важно, так как поток информации очень велик), развивают творческие способности через язык графики.

Деловая, ролевая игра как еще одна технология личностно-ориентированного обучения полностью отвечает задачам формирования информационно-коммуникативной компетенции благодаря следующему:

- в ходе игры учащиеся овладевают опытом деятельности, сходным с тем, который они получали бы в действительности;
- учебная игра позволяет решать трудные проблемы, а не только быть наблюдателем;
- игры создают более высокую возможность переноса знаний и опыта деятельности из учебной ситуации в реальную;
- учебные игры обеспечивают среду, требующую от учащихся незамедлительного реагирования.

Технология учебной деловой, ролевой игры – педагогическое моделирование различных управленческих и производственных ситуаций с целью обучения отдельных личностей и их групп принятию решений. Несмотря на то, что это сложная форма проведения урока, любую задачу по любой теме можно развернуть в ролевую игру.

Показ географических процессов. Географические процессы, о которых школьники должны иметь представление, разнообразны и многочисленны. Часто суть многих процессов, происходящих на Земле (извержение вулканов, образование почвы в горах, полярное сияние и др.), приходится объяснять на словах. Возможности ИКТ позволяют ученику увидеть процесс своими глазами. Используя анимацию, демонстрируются образование ледников, оврагов, почвы и др. Воздействие на зрительную память приводит к усвоению материала на более глубоком и осознанном уровне.

Работа с анимационными картами. Благодаря цифровым образовательным ресурсам любую карту можно по мере необходимости вывести на экран и использовать в учебном процессе. Во время работы с

анимационной картой ученик воспринимает информацию одновременно – и зрительно, и на слух.

Использование редакторов Microsoft Word. Учащиеся могут создать с помощью редактора Word собственный интеллектуальный продукт, например, реферат, доклад, сообщение, презентацию и т.д. В ходе исследований тем социально-экономической направленности, в которых фигурируют количественные показатели (данные социологических опросов, процесс формирования общественного мнения и др.), информация может быть представлена графиками, таблицами и пр.

Использование Интернет. Одним из преимуществ, применения ИКТ в учебном процессе, является оперативность, которую обеспечивает использование глобальной сети Интернет. Интернет является хранилищем обширной информации о различных странах и народах. Информация, представленная в сети актуальна и интересна с точки зрения перспективы ее использования в учебном процессе – при подготовке к урокам, при проведении уроков, во внеклассной деятельности по предмету. Это, прежде всего статистические материалы для изучения географии Казахстана и государств Евразии. Помимо статистики, в Интернете имеется огромное количество иллюстративного материала: фотографии и рисунки, показывающие разные уголки Земли.

Компьютерные тесты как форма фронтальной проверки знаний и умений учащихся. Создание компьютерных тестов с помощью программы «Power Point». Для создания такого теста не надо брать большое количество заданий (достаточно 3-5), чтобы выполнение теста не занимало много времени на уроке. Применять компьютерные тесты можно на разных этапах урока: как на этапе закрепления знаний, так и для проверки домашнего задания.

Таким образом, цифровые технологии – это мощное средство в процессе обучения географии, способствующее повышению качества обучения, позволяющее эффективно рассматривать географические объекты и явления, обеспечивающее полноценную организацию учебной деятельности. В целом использование цифровых технологий позволяет экономить время, проверять номенклатуру, повышать мотивацию, выбрать каждому ученику свой темп работы, использовать информацию, найденную в Интернете, реализовать принцип партнерства, обеспечить личностно-ориентированный подход. В конечном итоге все это служит развитию личности учащихся, формированию их индивидуальности, развитию у них умений и навыков универсального характера, т.е. ключевых компетенций.

Литература

1 Кларин М.В. Инновации в обучении «Анализ зарубежного опыта». – М.: Наука, 1997.

2 Коринская В.А. География материков и океанов: Учеб. для 7 кл. сред. шк.– 3-е изд., дораб. – М.: Просвещение, 1993.

3 Савина Н.Г. Новые технологии обучения географии. – Брянск: издательство БГПУ, 2000.

4 Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. Народное образование. – М., 1998.

5 Скок Г.Б. Как проанализировать собственную педагогическую деятельность. – М., 1998.

6 Соломин В.П. Современные технологии в обучении географии. – СПб.: Издательство РГПУ им. А.И. Герцена, 2007.

7 Финаров Д.П. Методика обучения географии в школе. – М., 2007.

ГТАМР 34.33.33

СОЛОНОВКА ӨЗЕНІНЕН (ЖОҒАРҒЫ ЕРТІС АЛАБЫ) АЛЫНҒАН СІБІР ТАЛМА БАЛЫҒЫНЫҢ (*BARBATULA TONI*) ПЛАСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН СИПАТТАУ

Ж. Жемісбек

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Сібір талма балығы (*Barbatula toni*) – Солтүстік Азияда кең тараған Nemacheilidae тұқымдасына жататын балық түрі. Шығыс Қазақстанда бұл түрдің морфологиясы мен таралу жағдайы туралы деректер іс жүзінде жоқ.

Түйін сөздер: сібір талма балығы, *Barbatula toni*, Nemacheilidae, жергілікті түрлер, морфология, Жоғарғы Ертіс бассейні, Шығыс Қазақстан.

Солоновка өзенінен (Шығыс Қазақстандағы Нарым өзенінің саласы) алынған балықтардың өлшемдері негізінде пропорциясы, дене және бас бөліктерінің арақатынасының пластикалық ерекшеліктерінің сипаттамасы келтірілген.

Еуропа мен Солтүстік Азияда *Barbatula* Linck, 1790 (Nemacheilidae) тұқымдасының мұртты талма балықтары кең таралған. Тұщы су балықтарының бұл тобы жақында проблемалық таксономияға, сондай-ақ жаңа түрлерді анықтау мен сипаттауға байланысты ихтиологтардың назарын аударды. Азиялық аумақ бөлігінде 23 жарамды түр сипатталған [1], бірақ, әліде, көптеген түрлер әлі ашылған жоқ [2]. Оларды зерттеудің қиындығы, түрлер арасындағы нақты шекараларды анықтаудың күрделілігінде және негізгі диагностикалық белгілердің үлкен өзгергіштігінде, бұл анықтау кезінде белгілер кешенін пайдалануды қажет етеді [3].

Barbatula классификациясындағы толыққанды анықталмауына және қолда бар деректердің аздығына байланысты Қазақстанның су қоймаларындағы осы балықтардың тобының нақты әртүрлілігі де аз зерттелген. Шығыс Қазақстан аумағындағы Жоғарғы Ертіс бассейнінің су айдындары үшін қазіргі әдебиетте 2 түрі көрсетіледі: Марқакөл талма балығы (*Barbatula markakulensis*) (Марқакөл көлінің эндемигі) және Сібір талма балығы (*Barbatula toni*) – Солтүстік Азияда кең таралған түр. Бұл екі түр де бұрын еуропалық су қоймаларында белгілі кәдімгі талма балықтың (*Barbatula barbatula*) кіші түрлері ретінде жіктелген, бірақ соңғы зерттеулерге сәйкес олар жеке түрлер ретінде қарастырылған [4]. Сонымен қатар, бұрын *Barbatula toni* -ге жатқызылған кейбір формалар жекелеген түрлер мәртебесін алады және

көптеген азиялық популяциялардың таксономиялық мәртебесін қайта қарау жалғасуда [1, 3, 4].

Сібір талма балығының таралу аумағы Солтүстік Азияның Обь бассейнінен Колымаға дейін, Охот теңізі жағалауындағы өзендер, Шантар аралдары, Сахалин, Жапония, Амур бассейні, Приморье, Солтүстік-Шығыс Қытай және Кореяның су айдындарын қамтиды, сондай-ақ Моңғолияның су айдындары кездейсоқ Камчаткаға енгізілді [5]. Шығыс Қазақстанда сібір талма балығы Қалжыр, Күршім, Қарақаб, Бұқтырма өзендері мен олардың салалары және Язевое көлін мекендейді [6].

Жоғарғы Ертіс алабындағы сібір талма балығының морфологиясы туралы бұрынғы мәліметтер тек Зайсан көліне құятын Кендірлік өзенінің талма балығының бір ғана зерттеумен шектелген [7]. Талма балықты осы өзеннен де, Бұқтырма су қоймасына құятын Солоновка өзенінен де ұстадық.

Бұл мақаланың мақсаты – Жоғарғы Ертіс алабындағы Сібір талма балығының сыртқы морфологиясын зерттеу.

2017 жылдың шілде айында Солоновка өзенінде (ШҚО, Катонқарағай ауданы) сібір талма балығының 15 данасы аулағыш торлармен ұсталып, 4% формальдегид ерітіндісіне бекітілген. Өкінішке орай, ауланған даралардың көпшілігі шағын және зерттеуге жарамсыз болды. Өлшеу үшін абсолютті дене ұзындығы 115–136 мм (орта есеппен 125 мм) болатын ең ірі үш дара пайдаланылды. Өлшемдер 0,1 мм дәлдіктегі штангенциркульдің көмегімен жүргізілді, өлшемер стандартты схема бойынша жүргізілді [5].

Келесі өлшемдер алынды:

Абсолютті дене ұзындығы; стандартты дене ұзындығы; арақашықтықтары: антедорсальды, постдорсальды, антеанальды, антевентральды, антепекторальды, пектоцентральды, вентроанальды; дененің ең үлкен (H) және ең кіші (h) биіктігі мен қалыңдығы (w); құйрық сабағының ұзындығы (l_{cp}), биіктігі (h_{pc}) және қалыңдығы (w_{pc}); кеуде (IP) және вентральды (IV) қанаттар ұзындығы; арқа (hD) және анальды (hA) қанаттарының биіктігі; арқа (IDb) және анальді (lAb) қанаттардың негізгі ұзындығы; құйрық қанатының ұзындығы (C); бас ұзындығы (l_c); Шүйде бөлігіндегі бастың биіктігі (hc1) және көздің ортасынан бастың биіктігі (hc2); көз арасындағы ара қашықтық (io); бас ені (cl); тұмсық ұзындығы (ao); посторбитальды қашықтық (po); көздің көлденең диаметрі (oo); антенналардың ұзындығы 1, 2 және 3 жұп антенналар (тиісінше lb1, lb2 және lb3), ростральды антенналардан бастап.

Зерттелетін талма балықтардың денесі ұзын, бүйірлерінен сәл қысылған (сурет 1). Антедорсальды қашықтық постдорсальды қашықтыққа қарағанда едәуір үлкен. Дененің максималды ені оның максималды биіктігінен сәл аз, ол SL-де 5,9-6,8 рет кездеседі. Құйрық сабақтың ұзындығы бастың ұзындығынан сәл ұзынырақ, құйрық сабақтың биіктігі мен енінен едәуір үлкен. Құйрық сабақтың ені оның биіктігінен анағұрлым аз. Дененің ең төменгі биіктігі құйрық сабақтың биіктігіне тең. Құйрық сабақтың биіктігі оның ұзындығына 2,1-2,3 рет сәйкес келеді.

Сурет 1. Солоновка өзенінің сібір талма балығы (формалин үлгісі). TL – 115 мм.

Кеуде қанаттары пектоцентральды қашықтықтың 50-62% (орта есеппен 55%) құрайды. Құрсақ қанаттары ануска жетпейді және вендроанальды қашықтықтың 62-67% (орта есеппен 64%) құрайды. Анальды саңылау құрсақ қанаттарының негізіне қарағанда аналь қанатының негізіне әлдеқайда жақын орналасқан.

Басы жоғарыдан конус тәрізді, тұмсығының жоғарғы жағы дөңгелек, бүйірінен қысылмаған. Бастың ұзындығы дененің максималды биіктігінен асып түседі және құйрық сабағының ұзындығынан сәл аз. Желкедегі бастың биіктігі оның ұзындығының жартысынан астамы және бастың енінен аз. Тұмсық ұзындығы көздің артқы жағындағы ара қашықтыққа қарағанда ұзынырақ. Дорсолатеральды позициясы бар көздер, кішкентай, олардың көлденең диаметрі тұмсық ұзындығынан 3,7-3,8 есе және көз арасындағы ара қашықтыққа қарағанда аз.

Мұртшаларының ішіндегі ең қысқасы – ростральды (Ib1), ең ұзыны – 2 жұп мұртша (Ib2). Зерттелген екі дараның аузының бұрыштарындағы мұртшалары көздің артқы жиегіне, бір дарада көздің ортасына жетеді.

Ұсынылған ақпарат бұдан әрі Жоғарғы-Ертіс талма балықтары популяцияларының жүйелі мәртебесін анықтау үшін пайдаланылуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

1 Chen H., Zhang H., Chen Y., Freyhof J. A review of the *Barbatula* loaches (Teleostei: Nemacheilidae) from north-eastern China, with the description of four new species // *Zootaxa*. – 2019. – Т. 4565. – №. 1. – С. 1-36.

2 Прокофьев А.М. Рецензия на книгу М. Коттела «*Conspectus cobitidum: инвентаризация вьюнов мира (Teleostei: Cypriniformes: Cobitoidei)*» // *Вопросы ихтиологии*. – 2014. – Т. 54. № 2. – С. 243-248.

3 Прокофьев А.М. Переописание и систематическое положение номинальных видов гольцов *Nemacheilus compressirostris* и *N. sibiricus* (Nemacheilidae) // *Вопросы ихтиологии*. – 2016. – Т. 56. – №. 4. – С. 391-402.

4 Prokofiev A.M. A new species of *Barbatula* from the Russian Altai (Teleostei: Nemacheilidae) // *Zootaxa*. – 2015. – Т. 4052. – №. 4. – С. 457-464.

5 Прокофьев А.М. Морфология, систематика и происхождение усатых гольцов рода *Orthrias* (Teleostei: Valitoridae: Nemacheilinae); Тов. Научных изданий КМК. – М.: Тов. Научных изданий КМК, 2007. – 110 с.

6 Баймуканов М.Т., Кириченко О.И., Куликов Е.В. Состав ихтиофауны и краткая характеристика популяций рыб водоемов казахстанской части Алтай-Саянского экорегиона // Матер. Междунар. конф. «Биоразнообразие, проблемы экологии Горного Алтая и сопредельных регионов: настоящее, прошлое, будущее». Часть 1. Горно-Алтайск: РИО ГАГУ, 2008. – С. 17-23.

7 Ануарбеков С.М. К систематике сибирского гольца (*Barbatula toni*) из реки Кендирлик Иртышского бассейна // Вестник КАЗНУ: Серия экологическая. – 2012. – Т. 1. – №. 33. – С. 32.

ГРНТИ 34.35.01

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СРЕДСТВАМИ ПРИОБЩЕНИЯ К РАЗДЕЛЕНИЮ И СБОРУ ТВЕРДО БЫТОВЫХ ОТХОДОВ ДЛЯ ДЕТЕЙ ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

А.В. Кондратьева

*Студент, Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск*

Актуальность выбранной темы обусловлена необходимостью определить наиболее эффективные методы и приемы экологического воспитания школьников на примере разделения твердо бытовых отходов. В статье так же проведены экспериментальные исследования и произведена оценка сформированности экологического мировоззрения у младших школьников. Проведены краткое сравнение на методах исследования.

Ключевые слова: приемы экологического воспитания, ТБО, метод медиапрезентации, экспериментальное исследование.

Обеспечение устойчивого экологического развития детей школьного возраста предполагает реализацию проекта, нацеленного на обеспечение навыков размещения отходов ТБО. Решение данной экологической проблемы важно для: обеспечения здоровья города, сокращения вреда для здоровья человека, птиц и животных, а так же формирования экологического мировоззрения. Экология сейчас определена в качестве одного из приоритетов развития страны. Формирование экологической культуры обеспечивает основу экологических знаний в системе школьного образования. Успех решения данной задачи определяет активное участие и заинтересованность детей к различным приемам экологического воспитания. Все предложенные приемы экологического воспитания предполагает развитие широкого экологического движения, охватывающего не только экологов, но и детей школьного возраста.

Экологическое образование формируется на основе знаний, навыков, эстетических переживаний, способностях применять свои умения в реальной жизни. Ученику необходимо научиться беречь окружающую среду: не загрязнять природу, правильно и рационально пользоваться ресурсами природы. Важно чувствовать и сопереживать живым существам: что живому больно, его надо любить и беречь, убивать животное нельзя, мы не имеем право

уничтожать то, что создала природа. Нам нужно закладывать в сознание детей ощущение окружающего мира, как огромного дома, в котором мы все живем.

В процессе экологического образования у детей формируются информационные и познавательные действия, развивается познавательное побуждение к действию и интерес к миру природы, любознательность, творческая активность.

Существует несколько приемов экологического воспитания и развития школьников:

– Наглядный прием экологического воспитания.

Наблюдение является важным методом экологического развития и воспитания.

Целью наблюдения может быть усвоение разных знаний – установление свойств и качеств, структуры и внешнего строения предметов, причин изменения и развитие объектов (растений, животных), сезонных наблюдений.

Для успешного достижения поставленной цели воспитатель продумывает и использует специальные приемы, организующие активное восприятие детей: задает вопросы, предлагает обследовать, сравнить объекты между собой, установить связи между отдельными объектами и явлениями природы.

Включение разнообразных органов чувств в процессе наблюдения обеспечивает полноту и конкретность формируемых знаний. Наблюдение необходимо сопровождать точной речью воспитателя и детей, чтобы полученные знания усвоились.

– Практические приемы экологического воспитания.

Моделирование.

Часто на основе чувственного познания требуется «построить» в сознании абстрактное, обобщенное представление об объекте или целом явлении природы, составить схему изучаемого явления. Решить успешно эти задачи помогает воспитателю моделирование как метод ознакомления детей с природой.

Моделирование рассматривается как совместная деятельность воспитателя и детей по построению моделей. Цель моделирования – обеспечить успешное усвоение детьми знаний об особенностях размещения твердо бытовых отходов, их виды и тд. Оно основано на принципе замещения реальных объектов предметами, схематическими изображениями, знаками.

– Несложные опыты и экспериментирование.

Для того чтобы знания детей о природе были осознанными, в детском саду используются несложные опыты. Опыт – это наблюдение, которое проводится в специально организованных условиях или показывают фото и видео загрязненной местности. Например, чтобы доказать необходимость знания размещения твердо бытовых отходов, на классных часах регулярно можно проводить ознакомление с такими местами по средствам реальных фото. Тогда ученик поймет, что не отсортированный мусор не попадает в переработку, а гниет на свалках, тем самым загрязняет землю и океаны, убивает экосистемы.

– *Беседа как метод ознакомления детей с размещением ТБО.*

Беседа используется воспитателями с разными дидактическими целями:

– для возбуждения интереса к предстоящей деятельности (перед наблюдением, экскурсией);

– для уточнения, углубления, обобщения и систематизации знаний детей о бытовых отходах, как они влияют на природу, если не сортировать его.

В каждой беседе решается задача развития речи детей.

Изучены различные приемы экологического воспитания, но проблема остается прежней – не умение правильной сортировки ТБО. Данная проблема возникает в том, что все приемы экологического воспитания в школах применяется редко и исключительно в классные часы. Мы предполагаем, что внедрение в учебный процесс отдельного предмета носящего название – основы экологии, помогли бы ученикам быть углубленным в эту тему. Даже один урок в неделю способствовал бы повышению экологического воспитания у школьников. Куда бы входили элементарный материал по защите окружающей среды, правильному использованию природных ресурсов, а так же сортировка твердо бытовых отходов.

Новизна. Разработан и апробирован на практике цикл занятий, способствующий экологическому воспитанию детей младшего школьного возраста. Этот цикл занятий может быть использован учителями начальных классов, педагогами дополнительного образования, воспитателями групп продлённого дня, может быть полезен воспитателям ДОУ.

Спецификой работы по данной теме является подход к выбору педагогических средств реализации содержания экологического воспитания, учитывающий действенную, эмоционально-поведенческую природу младшего школьника, личную активность каждого ребенка, где он выступает в роли субъекта экологической деятельности и поведения.

В первом классе, пока у детей навыки чтения только начинают формироваться, экологические знания основываются в основном на личном опыте и наблюдениях. Поэтому средствами эффективного усвоения экологических знаний, используемыми мною на уроках, являются ролевые, дидактические, имитационные игры, творческие задания, опыты и практические работы, выполнение исследовательской работы, изготовление поделок из природных материалов, экс-курсии и прогулки в природу, моделирование, разработка и создание экознаков, театрализованные представления, гербаризация, составление памяток. Нельзя недооценивать и значения яркого, эмоционального рассказа учителя. Содержание и форма такого рассказа способствуют пробуждению у детей интереса и любви к природе.

На уроках используются межпредметные связи с математикой (интегрированный урок окружающего мира и математики), с музыкой (пели песни и частушки на экологическую тему), с изо (рисовали экознаки, выполняли различные творческие задания), с чтением (читали стихи на экологическую тему), с технологией.

Для возникновения у детей интереса и желания сделать нашу землю чистой использовались наглядный материал под видом ТБО. Для более красочного оформления урока, его четкой организации и продуманности, для повышения интереса учащихся активно используются на уроках медиапрезентацию. Презентация – последовательная проекция слайдов на экран. Порядок слайдов предусмотрен логикой построения урока, необходимостью его иллюстрирования.

Чаще всего использовали презентации, иллюстрирующие рассказ учителя. Они призваны снять магниты и кнопки с доски и заменить их картинками, фотографиями или схемами. Нет такого школьного предмета, где можно было бы обойтись без наглядного материала (особенно в начальных классах), а возможности иллюстрирования с помощью компьютера и медиапроектора весьма высоки.

К особой группе презентаций, мы относим презентации являющиеся результатом самостоятельной творческой деятельности учащихся. Это мини-проекты учащихся, сопровождающие устный ответ, созданные к конкретному уроку по данной ранее теме. Они могут представлять собой тот же иллюстративный вариант, но инициатива и логика – в руках ученика. Это прекрасное средство, обучающее ребенка планировать выступление, развивающее умение публично говорить. Но, к сожалению, учитывая возраст учеников, мы использовали эту группу презентаций редко.

Результативность. Результативность и целесообразность работы по экологическому воспитанию выявляется с помощью комплекса диагностических методик. В первом классе в течение учебного года осуществляется пролонгированное наблюдение и анализ творческих работ учащихся.

Формами подведения итогов и результатов выступают так же ежегодные Недели экологии, традиционные экологические праздники: «Золотая осень», «День птиц», «День Земли», «День здоровья» «День чистоты», «День борьбы с мусором».

В процессе работы по данной теме учащиеся младших школьников проявили любопытство и живой интерес к познанию мира природы, их активность в изучении вопросов экологического характера стала значительно выше. Большинство из воспитанников проявили желание более глубоко изучать природу родного края и страны, их поведение в окружающей биосреде стало более осознанным и адекватным.

Наблюдая за детьми, заметили, что только некоторые учащиеся (25%) класса не задумываясь, могут сломать ветку дерева, могут пройти мимо лежащего на полу в классе или коридоре школы мусора (это меньше чем в начале учебного года). Многие ребята стали не только сами экономно расходовать воду, но и делают замечания другим детям и даже дома родителям (это можно наблюдать в столовой, в классе, где дети следят, чтобы из крана не капала вода и по рассказам родителей).

Исходя из приведенных приемов экологического воспитания школьников на примере размещения твердо бытовых отходов, можно сделать вывод:

– Наглядный прием экологического воспитания способствуют формированию у детей четких представлений об окружающем мире, игровой и трудовой деятельности, развитию восприятия.

– практический метод используются для уточнения представлений детей, углубления их путём установления связей и отношений между отдельными предметами и явлениями природы.

– опыты и эксперименты способствуют лучше понять явления, происходящие в природе, выяснить причинную связь этих явлений.

– беседа как метод ознакомления используются для расширения знаний детей о природе, систематизации и обобщения их. Помогают формировать у детей эмоционально-положительное отношение к природе.

Каждый из приемов экологического воспитания играет роль в экологическом образовании ребенка. И если использовать каждый прием можно добиться наилучшего результата.

формирование экологического сознания, экологической культуры – это длительный процесс, началом этого пути является дошкольное детство. Формирование начал экологической культуры – это становление осознанно-правильного отношения непосредственно к самой природе во всем ее многообразии, к людям, окружающим и создающим ее.

А в заключение хочется сказать, что самое главное в экологическом воспитании – личная убежденность педагога, умение заинтересовать, пробудить у детей, и их родителей желание любить, беречь и охранять природу.

Литература

1 Коверзина К.Б. Методы коррекционной работы экологической направленности, способствующие развитию личности школьника с ограниченными возможностями здоровья, 2020.

2 Чертыковцева Т.С. Формы и методы экологического воспитания детей дошкольного возраста в соответствии с ФГОС ДО, 2021.

3 Николаева С.И. Методика экологического воспитания дошкольников. – М.: Издательский центр «Академия». 2001.

4 Щугорева Е.С. Методы воспитания: история и современность. 2015.

5 Ушинский, К.Д. Человек как предмет воспитания // Пед.сочинения. – М.,1990, Т.5. – С.221.

6 Бородич А.М. Методика развития речи детей. – М.: Просвещение, 1981. – 256 с.

7 Лучич М.В. Детям о природе. – М.: Просвещение, 1989. – 389 с.

8 Урунтаева Т.А. Знакомим малышей с окружающим миром. – М.: Просвещение, 1997. – 104 с.

9 Ковалев Г.А. Теория и практика воспитательных систем. – М., 1993. – Кн. 1, 2.

10 Иванова В.В. Методы экологического образования детей школьного возраста // Образование и воспитание. – 2018. – № 4 (19). – С. 17.

11 Ахияров К.Ш. Экологическое образование: опыт, прогнозы. – Стерлитамак: с.-гос. пед. ин-т, 2001.

ГТАМР 31.01.15

ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДА ЦИФРЛЫҚ ЗЕРТХАНАНЫ ҚОЛДАНУ

А.К. Сапакова

Б.ғ.к., аға оқытушы, Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, Семей қ.

А.К. Советбекова

Магистрант, Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, Семей қ.

Мақалада химия ғылымындағы эксперименттің алатын орны сипатталады. Эксперимент пен теорияның бір-біріне жүрмейтіні, тығыз байланысы көрсетіледі. Жалпы химия бойынша цифрлық зертханаларды пайдалану нәтижесі қарастырылады. Химияны оқу процесінде эксперименттің маңызды рөлі сипатталған. Цифрлық зертханалар бірқатар артықшылықтар ұсынатыны және сапаны жақсартатыны дәлелденген. Қарапайым ұялы телефонды да цифрлық зертхана ретінде пайдалану мүмкіндігі және сабақ барысында қолдануға болатын бағдарлама жұмысы сипатталады.

Түйін сөздер: химиялық эксперимент, цифрлық зертханалар, цифрлық сенсорлар, химияны оқыту, білім сапасын жақсарту.

Тарихқа ойша сүңгітін болсақ, химия ғылымының дамуында эксперимент үлкен рөл атқаратынын көруге болады. Барлық маңызды теориялық жаңалықтар эксперименттік фактілерді жалпылаудың нәтижесі болып табылады [1].

Заттардың табиғатын тану эксперимент арқылы жүргізіледі, заттардың өзара байланысын ашуға көмектеседі және олардың арасындағы өзара тәуелділікті анықтайды. Егер эксперимент химия ғылымында өте маңызды болса, онда жоғарғы оқу орнында да осы ғылымнан сабақ бергенде ол аз рөл атқармайды. Сонымен қатар химия курсына эксперимент нәтижесін талдау заттар және олардың түрленуі туралы түсінік және жалпы теориялық білімсіз мүмкін емес. Химияда эксперимент пен теория бір-біріне мүмкін емес, терең байланысқан.

Эксперимент – бұл қатаң бақыланатын жағдайларда жасалған бақылау. Эксперимент мақсатын дұрыс тұжырымдау өте маңызды, бұл жұмысты саналы орындауға мүмкіндік береді.

Оқушылар мұғалімдердің жетекшілігімен өз бетінше эксперимент жүргізгенде ғана табысты және іргелі жаратылыстану білімін алуы мүмкін [2]. Және сабақтарды құрудың мұндай схемасы негізгі білімді жақсы меңгеруге

ықпал етіп қана қоймайды, химия, физика, биология және басқа жаратылыстану пәндері бойынша дағдыларды дамытады, сонымен қатар оқушылардың қызығушылығын арттырады, жаратылыстану пәндері бағытында оқуын жалғастырып, болашақ кәсіби өмірін осы салаға арнауға құштар етеді.

Химияны оқытудың бағдарламалары, әдістері мен формаларынан бұрын негізгі мәселе – зерттелетін материалдың көлемі мен бөлінген уақыт арасындағы сәйкессіздік болып табылады. Әрбір сабақ жаңа тақырып, яғни оқытылатын ақпарат, білімді бекіту және «кері байланыс» сынды бөлшектерден құралады. Эксперименттерге көп уақыт қарастырылмаған. Осыған орай химиядан білім сапасын арттыру жолдары жалпы химиядан зертханалық сабақтарды өткізу үдерісін жетілдіру болып табылады, өйткені әлеуметтік, экономикалық, ғылыми-техникалық жағдайлар дамуды талап етеді, оқу қызметінің тиімді құралдары адамға қолжетімді, сондықтан оңтайлылардың бірін қарастыру керек.

Жоғары кәсіптік білім беру педагогикасында «Жалпы химиялық пәндер» түсінігі бұрыннан енгізілген және кеңінен қолданылады [3]. Дәстүрлі түрде жалпы химиялық цикл пәндеріне жалпы және бейорганикалық, органикалық, аналитикалық, физикалық химия, бірқатар жалпы техникалық және арнайы химиялық пәндерді оқыту жүргізіледі. Мысалы, жалпы химия – химиялық цикл пәндерінің негізі болып табылады. Жалпы және бейорганикалық химия блогында әр түрлі бөлімдері берілген: атом құрылысы және элементтердің периодтық жүйесі, химиялық байланыс және молекулалардың құрылысы, химиялық процестердің энергетикасы, химиялық кинетика және катализ, химиялық тепе-теңдік, химиялық реакциялардың түрлері және d-элементтердің, p-элементтер мен s-элементтердің жалпы сипаттамасы, сонымен қатар экология негіздері қарастырылады. Бейорганикалық химия, өз кезегінде, коллоидтық, физикалық, аналитикалық химиямен тығыз генетикалық байланыста. Физикалық химия, көптеген педагогтардың пікірінше, химиялық блокта орталық рөл атқарады, өйткені ол негізді құрайды, химиялық заттар ағынының негізгі заңдылықтары, процестер және олардың бір-бірімен байланысын қарастырады. Физикалық химия пәнінің мазмұны төмендегідей негізгі ұғымдарды қамтиды: термодинамика және кинетика, химиялық процестердің энергиясын, химиялық және фазаны сипаттайтын тепе-теңдік, реакция жылдамдығы [4]. Жалпы химиялық пәндер әртүрлі көлемдегі көп бағыттағы бакалаврларды даярлау бағдарламасына енгізілген. Бұл студенттерге материя және оның қозғалыс формалары, химиялық қосылыстардың түрлену механизмі, химияның ғылыми-техникалық прогрестегі рөлі туралы заманауи ғылыми түсінік алуға мүмкіндік береді.

Химияны оқытудың бір тәсілі университетте сауатты және ойластырылған түрде жеткізілетін эксперимент, онда студент алған теориялық білімдерін тереңдете түседі, шығармашылық ойлауын дамытып, болашақта жұмыс істеу үшін кәсіби дағдыларын қалыптастырады. Теория саласындағы әдістемелік әзірлемелер мен зертханалық және практикалықтар ұйымдастыру тәжірибесі университеттерде ұзақ уақыт бойы жалғасуда. Психологиялық

зерттеулер қалыптасқан білім мен дағдыда негізгі «ақаулар» – бұл түсінбеушілік, мәнсіздік, формализм, олар өзара байланысты немесе білім беруде осы әрекетті өткізіп жіберу арқылы туындауы мүмкін деп көрсетеді [5].

Ұзақ жылдар бойы химиядан зертханалық практикум мазмұны және оның ұйымдастырылуына мұғалімдердің көңілі толмады. Оны өзгерту үшін бірқатар әрекеттер жасалды; практикум барысында студенттердің іс-әрекетін оңтайландырудың әртүрлі әдістерін қолдану, соның ішінде эксперименттің сипаттамасын бағдарламаны өздігінен құрастыру арқылы ауыстыру, семинардың нақты тақырыптарын ескере отырып тапсырмалар, әдістемелер мен университетте оқу кезінде студентке қажет жұмыс дағдыларын дамыту мақсатында оқу карталарын пайдалану да ұйымдастырылды, оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттыру үшін өздігінен жұмысты орындау және теориялық білімді саналы түрде меңгеру, бірақ олар тиімсіз болды [6].

Қазіргі уақытта жоғарыда қарастырылғаннан басқа химиялық пәндер бойынша зертханалық семинарды жүзеге асыру әдістері үшін модельдеу әдістерін тарата отырып, компьютерлік химия курсының барлық бөлімдері қамтылған зертханалық жұмыстарды ұйымдастырудың көптеген «ресми бекітілген» нұсқалары бар. Қазіргі таңда көптеген оқу орындары цифрлық зертханалармен жабдықталған. Олар негізінен ғылыми-зерттеу және жобалау жұмыстарын демонстрациялау үшін қолданылады [7]. Барлық осы жағдайларда цифрлық зертхана жеткілікті түрде тиімді пайдаланылмайды.

Сандық зертханалықта бірқатар артықшылықтар бар:

1. Сандық датчиктерді демонстрациялық және зертханалық қондырғыларға қосасыз, яғни эксперименттің көрнекілігін арттыру және оның нәтижелерін визуализациялау:

- дәстүрлі эксперименттерді жаңғырту, олардың тізімін кеңейту, мәліметтер алу;
- оқытушы мен оқушылардың дайындыққа кететін уақытын қысқарту;
- сабақтарды арнайы зертханаларда да, табиғи, далалық жағдайларда да өткізу;
- аймақта цифрлық технологияларды енгізу.

2. Датчиктердің қабаттасуларының кең ауқымы енгізілген бағдарламалардағы тақырыптардың көпшілігі.

3. Бағдарламалық қамтамасыз ету ортасы эксперимент нәтижелерін өңдеу және алу, оның барысы мен нәтижелері туралы көрнекі ақпаратты жылдам жасауға мүмкіндік береді.

4. Зертханалардың сапасы, сенсорлар, сыныпта сақтауға және таратуға арналған контейнерлер ұзақ мерзімді пайдалануға кепілдік береді.

5. Зертханалық сабақтарды әзірлей отырып, әдістемелік ұсыныстар мұғалімге зертханаларды оқуға тез енгізуге мүмкіндік береді.

Химияның әртүрлі бөлімдерін оқытуда сандық зертханаларды пайдалану арқылы студенттер көптеген зертханалық жұмыстарды, және сондай-ақ сыныптан тыс зерттеулер орындай алады, мысалы:

- электролиз процесін зерттеу (ток сенсорлары және кернеу);

- ағынды және бөтелкедегі ауыз су мен минералды судың әртүрлі үлгілерінің қышқылдығын зерттеу (қышқылдық датчигі);
- газ заңдарын тексеру;
- экзотермиялық (мыс хлоридінің алюминиймен әрекеттесуі) және эндотермиялық (ас содасының лимон қышқылымен өзара әрекеттесуін) реакциялар;
- химиялық катализді зерттеу (MnO_2 қатысында H_2O_2 ыдырауы);
- жанудың жылу эффектісін зерттеу (жанармай).

Сенсорлар әртүрлі жүйелердің күйі туралы ақпаратты қабылдауға, тіркеуге, өңдеуге және таратуға мүмкіндік береді. Бұл физикалық құрылысы, химиялық құрылысы туралы мәліметтер, зерттелетін заттың құрамы, формасы, жағдайы және динамикасы болуы мүмкін. Сенсорлардың әртүрлі түрлері бар. Олардың жұмыс істеу принциптері белгілі бір физикалық немесе химиялық құбылыстарға негізделген. Мысал ретінде белгілі температура сенсорларын келтіруге болады. Температура сенсоры ($-40^{\circ}C \div +135^{\circ}C$) бейорганикалық химиядан зертханалық сабақтарда, аналитикалық химия, физикалық және коллоидтық химияда температураны анықтауға мүмкіндік береді, әртүрлі заттардың өзара әрекеттесу аралықтары (химиялық реакцияның жылу эффектісі) т.б. пайдалану үшін қажет. Датчик тот баспайтын болаттан жасалады, сенімді және жан-жақты болып табылатын зертханада температураны өлшеуге арналған құрылғы.

Бірақ та сандық зертханалықтар да, олардың жабдықталуында да біршама айырмашылықтар болуы мүмкін. Өз еліміздің оқу орындарында қолданыста жүрген бірнеше сандық зертханаларға шолу жасалды. Олар, Roqed, Releon, Molecular Constructor бағдарламалары. Әрқайсысының бірқатар артықшылықтары, сонымен қатар кемшіліктері айқындалды.

ROQED бағдарламасы биология, химия, физика және география пәндерін оқытуда кеңінен қолданылатын 3D модельдер мен анимациялар әлемі. Roqed бағдарламасының қысқаша сипаттамасы 1 кестеде көрсетілген.

Кесте 1. Roqed бағдарламасының қысқаша сипаттамасы.

Артықшылықтары:	Кемшіліктері:
Мектеп бағдарламасындағы виртуалды презентациялар қоры;	Қымбат
Бірнеше пәннің бір бағдарламада;	Әр пәннен тек кейбір тақырыптардың қамтылуы;
Әр түрлі операциялық жүйеде орнатылуы;	Тек берілген тақырыптар шеңберінде жұмыс жасау.
Тегін демо версиясы;	
Оқушылармен бірнеше формада жұмыс істеу мүмкіндігі;	
Интерфейстің түсініктілігі;	
Қазіргі заманға сай.	

RELEON бағдарламасы цифрлық зертхана болып табылады. Releon бағдарламасының қысқаша сипаттамасы 2 кестеде көрсетілген.

Кесте 1. Releon бағдарламасының қысқаша сипаттамасы.

Артықшылықтары:	Кемшіліктері:
«Жалпы және бейорганикалық химия» пәнінің барлық зертханалық жұмыстарын жүргізу мүмкіндігі;	Қымбат
Бағдарламаның орнатылуы;	
Тұтынушыларға техникалық көмек;	
Интерфейстің түсініктілігі;	
Қазіргі заманға сай;	
Эксперименттерді жүргізудің жаңа мүмкіндіктері;	
Зерттеу жұмыстарының кең ауқымы.	

Molecular Constructor молекулалардың 3D модельдерін құрастыруға арналған тегін бағдарлама. Molecular Constructor бағдарламасының қысқаша сипаттамасы 3 кестеде көрсетілген.

Кесте 3. Molecular Constructor бағдарламасының қысқаша сипаттамасы.

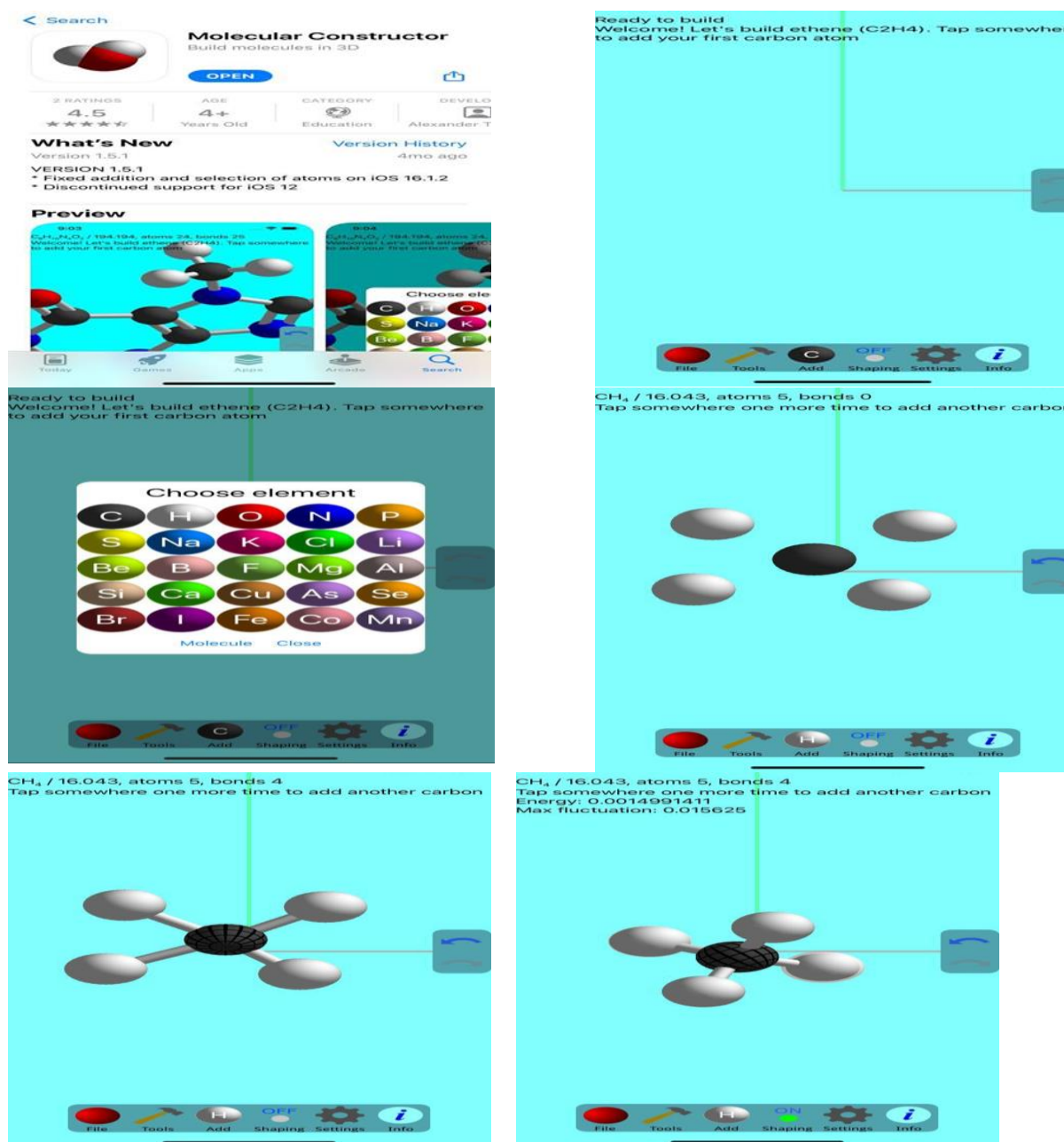
Артықшылықтары:	Кемшіліктері:
Молекулалардың кез-келген модельдерін құрастыру мүмкіндігі;	Интерфейс ағылшын тілінде;
Бағдарламаның әр түрлі ұялы телефондарда тегін орнатылуы;	Қателіктердің көрсетілмеуі;
Қазіргі заманға сай;	Орнатылуы жағынан кемшіліктері.
Қол жетімді қарапайым бағдарлама;	
Байланыс ұзындығы мен энергиясының көрсетілуі.	

Molecular Constructor бағдарламасын қолдану арқылы жалпы білім беретін мектептерге және кәсіби орта білім беретін мекемелерге арналған оқу бағдарламасына енгізілген 10 сынып химия пәнінен №7 зертханалық жұмыс «Органикалық заттардың молекулаларының модельдерін құрастыру» тақырыбында жүргізілді.

Molecular Constructor бағдарламасымен жұмыс істеу алгоритмі 1 суретте көрсетілген:

1. Molecular Constructor бағдарламасын орнату: ұялы телефонда егер iOS болса, apple store, android болса, google market қондырмаларын ашып, іздеу бөлігіне Molecular Constructor деп жазып, орнату батырмасына басамыз;
2. Molecular Constructor бағдарламасын ашамыз;
3. Add батырмасын басып, көміртегі атомын таңдап, бір атомын саламыз. (метан молекуласын салу үшін);

4. Дәл солай сутегі атомын таңдап, экранға төрт рет басу арқылы төрт атом сутегін саламыз;
5. Көміртегі сутегі атомдарын байланыстыру үшін алдымен көміртегі сосын сутегі атомын басамыз;
6. Экранның төменгі жағындағы оп батырмасын бассақ метан моделі қалыпты жағдайдағы байланыс бұрышымен көрсетіледі, оны жан-жақты қарастыруға болады.

Сурет 1. Molecular Constructor бағдарламасымен жұмыс істеу алгоритмі.

Осы жолмен кез келген молекуланың моделін құрастыруға болады. File батырмасы арқылы құрастырған молекулаларды сақтауға болады, Tools

батырмасы арқылы дұрыс қойылмаған атомдарды жою мүмкіндігі. Сондай-ақ бір бетке бірнеше молекула салуға болады.

Цифрлы зертханаларды сабақ барысында қолдану білім алушылардың қызығушылығын, білімге құштарлығын оятады. Сонымен қатар, сабақта әр баланың жеке жұмыс істеу мүмкіндігі туындайды, көзқарастары кеңейеді, білім алудың оңай әрі түсінікті жолын ашады. Мұғалім мен білім алушылардың қағазбастылығын азайтады, уақытын үнемдейді. Қолжетімді білімді сапалы түрде түсіндіруге мүмкіндік туындайды.

Әдебиеттер тізімі

1 Насибуллина Д.Р. Химический эксперимент в инновационной системе обучения химии // Научной статья по специальности «Науки об образовании». <https://cyberleninka.ru/article/n/himicheskiy-eksperiment-v-innovatsionnoy-sisteme-obucheniya-himii>.

2 Григорьева О.С. Микрохимический эксперимент как интерактивная форма лабораторного практикума в НИУ Химии и технологии перспективных материалов // Вестник Казанского технологического университета. – Казань: КНИТУ, 2010. – № 9. – С. 851-857.

3 Барабанов В.П. Концепция химической подготовки инженеров-технологов в КГТУ. – Казань: Казан. гос. технол. ун-т, 2003. – 20 с.

4 Григорьева О.С. Инновационный лабораторный практикум по общехимическим дисциплинам в форме микрохимического эксперимента // Вестник Оренбургского государственного университета. – Оренбург: ОГУ, 2011. – № 2. – С. 143-147.

5 Макаров В.М. Методика проведения лабораторных занятий по физике и химии в техническом вузе с ориентацией на профессиональную деятельность // Прогрессивные технологии в обучении и производстве: материалы IV Всероссийской конференции. Т.3 / КТИ ВолгГТУ. – Камышин, 2006. – С. 36-37.

6 Минченков Е.Е. Подготовка учителей химии и проблемы методики преподавания // Химия: методика преподавания: науч.-метод. журн. – М.: Школ. Пресса, 2002. – № 3. – С. 26-28.

7 Хайрутдинов К.Н. Влияние цифровых технологий на качество обучения химии в школе // Материалы научной сессии студентов. Часть II. – Альметьевск: АГНИ, 2012. – С. 346-348.

8 Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-химия бағытындағы 10 сыныбына арналған оқулық. 2 бөлім / М.Қ. Оспанова, Қ.С. Аухадиева, Т.Г.Белюсова. – Алматы: Мектеп. 2019. – Б. 79.

ГРНТИ 87.33.35

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ: ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПРОБЛЕМЫ

Д.М. Маратова

*Студент, Восточно-Казахстанский университет им.С.Аманжолова,
г.Усть-Каменогорск*

В данной статье рассматриваются проблемы экологической безопасности в наше время, как снизить количество антропогенного воздействия на природную среду, так же анализ сущности понятия экологической безопасности и ее особенности.

Ключевые слова: экология, экологическая безопасность, влияние экологической безопасности, загрязнение окружающей среды.

С каждым годом состояние окружающей среды заметно ухудшается, а значит актуальность экологической безопасности обязана расти с каждым днем. Все приложенные нами усилия в будущем станут просто напрасными, если экологическая безопасность не обеспечится вовремя. В наши дни только увеличивается негативное воздействие промышленности на окружающую среду, а мероприятия по экологической безопасности, к сожалению, игнорируются многими предприятиями.

Чтобы снизить количество антропогенного воздействия на природную среду, экологическая безопасность обязана быть в постоянном контроле и регулировании.

Под экологической безопасностью понимается – важнейший статус безопасности жизненно важных экологических интересов человека, прежде всего его прав на чистую, здоровую, защищенную, благоприятную окружающую природную среду для жизнедеятельности, возникающее при достижении сбалансированного сосуществования окружающей среды и хозяйственной деятельности человека, когда уровень нагрузки на окружающую среду не превышает ее способности к самовосстановлению. В понятие экологической безопасности включена, как система регулирования, так и система управления, которая дает нам знать точный прогноз, и не допустить экологические проблемы. А в случае возникновения чрезвычайных ситуаций – ликвидировать последствия.

Экологическая безопасность реализуется на глобальном, региональном и локальном уровнях.

На глобальном уровне стало запрещено испытание ядерного оружия во всех средах, кроме пока подземных испытаний. Достигнуты соглашения о мировом запрете китобойного промысла и правовом межгосударственном регулировании вылова рыбы и других морепродуктов. Заведены международные Красные книги с целью сохранения биоразнообразия. Силами мирового сообщества проводится изучение Арктики и Антарктиды как естественных биосферных зон, не затронутых вмешательством человека, для сравнения с развитием зон, преобразованных человеческой деятельностью. Международным сообществом принята Декларация о запрещении производства хладагентов фреонов, способствующих разрушению озонового слоя.

Региональный уровень включает крупные географические или экономические зоны, а иногда территории нескольких государств. Контроль и управление осуществляется на уровне правительства государства и на уровне межгосударственных связей. Выдерживание темпов экономического развития, не препятствующих восстановлению качества окружающей среды и способствующих рациональному использованию природных ресурсов.

Локальный уровень включает города, районы, предприятия металлургии, химической, нефтеперерабатывающей, горнодобывающей промышленности и оборонного комплекса, а также контроль выбросов, стоков и др. Управление экологической безопасностью осуществляется на уровне администрации отдельных городов, районов, предприятий с привлечением соответствующих служб, ответственных за санитарное состояние и природоохранную деятельность.

Основная цель экологической безопасности состоит в достижении устойчивого развития с созданием благоприятной среды обитания и комфортных условий для жизнедеятельности и воспроизводства населения, обеспечения охраны природных ресурсов и биоразнообразия, предотвращения техногенных аварий и катастроф.

Задача статьи: снизить количество антропогенного воздействия на природную среду, экологическая безопасность обязана быть в постоянном контроле и регулировании. Обеспечить и подробно рассказать о экологической безопасности.

Так же в данной статье рассматривается понятие экологической безопасности, приводятся различные формулировки и точки зрения ученых по данному вопросу, раскрывается понимание экологической безопасности в глобальном аспекте. По вопросу формулирования понятия экологической безопасности нет однозначного подхода. Существующие формулировки понятия экологической безопасности требуют детализации и уточнения признаков, значительная часть которых не позволяют однозначно выделить предмет непосредственно экологической безопасности.

Примером здесь может служить то, что в отдельных работах экологическая безопасность характеризуется как защищенность «объектов безопасности от угроз со стороны загрязненных природных объектов. «. или же как защита «населения и территорий от чрезвычайных ситуаций природного

и техногенного характера», т.е. в первом случае для экологической безопасности угрозой выступают исключительно природные объекты, а во втором – к числу таковых относят и факторы техногенного характера.

По мнению некоторых ученых, экологическая безопасность определяется как уровень защищенности не только населения, флоры и фауны, а также окружающей человека, в целом, природной среды от последствий, возникших вследствие антропогенного воздействия и стихийных бедствий. В этом случае, в качестве объекта безопасности рассматривается не только человек, но и природа, а деятельность человека и природная стихия признаются источником опасности.

По мнению других ученых, формулировка экологической безопасности, рассматривает ее как состояние защищенности от потенциальных угроз со стороны объектов природы «жизненно важных интересов», поясняет, собственно, причину, по которой возникает стремление к обеспечению безопасности. Однако, необходимо отметить, по тематике экологической безопасности, отсутствуют попытки достаточно емкого определения, что, в целом, подтверждает состояние поиска адекватной содержанию такой безопасности формулировки в научной и экспертной среде. Дискуссионный характер подтверждает и предлагаемая формулировка экологической безопасности, которая описывается как отсутствие угроз, связанных с причинением ущерба природе и здоровью человека. Иначе говоря, объектом безопасности, наряду с человеком, может быть и элемент природной среды. Безопасность представляет собою наиболее важную потребность человека, за которой следуют потребности в еде, воде и одежде, а также в жилище и получении информации. Данная категория, имеющая общенаучный характер, является интегрированной формой, которая отражает жизнеспособность человека и его жизнестойкость, наряду с таковой окружающей его внешней природной среды. Безопасность формулируется также как «состояние защищенности жизненно важных интересов личности, общества и государства от внутренних и внешних угроз. Жизненно важные интересы – совокупность потребностей, удовлетворение которых надежно обеспечивает существование и возможности прогрессивного развития личности, общества и государства. К основным объектам безопасности относятся: личность – ее права и свободы; общество – его материальные и духовные ценности; государство – его конституционный строй, суверенитет и территориальная целостность. В контексте приведенной формулировки, понятие «экологическая безопасность» выступает дешифратором положений самого общего плана, поскольку экологическая безопасность в реалиях XXI века представлена такими объектами, как права и свободы личности, духовные и нравственные ценности общества. В этих условиях, понятие «экологическая безопасность» приобретает ключевое значение в целом ряде документов международного уровня. В первую очередь, это обусловлено равноправным использованием данного понятия, наряду с такими, как глобализация и ноосфера, выступая важным элементом в понимании новых и потенциальных вариантов развития

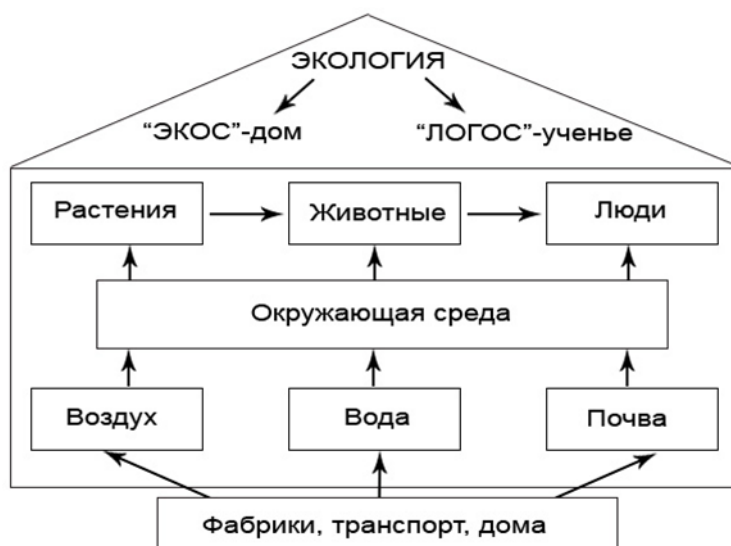
человеческого общества, обеспечивая при этом соблюдение экологического императива, на который, в частности, указывает академик Н.Н. Моисеев. О необходимости становления системы знаний в сфере защиты человека и окружающей его внешней среды от возникающих в процессе эволюции общества опасностей в качестве самостоятельной, отдельной научной дисциплины говорил, в числе первых, академик В.А. Легасов еще в начале последней четверти прошлого века. Безопасность формулировалась им как способность к выживаемости, как исключение возможной военной конфронтации. В своих работах, предвосхищая аварию на Чернобыльской АЭС, В. А. Легасов обозначил новый вектор формирования концепции безопасности в современных условиях и науки, изучающей безопасность человека и среды, его окружающей. Экологическая безопасность понималась им как защищенное положение человека и самой биосферы от негативного воздействия со стороны техносферы, от последствий опасного характера, связанных с антропогенной деятельностью. В.А. Легасов увязывал безопасность не со свойствами объекта, ответственность за который возлагалась на определенное ведомство, а с общей защищенностью человека и среды, его окружающей, от воздействия техносферы, имеющего вредный характер.

Основная часть статьи.

«Экологическая безопасность», как понятие, в определенной мере, тождественно «безопасности жизнедеятельности», т.к. в обоих случаях подразумевается защита человека от воздействий негативного характера различного происхождения в условиях техносферы, а также обеспечение удобных условий его обитания и где безопасность самой жизнедеятельности обусловлена состоянием такой среды. В связи с этим, по мнению В.Н.Федосеева, обусловленная совокупностью существующих на текущий момент химических, физических, социальных, биологических и иных факторов окружающая среда имеет способность к прямому либо косвенному, немедленному либо отдаленному во времени воздействию на деятельность индивидуума, здоровье и потомство человека. В общепринятом понимании, экологическая безопасность, в ее глобальном аспекте, рассматривается как исключение самой возможности возникновения угрозы катастрофы в мировом масштабе, т. е. выступает гарантом выживаемости. Данный подход не имеет прецедентов во всей истории цивилизации, поскольку человечества экологические катаклизмы никогда прежде не поднимались на уровень общемирового значения, что, естественно, не позволяет механически экстраполировать их интегрированный опыт на сложившуюся в общемировом формате современную ситуацию. Она характеризуется наличием совершенно нового в своем содержании противоречия, проявляющегося как по отношению к каждому отдельному индивидууму, так и к человечеству, в целом. Данное диалектическое противоречие стало результатом взаимодействия человеческой цивилизации и природы, источником тенденций, определяющих их последующую трансформацию. Его разрешение имеет дуалистический характер, поскольку способно дать позитивный, качественный толчок

эволюционному процессу цивилизационного развития человечества либо привести его к экологической катастрофе планетарного масштаба. С учетом этого, данное противоречие совершенно справедливо следует признать экологическим, т. к. оно выступает следствием взаимодействия человечества с природой, непосредственно со средой его обитания.

Экологическое противоречие проявляет свою диалектичность в углублении различий между все возрастающими потребностями человечества в жизнеобеспечении, с одной стороны, и возможностями природной среды в их удовлетворении, с другой стороны, что потенциально ведет к катастрофе, способной уничтожить как среду обитания человека, так и его самого. В данном случае, генетический алгоритм прошлого реализуется посредством биологической закономерности, в соответствии с которой, функционирующая на принципах саморегулирования, биосфера, как система, лимитирует эволюционный процесс доминирующего биологического вида.

Результатом такого регулирования станет локальное либо глобальное вытеснение человечества из той экологической ниши, благодаря наличию которой оно развивается на всем протяжении своего существования, что, неизбежно, будет сопровождаться природными катаклизмами общемирового масштаба. Необходимо отметить, что проблемы экологической безопасности связаны с развитием производительных сил и производственных отношений государства, что обуславливает ее разрешение посредством достижения долгосрочных целей и реализации задач стратегического формата. При этом, следует учитывать то, что рост потребностей общества опережает по своим темпам научно-технические его достижения, что делает весьма актуальным формирование и поддержание нормальных условий для человека, в таких их аспектах, как сохранение его жизни, продолжение рода, производительной работы, досуга, отдыха и т.п. Проблематика вопросов обеспечения безопасности общества и отдельного его члена, охрана человека, защита, как его, так и окружающего его социума, информационной, технической,

технологической и естественной среды обитания, перманентно сопутствует человечеству на всем историческом пути его развития. В настоящее время особую актуальность обретает экология человека, как дисциплина, исследующая отношения между обществом и природой, человека с окружающей его средой. Все чаще экология рассматривается в социальном и политическом аспектах. Основываясь на изложенных подходах и оценках, полагаем возможным выделить такие основные направления деятельности, призванные обеспечить экологическую безопасность, как: реализация ориентированных на рациональное природопользование программ; природоохранные мероприятия; бережное использование всех природных ресурсов, в т. ч. сырья, материалов и энергии; фундаментальная трансформация характера производства на основе учета возможных от него последствий для экологии; внедрение новационных, оберегающих природную среду технологий; недопущение в рацион человека экологически вредных продуктов питания; экологическое воспитание человека; развитие сотрудничества в сфере экологии на международном уровне.

Выводы:

1) Обеспечение экологической безопасности требует разработки и реализации соответствующей экологической политики, включающей в себя определение целей, принципов, задач и конкретных мер, ориентированных на обеспечение сбалансированного сосуществования общества и природной среды, охрану природы и адекватную современным условиям стратегию природопользования.

2) Проблемы экологической безопасности связаны с развитием производительных сил и производственных отношений государства, что обуславливает ее разрешение посредством достижения долгосрочных целей и реализации задач стратегического формата. При этом, следует учитывать то, что рост потребностей общества опережает по своим темпам научно-технические его достижения, что делает весьма актуальным формирование и поддержание нормальных условий для человека, в таких их аспектах, как сохранение его жизни, продолжение рода, производительной работы, досуга, отдыха и т.п.

3) Своевременное изучение и предотвращения проблем экологической безопасности. Вопрос об экологической безопасности очень важен для человечества, поэтому нужно соблюдать экологическую безопасность, зная какие могут случиться последствия.

Заключение.

Вопрос экологической безопасности является очень важным для человечества. Поскольку антропогенные воздействия и экологические поражения – от локальных техногенных катастроф до глобального экологического кризиса – свидетельствуют о том, что современное состояние системы экосферы представляет собой значительную опасность для всего человечества, биосферы и техносферы Земли.

Именно поэтому своевременное изучение и предотвращение экологических поражений так необходимо в настоящее время.

Как мы уже разобрали что, вопрос экологической безопасности особенно важен для человечества и какие последствия могут случиться, если не соблюдать экологическую безопасность уже сегодня.

Литература

- 1 Бринчук М.М. Экологическое право.
- 2 Гольдфейн М.Д., Кожевников Н.В., Кожевникова Н.И. Основы экологии, безопасности жизнедеятельности и охраны окружающей среды.
- 3 Кривошеин Д.А., Муравей Л.А., Роева И.И. Экологическая безопасность.
- 4 Мисник Г.А. Экологическое право.
- 5 Хотунцев Ю.А. Экология и экологическая безопасность.
- 6 Акимова Т.С., В.В. Хаскин., Экология учебник. – Москва, «Юнити» 1999.
- 7 Власова Е.Я. Стратегические направления обеспечения экологической безопасности региона // *Фундаментальные исследования*. – 2008.,
- 8 Гришин А.С., В.Н. Новиков, Экологическая безопасность учебное пособие, «Гранд». – Москва 2000.
- 9 Экология и безопасность жизнедеятельности, учебное пособие под ред. Л.А. Муравья, «Юнити». – Москва, 2000.

ҒТАМР 34.35.01

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕНІ, МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Н.Қ. Қабдрахманова

*Магистр, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ.*

Е.М. Казым

*Студент, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ.*

Ғылыми білімді адамзаттың табиғатқа теріс әсері түрінде ойластырылмаған пайдаланудың теріс салдары – бұл ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктері үшін жоғары төлем. Мақалада экологиялық мәселелерді қарастырған кезде антропоцентризмнен аулақ болуға тырысады. Бірақ бұл эгоцентризм емес, әр жердегі организмнің әмбебап тәуелділігі мен маңыздылығын философиялық тұрғыдан түсіну тәжірибесі.

Түйін сөздер: экология; өмір; ақпарат; Гайа гипотезасы; организм; популяция; биосфера; антропоцентризм.

Экологиялық ойлау адамның іс-әрекеті табиғат әлеміне терең әсер ететінін мойындай отырып, күрделі экологиялық мәселелерге жақындаудың маңызды негізі болып табылады. Бұл қоршаған орта, адамзат қоғамдары мен экономика арасындағы байланысты және олардың күрделі және динамикалық тәсілдермен өзара әрекеттесуін түсіну тәсілі. Экологиялық ойлау экологиялық мәселелермен қатар әлеуметтік, экономикалық және мәдени факторларды ескерудің маңыздылығын мойындай отырып, экологиялық мәселелерге біртұтас көзқарасты ынталандырады. Ол сондай-ақ қоршаған ортаны қорғау мен адамның әл-ауқаты арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ететін ұзақ мерзімді, тұрақты шешімдердің қажеттілігін көрсетеді. Соңғы жылдары климаттың өзгеруі, биоәртүрліліктің жоғалуы және қоршаған ортаның ластануы сияқты өзекті экологиялық мәселелерді шешуде экологиялық ойлаудың шұғыл қажеттілігін мойындау өсуде. Экологиялық мәселелерді шешуге неғұрлым жан-жақты көзқарасты алға тарта отырып, экологиялық ойлау бізге тұрақты болашақты құруға көмектеседі.

Қазіргі өркениет үшін негізгі мәселе қоршаған ортаны қорғау және ерекше назар аудару. Көрініс экологиялық дағдарыстың алғышарттары- адам қызметінің жеке салаларында ХХ ғасырдың аяғында мүрт мәселесін

өзектендірді- тұрақты даму үшін ең алдымен- дамыған мемлекеттердің болуы. Экологиялық өсудегі маңызды мәселелердің бірі таза-халықтың мәдениетінің жеткіліксіздігі – басшылардың логикалық құзыреттілігі, өнеркәсіптік кәсіпорындар мен менеджерлер әр түрлі деңгейде болуы [1, 2].

Экологиялық мәдениетті қалыптастыру қазіргі уақытта студенттер мен кәсіби педагогика мен экологиялық менеджменттің маңызды міндеттерінің бірі [2, 3, 4]. Қазіргі уақытта экологиялық білім мен мәдениетке қойылатын талаптар жалпы мәдениеттің ажырамас бөлігі. Экологиялық білім беру, экологиялық сананы қалыптастыру сияқты экологиялық тәрбиенің құрамдас бөлігі болып табылатын мәдениеттерге көбірек көңіл бөлу қажет. Экологиялық мәдениет дегеніміз-экологиялық сананың, мінез-құлық пен тәрбиенің бірлігі табиғатпен үйлесімділігі. Әр түрлі аймақтарда елдер студенттерге экологиялық тәрбие беру арқылы ерекшеленеді.

Қазіргі уақытта экологиялық мәдениетті анықтаудың бірқатар тәсілдері бар. А.Н. Захлебныйдың пікірі бойынша [1, 5] – бұл адамның санасы мен іс-әрекетіндегі мәлімдеме табиғатты пайдалану принциптерін, иелік ету әлеуметтік тұрғыдан шешу дағдылары мен табиғи ортаға зиян келтірместен экономикалық міндеттерін және қоршаған орта мен адамдардың денсаулығы сақтау деп көрсеткен.

Қоғам мен ғылымда экологияның міндеті мен болашағы адамның ақыл-ойы өзгерген әлемді құру теориясында жатыр деген пікір бар. Адамзат тарихы кез-келген тіршілік формасын (тірі затты) өзгертудің барлық жаһандық және «ақылға қонымды» жоспарлары мәдениет саласында да (қоғамда) да, материя саласында да (табиғат) сәтсіз болғанын көрсетеді. Идеалды мемлекет құру, бүкіл әлемді қамтитын ғылыми теория құру, табиғатты бағындыру әрекеттері (мүмкін, орындаудың қол жетімділігіне байланысты ең қауіпті) болды және тоқтамайды.

Жердегі тіршілік – бұл жеке организмдердің тығыз байланысты қауымдастығы және Біз сүйек заты деп анықтайтын нәрсе. Бірақ алдымен біз өмір деген сөзбен не түсінетінімізді қарастырған жөн. Тірі материямен және ондағы процестермен байланысты сөздер мен анықтамалар, әдетте, эмоционалды бояуды алып жүреді, бұл оларға қосымша түсініксіздік береді. Бұл мақалада Мен өмірді (тірі затты), ең алдымен, материяның тіршілік ету формасы ретінде қарастырамын.

Адамның табиғи тепе-теңдікке араласуын шектеуді мемлекет атынан қоғам заңнама деңгейінде реттейді, табиғаттағы адамның мінез-құлқы заңмен, сондай-ақ қоғамдағы моральдық тыйымдар мен мінез-құлық ережелері деңгейінде реттеледі. Егер ұжымдық сана бұған дайын болса, заңдар қабылданады және моральдық принциптер мен мінез-құлық ережелері сақталады. Адам өзінің дүниетанымы мен білім деңгейіне қол жетімді ақпаратты оң қабылдайды және игереді. Қарапайым тілде айтылған идеялар жалпыадамзаттық ақпараттық өріске тезірек енеді, олардың қаншалықты бекітілгені олардың берілу формасы мен сұранысына байланысты. Экология бұл табиғаттағы адам мінез-құлқының теориялық негізі болып табылатын

ғылым және кез-келген арнайы білім сияқты, ол ерекше ойлауды, ақыл-ойдың шиеленісін және қабілеттерін қажет етеді. Алайда, экологиялық ойлаудың негіздері бұқаралық санаға қол жетімді түрде ұсынылуы керек және адамның қоғамдағы мінез-құлқының сөзсіз ережелері ретінде қарастырылуы керек, мысалы, гигиена ережелері адамның моральдық және физикалық келбетін ішкі және сыртқы бағалауға қалай әсер етеді.

Жаппай және жалпыға қол жетімді экологиялық ойлауды қалыптастыру – танымның барлық формалары мен жалпы қоғамның алдында тұрған маңызды міндет. Бұқаралық ақпарат интуитивті түрде сенімді болып саналады. Ол көбінесе әлеуметтік дүниетаным мен сананы анықтайды. «Экология» терминінің өзі және әртүрлі экологиялық ұғымдар жалпы адамзаттық қызметтің әртүрлі салаларына енеді және биологиялық мағынасын жоғалтып, әртүрлі әлеуметтік құбылыстарды көрсетеді. Экология көп жағдайда адам мен табиғаттың кез-келген өзара әрекеттесуін немесе экономикалық қызметтен туындаған қоршаған орта сапасының нашарлауын білдіреді.

Экологиялық мәселелер туралы хабардарлықты арттыру: экологиялық ойлау экологиялық мәселелер туралы және олардың адамзат қоғамы мен табиғат әлеміне әсері туралы көбірек хабардар болуға әкелуі мүмкін. Экологиялық проблемалардың күрделі және өзара байланысты сипатын мойындай отырып, жеке адамдар мен қауымдастықтар оларды шешу үшін ұжымдық іс-қимыл мен саяси араласудың қажеттілігін жақсы түсінеді.

Тұрақты әдістерді енгізу: Экологиялық ойлау сонымен қатар энергетика, ауыл шаруашылығы және көлік сияқты әртүрлі секторларда тұрақты әдістерді енгізуге әкелуі мүмкін. Көмірқышқыл газын азайтудың, Биоәртүрлілікті қорғаудың және табиғи ресурстарды сақтаудың маңыздылығын мойындай отырып, кәсіпорындар мен үкіметтер олардың экологиялық іздерін азайтатын және ұзақ мерзімді тұрақтылыққа ықпал ететін тұрақты тәжірибелерді енгізе алады.

Саяси және институционалдық өзгерістер: экологиялық ойлау сонымен қатар жергілікті, ұлттық және халықаралық деңгейде маңызды саяси және институционалдық өзгерістерге әкелуі мүмкін. Ұжымдық іс-қимыл мен жүйелі өзгерістердің қажеттілігін мойындай отырып, үкіметтер, ҰЕҰ және басқа ұйымдар қоршаған ортаны қорғауға, биоәртүрлілікті сақтауға және тұрақты дамуға ықпал ететін саясатты ілгерілету үшін бірлесіп жұмыс істей алады. Саясаттағы бұл өзгерістер көміртегі салығын енгізуді, жаңартылатын энергия көздерінің мақсаттарын қабылдауды және тұрақты жерді пайдалану саясатын әзірлеуді қамтуы мүмкін.

Қорытындылай келе, экологиялық ойлау күрделі экологиялық мәселелерді шешудің және ұзақ мерзімді тұрақтылыққа ықпал етудің маңызды негізі болып табылады. Экологиялық проблемалардың өзара байланысты сипатын мойындай отырып, экологиялық ойлау экологиялық мәселелермен қатар әлеуметтік, экономикалық және мәдени факторларды ескере отырып, проблемаларды шешуге біртұтас және интеграцияланған көзқарасты қолдайды. Климаттың өзгеруі, биоәртүрліліктің жоғалуы және ластану сияқты шұғыл

экологиялық мәселелерге тап болғандықтан, жүйелік өзгерістер мен ұжымдық әрекеттерге ықпал ету үшін экологиялық ойлауды ұстану өте маңызды. Хабардарлықты арттыру, тұрақты әдістерді енгізу және саяси және институционалдық өзгерістер арқылы экологиялық ойлау бізге өзіміз үшін және болашақ ұрпақ үшін тұрақты болашақты құруға көмектеседі. Біздің әрқайсымыз күнделікті өмірімізге экологиялық ойлауды енгізіп, тұрақты және әділ әлем құру үшін бірлесіп жұмыс жасауымыз керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Конрад Лоренц. Агрессия (так называемое «зло»): Пер. с нем. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универсал», 1994. – 272 с.
- 2 Концепции современного естествознания. Под ред. Михайлова Л.А. Учебник для вузов Издательство Питер, 2008. – 336 с.
- 3 Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой: Пер. с англ./ Общ. ред. В. И. Аршинова Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
- 4 Розенберг Г.С., Рянский Ф.Н. Теоретическая и прикладная экология: Учебное пособие. 2-е изд. – Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. пед. ин-та, 2005. – 292 с.
- 5 Философские мысли натуралиста. В.И. Вернадский. – М.: Наука, 1988. – 520 с.
- 6 Хайнд Роберт. Поведение животных. Синтез этологии и сравнительной психологии. – М.: Мир, 1975. – 856 с.
- 7 Экологические очерки о природе и человеке. под ред. Б. Гржимека. – М.: Прогресс, 1988. – 640 с.
- 8 Энергетика биосферы и устойчивость состояния окружающей среды / В. Г. Горшков. Итоги науки и техники Серия: Теоретические и общие вопросы географии; т. 7. – Москва: ВИНТИ, 1990. – 236 с.
- 9 Королев Г.Н. Материя, информация и жизнь [Электронный ресурс] // SCI-ARTICLE.RU. 2020. URL: <http://sci-article.ru/>
- 10 Королев Г.Н. Гипотеза Геи и Экологическое мышление [Электронный ресурс] // proza.ru/202005/21/1411/.

SRSTI 31.16.51

HOW TO ENRICH WRITING, READING OR SPEAKING ENGLISH LESSONS USING TECHNOLOGIES

G.I. Karimova

Senior teacher, Almaty Management University, Almaty

In the article, the author shares her experience in using technologies to improve different types of English lessons for economic specialties' students at the university. The use of some technological tools and techniques for improving language skills are described in the article. The author also gives the objectives of the lessons.

Key words: technologies, listening, reading, writing, pronunciation.

With the advent of the latest technologies in the modern world, teachers are faced with the need to introduce some of them into the learning process, firstly, in order to interest young people in learning, and, secondly, to achieve better results in mastering the subject by accelerating learning process using great opportunities that modern technologies put at our disposal.

In the article, the author shares her experience of using technologies for teaching a foreign language, focusing on basic skills, i.e. reading, writing, listening and speaking, and areas of language learning that are under consideration in different kinds of lessons.

Technology-Enriched Reading/Writing lesson.

The way to introduce technologies into a Reading/Writing class can be shown on the author's lesson based on the book *Animal Farm: A Fairy Story*, by George Orwell.

Lesson objectives are:

- 1) Students present their mind webs of characters from the book using the Canva Pro tool;
- 2) Students discuss and comment on the presentations provided by their group mates;
- 3) Students write a summary of the Major's speech.

Students were given the task to prepare their presentations of the book personages using the *Canva Pro* instrument that provides good opportunities for creative work in the classroom and increase students' learning productivity. Using this tool students are asked to design *mind maps* on personages of their choice from the book.

Students were also asked to revise what should be introduced into their presentations – the origin of a character, their appearance, personality, and to explain the choice of the character.

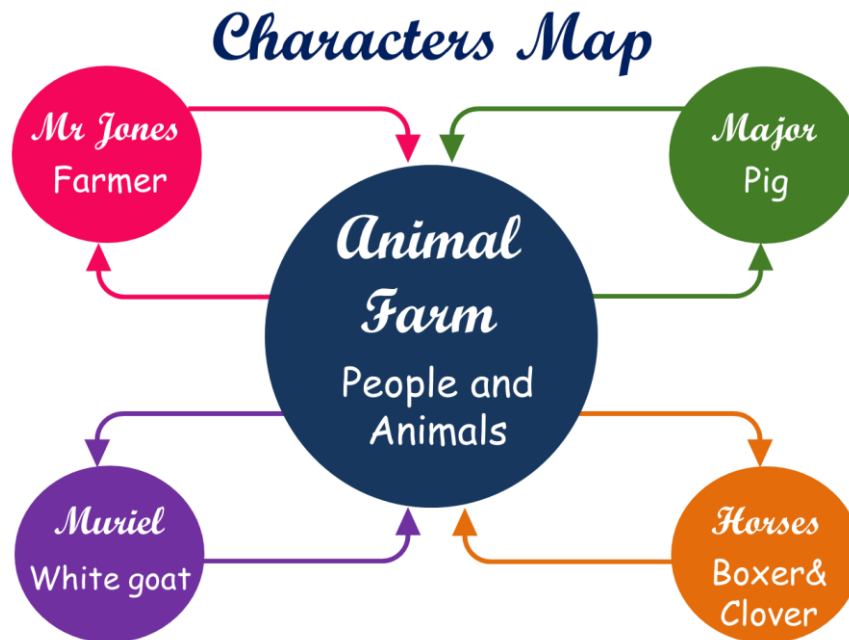

Figure 1. Mind map.

Technology-Enriched Listening and Speaking Lesson.

An example of a lesson using technology is the author's class on the *JetClass* platform (Russia), where the teacher works with 3rd-year students considering the topic *Work and motivation*.

JetClass is the most modern Russian educational platform for learning English which contains diagnostic tools, many types of exercises for vocabulary, grammar, writing, listening comprehension, as well as specialized exercises for acquiring speech competencies in various situations. The platform is rich in video, audio and text materials. Consequently, the course based on the online JetClass platform resources provides the development of learners' independence and responsibility for their performance due to the interesting and well-organized content built in accordance with students' needs and interests and with the regard for the course requirements.

Returning to the topic of the lesson, it was designed for the students of the Upper-Intermediate level, Professionally-Oriented English course.

Lesson objectives were:

- 1) Students will recollect the core terminology of the unit;
- 2) Students will be able to describe duties and responsibilities at work, or the duties they'd like to perform after watching the video *Careers and jobs (Tupperware)* on the JetClass platform;

3) Students will be able to discuss skills and personal qualities that are necessary for the job they would like to get.

The most interesting part of the lesson for students was going through the mock interview on the platform where they were asked questions and answered them recording their answers for sending them to the teacher for further analysis.

Lessons using the platform are fully technologized, as they use digital resources and electronic textbooks, can be taught remotely, and are, above all, very effective as they are interesting for students and motivate them very much.

Unit 10. Work and motivation. Test Unit 10 Speaking

Imagine you are having a job interview. Try to predict the most common questions that job seekers are usually asked to answer. Now answer the following questions and send them to your teacher for checking.

What are your weaknesses?

0:00 / 0:20

Why should we hire you?

0:00 / 0:13

Why do you want work here?

0:00 / 0:33

What are your goals?

0:00 / 0:15

Why did you leave (or why are you leaving) your job?

0:00 / 0:12

When were you most satisfied with your job?

0:00 / 0:25

Figure 2. Mock job interview questions (taken from the JetClass platform).

Technology-Enriched Pronunciation Lesson.

The purpose of the lesson is to show that even native speakers (English language) living in different countries speak with various accents and sometimes use different words to refer to diverse objects and concepts.

Lesson objectives are:

- 1) Students will get acquainted with tones in the English language;
- 2) Students will be able to use asking and checking tones in the conversation.

In order to get students interested in the topic of the lesson, the teacher starts the lesson by showing an interview film in which the host shows various words to passers-by (British and American) and asks them to read the words. Students are convinced that the variants of the English language do not always coincide.

Then the teacher compares the intonations in the English sentence with the Kazakh and Russian languages.

Teacher explains the difference in tones used in the English language and in the Russian/Kazakh languages, giving examples, and emphasizes the importance of the intonation for better understanding and speaking a foreign language.

In addition to the above methods, there are many other ways to introduce a variety of technologies into teaching a foreign language in order to attract the attention of students, motivate them, and thereby increase the efficiency of student learning.

For example, you can look at English-language websites of interest to students and ask students to express their point of view and/or enter into a debate on some issue.

We also use a quick Internet research on the topic of the lesson either at the beginning of the lesson (to get acquainted with the topic, or at the end of the lesson - to consolidate the material on specific examples.

We are confident that our colleagues are also successfully implementing technologies in teaching foreign languages.

In conclusion, in this article, the author shared some ways to improve the perception of academic material, as well as its successful consolidation by students in the study of the English language.

References

1 Blended teaching and the use of technology in teaching English as a foreign language, A. Karim Benlaayouni. – Osaka: Kuoiku University, Japan, 2006.

2 Language learning with digital technology (Education and digital technology). – M.: Evans, 2009.

3 Teaching English language learners through technology, T. Erben, R. Ban. – M.: Castaneda, Miami University, 2019.

4 The use of interactive learning technologies in teaching a foreign language in high school, A. Valeev, and others, Kazan Federal University, Russia, 2016.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

Гуманитарлық ғылымдар Гуманитарные науки Humanities

Jamalova N. Ermeni harfli türkçe filolojik kitaplar turkish philological books with armenian letters	5
Yeshmurat G.K. Ways of learning english using the internet	16
Абишева Ж., Тлеубердина Г.Т. Ақын Мұса Асайыновтың өлеңдерінің көркемдік әлемі	26
Абай Г.А. Ғашықтық жырлардағы контаминацияланған фразеологизмдердің көрінісі	31
Оразбекқызы Б., Таусоғарова А.Қ. Глюттоникалық дискурстағы ағылшын тілінің тұрмыстық лексикасы	37
Темирбулатова Т. Концепт «богатство» и «бедность» в языковом сознании казахов и англичан	42
Дюсимбаева Г., Тлеубердина Г.Т. Қабанбай батырдың ерлігі туралы естеліктер мен дастандар	45
Батешова Г.К., Ерғожина Ш.Л. Қазақ тілін оқытуда айтылым дағдыларына негізделген жағдаяттық тапсырмалар	51
Кенжегалиева М., Чалтикенова Л.А. Қазақ тіліндегі тұрмыстық лексиканың зерттелу ерекшеліктері	57
Оралбекова А.О. Лингвостилистические особенности поэтического языка ...	61
Кангилова Р.Б., Шарахымбай А.Қ. Ойын технологияларын орта сынып оқушыларының ағылшын тілін үйренуге деген қызығушылығын арттыру құралы ретінде пайдалану	65
Буланов Э.А., Надиров Д.С. Роль родного языка при овладении иностранным языком	69
Сальмагамбетова С.А. Салт және сабақты етістіктер мен етіс категориясы ..	82
Темирбекова Г.А. Сложносочиненные предложения в русском и казахском языках: компонентно-сравнительный анализ	87
Боранбаева Б.С., Сағынова Ә.М. XIX ғасырдағы Орал әлеуметтік-саяси дамуы (статистикалық деректер бойынша)	91
Ситжанова Ш.Ә. Ш.Айтматов «Боранды бекет» шығармасының негізгі түйіні және қазіргі заман трагедиясы	95
Ұзақбай А.М., Алдабердіқызы А. Шет тілінде оқытудың отандық және шетелдік тәсілдерге шолу жасау	99
Нурмуханова Г. Ә.Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі» романындағы Махамбет бейнесі	102
Кукенова Г.А. Түбір мен атау, ілік септік жалғаулары тіркесімінің фонетикалық сипаты	110

Әлеуметтік ғылымдар және экономика
Социальные науки и экономика
Social sciences and economics

Әлімжан А.Ә. Қазақстан Республикасының ақпараттық технологиялар саласындағы мемлекеттік басқару жүйесі	116
Мұхамедиев А.Е. «Z» ұрпақтың жаңа синтетикалық психотроп заттарға (жспз) қатынасы: әдеби шолу	120
Arakasheva Zh. The image of masculinity and feminity in modern society	127
Керимкулова Э.З. Аймақтың агроөнеркәсіптік кешеніне инвестициялар тартуды мемлекеттік қолдау	130
Kubenkulova L.K. The current state and prospects of development of centers for the dissemination of innovative knowledge in the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan	135
Abdulvakharova A.A. The development of project management in Kazakhstan	141
Assaubayeva D.N. Ways to Improve Financial Literacy in Developing Countries	146
Керимкулова Э.З. Аграрлық секторда өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру жолдары	153
Қалымбетова С.Д. Ауыл шаруашылығы саласын дамытуда мемлекетіміздің дақылдарды өндірудегі іс-шаралары	158
Калдыгозова М.А. Ауыл шаруашылығы экономикасын интенсивті дамыту бағыттары	161
Сатыбалдыұлы Е., Сагандыков А.А. Важность применения Digital маркетинга в деятельности организаций, работающих в сфере недвижимости для коммуникаций в социальных медиа	167
Төлепбергенқызы Н. Государственное регулирование обеспечения качества управления планированием местных бюджетов	175
Асаинов А.Ж. Зарубежный опыт регулирования процесса продовольственного обеспечения	181
Тойшыбекова Н.М. Инновациялық және инвестициялық қызмет негізінде ауыл шаруашылығын дамыту	188
Калдыгозова М.А. Кәсіпорындағы сүт өнімдерін өндірудің ағымдағы жағдайын талдау	191
Сабытаева Н.О. Социальная сеть Instagram как эффективный инструмент продвижения персонального бренда	195
Қалымбетова С.Д. Қазақстанның агроөнеркәсіп кешеніндегі импортты алмастыру инновациялық дамуының мәселелері мен болашағы	199
Тойшыбекова Н.М. Ұйымның маркетинг қызметін жетілдіру	202
Изатуллаева Б.С., Жолдыбаева А.М. Электрондық үкімет жағдайында экономиканы және менеджментті жетілдірудің негізгі жолдары	207
Калдыгозова М.А. Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау бағыттары ...	212

Джумабеков К.У. Жылу сорғылары – ауыл тұрмысы сапасын өсірудегі экологиялық тиімді технологиялар	218
Жаппасбаева А.Б., Наменова С.Б., Тлеубаева А.Т. Стратегия развития предприятий ресторанного бизнеса (на примере ресторана «Перчини»)	232

Құқық қорғау, әскери іс және қауіпсіздік салалары
Юриспруденция, военное дело и безопасность
Law enforcement, military and security

Мустафин Р.А. Военная служба по призыву	241
Закирова Р.Р., Оспанова Ж.Б. Вопросы ответственности руководителя организации по трудовому законодательству Республики Казахстан	246
Сердалин С.М., Смагулов Е.К. Әскери білім проблемалары және оны шешу мүмкіншіліктері	252
Мустафин Р.А. Конституционная обязанность граждан по защите отечества	256
Жунусбек Т.М. Маслихаты в системе местного самоуправления Республики Казахстан	263
Жунусбек Т.М. Современные модели местного самоуправления	268

Өнертану салалары
Отрасли искусствоведения
Branches of art criticism

Тлеубаев С.Ш., Тлеубаева Б.С. Қазақ биі – халықтың тынысы	275
---	-----

Ауыл шаруашылығы ғылымдары
Сельскохозяйственные науки
Agricultural science

Бахтыбекова У.М. Сиыр уызанан сыр жасау технологиясы	282
Жандосова А.Ж. Диабеттік тамақтануға арналған сүт өнімін әзірлеу және өндіру	287

Жаратылыстану ғылымдары
Естественные науки
Natural science

Базарбеков Н.Н., Жунусова Ж.Х. «Mathematica» бағдарламалық пакеті көмегімен анықталмаған интегралды шешу	292
Zhapakova A.A., Ospanova G.S. Chemistry in our life and its unknown sides that affect a person	295
Toktar A. What are the uses of halogens and risks associated with them?	298

Аметов А.А., Чилдибаева А.Ж., Бақытжан М. Алматы қаласы алмалы ауданының жағдайында табиғи жолмен қалыптасқан өсімдіктер жабынының және оның флоралық құрамының ерекшеліктері	302
Төлеген А.А. Балықтардың паразиттерінен туындайтын ауру түрлері, олардың таралуы және алдын-алу шаралары	311
Дөңесова А.Д., Майматаева А.Д. Биология пәні бойынша смартфонға арналған оқу ойындарын жасаудың теориялық негіздері	327
Әбіласан П.М., Байкенжеева А.Т. Ботаника пәнінен оқу-далалық практика барысында студенттерді кәсіпке баулу	332
Қабдрахманова Н.Қ., Сейтқанова Э.М. Бұқтырма су қоймасының сипаттамасы және қазіргі жай-күйі	339
Тюлегенова М.Д. Загрязнение почв твердыми бытовыми отходами и возможность их рекультивации	344
Нурсайдиева А.Е. Иррационал тендеулерді оқыту әдістемесі	349
Яковлева Ю.С. Источники нефтяного загрязнения мирового океана	356
Құлмағанбет Ә.А., Жунусова Ж.Х. Квадраттық функцияны оқыту әдістемесі	360
Аблайсанова Г.М., Сансызбаев Е.Т., Қожабаева Э.Б., Кенесары С.А. Қапшағай суқоймасында кездесетін қытай комплексі балықтарының таралуы	370
Дарменбаева А.С., Үшкемпір А.Е., Жанасова Г.З., Бейбіт Б.Ә. Металл нанобөлшектерін алу және қасиеттерін зерттеу	377
Жұмаш О.Д. Некоторые аспекты подготовки учащихся к олимпиаде по математике	381
Қабдрахманова Н.Қ., Түркестанов Е.Қ. Оқушылардың бойындағы экологиялық тәрбиені, мәдениетті қалыптастыру	386
Баймолда Н.Т., Сеитова С.М. Оқушылардың ғылыми-танымын арттыратын қолданбалы есептердің әдістемелік негіздері	391
Курмантай А.З., Дюсембаева Л.К. Применение леммы бернсайда к решению комбинаторных задач	402
Алмагамбетова С.Т. Проблемы использования наноматериалов для производства продуктов питания	409
Манасбаев Ә.М., Жолымбаев О.М. Профессор Қ. Нұрсұлтановтың ғылыми еңбектерін мектепте оқыту әдістемесі	413
Абюрова Г.К., Егорина А.В., Алдажарова А.М., Бейсембаева Р.С. Развитие цифровых компетенций средствами предмета география в условиях обновления содержания образования	419
Жемісбек Ж. Солоновка өзенінен (Жоғарғы Ертіс алабы) алынған Сібір талма балығының (<i>Barbatula toni</i>) пластикалық ерекшеліктерін сипаттау	425
Кондратьева А.В. Формирование экологической культуры средствами приобщения к разделению и сбору твердо бытовых отходов для детей школьного возраста	429
Сапакова А.К., Советбекова А.К. Химияны оқытуда цифрлық зертхананы қолдану	435

Маратова Д.М. Экологическая безопасность: основные тенденции и проблемы	442
Қабдрахманова Н.Қ., Казым Е.М. Экологиялық тәрбиені, мәдениетті қалыптастырудағы мәселелер	449
Karimova G.I. How to enrich writing, reading or speaking english lessons using technologies	453

Scientific publication
proceedings of the international scientific conference
«Actual problems of modern science – 2023»
11-12 May 2023
Turkistan, Kazakhstan

ISBN 978-601-09-1987-7

Responsible editor – A. Amangeldiyev

Signed to the press on 25.05.2023
Circulation of 50 copies. 60X90/8 format
Offset paper font «Times New Roman»
Order No. 15266

Published in the printing house of the «Bilim Innovations Group».
Uly Dala avenue 38/494, Astana city, Republic of Kazakhstan, 010000
Phone: +77074929322; e-mail: info@kazconf.com

Ескертпелер үшін